

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी

१९९६-९७

ECONOMIC SURVEY

OF

MAHARASHTRA

1996-97

NIEPA DC

DC0000

DOCUMENTATION CENTRE

Central Institute of Educational

Planning and Administration.

7-B, Sri Aurobindo Marg,

New Delhi-110016

DOC. No Q-9699

Date 21-10-97

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय " महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी " हे प्रकाशन दरवर्षी तयार करते. सदर प्रकाशन १९९६-९७ या वर्षासाठी मराठी व इंग्रजी असे संयुक्त तयार करण्यात आले असून हा या मालिकेतील ३६ वा अंक आहे.

२. महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची ठळक वैशिष्ट्ये प्रकाशनाच्या पहिल्या भागात दिली असून दुसऱ्या भागात विविध विषयांवरील सांख्यिकीय तक्ते दिले आहेत. आलेखांचा समावेश संबंधित प्रकरणांत केला आहे.

३. या प्रकाशनात अद्ययावत माहिती देण्याच्या प्रयत्नात वऱ्याच ठिकाणी अस्थायी स्वरूपाची आकडेवारी देण्यात आली आहे. पूर्ण माहिती मिळाल्यावर अशा आकडेवारीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

वि. र. गाडगीळ

अर्थ व सांख्यिकी संचालक

नियोजन विभाग

मुंबई

मुंबई,

दिनांक १७ मार्च, १९९७

PREFACE

The Directorate of Economics and Statistics brings out a publication titled " Economic Survey of Maharashtra " every year. The present publication for the year 1996-97 is the 36th issue in the series and is prepared in combined form in Marathi and English.

2. The salient features of the State's economy are given in Part-I of this issue, while statistical tables on various subjects are presented in Part-II. Graphs and charts are given in respective chapters.

3. In attempting to give up-to-date information in this publication, provisional figures have been included at a number of places and these are likely to be revised after full data become available.

V. R. Gadgil

Director of Economics & Statistics
Planning Department
Mumbai

Mumbai

Dated 17th March, 1997

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र	ix	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती	xii	Maharashtra's comparison with India
भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक	xiv	Selected socio-economic indicators of States in India
भाग एक—पाहणी		PART I—SURVEY
1. स्थूल आढावा	1	General appraisal
2. लोकसंख्या	7	Population
3. राज्य उत्पन्न	11	State income
4. किमतीविषयक स्थिती	15	Price situation
5. रोजगार	21	Employment
6. कृषि व संलग्न व्यवसाय—	31	Agriculture and allied activities—
(1) कृषि		Agriculture
(2) फलोद्यान		Horticulture
(3) जलसिंचन		Irrigation
(4) वने व सामाजिक वनीकरण		Forests and social forestry
(5) मत्स्यव्यवसाय		Fisheries
(6) पशुसंवर्धन		Animal husbandry
(7) दुग्धव्यवसाय		Dairy development
7. सहकार	50	Co-operation
8. ऊर्जा	57	Energy
9. उद्योग	62	Industries
10. परिवहन व दळणवळण	75	Transport and communications
11. शिक्षण	82	Education
12. सार्वजनिक आरोग्य, पाणीपुरवठा आणि इतर सामाजिक सेवा	89	Public health, water supply and other social services.
13. नागरी पुरवठा	97	Civil supplies
14. संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा	101	Institutional finance
15. स्थानिक संस्थांची वित्तीय स्थिती	105	Finances of local bodies
16. विशेष अभ्यास	111	Special studies
भाग दोन—सांख्यिकीय तक्ते		PART II—STATISTICAL TABLES
1. महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या	117	Population of Maharashtra and India
2. राज्यातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या	117	Rural and Urban population in the State
3. महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्म, मृत्यू व बालमृत्यू दर	118	Birth, death and infant mortality rates based on Sample Registration Scheme, Maharashtra State

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
4. काम करणाऱ्या लोकांची १९९१ जनगणनेनुसार आर्थिक वर्गवारी	119	Economic classification of workers as per population census, 1991
5. औद्योगिक प्रोतानुसार राज्य उत्पन्न—चालू किमतीनुसार . .	120	Net State domestic product by industry of origin at current prices
6. औद्योगिक प्रोतानुसार राज्य उत्पन्न-स्थिर १९८०-८१ च्या किमतीनुसार	121	Net State domestic product by industry of origin at Constant 1980-81 prices
7. औद्योगिक प्रोतानुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न—चालू किमतीनुसार	122	Net National domestic product by industry of origin and National income at current prices
8. औद्योगिक प्रोतानुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न-स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार	123	Net National domestic product by industry of origin and National income at constant (1980-81) prices
9. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा	124	Revenue receipts from taxes on agriculture sector in Maharashtra State
10. महसुली व भांडवली लेखांवरील जमेतील कल . .	125	Trends in receipts on revenue and capital accounts
11. महसुली व भांडवली लेखांवरील खर्चातील कल . .	126	Trends in expenditure on revenue and capital accounts
12. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण	128	Economic and purposive classification of Maharashtra State Government budget
13. आठवी पंचवार्षिक योजना—वर्षानिहाय व उपक्षेत्रनिहाय नियत-व्यय आणि खर्च	130	Eighth Five Year Plan—Yearwise and Sub-sectorwise outlay and expenditure
14. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रामधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	131	Consumer price index numbers for industrial workers at selected centres in Maharashtra State
15. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	133	Consumer price index numbers for urban non-manual employees
16. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	133	Consumer price index numbers for agricultural labourers in Maharashtra and All-India
17. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	134	All-India consumer price index numbers for industrial workers
18. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक . .	134	All-India wholesale price index numbers
19. महत्त्वाच्या किमती निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढीचे दर	135	Inflation rates based on important price indices
20. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यांतील रोजगार	136	Working factories and factory employment in Maharashtra State
21. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार	138	Employment in different industries in Maharashtra State
22. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद	140	Industrial disputes in Maharashtra State
23. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी	141	Employment exchange statistics in Maharashtra State
24. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च	142	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
25. महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र (कृषि गणना)	143	Number, area and average size of operational holdings in Maharashtra (Agricultural Census)
26. महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी ..	144	Land utilisation statistics of Maharashtra
27. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरा उत्पादन	145	Area under principal crops, production and yield per hectare in Maharashtra State
28. महाराष्ट्र राज्यातील विविध स्रोतांनुसार सिंचित क्षेत्र	147	Area irrigated by sources in Maharashtra State
29. महाराष्ट्र राज्यातील पीकनिहाय कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक	148	Cropwise index numbers of agricultural production in Maharashtra State
30. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंवड्या आणि वदके ..	150	Livestock and poultry in Maharashtra State
31. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्था (टळक वैशिष्ट्ये) ..	151	Co-operative societies in Maharashtra State (Salient features)
32. महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा	153	Electricity supply in Maharashtra State
33. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक ..	155	Index numbers of industrial production in India
34. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी ..	156	Important characteristics of industries in Maharashtra State
35. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९४-९५	158	Percentage distribution of factories by size class of employment in selected industry groups in Maharashtra 1994-95
36. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९४-९५	159	Percentage distribution of factories by size class of investment in plant and machinery in selected industry groups in Maharashtra 1994-95
37. महाराष्ट्र राज्यात वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य	160	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions in Maharashtra State
38. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन	161	Major mineral production in Maharashtra State
39. महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद बांध्या देखरेखी खालील)	162	Road length by type of roads in Maharashtra State (Maintained by P.W.D. and Z.P.)
40. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने ..	163	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra State
41. महाराष्ट्रात शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ ..	164	Growth of education in Maharashtra
42. महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा ..	165	Medical facilities available in Maharashtra State
43. महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप/रास्त भावाच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू	166	Quantity of rice and wheat issued to authorised ration/fair price shops in Maharashtra
44. भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू बांधे नियतन	166	Quantity of rice and wheat allotted by Government of India to Maharashtra State
45. महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निम्ननगरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे	167	Deposits and credits of all scheduled commercial banks in rural, semi-urban and urban/metropolitan areas of Maharashtra State

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
46. निरनिराळ्या उपभोग्य वार्धावरील दरडोई मासिक खर्च . .	168	Monthly <i>per capita</i> expenditure on different items of consumption
47. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गाप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी	170	Percentage distribution of population according to monthly <i>per capita</i> expenditure classes
48. दृष्टिक्षेपात आर्थिक गणना १९८० आणि १९९०	171	Economic census 1980 and 1990 at a glance
49. प्रमुख उद्योग गटानुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या	172	Number of enterprises and persons usually working according to major industry groups

आलेख	पृष्ठ क्रमांकानंतर After Page No.	Graphs
1. लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण (जनगणनेनुसार) . .	8	Population and literacy rate (As per population census)
2. राज्य उत्पन्न . .	14	State Income
3. राज्य उत्पन्नाची औद्योगिक स्रोतानुसार विभागणी . .	14	Composition of State Income by Industry of origin
4. दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न . .	14	<i>Per capita</i> State and National Income
5. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक	20	All-India wholesale price index numbers
6. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक . .	20	Consumer price index numbers for industrial workers
7. कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार . .	22	Factories and factory employment
8. अन्नधान्य उत्पादन . .	34	Foodgrains production
9. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक . .	34	Index numbers of agricultural production
10. सहकारी संस्थांची वाढ . .	50	Growth of co-operative societies
11. प्राथमिक कृषि पत संस्थांनी वितरित केलेल्या कर्जांची स्थिती	52	Position of advances disbursed by primary agricultural credit societies
12. विजेचा वापर . .	58	Electricity consumption
13. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक . .	62	Index numbers of industrial production in India

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

वाच (1)	परिमाण Unit (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1990-91 (6)	1995-96* (7)	Item (1)
1. भौगोलिक क्षेत्र	चौ. कि.मी./Sq.km.	3,06,345	3,07,762	3,07,690	3,07,713	3,07,713	Geographical Area
2. विभाग	संख्या/Number	4	4	6	6	6	No. of Divisions
जिल्हे	संख्या/Number	26	26	28	31	31	Districts
तहसील	संख्या/Number	229	235	301	303	325	Tahsils
3. जनगणना -		(1961)	(1971)	(1981)	(1991)	(1991)	Population Census
कसबेबासी	हजार/Thousand	28,391	34,701	40,791	48,396	48,396	Rural
ग्रामीण		11,163	15,711	21,993	30,542	30,542	Urban
एकूण		39,554	50,412	62,784	78,937	78,937	Total
अनुसूचित जाती		2,227	3,177	4,480	8,758	8,758	Scheduled Castes
अनुसूचित जमाती		2,397	3,841	5,772	7,318	7,318	Scheduled Tribes
वस्ती असलेली गावे	संख्या/Number	35,851	35,778	39,354	40,412	40,412	Inhabited villages
वस्ती नसलेली गावे	संख्या/Number	3,016	2,883	2,479	2,613	2,613	Un-inhabited villages
शहर	संख्या/Number	266	289	307	336	336	Towns
लोकसंख्येची घनता	दर चौ.कि.मी. लोकसंख्या/ Population per sq.km.	129	164	204	257	257	Density of population
साक्षरता प्रमाण	टक्केवारी/Percentage	35.1	45.8	55.8	64.9	64.9	Literacy rate
स्त्री-पुरुष प्रमाण	१००० पुरुषांमधून स्त्रियांची संख्या/ Females per (1000) male	936	930	937	934	934	Sex ratio
शहरी लोकसंख्येची टक्केवारी	टक्केवारी/Percentage	28.22	31.17	35.03	38.69	38.69	% of urban population
4. कृषि -							Agriculture—
निव्वळ पेरणी क्षेत्र		17,878	17,668	18,299	18,565	17,911	Net area sown
विकासाधीन एकूण क्षेत्र		18,823	18,737	19,642	21,859	21,327	Gross cropped area
एकूण सिंचित क्षेत्र		1,220	1,570	2,415	3,319	3,287	Gross irrigated area
एकूण सिंचित क्षेत्राची विकासाधीन एकूण क्षेत्राची टक्केवारी	टक्केवारी/ Percentage	6.5	8.4	12.3	15.2	15.4	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
5. प्रमुख विकासाधीन क्षेत्र -							Area under principal crops—
तांदूळ		1,300	1,352	1,459	1,597	1,517	Rice
गहू		907	812	1,063	867	702	Wheat
ज्वार		6,284	5,703	6,469	6,300	5,557	Jowar
बाजरी		1,635	2,039	1,534	1,940	1,665	Bajri
एकूण तृणधान्ये		10,606	10,320	10,976	11,136	9,970	All cereals
एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)		12,955	12,886	13,691	14,393	13,275	All Foodgrains (cereals & pulses)
ऊस (१) क्षेत्र		155	204	319	536	670	Sugarcane (1) Area
(२) कापणी क्षेत्र		155	167	258	442	580	(2) Harvested area
कापूस		2,500	2,750	2,550	2,721	3,065	Cotton
भुईमूग		1,083	904	695	864	511	Groundnut
प्रमुख पिकांचे उत्पादन -							Production of principal crops—
तांदूळ	शेअर टनात/ Hundred tonnes	13,692	16,622	23,147	23,436	25,628	Rice
गहू		4,011	4,403	8,862	9,093	8,977	Wheat
ज्वार		42,235	15,574	44,085	59,292	49,818	Jowar
बाजरी		4,886	8,241	6,966	11,149	9,654	Bajri
एकूण तृणधान्ये		67,550	47,367	86,465	1,07,401	1,00,068	All cereals
एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)		77,439	54,137	94,717	1,21,810	1,16,677	All Foodgrains (cereals & pulses)
ऊस		1,04,040	1,44,333	2,37,063	3,81,544	4,66,561	Sugarcane
कापूस (रुड)		2,878	824	2,081	3,188	4,759	Cotton (lint)
भुईमूग		7,999	5,863	4,507	9,788	5,764	Groundnut

* अस्थायी / Provisional

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE—contd.

वर्ष (1)	परिमाण Unit (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1990-91 (6)	1995-96* (7)	Item (1)
7. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक - (त्रिवर्षीय सरासरी) पाया : १९७९-८२ = १००)							Index number of agricultural production— (Triennial average Base : 1979-82=100)
सर्व पिके		--	--	--	136.5	142.4	All crops
8. कृषि गणना - वहिले खातेदारांची संख्या	शंभरात/In hundred	--	49,506	68,625	81,013	94,697	Agricultural Census— Number of operational holdings
वहिलेचे क्षेत्र	शंभर हेक्टर/Hd. hect	--	2,11,794	2,13,616	2,13,522	2,09,248	Area of operational holdings
वहिलेचे सरासरी क्षेत्र	हेक्टर/Hectares	--	4.28	3.11	2.64	2.21	Average size of operational holdings
9. पशुधन गणना - एकूण पशुधन	हजारात/Thousand	(1961) 26,048	(1966) 25,449	(1978) 29,642	(1987) 34,255	(1992) 36,393	Livestock Census— Total livestock
एकूण कोवड्या-यदक ट्रॅक्टर	संख्या/Number	10,577 1,427	9,902 3,274	18,751 12,917	24,839 34,529	32,187 47,251	Total poultry Tractors
10. वने - एकूण वन क्षेत्र	चौ.कि.मी./Sq.km.	63,544	62,311	64,222	63,798	64,336	Forests— Total forest area
11. उद्योग - कारखाने -		(1960)	(1970)	(1980)	(1990)	(1995)	Industry— Factories—
चालू कारखाने	संख्या/Number	8,010	9,803	15,170	23,410	27,438	Working factories
सरासरी दैनिक रोजगार	हजारात/Thousand	746	952	1,177	1,163	1,259	Average daily employment
दर लाख लोकसंख्येमागे रोजगार	संख्या/Number	1,886	2,031	1,958	1,483	1,459	Employment per lakh of population
12. वीज - एकूण उत्पादन	दशलक्ष कि.वॅ.तास/ Million kwh.	3,268	9,134	18,751	37,311	51,321	Electricity— Total generation
एकूण वापर		2,720	7,650	14,034	30,775	45,924	Total consumption
औद्योगिक वापर		1,853	5,312	8,130	14,706	18,053	Industrial consumption
औद्योगिक वापराची एकूण वापराशी टक्केवारी	टक्केवारी/ Percentage	68.1	69.4	57.9	47.8	39.3	Percentage of industrial consumption to total consumption
वाजपुत्र्याद केलीले शेंतीचे पंप (वर्ष अखेरीस)	हजारात/ Thousand	8 (1961-62)	210	647	1,615	2,026	Number of agricultural pumps energised (at the end of year)
13. बँका - बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक)	संख्या/ Number	N.A.	1,471 (June 1971)	3,627 (June 1981)	5,591 (June 1991)	5,854 (March 1996)	Banking -- Banking offices (Scheduled commercial)
बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) अमलली शहर व गाव		N.A.	450	1,355	2,749 (March 1991)	2,750 (March 1993)	Towns & Villages having banking offices (Scheduled commercial)
14. राज्य उत्पन्न - चालू किमतीनुसार उत्पन्न	कोटी रुपये/Rs. Cr.	1,597	3,876	15,163	58,175*	1,31,578+	State Income— Income at current prices
चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	रुपये/Rs.	409	783	2,435	7,444*	15,244+	Per capita income at current prices
15. भेदायोगन - वर्ष अखेरीस पदावर असलेले उमेदवार	संख्या/ Number	1,62,235	3,60,824	12,67,604	30,22,112	36,93,248	Employment exchange— Persons on live register at the end of the year
16. शिक्षण - प्राथमिक शाळा	संख्या/Number	34,594	45,143	51,045	57,744	62,202	Education— Primary schools
विद्यार्थी	हजारात/Thousand	4.178	6.229	8.392	10.424	11.709	Enrolment

* अस्थायी / Provisional

+ प्राथमिक अंदाज / Preliminary estimates

N.A. -- उपलब्ध नाही / Not available

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE—conold.

वाच	परिमाण	1960-61	1970-71	1980-81	1990-91	1995-96*	Item
(1)	Unit	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
माध्यामिक शाळा	संख्या/Number	2,468	5,339	6,119	9,972	13,631	Secondary schools
विद्यार्थी	हजारत/Thousand	858	1,936	3,309	5,794	7,606	Enrolment
17. आरोग्य -			(1971)	(1981)	(1991)	(1995)	Health—
हॉस्पिटल	संख्या/	N.A.	299	530	768	736	Hospitals
दवाखाने	Number	N.A.	1,372	1,776	1,896	1,418	Dispensaries
२२ लाख लोकसंख्येमागे खाटा	-	N.A.	88	114	144	145	Beds per lakh of population
जन्मदर @	**	34.7	28.4	28.5	26.2	24.5	Birth rate @
मृत्यूदर @	†	13.8	10.0	9.6	8.2	7.4	Death rate @
बाल मृत्यूदर प्रमाण @	+	86	65	79	60	55	Infant mortality rate @
18. रेल्वे मार्गांची लांबी	कि.मी./K.m.	5,056	5,226	5,233	5,434	5,461	Railway route length
19. रस्त्यांची लांबी --							Road length --
एकूण	किलोमीटर/	39,241	65,364	1,41,131	1,72,965	1,87,090	Total
पूरव्याजित	Kilometer	24,852	35,853	66,616	1,32,048	1,53,414	Surfaced
20. मोटार वाहने -	संख्या/Number	1,00,144	3,11,669	8,04,986	26,40,585	39,42,406	Motor vehicles --
21. सहकार -							Co-operation --
प्राथमिक कृषि पत संस्था	संख्या/Number	21,400	20,420	18,577	19,565	20,137	Primary agricultural credit societies
सभागद	हजारत/Thousand	2,170	3,794	5,416	7,942	9,062	Membership
सहकार संस्थांची एकूण संख्या	संख्या/Number	31,565	42,597	60,747	1,04,620	1,39,089	Total No. of co.-op. societies
एकूण सभागद	हजारत/Thousand	4,191	8,581	14,783	26,903	36,945	Total membership
खेळत भांडवल	लाख रु./Rs. in lakh	29,096	1,49,031	5,21,037	24,28,345	47,81,567	Working capital
22. स्थानिक स्वराज्य संस्था							Local bodies
जिल्हा परिषदा	संख्या/Number	25	25	25	29	29	Zilla Parishads
ग्रामपंचायती	संख्या/Number	21,636	22,300	24,281	25,827	27,614	Village Panchayats
पंचायत समित्या	संख्या/Number	295	296	296	298	298	Panchayat Samitis
नगर परिषदा	संख्या/Number	219	221	220	228	233	Municipal Councils
महानगरपालिका	संख्या/Number	3	4	5	11	12	Municipal Corporations
कटक मंडळे	संख्या/Number	7	7	7	7	7	Cantonment Boards

* अस्थायी / Provisional N.A. -- उपलब्ध नाही / Not available

@ नमुना नोंदणी पाहणीनुसार

** दर हजार लोकसंख्येमागे जाणित जन्म

† दर हजार लोकसंख्येमागे मृत्यू

+ दर हजार जाणित जन्मांमागे एक वर्षाआतील बालमृत्यू

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती

MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

वाच (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maharashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
1. लोकसंख्या (१९९१)						
Population (1991)						
1.1. एकूण लोकसंख्या	हजारात	78,937	8,46,303*	9.3	Thousand No.	Total population
(१) पुरुष	"	40,826	4,39,230*	9.3	"	(i) Males
(२) स्त्रिया	"	38,112	4,07,072*	9.4	"	(ii) Females
1.2. (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	हजारात	48,396	6,28,692*	7.7	Thousand No.	(a) Rural population
(ब) ग्रामीण लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्केवारी	61.31	74.29	...	Percentage	(b) Percentage of rural population to total population
1.3. (अ) नागरी लोकसंख्या	हजारात	30,542	2,17,611*	14.0	Thousand No.	(a) Urban population
(ब) नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्केवारी	38.69	25.71	...	Percentage	(b) Percentage of urban population to total population
1.4. स्त्री-पुरुष प्रमाण (१९९१)	दर हजार पुरुषां-मागे स्त्रियांची संख्या	934	927@*	...	Females per thousand males	Sex ratio (1991)
1.5. लोकसंख्येतील शेकडा वाढ (१९८१-९१)	टक्केवारी	25.73	23.85	...	Percentage	Percentage growth of population during 1981-91
1.6. साक्षरता प्रमाण	टक्केवारी	64.87	52.21	...	Percentage	Literacy rate
1.7. (अ) अनुसूचित जाती व जमाती यांची लोकसंख्या (१९९१)	हजारात	16,076	2,05,982@*	7.8	Thousand No.	(a) Population of scheduled castes and scheduled tribes (1991)
(ब) वरील लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्केवारी	20.37	24.56@*	...	Percentage	(b) Percentage of above population to total population
1.8. (अ) एकूण काम करणारे (१९९१)	हजारात	33,910	3,14,131@*	10.8	Thousand No.	(a) Total workers (1991)
(ब) एकूण काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्केवारी	42.96	37.46@*	...	Percentage	(b) Percentage of workers to total population
1.9. भौगोलिक क्षेत्र (१९९१)	लाख चौ.कि.मी.	3.08	32.87	9.4	Lakh Sq. Km.	Geographical area (1991)
2. कृषि (१९९१-९२)						
Agriculture† (1991-92)						
2.1. निव्वळ परणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	17,895	1,41,408	12.7	Thousand hectares	Net area sown
2.2. पिकांखालील एकूण क्षेत्र	"	20,133	1,82,728	11.0	"	Gross cropped area
2.3. एकूण सिंचित क्षेत्र	"	3,265	63,991	5.1	"	Gross irrigated area
2.4. एकूण सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकांखालील क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्केवारी	16.2	35.0	...	Percentage	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
2.5. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (१९९२-९३ ते १९९४-९५ या वर्षांची सरासरी)						Area under principal crops (average for years 1992-93 to 1994-95)
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	1,543	42,186	3.7	Thousand hectares	(i) Rice
(२) गहू	"	733	25,125	2.9	"	(ii) Wheat
(३) ज्वारी	"	5,812	12,499	46.5	"	(iii) Jowar
(४) बाजरी	"	1,821	10,092	18.0	"	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये	"	10,413	1,00,558	10.4	"	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"	13,873	1,23,150	11.3	"	(vi) All foodgrains (cereals and pulses)
(७) ऊस क्षेत्र	"	497	"	(vii) Sugarcane Area
कापणी क्षेत्र	"	422	3,603	11.7	"	Harvested Area
(८) कापूस	"	2,573	7,596	33.9	"	(viii) Cotton
(९) भुईमूग	"	838	8,157	7.8	"	(ix) Groundnut

† अस्थायी/Provisional. @* जम्मू व काश्मीर सोडून/Excluding Jammu and Kashmir.

* जम्मू व काश्मीरची अंदाजित लोकसंख्या धरून/Including projected population of Jammu and Kashmir.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती—घालू

MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA—contd.

वाच	परिमाण	महाराष्ट्र Mahara- shtra	भारत India	भारताशी तुलना (टक्केवारगी) Comparison with India (Percentage)	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
3. पशुधन गणना १९८७						Livestock census 1987
3.1. एकूण पशुधन	हजागत	34,255	4,45,286	7.7	Thousand No.	Total livestock
3.2. ट्रॅक्टर	हजागत	35	738	4.7	Thousand No.	Tractors
3.3. मिचिनाकारिता वापरलेली इंजिने व पंप	हजागत	743	16,184	4.6	Thousand No.	Oil engines with pumps for irrigation purposes
4. वने						Forests
4.1. एकूण वन क्षेत्र* (१९९०-९१)	चौ.कि.मी.मोटा	63,798	6,79,850	9.4	Sq. km.	Total forest area* (1990-91)
5. उद्योग*						Industry*
5.1. कारखाने—						Factories—
(अ) चालू कारखाने (१९९४)	संख्या	26,072	2,17,302	12.0	Number	(a) Working factories (1994).
(ब) राज्यागची दैनिक सरासरी (१९९४)	हजागत	1,282	8,911	14.4	Thousand No.	(b) Average daily employment (1994)
6. वीज* (१९९४-९५)						Electricity* (1994-95)
6.1. एकूण उत्पादन	दशलक्ष कि.वॅ. तास	47,259	3,50,639	13.5	Million kwh.	Total generation
6.2. एकूण वापर	दशलक्ष कि.वॅ. तास	41,104	2,60,842	15.8	Million kwh.	Total consumption
6.3. (अ) औद्योगिक वापर	दशलक्ष कि.वॅ. तास	16,646	1,00,315	16.6	Million kwh.	(a) Industrial consumption
(ब) औद्योगिक वापरगची एकूण वापराशी टक्केवारगी	टक्केवारगी	40.5	38.5	...	Percentage	(b) Percentage of industrial consumption to total consumption
7. बँका						Banking
7.1. बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) (मार्च १९९६)	संख्या	5,854	62,849	9.3	Number	Banking offices (Scheduled commercial) (March 1996)
7.2. बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) असलेली शहरे व गावे (मार्च १९९३)	संख्या	2,750	37,724	7.3	Number	Towns and villages having banking offices (Scheduled commercial) (March 1993)
8. राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न (१९९५-९६)						State/National Income (1995-96)
8.1. चालू किमतीनुसार उत्पन्न	कोटी रुपये	1,31,578**	8,57,570†	15.3	Crore Rs.	Income at current prices
8.2. चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	रुपये	15,244**	9,321†	...	Rs.	Per capita income at current prices
8.3. घटक उत्पादन मूल्यानुसार देशांतर्गत स्थूल गज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न	कोटी रुपये	1,46,490	9,67,763	15.1	Crore Rs.	Gross Domestic Product (GDP) at factor cost
8.4. राज्य/देशांतर्गत स्थूल दरडोई उत्पन्न	रुपये	16,972	10,519	...	Rs.	Per Capita (GDP)

* अस्थायी/Provisional.

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

** शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ. कि.मी.) Geo-graphical area (lakh sq. km.)	लोकसंख्येची घनता Density of population	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex ratio	अनुसूचित जाती आणि जमाती यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of scheduled castes and scheduled tribes to total population	मुख्यतः कृष्याच्या एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of main workers to total population	कृषि विषयक काम कृष्याच्या एकूण काम करणाऱ्यांची टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers	काम करणाऱ्या महिलांचा सहभाग दर Female workers' participation rate	साक्षरतेची टक्केवारी++ Literacy percentage		
								पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1. आंध्र प्रदेश	2.75	242	972	22.24	42.77	65.13	34.32	55.13	32.72	44.09
2. आसाम	0.78	286	923	20.23	31.20	54.45	21.61	61.87	43.03	52.89
3. अरुणाचल प्रदेश	0.84	10	859	64.13	45.22	64.05	37.49	51.45	29.69	41.59
4. बिहार	1.74	497	911	22.22	29.66	74.44	14.86	52.49	22.89	38.48
5. दिल्ली	0.01	6,352	827	19.05	31.51	1.96	7.36	73.13	48.64	75.29
6. गुजरात	1.96	211	934	22.32	34.12	47.74	25.96	82.01	66.99	61.29
7. गोवा	0.04	316	967	2.11	32.59	22.24	20.52	83.64	67.09	75.51
8. हरियाणा	0.44	372	865	19.75	28.66	53.42	10.76	69.10	40.47	55.85
9. हिमाचल प्रदेश	0.56	93	976	29.56	34.41	53.47	34.81	75.36	52.13	63.86
10. जम्मू व काश्मीर	2.22	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
11. कर्नाटक	1.92	235	960	20.64	38.45	57.79	29.39	67.26	44.34	56.04
12. केरळ	0.39	749	1,036	11.02	28.53	34.29	15.85	93.62	86.17	89.81
13. मध्य प्रदेश	4.43	149	931	37.81	37.67	66.22	32.68	58.42	28.85	44.20
14. महाराष्ट्र	3.08	257	934	20.37	39.29	54.51	33.11	76.56	52.32	64.87
15. मणिपूर	0.22	82	958	36.43	38.55	62.57	38.96	71.63	47.60	59.89
16. मेघालय	0.22	79	955	86.04	40.32	64.08	34.93	53.12	44.85	49.10
17. मिझोराम	0.21	33	921	94.85	42.09	55.62	43.52	85.61	78.60	82.27
18. नागालँड	0.17	73	886	87.70	42.29	73.38	37.96	67.62	54.75	61.65
19. ओरिसा	1.56	203	971	38.41	32.78	63.75	20.79	63.09	34.68	49.09
20. पंजाब	0.50	403	882	28.31	30.07	53.82	4.40	65.66	50.41	58.51
21. राजस्थान	3.42	129	910	29.73	31.62	55.97	27.40	54.99	20.44	38.55
22. सिक्कीम	0.07	57	878	28.29	40.45	63.97	30.41	65.74	46.69	56.94
23. तामिळनाडू	1.30	429	974	20.21	40.81	56.05	29.89	73.75	51.33	62.66
24. त्रिपुरा	0.10	263	945	47.31	29.09	57.43	13.76	70.58	49.65	60.44
25. उत्तर प्रदेश	2.94	473	879	21.25	29.73	66.66	12.32	55.73	25.31	41.60
26. पश्चिम बंगाल	0.89	767	917	29.22	30.23	49.74	11.25	67.81	46.56	57.70
भारत*	32.87	@274	@927	@24.56	@34.18	@58.99	@22.25	@64.13	@39.29	@52.21

* केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territories.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

++ साक्षरतेची टक्केवारी सात व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येची आहे./The literacy rates relate to the population aged seven and above.

@ जम्मू आणि काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA

नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of urban population to total population	गुज्याच्या लोकसंख्येची भारताच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of State population to All-India population	लोकसंख्येचा दशवर्षीय वृद्धिदर (टक्के) Decennial growth rate of population (per cent)	जन्माच्या वेळची आयुमर्यादा (वर्षे) Life expectancy at birth (years)	जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant mortality rate	दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या Number of students in primary and secondary schools per thousand population	चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita income at current prices (Rs.) (P)	दर शेतकऱ्यामागे निव्वळ पेरणी क्षेत्र (हेक्टर) Net area sown per cultivator (Hectare)	State
(1991)	(1991)	(1981-90)	(1988-92)	(1995)	(1995)	(1995)	(1995-96)	(1994-95)	(1991-92)	Reference year or date
(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	
26.89	7.93	24.20	60.2	24.0	8.3	66	151	7,155	1.4	Andhra Pradesh
11.10	2.67	24.24	54.1	29.3	9.6	77	227	5,680	0.8	Assam
12.80	0.10	36.83	NA	23.8	6.0	@@63	203	8,744	0.6	Arunachal Pradesh
13.14	10.30	23.54	57.5	32.1	10.5	73	130	3,816	0.7	Bihar
89.93	1.12	51.45	NA	22.6	5.9	@@39	157	NA	1.4	Delhi
34.49	4.93	21.19	59.5	26.7	7.6	62	207	10,578	2.0	Gujarat
41.01	0.14	16.08	NA	14.3	7.3	@@14	191	14,736	2.4	Goa
24.63	1.96	27.41	62.5	30.0	8.0	68	165	12,158	1.9	Haryana
8.69	0.62	20.79	63.3	25.2	8.6	@@61	230	7,784	0.5	Himachal Pradesh
NA	NA	28.92	NA	NA	NA	NA	151	5,099	NA	Jammu & Kashmir
30.92	5.36	21.12	62.2	24.2	7.6	62	200	8,082	1.8	Karnataka
26.39	3.47	14.32	70.9	17.7	6.0	16	185	7,201	2.2	Kerala
23.18	7.89	26.84	53.4	33.0	11.1	99	186	5,845	1.5	Madhya Pradesh
38.69	9.41	25.73	63.4	24.5	7.4	55	211	12,997	1.8	Maharashtra
27.52	0.22	29.29	NA	20.3	6.7	@@27	218	NA	0.3	Manipur
18.60	0.21	32.86	NA	28.9	8.9	@@45	203	6,136	0.5	Meghalaya
46.10	0.08	39.70	NA	NA	NA	NA	249	NA	0.4	Mizoram
17.21	0.14	56.08	NA	NA	NA	@@6	214	NA	0.5	Nagaland
13.38	3.78	20.06	55.4	27.7	10.8	103	175	5,157	1.4	Orissa
29.55	2.42	20.81	66.6	24.7	7.3	54	161	14,188	2.2	Punjab
22.88	5.25	28.44	56.3	33.2	9.1	85	181	6,406	1.9	Rajasthan
9.10	0.05	28.47	NA	22.5	6.9	@@47	238	NA	1.0	Sikkim
34.15	6.66	15.39	61.5	20.2	7.9	56	229	8,941	1.0	Tamil Nadu
15.30	0.33	34.30	NA	18.7	7.6	@@45	199	NA	0.9	Tripura
19.84	16.59	25.48	55.4	34.7	10.4	86	161	5,331	0.8	Uttar Pradesh
27.48	8.12	24.73	61.4	23.6	7.7	59	219	6,877	0.9	West Bengal
@25.73	@100.00	23.85	@58.7	@28.3	@9.0	@74	182	8,282	@1.3	India*

@@ त्रैवार्षिक (१९९३-९५) सरासरी/Three year (1993-95) moving average.

(P) — अस्थायी/Provisional.

@ जन्म व काश्मीर वगळून / Excluding Jammu and Kashmir.

राज्य	दर हेक्टराची उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (P)					दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि. ग्रॅ.) Foodgrains production per capita (Kg.)	पिकाखालील दर हेक्टर क्षेत्रामागे खतांचा वापर (कि. ग्रॅ.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (Kg.)	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकाखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	प्राथमिक कृषि सहकाराचे सदस्यता-कंत्र घणाच्या सभासदांची एकूण सभासदांशी टक्केवारी Primary agricultural co- operative credit societies- percentage of borrowing members to total members	दर लाख लोकसंख्यामागे कायद्यान्वयातील संगसंगे दैनिक रोजगार (संख्या) Average daily factory employ- ment per lakh of population (No.) (P)
	एकूण तृणधान्ये Total cereals	एकूण फडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total foodgrains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	ऊस Sugarcane					
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	त्रैवार्षिक संगसंगी/Triennial average (1992-93 to 1994-95)						(1994-95)	(1991-92)	(1993-94)	(1994)
(1)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	(30)	(31)
1. आंध्र प्रदेश	2,121	434	1,732	287	74,912	1,702	121.4	40.8	40	924
2. आसाम	1,318	512	1,286	77	39,772	1,471	9.5	14.8	6	436
3. अरुणाचल प्रदेश	1,098	915	1,093	NA	NA	2,221	NA	12.7	NA	NA
4. बिहार	1,424	760	1,348	219	42,799	1,265	64.6	41.0	48	517
5. दिल्ली	2,532	617	2,469	NA	NA	114	247.0	NA	NA	2,428
6. गुजरात	1,307	617	1,154	287	77,721	1,112	77.5	27.4	41	1,806
7. गोवा	2,429	705	2,245	NA	41,939	1,198	41.4	22.7	22	1,705
8. हरियाणा	2,882	918	2,650	402	75,283	6,024	126.4	77.9	48	1,449
9. हिमाचल प्रदेश	1,568	275	1,510	510	11,557	2,358	34.6	17.8	NA	1,007
10. जम्मू व काश्मीर	1,654	551	1,612	340	37,333	1,750	48.2	41.2	NA	324
11. कर्नाटक	1,421	377	1,186	238	90,514	1,807	64.9	22.9	15	1,449
12. केरळ	1,949	1,265	1,921	268	77,941	349	66.7	12.8	37	926
13. मध्य प्रदेश	1,193	666	1,058	132	29,229	2,623	37.4	20.6	33	784
14. महाराष्ट्र	1,070	552	941	150	68,992	1,572	64.9	16.2	24	1,515
15. मणिपूर	2,049	NA	2,049	170	32,667	1,690	58.9	39.1	NA	269
16. मेघालय	1,140	737	1,130	121	22,000	787	14.9	18.8	17	122
17. मिझोरम	1,513	1,890	1,537	372	7,000	1,562	8.6	8.2	8	NA
18. नागालँड	1,235	884	1,216	397	43,200	1,724	3.0	27.9	NA	NA
19. ओरिसा	1,331	509	1,196	169	55,006	2,052	22.5	25.8	8	415
20. पंजाब	3,652	801	3,602	509	59,702	9,954	174.7	94.6	60	1,894
21. राजस्थान	953	433	809	313	46,945	2,166	34.8	29.1	22	695
22. सिक्कीम	1,360	893	1,322	NA	NA	2,285	7.3	11.9	14	NA
23. तामिळनाडू	2,507	419	2,101	316	1,08,862	1,521	136.6	46.7	39	1,712
24. त्रिपुरा	1,871	557	1,814	181	45,404	1,679	19.5	11.1	9	1,064
25. उत्तर प्रदेश	2,006	866	1,844	176	58,152	3,693	99.3	57.2	51	385
26. पश्चिम बंगाल	2,083	664	2,025	170	57,300	1,827	86.2	22.1	40	1,252
भारत*	1,706	594	1,502	256	67,442	2,083	75.7	35.0	37	986

* केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territories.

(P) = अस्थायी/Provisional.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA—contd.

उद्योगातील दरडोई मूल उत्पादन (रुपये) Per capita gross output in industries (Rs.) (P)	उद्योगातील दरडोई मूल्यवृद्धी (रुपये) Per capita value added in industries (Rs.) (P)	विजेचा दरडोई घरगुती वापर (कि. वॅ. ता.) Domestic consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	विजेचा दरडोई औद्योगिक वापर (कि.वॅ.ता.) Industrial consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	दर लाख लोकसंख्ये- मागे मोटार गाडने (संख्या) Motor vehicles per lakh of popula- tion (No.)	दर शंभर चौरस किलो मीटर क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी** (किलोमीटर) Total road length per hundred sq. km. of area (Km.)	दर लाख लोकसंख्येमागे रस्त भावाच्या / शिधावाटप दुकानांची संख्या Number of fair price/ ration shops per lakh of population	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका Scheduled commercial banks			State
							दर लाख लोकसंख्ये- मागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of popula- tion (No.)	दरडोई टेट्टी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दरडोई दिलेल कर्ज (रुपये) Bank credit per capita (Rs.)	
(1993-94)	(1993-94)	(1994-95)	(1994-95)	(31-3-95)	(31-3-95)	(1993)	(31-3-96)	(31-3-96)	(31-3-96)	Reference year or date
(32)	(33)	(34)	(35)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	(1)
4,075	705	46.9	107.1	3,102	62	55	6.7	2,976	2,405	Andhra Pradesh
1,553	362	13.5	42.4	1,444	87	116	4.9	1,758	691	Assam
NA	NA	28.1	6.3	1,533	14	65	6.9	3,674	382	Arunachal Pradesh
2,142	736	7.9	68.2	1,322	51	57	5.1	1,860	595	Bihar
8,378	1,480	338.5	175.6	22,444	1,535	34	10.9	37,729	28,197	Delhi
10,837	2,178	61.8	235.8	6,811	55	31	7.8	5,591	2,964	Gujarat
15,606	3,064	137.6	339.6	15,234	191	50	21.3	24,198	6,514	Goa
8,835	1,215	87.8	105.9	5,305	61	42	7.4	4,869	2,239	Haryana
3,616	1,492	83.7	118.6	1,882	54	64	13.4	5,514	1,423	Himachal Pradesh
939	235	50.7	39.1	2,107	6	33	9.2	4,665	1,782	Jammu and Kashmir
4,005	883	52.9	102.3	4,211	73	40	9.2	4,789	3,337	Karnataka
2,921	601	75.9	103.4	3,269	358	44	9.8	6,340	2,878	Kerala
3,522	770	44.5	115.9	2,887	48	32	6.0	2,140	1,221	Madhya Pradesh
11,107	2,602	80.9	196.6	4,242	73	48	6.7	10,234	7,749	Maharashtra
51	5	58.1	27.1	2,895	47	98	4.1	1,117	600	Manipur
174	50	53.9	20.9	2,157	34	193	9.0	3,660	527	Meghalaya
NA	NA	84.8	1.7	2,092	31	123	9.7	2,591	419	Mizoram
490	80	28.5	11.0	6,297	78	20	5.0	2,658	729	Nagaland
2,507	507	46.7	97.8	1,744	135	72	6.2	1,730	948	Orissa
9,126	1,415	117.3	279.5	8,235	113	49	10.4	9,192	3,849	Punjab
2,992	511	35.0	102.5	3,309	38	35	6.5	2,457	1,145	Rajasthan
NA	NA	68.3	24.9	1,488	26	322	8.8	4,303	829	Sikkim
7,960	1,724	67.8	175.9	4,171	157	38	7.8	4,950	5,011	Tamil Nadu
261	41	15.9	13.3	1,062	140	44	5.8	1,876	789	Tripura
2,759	396	41.3	43.1	1,704	73	53	5.7	2,727	934	Uttar Pradesh
3,215	753	42.6	66.7	1,645	69	28	5.8	4,999	2,340	West Bengal
4,795	996	52.8	111.0	3,326	67	48	6.8	4,591	2,840	India*

(P) — अस्थायी/Provisional.

** मार्चजिफ वाधकाम खात, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका, नगरपालिका, पाटवधारे विभाग व वन विभाग यांच्याकडील रस्त्यांचा समावेश आहे.

This includes roads under P.W.D., Z.P., Municipal Corporations, Municipal Councils, Irrigation Department and Forest Department.

भाग एक
पाहणी
PART I
SURVEY

१. स्थूल आढावा

देशातील आर्थिक स्थिती

१.१. वर्ष १९९६ हे सर्वसाधारणपणे चांगल्या मोसमी पावसाचे सलग नववे वर्ष होते. देशभरातील मोसमी पाऊस दीर्घकालीन सरासरी पर्जन्यमानाच्या १०३ टक्के होता. यावर्षी मोसमी पाऊस जवळपास नेहमीच्या वेळेवर आला व ३० जून, १९९६ पर्यंत देशाच्या सर्व भागात पोहोचला. देशाच्या एकूण ३५ हवामान उप विभागांपैकी देशातील ९१ टक्के क्षेत्र असलेल्या ३२ उप विभागात पावसाळ्याच्या अखेरपर्यंत (जून ते सप्टेंबर) सरासरीएवढा ते थोडा अधिक पाऊस पडला. ओरिसा व विदर्भ वगळता देशाच्या सर्व भागात पाऊस सर्वदूर व वेळेवर पडला. कृषि उत्पादनात १९९५-९६ मध्ये झालेल्या ०.४ टक्के घटीनंतर १९९६-९७ मध्ये ३ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. अन्नधान्याचे उत्पादन १९९६-९७ मध्ये ३.३ टक्क्यांनी वाढेल अशी अपेक्षा आहे. १९९६-९७ च्या पहिल्या ७ महिन्यात औद्योगिक उत्पादन (औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकावर आधारित) ९.८ टक्क्यांनी वाढले. त्या तुलनेत १९९५-९६ मध्ये तत्सम काळात ही वाढ ११.७ टक्के होती. १९९५-९६ मध्ये स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न १.१ टक्क्यांनी वाढले. १९९६-९७ मध्ये देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न ६.८ टक्क्यांनी वाढेल असा अंदाज आहे. किमतीविषयक स्थितीच्या बाबतीत घाऊक किमतीच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दरातील १९९५-९६ मधील उतरता कल १९९६-९७ च्या पहिल्या तिमाहीत चालू राहिला. मे व जून १९९६ मध्ये वार्षिक चलनवाढीचा दर ४.५ टक्के इतका खाली आला. त्यानंतर जुलै, १९९६ पासून चलनवाढीच्या दरात हळूहळू वाढ होऊन जानेवारी, १९९७ च्या मध्यात तो ७.६ टक्के झाला.

१.२. शीघ्र अंदाजानुसार १९९५-९६ मध्ये निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नात स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार ६.९ टक्के वाढ झाली. १९९४-९५ मध्ये ही वाढ ६.८ टक्के होती. चालू किमतीनुसार १९९५-९६ मधील अंदाजित राष्ट्रीय उत्पन्न ८,५७,५७० कोटी रुपये व दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न ९,३२१ रुपये इतकं होते.

१.३. अन्नधान्याचे उत्पादन १९९६-९७ मध्ये १९९४-९५ मधील अन्नधान्य उत्पादनाच्या १९.१५ कोटी टन या विक्रमी पातळीपेक्षा थोडेसे कमी म्हणजे १९.१२ कोटी टन होईल अशी अपेक्षा आहे. तेलविया व कापूस यांचे उत्पादन अनुक्रमे २.४१ कोटी टन व १.४३ कोटी टन अशी विक्रमी पातळी गाठेल असा अंदाज असून आधीच्या वर्षाशी तुलना करता ही वाढ अनुक्रमे ७.६ टक्के व ९.२ टक्के आहे. उसाचे उत्पादन १९९६-९७ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या २८.३ कोटी टन उत्पादनाच्या तुलनेत कमी म्हणजे २७.४ कोटी टन होण्याची अपेक्षा आहे.

१.४. केंद्रीय सांख्यिकीय संघटनेने तयार केलेल्या शीघ्र अंदाजानुसार एप्रिल-ऑक्टोबर, १९९६ मधील अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या मासिक निर्देशांकाची (पायाभूत वर्ष १९८०-८१=१००) सरासरी २९१.२ होती व ती आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकाच्या तुलनेत ९.८ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९५ ह्या वर्षातील त्याच कालावधीतील ही निर्देशांकाची सरासरी १९९४ वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील

1. GENERAL APPRAISAL

Economic Situation in the Country

1.1. The year 1996 was the ninth successive normal monsoon year. The countrywide seasonal rainfall was 103 per cent of the long term average. The monsoon arrived almost on time and covered the entire country by 30th June, 1996. By the end of the monsoon season (June-September), 32 out of 35 meteorological sub-divisions, covering 91 per cent area of the country, had received normal to excess rainfall. The spatial and temporal rainfall distribution over the country was very satisfactory except Orissa and Vidarbha. The growth in agricultural crop production in 1996-97 is projected at 3 per cent after a fall of 0.4 per cent in 1995-96. The foodgrains production is expected to increase by 3.3 per cent in 1996-97. The industrial production (as measured by the index of industrial production-IIP) grew by 9.8 per cent in the first seven months of 1996-97, as compared to 11.7 per cent growth in the first seven months of 1995-96. The growth in Gross Domestic Product (GDP) at constant (1980-81) prices during 1995-96 was 7.1 per cent. During the current year i.e. 1996-97, the growth in GDP is expected to be 6.8 per cent. On the price front, the declining trend in inflation rate as measured by the wholesale price index number, observed during 1995-96, continued through the first quarter of 1996-97 and the annual (point-to-point) inflation rate reached a low level of 4.5 per cent in May and June, 1996. Since July, 1996 the inflation rate has increased gradually to reach a level of 7.6 per cent in mid-January, 1997.

1.2. The Net National Product (i.e. National Income) at constant (1980-81) prices, as per the quick estimates, increased by 6.9 per cent during 1995-96. This growth was 6.8 per cent during 1994-95. In 1995-96, the National Income at current prices is estimated at Rs. 8,57,570 crore and per capita National Income at Rs.9,321.

1.3. The foodgrains production in 1996-97 is expected to be 19.12 crore tonnes, marginally lower than the record level of 19.15 crore tonnes in 1994-95. The production of oilseeds and cotton is expected to reach record levels of 2.41 crore tonnes and 1.43 crore tonnes respectively showing a growth of 7.6 per cent and 9.2 per cent respectively as compared to the earlier year. The sugarcane production is likely to be lower at 27.4 crore tonnes in 1996-97 compared with 28.3 crore tonnes in the previous year.

1.4. On the basis of the quick estimates released by the Central Statistical Organisation, the average of monthly All-India indices of industrial production (Base 1980-81=100) for the period April-October, 1996 was 291.2. This was higher by 9.8 per cent than the average index for the corresponding period of the previous year, while the

सरासरीच्या तुलनेत ११.७ टक्क्यांनी अधिक होती. औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकात ७७ टक्के भार असलेल्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या उत्पादनाचा सरासरी निर्देशांकही एप्रिल-ऑक्टोबर, १९९६ ह्या कालावधीत १२.१ टक्क्यांनी वाढला. १९९५ मधील तत्सम कालावधीत तो १२.३ टक्क्यांनी वाढला होता.

१.५. वर्ष १९९६-९७ मध्ये पहिल्या नऊ महिन्यात देशाच्या निर्यातीतील वाढीचा वेग कमी झाला आहे. १९९४-९५ व १९९५-९६ मध्ये अमेरिकन डॉलरमध्ये निर्यातीतील वाढ अनुक्रमे १८.४ टक्के व २०.८ टक्के होती. एप्रिल-डिसेंबर, १९९६ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्यातीशी तुलना करता, निर्यात ६.४ टक्क्यांनी वाढली. या कालावधीमधील निर्यात अंदाजित २,४२०.५ कोटी अमेरिकन डॉलर इतकी होती. याच कालावधीत आयात अंदाजित २,७४५.३ कोटी अमेरिकन डॉलर असून ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ४.४ टक्क्यांनी जास्त असेल. अमेरिकन डॉलरमध्ये निर्यातीत व आयातीत १९९५-९६ मध्ये अनुक्रमे २०.८ टक्के व २८.० टक्के वाढीच्या पार्श्वभूमीवर याचे अवलोकन करणे योग्य होईल. १९९६-९७ च्या पहिल्या नऊ महिन्यात रुपयांमध्ये निर्यात ८५,६२३ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीच्या तुलनेत १४.९ टक्क्यांनी अधिक होती. याच कालावधीत, आयात ९७,१११ कोटी रुपये झाली व त्यात आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत कमी प्रमाणात म्हणजे १२.८ टक्के वाढ दिसून आली. विदेशी व्यापारातील तूट एप्रिल ते डिसेंबर, १९९६ मध्ये ११,४८८ कोटी रुपये होती. अमेरिकन डॉलरमध्ये या कालावधीतील विदेशी व्यापारातील तूट ३२४.८ कोटी डॉलर होती. जानेवारी, १९९७ अखेर रिझर्व बँकेकडे विदेशी चलनाचा साठा १९.८ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतका होता.

१.६. चलन साठ्याच्या (एम-३) वाढीचा वेग हा चलनविषयक बदल दर्शवितो. १९९६-९७ मध्ये (१७ जानेवारी, १९९७ पर्यंत) हा वेग अंदाजित १०.६ टक्के होता. तो १९९५-९६ मधील संबंधित कालावधीतील (८.२ टक्के) वाढीपेक्षा अधिक होता. मात्र जनतेकडील चलनातील चालू वर्षातील ह्या कालावधीतील ११.१ टक्के वाढ आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील १५.८ टक्के वाढीपेक्षा कमी होती.

१.७. किंमतीविषयक स्थिती विचारात घेता अखिल भारतीय घाऊक किंमतीच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दरात १९९६-९७ मधील पहिल्या तिमाहीत घट दिसून आली. चलनवाढीचा दर मार्च, १९९६ मध्ये ५.१ टक्के होता. तो मे व जून १९९६ मध्ये तो ४.५ टक्के इतका खाली आला. त्यानंतर जुलै, १९९६ पासून चलनवाढीचा दर वाढू लागला व ११ जानेवारी, १९९७ पर्यंत तो ७.६ टक्क्यांपर्यंत पोहोचला. जानेवारी, १९९६ मध्ये हा दर ५.० टक्के होता. १९९६-९७ मधील गटवार किंमतीच्या बदलातील स्वरूपात मात्र मोठा बदल आढळून येतो. 'मूलभूत वस्तू व इंधन-शक्ती', 'दिव्यावती आणि वंगण' या गटात वार्षिक चलनवाढीच्या दरात वेगाने वाढ झाली तर 'उत्पादित वस्तू' गटातील चलनवाढीच्या दरात घट झाली. १९९६-९७ मधील (११ जानेवारी, १९९७ पर्यंत) चलनवाढीमध्ये 'मूलभूत वस्तू' गटाचा वाटा ५०.४ टक्के

latter was 11.7 per cent higher than that for the corresponding period of 1994. In the case of manufacturing sector, which accounts for a weight of 77 per cent in the index of industrial production, the average index for the period April-October, 1996 increased by 12.1 per cent, as compared with an increase of 12.3 per cent during the corresponding period of 1995.

1.5. There has been slowdown in the growth of exports in the first nine months of 1996-97. Measured in American dollar terms the growth in exports in 1994-95 and 1995-96 was 18.4 per cent and 20.8 per cent respectively. During April-December, 1996, the exports increased by 6.4 per cent over the corresponding period of the previous year. In terms of US Dollars the exports during this period were estimated at \$ 2,420.5 crore. During the same period imports estimated at \$ 2,745.3 crore were higher by 4.4 per cent than those of the previous year. This may be viewed in the light of a rise of 20.8 per cent in exports and of 28.0 per cent in imports during 1995-96 in terms of US Dollars. During the first nine months of 1996-97, the exports in rupee terms were Rs.85,623 crore showing a rise of 14.9 per cent over the exports during the corresponding period of the previous year. The imports at Rs.97,111 crore registered lower rise of 12.8 per cent during the same period. The estimated trade deficit for the period April-December, 1996 was Rs.11,488 crore. In terms of US Dollars, the trade deficit was \$ 324.8 crore. The foreign currency reserves with the Reserve Bank of India stood at US \$ 19.8 billion by the end of January, 1997.

1.6. During the year 1996-97 (upto 17th January, 1997), the pace of growth of money stock (M-3), which reflects monetary developments, has been higher (10.6 per cent) than that during the corresponding period of 1995-96 (8.2 per cent). The expansion in the currency with public this year in the above period viz. 11.1 per cent has, however, been lower as compared with 15.8 per cent during the same period of the previous year.

1.7. As regards price situation, the inflation rate based on movement of All-India wholesale price index declined in the first quarter of 1996-97. The inflation rate which was 5.1 per cent in March, 1996 declined to 4.5 in May and June, 1996. Thereafter, it started increasing and reached a level of 7.6 per cent by 11 January, 1997, as against 5.0 per cent in January, 1996. There was a complete change in the sectoral pattern of price changes during 1996-97. The annual rate of inflation accelerated sharply in the "fuel, power, light and lubricants" and "primary articles" groups, while decelerated in the "manufactures" group. The inflation in "primary articles" group contributed 50.4 per cent of the inflation in 1996-97 (up to January

होता तर ' इंधन-शक्ती, दिवाबत्ती आणि वंगण ' गटाचा वाटा २३.३ टक्के होता.

१.८. औद्योगिक कामगारांसाठी ग्राहक किंमत निर्देशाकावरची डिसेंबर, १९९६ पर्यंतची आकडेवारी उपलब्ध आहे व त्यावर आधारित चलनवाढीचा दर एप्रिल, १९९६ मधील ९.८ टक्क्यांवरून नोव्हेंबर, १९९६ मध्ये ८.७ टक्क्यांपर्यंत कमी झाला. डिसेंबर, १९९६ मध्ये तो १०.४ टक्क्यांपर्यंत वाढला. औद्योगिक कामगारांसाठीच्या ग्राहक किंमत निर्देशांकानुसार चालू आर्थिक वर्षात डिसेंबर, १९९६ पर्यंत किरकोळ किंमतीत ९.७ टक्के वाढ झाली व आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील वाढीपेक्षा ती थोडीशी अधिक आहे.

महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक स्थिती

१.९. नैऋत्य मान्सूनचा पाऊस कोंकणात ९ जून, १९९६ रोजी आला व १८ जून पर्यंत पूर्ण राज्यात पोहोचला आणि राज्याच्या बऱ्याच भागात पेरण्यांना वेळेवर सुरुवात झाली. त्यानंतर फवसत खंड पडला. ३ जुलै पासून राज्यात पुन्हा पावसास सुरुवात झाली आणि पेरण्यांची कामे सुरू झाली. जुलैच्या शेवटच्या आठवड्यात राज्याच्या बऱ्याच भागात चांगला पाऊस पडला व पेरण्या जोमाने सुरू झाल्या. ऑगस्ट महिन्यात राज्याच्या काही भागात पावसाचा जोर कमी असला तरी पाऊस समाधानकारक होता. ऑगस्ट महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात राज्याच्या बऱ्याच भागात जोराचा ते अतिजोराचा पाऊस पडला व तो खरीप पिकांच्या योग्य वाढीसाठी लाभदायक ठरला. सप्टेंबर महिन्यातही नागपूर विभाग वगळता राज्याच्या बऱ्याच भागात चांगला पाऊस पडला. ऑक्टोबर महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात नागपूर विभाग वगळता जोरदार पाऊस पडला. त्याचा राज्यातील काही भागातील तयार पिकावर प्रतिकूल परिणाम झाला. ८ ऑक्टोबरच्या सुमारास राज्यातील पावसाळा जवळ जवळ संपला. तथापि १९ ते २५ ऑक्टोबरच्या दरम्यान मध्यम ते जोराचा पाऊस पडला व तो रब्बी पिकांना उपयुक्त होता.

१.१०. १९९६-९७ मध्ये राज्यात अन्नधान्याचे उत्पादन १४२.४ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. कापसाच्या उत्पादनात ७ टक्के वाढ होऊन ते ५.१ लाख टन होईल. तेलवियांचे उत्पादन १५.२ टक्क्यांनी वाढून २२.८ लाख टन होईल असा अंदाज आहे. मात्र उसाच्या उत्पादनात १३.५ टक्के घट होऊन ते ४०३.८ लाख टन होईल.

१.११. १९९५-९६ मध्ये राज्यात एकूण अंदाजित दूध उत्पादन ४.९९१ हजार टन होते. ते १९९४-९५ मधील ४,८११ हजार टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा ३.७ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९५-९६ मध्ये अंड्यांचे अंदाजित उत्पादन २६० कोटी इतके होते. १९९४-९५ मधील २५० कोटी अंदाजित उत्पादनापेक्षा ते ४.० टक्क्यांनी अधिक होते. १९९५-९६ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन १७३ हजार टन इतके होते, ते १९९४-९५ मधील अंदाजित १७० हजार टन उत्पादनापेक्षा १.८ टक्क्यांनी जास्त होते.

11, 1997), while that in the "fuel, power, light and lubricants" group contributed 23.3 per cent.

1.8. Inflation based on Consumer Price Index Number for industrial worker (CPI-IW), the data for which are available till December, 1996, declined from 9.8 per cent in April, 1996 to 8.7 per cent in November, 1996. The inflation rate in December, 1996 increased to 10.4 per cent. As per CPI-IW during 1996-97, up to December, 1996, the retail prices registered an increase of 9.7 per cent, which was a little higher than the rise in the corresponding period of the previous year.

Maharashtra State's Economy

1.9. The South-West monsoon arrived in Konkan on 9th June 1996 and covered the entire State by 18th June. With these rains the sowing operations commenced in time in most parts of the State. There was, however, a break in rains thereafter. The rains revived in most parts of the State from 3rd July and the sowing of crops was resumed in the State. In the last week of July, good rains were received in most parts of the State and the sowing of crops was again in full swing. The rainfall in August, 1996 was satisfactory although its intensity was feeble in some parts of the State. During the last week of August heavy to very heavy rains were received in most parts of the State which were beneficial for proper growth of sown Kharif crops. The rainfall in September was also good in most parts of the State except in Nagpur region. Heavy rainfall in the first week of October except in Nagpur region affected matured crops in some parts of the State. By 8th October, the monsoon was almost over in the State. However, there were medium to heavy rains from 19th to 25th October and these rains were very beneficial for rabi crops.

1.10. The foodgrains production in the State is expected to be 142.4 lakh tonnes in 1996-97. The cotton(Lint) production is expected to increase by 7 per cent and will be around 5.1 lakh tonnes. The oil seeds production is expected to increase by 15.2 per cent and will be 22.8 lakh tonnes. The sugarcane production is, however, expected to decrease by 13.5 per cent and would be about 403.8 lakh tonnes.

1.11. The estimated total milk production in the State in 1995-96 was 4,991 thousand tonnes. This was 3.7 per cent more than the estimated production of 4,811 thousand tonnes in 1994-95. The egg production (in number) in 1995-96 was estimated at 260 crore showing an increase of 4.0 per cent over the production of 250 crore in 1994-95. The meat production in 1995-96 was estimated at 173 thousand tonnes which was 1.8 per cent more than the production of 170 thousand tonnes in 1994-95.

१.१२. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९६ ह्या कालावधीत राज्यातील (बृहन्मुंबई सोडून) शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे एकत्रित दूध संकलन प्रतिदिन सरासरी ३२.७६ लाख लिटर होते व ते १९९५-९६ मधील ह्याच कालावधीतील दूध संकलनाच्या प्रतिदिन सरासरी ३०.५३ लाख लिटरच्या तुलनेत अधिक होते.

१.१३. चालू आर्थिक वर्षातील (१९९६-९७) पहिल्या सात महिन्यांच्या उपलब्ध माहितीवरून असे अनुमान निघते की, राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण) सुमारे १२ टक्क्यांनी वाढेल. आधीच्या वर्षी म्हणजे १९९५-९६ मध्ये देखील तत्सम वाढ १२ टक्के होती.

१.१४. १९९५-९६ मधील चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न १,३१,५७८ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न १५,२४४ रुपये होते. स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार १९९५-९६ मधील अंदाजित राज्य उत्पन्न ३८,८४३ कोटी रुपये होते व ते १९९४-९५ मधील ३५,७८८ कोटी रुपये राज्य उत्पन्नापेक्षा ८.५ टक्क्यांनी अधिक होते. स्थिर किमतीनुसार १९९५-९६ मधील राज्य उत्पन्न १९८०-८१ च्या राज्य उत्पन्नाच्या अडीच पट होते हे उल्लेखनीय आहे. उपलब्ध माहितीच्या आधारे स्थिर किमतीनुसार १९९६-९७ मध्ये राज्य उत्पन्नात ७.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

१.१५. राज्यातील एकूण वीज उत्पादन १९९५-९६ मध्ये ५१,३२१ दशलक्ष किलोवॉट तास झाले व ते आधीच्या वर्षातील वीज उत्पादनापेक्षा ८.६ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९५-९६ मधील विजेचा एकूण वापर ४५,९२४ दशलक्ष किलोवॉट तास झाला व तो आधीच्या वर्षातील वीज वापरापेक्षा ११.७ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९६-९७ मध्ये डिसेंबर, १९९६ पर्यंत विजेचे उत्पादन ३९,५९९ दशलक्ष किलोवॉट तास झाले व ते आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ५.६ टक्क्यांनी जास्त होते. ३१ मार्च, १९९६ अखेर राज्यात वीजपुरवठा करण्यात आलेल्या शेती पंपांची संख्या २०.२६ लाख होती.

१.१६. जून, १९९६ अखेर संपलेल्या सहामाहीकरिताच्या कारखान्यांसंबंधीच्या आकडेवारीनुसार कारखान्यातील सरासरी रोजगार १२.६२ लाख होता. रोजगार हमी योजनेतर्गत राज्यात एप्रिल-डिसेंबर, १९९६ या कालावधीत ५.६० कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीमध्ये ६.७२ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. याशिवाय, जबाहर रोजगार योजनेतर्गत एप्रिल, १९९६ ते जानेवारी, १९९७ ह्या कालावधीत २.५१ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. आधीच्या वर्षी ह्याच कालावधीत ४.८३ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. सेवायोजन केंद्रात १९९५-९६ मध्ये नवीन नोंदणी करणाऱ्यांची संख्या ७.५० लाख होती आणि ती आधीच्या वर्षापेक्षा १८.५ टक्क्यांनी जास्त होती. सेवायोजन केंद्रातील चालू नोंदवहीमध्ये नोंदलेल्या व्यक्तींची संख्या जानेवारी, १९९७ अखेर ३७.९७ लाख होती.

१.१७. १९९६ मध्ये औद्योगिक संबंध मिश्र कल दशावतार. १९९६ मध्ये संप व टाळेवंदीमुळे झालेल्या काम स्थगित्यांची संख्या १९९५

1.12. During the period April to December, 1996, the average daily collection of milk by the Government and Co-operative Dairies together in the State (excluding Brihanmumbai) was 32.76 lakh litres which was higher than that of 30.53 lakh litres during the corresponding period of 1995-96.

1.13. From the available indications for the first seven months of the current financial year 1996-97, it is surmised that the industrial production (manufacturing) during this period in the State is expected to register an increase of about 12 per cent. The corresponding rise in the earlier year i.e. 1995-96 was also 12 per cent.

1.14. At current prices, the State Income of Maharashtra in 1995-96 is estimated to be Rs.1,31,578 crore and the *per capita* income to be Rs. 15,244. At constant (1980-81) prices, the State Income in 1995-96 is estimated at Rs. 38,843 crore showing an increase of 8.5 per cent over that of Rs. 35,788 crore in 1994-95. It is worth noting that the State Income for 1995-96 at constant prices was two and half times of that in the year 1980-81. As per the indications available, the State Income in 1996-97 at constant prices is expected to register an increase of 7.0 per cent.

1.15. The total generation of electricity in the State during 1995-96 was 51,321 million kwh and was higher by 8.6 per cent than that in the previous year. The overall electricity consumption in 1995-96 was 45,924 million kwh and was higher by 11.7 per cent than that in the previous year. During 1996-97 upto December, 1996, the generation of electricity was 39,599 million kwh which was 5.6 per cent higher than that in the corresponding period of 1995-96. As on 31st March, 1996, the number of agricultural pumpsets energised stood at 20.26 lakh.

1.16. According to factory statistics for the half year ending June, 1996, the average daily factory employment in the State was 12.62 lakh. Employment provided under the Employment Guarantee Scheme (EGS) during April-December, 1996, was 5.60 crore mandays as against 6.72 crore mandays provided during the corresponding period of the previous year. In addition to this, under the Jawahar Rojgar Yojana, employment of 2.51 crore mandays was provided during the period of April, 1996 to January, 1997 as compared to 4.83 crore mandays provided in the corresponding period of the previous year. The number of new registrations in Employment Exchanges in 1995-96 was 7.50 lakh showing an increase of 18.5 per cent over that of the previous year. The number of persons on live register of Employment Exchanges as at the end of January, 1997 was 37.97 lakh.

1.17. The industrial relations during 1996 showed a mixed trend. The number of work stoppages with

मधील १३१ च्या तुलनेत कमी म्हणजे ११२ होती. तसेच त्यामध्ये गुंतलेल्या कामगारांची संख्या आधीच्या वर्षापेक्षा ८ टक्क्यांनी कमी होती. १९९६ मध्ये चालू राहिलेल्या काम स्थगित्यांसह वाया गेलेले मनुष्य दिवस ४७ लाख होते, तर आधीच्या वर्षी ते ३३ लाख होते.

१.१८. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थांनी १९९५-९६ मध्ये १,४९७ कोटी रुपये कर्ज पुरवठा केला. त्याच वर्षी १,१३५ कोटी रुपयांची करण्यात आलेली कर्जवसुली ही वसुलीयोग्य कर्जाच्या रकमेच्या ५५.९ टक्के होती. आधीच्या वर्षी ती ५५.५ टक्के होती. १९९५-९६ अखेर थकवाकीची रक्कम ८७३ कोटी रुपये होती.

१.१९. राज्यातील नागरी व ग्रामीण विभागांसाठी स्वतंत्रपणे तयार करण्यात येणाऱ्या ग्राहक किंमती निर्देशांकानुसार एप्रिल, १९९६ ते जानेवारी, १९९७ या कालावधीतील सरासरी निर्देशांक १९९५-९६ मधील तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा नागरी विभागाकरिता ६.२ टक्क्यांनी अधिक होता तर ग्रामीण विभागाकरिता तो ७.२ टक्क्यांनी जास्त होता. तथापि, १९९५-९६ मधील तत्सम कालावधीतील नागरी निर्देशांकाच्या ९.८ टक्के व ग्रामीण निर्देशांकाच्या १३.४ टक्के वाढीच्या तुलनेत १९९६-९७ मधील वाढ कमी होती.

राज्याची आठवी पंचवार्षिक योजना

१.२०. योजना आयोगाने मंजूर केलेली राज्याची आठवी पंचवार्षिक (१९९२-९७) योजना १८,५२० कोटी रुपयांची आहे. १९९२-९३ ची वार्षिक योजना मूळ मंजुरी प्रमाणे ३,१६० कोटी रुपयांची होती व त्यानंतर त्यात सुधारणा करून ती ३,२३४ कोटी रुपये करण्यात आली. १९९३-९४ ची वार्षिक योजना मूळ मंजुरी प्रमाणे ३,८०४ कोटी रुपयांची होती व त्यानंतर त्यात सुधारणा करून ती ३,८३३ कोटी रुपये करण्यात आली. १९९४-९५ ची वार्षिक योजना मूळ ४,४०० कोटी रुपयांची मंजूर केलेली होती व नंतर त्यात ४,७५८ कोटी रुपये अशी सुधारणा करण्यात आली (ह्यात महाराष्ट्र भूकंप पुनर्वसन कार्यक्रमाच्या ३५८ कोटी रुपयांचा समावेश आहे). १९९५-९६ च्या ५,९०७ कोटी रुपये नियतव्ययाच्या वार्षिक योजनेस योजना आयोगाने मंजुरी दिली. राज्य शासनाने तो वाढवून ६,०६२ कोटी रुपये केला (ह्यात महाराष्ट्र भूकंप पुनर्वसन कार्यक्रमाच्या ४०५ कोटी रुपयांचा समावेश आहे). त्यानंतर त्यात सुधारणा करून ती ६,४०९ कोटी रुपये करण्यात आली. आठव्या योजनेतील १९९६-९७ ची योजना ही अखेरची योजना असून तिचे मंजूर आकारमान ८,३२० कोटी रुपये आहे (ह्यात महाराष्ट्र भूकंप पुनर्वसन कार्यक्रमाच्या ४१३ कोटी रुपये नियतव्ययाचा समावेश आहे).

१.२१. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या पहिल्या वर्षी (१९९२-९३) अवर्षण परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी त्वरित उपाययोजना करण्याकरिता निधी उपलब्ध करावा लागला. १९९३-९४ मध्ये राज्याला लातूर व उस्मानाबाद जिल्ह्यांत झालेल्या मोठ्या भूकंपाला तोंड द्यावे लागले. अतिवृष्टीमुळे १९९४-९५ मध्ये रस्त्यांची व पुलांची फार हानी झाली. त्यामुळे रस्त्यांच्या व पुलांच्या नूतनीकरण व मजबुतीच्या कार्यक्रमाला प्राधान्य देण्यात आले. असे असूनसुद्धा आठव्या पंचवार्षिक योजनेतील

strikes and lockouts in 1996 was 112 and was less than 131 in 1995. The number of workers involved were also less by 8 per cent as compared with that in the previous year. The number of mandays lost in work stoppages including continuing work stoppages of the earlier year was 47 lakh in 1996, as against 33 lakh in 1995.

1.18. The primary agricultural credit societies advanced loans to the tune of Rs. 1,497 crore during 1995-96. The amount of loans recovered during 1995-96 was Rs. 1,135 crore which was 55.9 per cent of the amount due as against 55.5 per cent in the previous year. The loans overdue at the end of 1995-96 were Rs. 873 crore.

1.19. The Consumer Price Index Numbers compiled separately for the urban and rural areas of the State reveal that the average index for the period April 1996-January, 1997 was higher than that for the corresponding period of 1995-96 by 6.2 per cent in the case of urban index while it was higher by 7.2 per cent in the case of rural index. This rise in 1996-97 was, however, lower than the corresponding rise for the year 1995-96 which was 9.8 per cent in the case of urban index and 13.4 per cent in the case of rural index.

State's Eighth Five Year Plan

1.20. The size of the State's Eighth Five Year Plan (1992-97) as approved by the Planning Commission is Rs.18,520 crore. The size of the Annual Plan 1992-93 was originally approved at Rs.3,160 crore and subsequently revised to Rs. 3,234 crore. The size of the Annual Plan 1993-94 was originally approved at Rs.3,804 crore and subsequently revised to Rs. 3,833 crore. The size of the Annual Plan 1994-95 was originally agreed to Rs. 4,400 crore and was subsequently revised to Rs. 4,758 crore (including Rs. 358 crore for Maharashtra Earthquake Rehabilitation Project). The size of the Annual Plan 1995-96 was originally approved at Rs.5,907 crore by the Planning Commission which was enhanced to Rs. 6,062 crore by the State Government (including Rs. 405 crore for Maharashtra Earthquake Rehabilitation Project) and was subsequently revised to Rs.6,409 crore by the Planning Commission. The size of the Annual Plan 1996-97 which is the last year of the Eighth Plan is fixed at Rs. 8,320 crore (inclusive of Rs. 413 crore for Maharashtra Earthquake Rehabilitation Project.)

1.21. In the first year of the Eighth Five Year Plan(1992-93) the State had geared up to tide over drought conditions by diverting its resources towards remedial measures. In the year 1993-94, the State had witnessed devastating earthquake in Latur and Osmanabad districts. In the year 1994-95, due to heavy rainfall many roads and bridges were severely damaged. Hence, programme of strengthening and renovating roads and bridges was

निर्धारित लक्ष्य गाठण्यासाठी सर्व प्रकारचे प्रयत्न करून या वर्षात राज्याने बरीच प्रगती केली.

१.२२. १९९२-९३ च्या वार्षिक योजनेकरिता सुधारित नियतव्यय ३,२३४ कोटी रुपये होता. प्रत्यक्ष खर्च ३,३६४ कोटी रुपये झाला. १९९३-९४ च्या वार्षिक योजनेकरिता ३,८३३ कोटी रुपये सुधारित नियतव्ययापैकी ३,७८१ कोटी प्रत्यक्ष खर्च झाला. तर १९९४-९५ च्या वार्षिक योजनेकरिता सुधारित नियतव्यय ४,७५८ कोटी रुपये होता. प्रत्यक्ष खर्च ५,१२२ कोटी रुपये झाला. १९९५-९६ च्या वार्षिक योजनेतील ६,४०९ कोटी रुपये सुधारित नियतव्ययापैकी रु. ६,२०६ कोटी खर्च झाला आहे. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या १९९२-९३, १९९३-९४, १९९४-९५, १९९५-९६ आणि १९९६-९७ वर्षातील विकास क्षेत्रनिहाय मंजूर नियतव्यय, सुधारित अनुदान आणि प्रत्यक्ष खर्च भाग २ मधील तक्त्या क्रमांक १३ मध्ये दर्शविला आहे.

given priority. However, despite this, the State had done fairly well in those years and put-in all efforts to achieve the targets set for the Eighth Five Year Plan.

1.22. Against the revised outlay of Rs. 3,234 crore for the Annual Plan 1992-93, the actual expenditure incurred was Rs. 3,364 crore. Against the revised outlay of Rs. 3,833 crore for the Annual Plan 1993-94, the actual expenditure incurred was Rs. 3,781 crore, whereas against the revised outlay of Rs. 4,758 crore for the Annual Plan 1994-95, the expenditure of Rs. 5,122 crore was incurred. Against the revised outlay of Rs. 6,409 crore for the Annual Plan 1995-96, the expenditure incurred was 6,206 crore. The sectorwise approved outlay, revised outlay and actual expenditure during 1992-93, 1993-94, 1994-95, 1995-96 and 1996-97 are indicated in the table No. 13 of Part II.

२. लोकसंख्या

२.१. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ७.८९ कोटी होती. १९८१-९१ या दशकातील राज्याच्या लोकसंख्येतील वृद्धिदर २५.७३ टक्के (वार्षिक चक्रवाढ दर २.३२ टक्के) एवढा होता व तो भारताच्या लोकसंख्येच्या वृद्धिदरापेक्षा २३.८५ टक्के (वार्षिक चक्रवाढ दर २.१६ टक्के) जास्त होता. १९७१-८१ ह्या आधीच्या दशकातील राज्याच्या लोकसंख्येच्या वृद्धिदराशी (२४.५४ टक्के) तुलना करता सुद्धा, १९८१-९१ या दशकातील वृद्धिदर जास्त होता. १ ऑक्टोबर, १९९६ रोजी राज्याची अंदाजित लोकसंख्या ८.८० कोटी होती. राज्याच्या लोकसंख्येचे मार्गाल पाच दशकातील वृद्धिदर भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक १ मध्ये दर्शविले आहेत.

२.२. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या या दोन्ही बाबतीत महाराष्ट्र भारतातील तिसऱ्या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे. महाराष्ट्र आणि भारत यांच्या लोकसंख्येबाबतची काही ठळक वैशिष्ट्ये खालील तक्त्यात दर्शविली आहेत.

2. POPULATION

2.1 The population of Maharashtra as per 1991 Census was 7.89 crore. The population growth rate in the State during the 1981-91 decade was 25.73 per cent (annual compound growth rate 2.32 per cent) which was higher than growth rate of 23.85 per cent (annual compound growth rate 2.16 per cent) for India. It was also higher as compared with that during the earlier decade i.e. 1971-81 (24.54 per cent) for the State. The estimated population of the State as on 1st October, 1996 was 8.80 crore. The decadal growth rates of population of the State for last five decades are given in Table No.1 of part-II.

2.2 Maharashtra is the third largest State in India both in respect of area and population. Some important features of the population of Maharashtra and India are given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.1

लोकसंख्याविषयक आकडेवारी/Population Statistics
जनगणना/Census 1991

बाब (1)	महाराष्ट्र Maharashtra (2)	भारत India (3)	Item (1)
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)			Population (in crore)
पुरुष	4.08	43.92	Male
स्त्रिया	3.81	40.71	Female
एकूण	7.89	84.63	Total
१९८१-९१ दशकातील वृद्धिदर (टक्के)	25.73	23.85	Growth rate (percentage) for the decade 1981-91
नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	38.69	25.71	Percentage of urban population to total population
स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या)	934	927	Sex-ratio (No. of females per thousand males).
लोकसंख्येची घनता (दर चौगुन कि.मी. मागे संख्या)	257	274*	Density of population (No. per sq. km.)
साक्षरतेची टक्केवारी	64.9	52.2*	Literacy percentage

* जम्मू व काश्मिर बगळून

* Excluding Jammu and Kashmir.

नागरी लोकसंख्या १९९१

२.३. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील नागरी लोकसंख्या (३.०५ कोटी) एकूण लोकसंख्येच्या ३८.७ टक्के होती. ही टक्केवारी भारताच्या तत्सम टक्केवारीपेक्षा (२५.७ टक्के) वरीच जास्त होती. याबाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये (एक कोटीहून जास्त लोकसंख्या असलेली) महाराष्ट्राचा क्रमांक पहिला आहे. १९८१-९१ या दशकात भारताची (* जम्मू व काश्मिर बगळून) नागरी लोकसंख्या ३६.५ टक्केवारी

Urban Population 1991

2.3 As per the 1991 Population Census the urban population in Maharashtra (3.05 crore) was 38.7 per cent of the total population. This percentage was much higher than that of India (25.7 per cent). In this regard Maharashtra stands first amongst the major States (population more than one crore) in India. During the 1981-91 decade, the urban population of the State increased by 38.9 per cent as against

वाढली तर याच कालावधीतील राज्याच्या नागरी लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण ३८.९ टक्के इतके होते. राज्यातील नागरी लोकसंख्येचे १९६१ मध्ये असलेले २८.२ टक्के हे प्रमाण १९७१ मध्ये ३१.२ टक्के इतके झाले तर १९८१ मध्ये असलेले ३५.० टक्के हे प्रमाण १९९१ मध्ये ३८.७ टक्क्यांपर्यंत वाढले. महाराष्ट्र राज्यातील शहरे व नगरांची संख्या १९८१ मधील ३०७ वरून १९९१ मध्ये ३३६ पर्यंत वाढली. लोकसंख्येच्या गटानुसार राज्यातील शहरे व नगरांचे १९९१ च्या जनगणनेनुसार वर्गीकरण पुढील तक्त्यात दिले आहे.

the increase of 36.5 per cent for India (* Excluding Jammu and Kashmir). The proportion of urban population in the State increased from 28.2 per cent in 1961 to 31.2 per cent in 1971 and from 35.0 per cent in 1981 to 38.7 per cent in 1991. The number of cities and towns in Maharashtra increased from 307 in 1981 to 336 in 1991. The classification of cities and towns in the State according to size class of population as per 1991 Censuses is shown in the table below.

तक्ता क्रमांक /TABLE NO. 2.2
१९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील शहरे व नगरांचे
लोकसंख्येच्या गटानुसार वर्गीकरण
Classification of cities and towns in Maharashtra according
to size class of population as per 1991 Census

लोकसंख्येचा गट	शहरे आणि नगरांची संख्या Number of cities and towns	टक्केवारी Percentage	लोकसंख्या (लाखात) Population (in lakh)	टक्केवारी Percentage	टक्केवारी Percentage	Size class of population
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(5)	(1)
१० लाख आणि त्यापेक्षा अधिक	4	1.2	141.32	46.4		10 lakh and above
१ लाख ते ९,९९,९९९	29	8.6	87.59	28.7		1 lakh to 9,99,999
५०,००० ते ९९,९९९	30	8.9	21.18	7.0		50,000 to 99,999
२०,००० ते ४९,९९९	114	33.9	35.41	11.6		20,000 to 49,999
१०,००० ते १९,९९९	102	30.4	15.30	5.0		10,000 to 19,999
१०,००० पेक्षा कमी	57	17.0	4.08	1.3		Less than 10,000
एकूण	336	100.0	304.88	100.0		Total

२.४ राज्यात दहा लाख व त्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या शहरांची संख्या १९९१ च्या जनगणनेनुसार चार (१.२ टक्के) होती आणि ह्या चार शहरांतील लोकसंख्या राज्याच्या एकूण नागरी लोकसंख्येच्या ४६ टक्के होती.

2.4. The number of cities having population 10 lakh and above as per 1991 census was 4 (1.2 per cent) and these four cities together accounted for 46 per cent of the total urban population in the State.

ग्रामीण लोकसंख्या १९९१

Rural Population 1991

२.५ १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्या (४.८४ कोटी) एकूण लोकसंख्येच्या ६१.३ टक्के होती. ही टक्केवारी भारताच्या टक्केवारीपेक्षा (७४.३ टक्के) बरीच कमी होती. १९८१-९१ या दशकात राज्याच्या ग्रामीण लोकसंख्या १८.६ टक्क्यांनी वाढली. महाराष्ट्रातील हा वृद्धिदर भारताच्या तत्सम वृद्धिदरापेक्षा (२०.० टक्के) कमी होता. राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्येचा १९८१-९१ या दशकातील वृद्धिदर हा मागील १९७१-८१ या दशकातील वृद्धिदरापेक्षा थोडा जास्त होता. राज्यातील गावांची एकूण संख्या (वस्ती नसलेली गावे धरून) १९८१ मधील ४१,८३३ वरून १९९१ मध्ये ४३,०२५ पर्यंत वाढली.

2.5 According to 1991 Population Census the rural population of the State (4.84 crore) was 61.3 per cent of the total population. This percentage was significantly lower than that of India (74.3 per cent). During the 1981-91 decade, the rural population of the State increased by 18.6 per cent. This growth rate in Maharashtra was less than that of India (20.0 per cent). The growth rate of rural population in the State in 1981-91 decade was slightly higher than that in the earlier decade of 1971-81. The total number of villages (including uninhabited villages) in the State increased from 41,833 in 1981 to 43,025 in 1991.

साक्षरतेचे प्रमाण

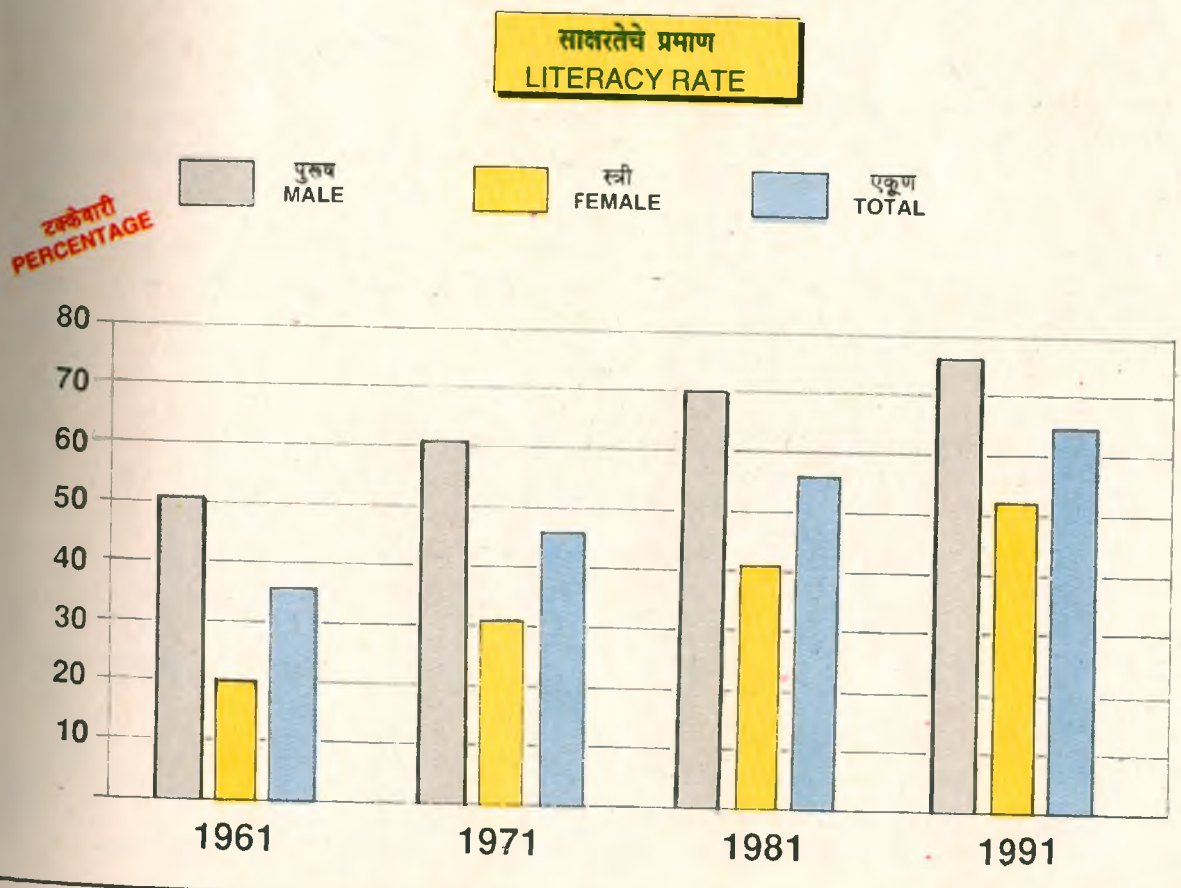
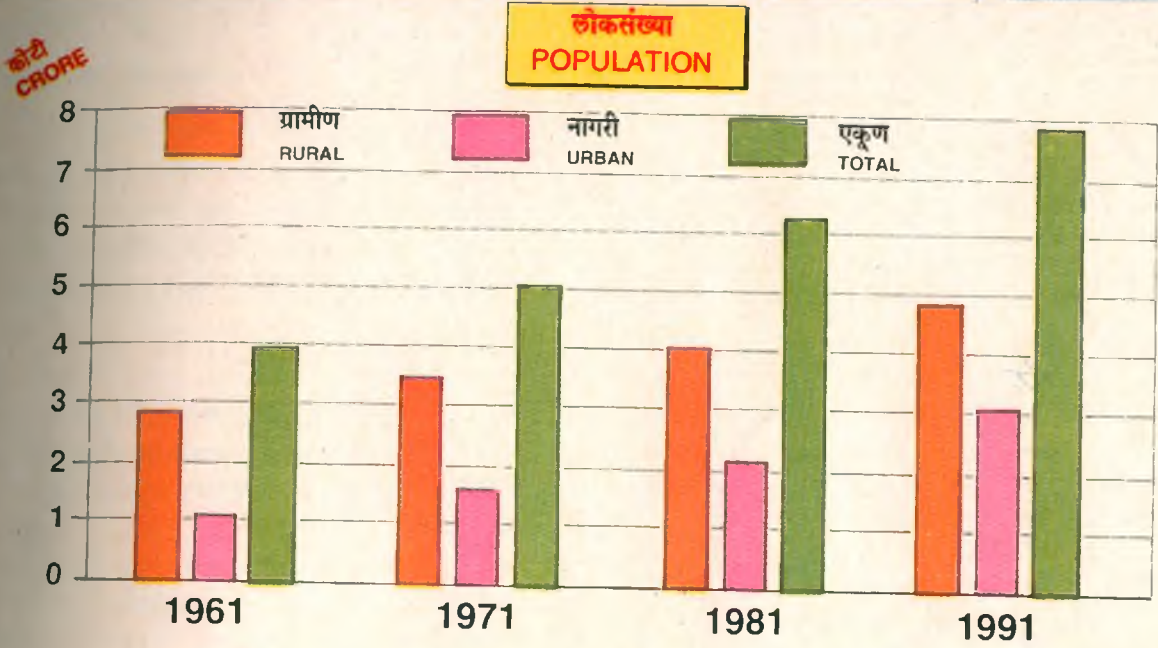
Literacy Rate

२.६ १९९१ च्या जनगणनेनुसार सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येच्या साक्षरतेचे महाराष्ट्रातील प्रमाण ६४.९ टक्के होते व ते भारताच्या साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा (५२.२ टक्के) वरचे जास्त होते. १९८१ मध्ये राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण ५५.८ टक्के इतके होते. १९९१ मध्ये साक्षरतेच्या टक्केवारीच्या बाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा दुसरा क्रमांक लागतो. १९९१ मध्ये राज्यातील पुरुष व स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण अनुक्रमे ७६.६ व ५२.३ टक्के इतके होते.

2.6 The literacy rate of population aged seven years and above for Maharashtra, according to 1991 Census, was 64.9 per cent which was significantly higher than that for India* (52.2 per cent). In 1981 the literacy rate was 55.8 per cent in the State. Among the major States in India, Maharashtra ranked second in respect of literacy rate in 1991. The literacy rate for males and females in the State was 76.6 per cent and 52.3 per cent respectively in 1991.

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण (जनगणनेनुसार)
POPULATION AND LITERACY RATE (As per Population Census)

२.१२ जनगणना १९९१ च्या घरवादीनुसार ३ ते ५ व्यक्ती असणाऱ्या कुटुंबांची टक्केवारी ४८.७९ होती तर १९८१ च्या गणनेप्रमाणे ती ४३.९२ टक्के होती. तथापि, १ अथवा २ व्यक्ती आणि ६ व त्यापेक्षा अधिक व्यक्ती असणाऱ्या कुटुंबांची टक्केवारी १९८१ च्या तुलनेत १९९१ मध्ये कमी होती. अशाच प्रकारचा कल ग्रामीण व नागरी भागात आढळून येतो.

धर्मानुसार लोकसंख्या

२.१३ प्रत्येक दशवार्षिक जनगणनेमध्ये विविध धर्मानुसार लोकसंख्येचे चित्र सादर करण्याचा प्रयत्न केला जात असतो. राज्यातील व भारतातील प्रमुख सहा धर्मानुसार १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी खालील तक्ता क्र. २.४ मध्ये दिली आहे.

2.12 As per houselisting operation of 1991 Population Census the percentage of households of size 3-5 persons in the State was 48.79 as against 43.92 per cent in 1981. However, the percentage of households with 1 or 2 persons and 6 and above persons was less in 1991 than in 1981. Similar trend was observed in rural as well as in urban areas in the State.

Population by Religion

2.13 Every decennial census attempts to provide picture of the religious persuasions of the people. According to 1991 Census the percentage of the population of the six major religious communities in the State and India is shown in the table No.2.4. given below.

Birth, Death and Infant Mortality Rates

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.4
१९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे धर्मानुसार एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी
Percentage distribution of population by Religious Communities as per 1991 Census

धर्म (1)	एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage to total Population		Religious Communities (1)
	राज्य/State (2)	भारत/India (3)	
हिंदू	81.1	82.0	Hindus
मुस्लिम	9.7	12.1	Muslims
बौद्ध	6.4	0.8	Buddhists
जैन	1.2	0.4	Jains
ख्रिश्चन	1.1	2.3	Christians
शीख	0.2	1.9	Sikhs
इतर @	0.3	0.5	Others @
एकूण	100.0	100.0	Total

@धर्म न सांगितलेले धरून/Including religion not stated

जन्म, मृत्यू व बालमृत्यू दर

२.१४ १९७१-१९९५ या कालावधीसाठी निरनिराळ्या राज्याकरिता व भारताकरिता नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्म, मृत्यू आणि बालमृत्यू दरावावतऱ्या माहिती उपलब्ध आहे. महाराष्ट्र आणि भारत यांच्याकरिता हे दर भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक-३ मध्ये देण्यात आले आहेत. त्रैवार्षिक सरकत्या सरासरीचा विचार केल्यास १९९३-१९९५ मध्ये महाराष्ट्रातील जन्मदर, मृत्युदर आणि बालमृत्यू दर अनुक्रमे २४.९, ७.४, व ५.३ होते. हे दर भारताच्या तत्सम दरापेक्षा अनुक्रमे १३ टक्के, २० टक्के आणि २८ टक्क्यांनी कमी होते.

2.14 The birth, death and infant mortality rates based on Sample Registration Scheme for the period 1971-1995 are available for different States and India. These rates for Maharashtra and India are given in Table No.3 of Part-II. Considering the three year moving averages, the Birth rates Death rates and Infant Mortality rates in Maharashtra during 1993-1995 were 24.9, 7.4 and 5.3 respectively. These rates were less than that of the corresponding rates for India by 13 per cent, 20 per cent and 28 per cent respectively.

Meaning Conditions

३. राज्य उत्पन्न

चालू आणि स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न

३.१ प्राथमिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे १९९५-९६ मधील राज्य उत्पन्न (राज्यांतर्गत निव्वळ उत्पन्न) चालू किंमतीनुसार १,३१,५७८ कोटी रुपये असून ते १९९४-९५ मधील १,१०,०४९ कोटी रुपये (अस्थायी) राज्य उत्पन्नापेक्षा १९.६ टक्क्यांनी वाढले आहे. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार १९९५-९६ मध्ये राज्य उत्पन्नात ८.५ टक्के वाढ झाली तर १९९४-९५ मध्ये ही वाढ ६.२ टक्के होती. स्थिर किंमतीनुसार १९९५-९६ मधील राज्य उत्पन्न १९८०-८१ च्या मानाने अर्डीचपटी पेक्षा जास्त आहे ही उल्लेखनीय वाव आहे.

३.२ १९९५-९६ मध्ये राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत ८.५ टक्के वाढ झाली. १९९४-९५ च्या तुलनेत १९९५-९६ मध्ये अन्नधान्याचे उत्पादन १.७ टक्क्यांनी जास्त झाले. १९९५-९६ मध्ये तेलबिया पिकांच्या उत्पादन निर्देशांकात ३२.८ टक्के इतकी घट झाली. तंतू पिकांच्या निर्देशांकात १८.५ टक्के वाढ झाली. उसाचे उत्पादन ५.४ टक्क्यांनी वाढले. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणून कृषि क्षेत्रातील मूल्यवृद्धिमध्ये (स्थिर किंमतीनुसार) १९९५-९६ मध्ये ९.६ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९४-९५ मध्ये कृषि उत्पादनाच्या मूल्यवृद्धित घट झाल्याने त्या वर्षाशी तुलना करता १९९५-९६ मध्ये कृषि उत्पादन मूल्यवृद्धित मोठी वाढ दिसते. प्राथमिक अंदाजानुसार १९९५-९६ मध्ये नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या मूल्यवृद्धित १२.० टक्के वाढ अपेक्षित आहे. १९९५-९६ मध्ये प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रात स्थिर किंमतीनुसार अनुक्रमे ९.४ टक्के, ८.७ टक्के व ८.१ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.३ १९९४-९५ च्या तुलनेत १९९५-९६ मध्ये राज्य उत्पन्नामध्ये (चालू किंमतीनुसार) झालेल्या २१,५२९ कोटी रुपयांच्या एकूण वाढीमध्ये प्राथमिक क्षेत्राचा हिस्सा ४,२३७ कोटी रुपये (१९.७ टक्के), द्वितीय क्षेत्राचा हिस्सा ९,७११ कोटी रुपये (४५.१ टक्के) व तृतीय क्षेत्राचा हिस्सा ७,५८१ कोटी रुपये (३५.२ टक्के) होता.

३.४ चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रवार विभागणीवरून असे दिसून येते की, १९९५-९६ या वर्षाच्या राज्य उत्पन्नात प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचा वाटा अनुक्रमे २१.१ टक्के, ३४.४ टक्के व ४४.५ टक्के इतका होता. १९८०-८१ मध्ये याच क्षेत्रांचे तत्सम वाटे अनुक्रमे २८.१ टक्के, ३५.१ टक्के व ३६.८ टक्के होते. यावरून असे दिसून येते की, या कालावधीत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा कमी झाला आहे, द्वितीय क्षेत्राचा वाटा जवळजवळ स्थिर राहिला आहे तर तृतीय क्षेत्राच्या वाट्यात वाढ झाली आहे.

३.५ स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार, १९९५-९६ मधील राज्य उत्पन्नाचा अंदाज ३८,८४३ कोटी रुपये होता व हे उत्पन्न १९९४-९५ मधील ३५,७८८ कोटी रुपये अंदाजित राज्य उत्पन्नापेक्षा ८.५ टक्क्यांनी अधिक आहे. १९९४-९५ च्या तुलनेत १९९५-९६ मधील ही वाढ प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रातील अनुक्रमे ९.४ टक्के, ८.७ टक्के व ८.१ टक्के वाढीचा एकत्रित परिणाम आहे.

दरडोई राज्य उत्पन्न

३.६ १९९५-९६ या वर्षामध्ये चालू किंमतीनुसार अंदाजित दरडोई राज्य उत्पन्न १७.३ टक्क्यांनी वाढून १५,२४४ रुपये झाले. १९९४-९५ मध्ये ते १२,९९७ रुपये होते. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार १९९४-९५ मध्ये दरडोई राज्य उत्पन्न ४,२२७ रुपये होते, ते १९९५-९६ मध्ये ४,५०० रुपयांपर्यंत म्हणजे ६.५ टक्क्यांनी वाढले.

3. STATE INCOME

State Income at Current and Constant (1980-81) Prices

3.1 The preliminary estimate of the State income (i. e. Net State Domestic Product) of Maharashtra at current prices for 1995-96 was Rs. 1,31,578 crore, showing an increase of 19.6 per cent as against Rs. 1,10,049 crore (provisional) for 1994-95. At constant (1980-81) prices the growth in the State income during the year 1995-96 was 8.5 per cent as against 6.2 per cent during 1994-95. It is worth noting that, the State income for 1995-96 at constant (1980-81) prices is more than two and half times of that in the year 1980-81.

3.2 The State's economy has registered a growth of 8.5 per cent in 1995-96. The foodgrains production in 1995-96 was higher by 1.7 per cent than that in 1994-95. The index number of agricultural production for oilseeds decreased by 32.8 per cent and that of fibres increased by 18.5 per cent during 1995-96. There was a rise of 5.4 per cent in the sugarcane production. The overall effect was an increase of 9.6 per cent in the value added (at constant prices) in the agriculture sector in 1995-96. The rise in agricultural income during 1995-96 appears high because during the year 1994-95, with which it is compared, there was fall in value added of agricultural production. In 1995-96, as per the preliminary estimate, a growth of 12.0 per cent is expected in value added in registered manufacturing sector. The growth rates in 1995-96 at constant prices in the primary, secondary and tertiary sectors are expected to be 9.4 per cent, 8.7 per cent and 8.1 per cent respectively.

3.3 In the total increase of Rs. 21,529 crore (at current prices) in the State income in 1995-96 over that in 1994-95, the contribution of the primary sector was Rs. 4,237 crore (19.7 per cent) and that of the secondary and tertiary sectors was Rs. 9,711 crore (45.1 per cent) and Rs. 7,581 crore (35.2 per cent) respectively.

3.4 The sectoral composition of the State income at current prices in 1995-96 indicates that the percentage share of the primary, secondary and tertiary sectors was 21.1, 34.4 and 44.5 respectively. In 1980-81 the corresponding percentage shares were 28.1, 35.1 and 36.8 respectively. Thus, the share of primary sector has declined over the period, that of the secondary sector remained more or less steady, while that of tertiary sector has gone up.

3.5 At constant (1980-81) prices, the State income in 1995-96 is estimated at Rs. 38,843 crore, showing an increase of 8.5 per cent over that of Rs. 35,788 crore in 1994-95. This increase of 8.5 per cent in 1995-96 over that in 1994-95 is the net effect of an increase of 9.4 per cent in the primary, 8.7 per cent in the secondary and 8.1 per cent in the tertiary sectors.

Per Capita State Income

3.6 The per capita State income at current prices is estimated at Rs. 15,244 for the year 1995-96 as against Rs. 12,997 in 1994-95, showing an increase of 17.3 per cent. At constant (1980-81) prices, the per capita State income increased by 6.5 per cent from Rs. 4,227 in 1994-95 to Rs. 4,500 in 1995-96.

वादीचा कल

३.७ १९८०-८१ ते १९९५-९६ या १५ वर्षांच्या कालावधीत स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ६.७ टक्के होता. याच कालावधीत दरडोई राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ४.४ टक्के होता.

३.८ स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा कल अर्थव्यवस्थेच्या तिन्ही क्षेत्रात एकसारखा नाही. जरी प्राथमिक क्षेत्रातील उत्पन्न १९८०-८१ मधील ४,२६१ कोटी रुपयांवरून १९९५-९६ मध्ये ७,१६१ कोटी रुपयांपर्यंत वाढले असले तरी दरम्यानच्या काळात त्यामध्ये चढउतार झाले होते. वास्तविक पाहता १९८२-८३, १९८४-८५, १९८५-८६, १९८६-८७, १९९०-९१, १९९१-९२ आणि १९९४-९५ या वर्षांमध्ये या क्षेत्रात वृद्धिदर ऋण होता. प्राथमिक क्षेत्राच्या १९८०-८१ ते १९९५-९६ या १५ वर्षांच्या दीर्घ काळातील वृद्धिदरावर वरील सात वर्षांतील अन्वयणग्रस्त परिस्थितीमुळे प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. या १५ वर्षांच्या काळात प्राथमिक क्षेत्रातील सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ३.८ टक्के होता. द्वितीय क्षेत्राच्या बाबतीत १५ वर्षांच्या काळात सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ६.९ टक्के होता. १९८१-८२, १९८७-८८ व १९९१-९२ ही वर्षे वगळता द्वितीय क्षेत्रामध्ये भरीव वाढ दिसून आली. तृतीय क्षेत्रात १९८०-८१ ते १९९५-९६ या काळात, १९८७-८८ हे वर्ष वगळता, सातत्याने वाढ दिसून आली. या क्षेत्राचा या काळातील सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ८.२ टक्के होता. सहाव्या व सातव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर अनुक्रमे ३.० टक्के व ७.८ टक्के होता. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या पहिल्या चार वर्षांच्या (१९९५-९६ पर्यंत) काळात हा दर ९.४ टक्के होता.

राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न यांच्या राज्यनिहाय वृद्धिदरांची तुलना

३.९ स्थिर किंमतीनुसार प्रमुख राज्यांचे राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्नाची आकडेवारी १९८०-८१ ते १९९४-९५ या वर्षासाठी उपलब्ध आहे. प्रमुख राज्यांचे ह्या काळातील राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न यांचा वार्षिक वृद्धिदर व १९९४-९५ या वर्षातील दरडोई राज्य उत्पन्नाची चालू किंमतीनुसार आकडेवारी तक्ता क्र. ३.१ मध्ये देण्यात आली आहे. या तक्त्यावरून असे दिसून येते की, दरडोई राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीत, भारतातील प्रमुख राज्यांत महाराष्ट्र राज्य पंजाब खालोखाल दुस-या क्रमांकावर आहे, तर राज्य उत्पन्नाच्या वृद्धिदराच्या संदर्भात महाराष्ट्राचा प्रथम क्रमांक लागतो.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3.1

प्रमुख राज्यांचे राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न १९८०-८१ ते १९९४-९५ या काळातील स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार वृद्धिदर व १९९४-९५ या वर्षांचे चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न

Growth Rates of State Income and Per capita State Income for major States during 1980-81 to 1994-95 at Constant (1980-81) Prices and Per capita State Income at Current Prices for 1994-95

अनु. क्रमांक Serial No.	राज्य	वृद्धिदर टक्केवारित Growth rate in per cent		चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न १९९४-९५ (रु.) Per capita State income at current prices 1994-95 (Rs.)	State
		राज्य उत्पन्न State income	दरडोई राज्य उत्पन्न Per capita State income		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)
1	आंध्र प्रदेश	4.1	2.0	7,155	Andhra Pradesh
2	आसाम	3.6	1.3	5,680	Assam

Growth Trend

3.7 The average growth rate of State income at constant (1980-81) prices, in the 15 year period (1980-81 to 1995-96) was 6.7 per cent per annum. In this period, the average growth rate of *per capita* State income per annum was 4.4 per cent.

3.8 The trend in the growth of State income at constant (1980-81) prices is not uniform for all the three sectors of the economy. Though, the income from the primary sector increased from Rs. 4,261 crore in 1980-81 to Rs. 7,161 crore in 1995-96, it showed fluctuations in the intervening period. The years 1982-83, 1984-85, 1985-86, 1986-87, 1990-91, 1991-92 and 1994-95 in fact recorded negative growth rates. The long term growth rate in the primary sector in the 15 year period 1980-81 to 1995-96 was adversely affected mainly due to the drought situation the State faced in the above mentioned seven years. In this 15 year period, the average growth rate in the primary sector was 3.8 per cent per annum. As regards the secondary sector, the average growth rate in the 15 year period was 6.9 per cent per annum. Except for the years 1981-82, 1987-88 and 1991-92, the secondary sector showed sizable growth. In the tertiary sector, there has been a steady growth during the period from 1980-81 to 1995-96, except for the year 1987-88. The average growth rate in this sector was 8.2 per cent per annum in this period. The average growth rate of the State income in the Sixth Five Year Plan and Seventh Five Year Plan was 3.0 per cent and 7.8 per cent respectively. In the first four year period of the Eighth Five Year Plan (upto 1995-96) the average annual growth rate was 9.4 per cent.

Statewise Comparison of Growth Rates of State Income and Per-Capita State Income

3.9 The State income and *per capita* State income at constant prices of major States are available for the period 1980-81 to 1994-95. The annual growth rate of State income and *per capita* State income of these States during this period and *per capita* State income at current prices for 1994-95 are given in table No. 3.1. It can be seen from this table that, in terms of *per capita* State income, Maharashtra State ranks second after Punjab among major States in India. In terms of growth rates in State income, Maharashtra stands first.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)
3	बिहार	3.8	1.6	3,816	Bihar
4	गुजरात	5.1	3.1	10,578	Gujarat
5	हरियाणा	6.0	3.6	12,158	Haryana
6	कर्नाटक	5.6	3.7	8,082	Karnataka
7	केरळ	4.2	2.8	7,201	Kerala
8	मध्य प्रदेश	4.3	1.9	5,845	Madhya Pradesh
9	महाराष्ट्र	6.6	4.2	12,997	Maharashtra
10	ओरिसा	3.5	1.6	5,157	Orissa
11	पंजाब	5.2	3.2	14,188	Punjab
12	राजस्थान	6.3	3.7	6,406	Rajasthan
13	तामिळ नाडु	5.6	4.2	8,941	Tamil Nadu
14	उत्तर प्रदेश	4.4	2.1	5,331	Uttar Pradesh
15	पश्चिम बंगाल	4.6	2.4	6,877	West Bengal
	भारत	5.1	2.9	8,282	All India

राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना

३.१० चालू किंमतीनुसार १९९५-९६ मध्ये अंदाजित राष्ट्रीय उत्पन्न ८,५७,५७० कोटी रुपये असून १९९४-९५ मधील ७,४८,६५२ कोटी रुपये राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा १४.५ टक्क्यांनी अधिक आहे. या वर्षात राज्य उत्पन्न १९.६ टक्क्यांनी वाढले. याच वर्षात चालू किंमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न ९,३२१ रुपये होते तर दरडोई राज्य उत्पन्न १५,२४४ रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न अधिक असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे राज्यातील नोंदणीकृत कारखानदारी आणि तृतीय क्षेत्राचे प्रामुख्य हे होय. एकूण दरडोई राज्य उत्पन्नात नोंदणीकृत कारखानदारीचे व तृतीय क्षेत्राचे उत्पन्न यांचा एकत्रित वाटा पाहिला असता ही गोष्ट स्पष्ट होते. दरडोई राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीत या दोन्ही क्षेत्रांचा एकत्रित वाटा ६१.६ टक्के होता तर दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या बाबतीत तो ५५.२ टक्के होता.

३.११ १९९४-९५ च्या तुलनेत १९९५-९६ मध्ये स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ६.९ टक्क्यांची वाढ दिसून आली, तर राज्य उत्पन्नात स्थिर किंमतीनुसार याच कालावधीत ८.५ टक्के वाढ झाली. १९९६-९७ मध्ये देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात ६.८ टक्क्यांनी वाढ अपेक्षित आहे व निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ याहून फारशी वेगळी असणार नाही. १९९६-९७ करिता राज्य उत्पन्नाचा अंदाज इतक्यातच करणे योग्य होणार नाही. तथापि, कृषि व कारखानदारी क्षेत्रातील वृद्धिवावट उपलब्ध आकडेवारी आणि इतर क्षेत्रातील अलिकडील वाढीचे कल यावर आधारित तात्पुरते पूर्वानुमान काढता येणे शक्य आहे व त्यानुसार १९९६-९७ मध्ये स्थिर किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नात ७.० टक्क्यांनी वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे.

३.१२ १९८०-८१ च्या स्थिर किंमतीनुसार मागील १६ वर्षांचे राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न, तसेच राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न यांची आकडेवारी खालील तक्त्या क्र. ३.२ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. तसेच निर्देशांक (१९८०-८१ = १००) मुद्दा सदर तक्त्यात कंसात दर्शविण्यात आले आहेत. १९८०-८१ ते १९९५-९६ या कालावधीत राज्य उत्पन्नात १५६.२ टक्के वाढ झाली, तर राष्ट्रीय उत्पन्नात ११३.९ टक्के वाढ झाली.

Comparison with National Income

3.10 At current prices, the National income is estimated at Rs. 8,57,570 crore in 1995-96 as against Rs. 7,48,652 crore in 1994-95 showing an increase of 14.5 per cent. In this year the State income registered an increase of 19.6 per cent. The corresponding per capita National income at current prices was Rs. 9,321 as against per capita State income of Rs. 15,244. The higher per capita State income is mainly the result of the prominence of registered manufacturing and tertiary sectors in the State. This is evident from the per capita contribution of registered manufacturing and tertiary sectors in the total per capita State income. The contribution of these two sectors together was 61.6 per cent in the case of State income as against 55.2 per cent in the case of National income.

3.11 The National income at constant (1980-81) prices in 1995-96 showed an increase of 6.9 per cent over that in 1994-95, while the State income at constant prices registered an increase of 8.5 per cent during the same period. The growth in Gross Domestic Product in 1996-97 for the country is placed at 6.8 per cent which is not expected to be much different from the growth of National income. It is too early to estimate the State income for 1996-97. However, as per the tentative forecast, based on the available data on the performance of agriculture and manufacturing sectors and recent growth trends in other sectors, the State income at constant prices might go up by 7.0 per cent in 1996-97.

3.12 The estimates at constant (1980-81) prices of State income and per capita State income and that of National income and per capita National income for the last 16 years are given in the table No. 3.2 below. The indices (1980-81=100) are also given in this table within the brackets. In the period from 1980-81 to 1995-96 the State income increased by 156.2 per cent, while the National income increased by 113.9 per cent.

तक्ता क्रमांक/TABLE No..3.2
स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांचे काल
Trends in State Income and National Income at Constant (1980-81) Prices

वर्ष Year (1)	महाराष्ट्र/Maharashtra		भारत/India	
	राज्य उत्पन्न (कोटी रुपयात) State Income (Rs. in crore) (2)	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपयात) Per capita State Income (Rs.) (3)	राष्ट्रीय उत्पन्न (कोटी रुपयात) National Income (Rs. in crore) (4)	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपयात) Per capita National Income (Rs.) (5)
	1980-81	15,163 (100.0)	2,435 (100.0)	1,10,685 (100.0)
1981-82	15,519 (102.3)	2,441 (100.2)	1,17,140 (105.8)	1,693 (103.9)
1982-83	16,116 (106.3)	2,480 (101.8)	1,19,704 (108.1)	1,691 (103.7)
1983-84	17,128 (113.0)	2,579 (105.9)	1,29,392 (116.9)	1,790 (109.8)
1984-85	17,348 (114.4)	2,558 (105.1)	1,33,808 (120.9)	1,811 (111.1)
1985-86	18,714 (123.4)	2,705 (111.1)	1,39,025 (125.6)	1,841 (112.9)
1986-87	18,969 (125.1)	2,666 (109.5)	1,44,242 (130.3)	1,871 (114.8)
1987-88	20,248 (133.5)	2,781 (114.2)	1,49,787 (135.3)	1,901 (116.6)
1988-89	22,362 (147.5)	3,000 (123.2)	1,65,750 (149.7)	2,059 (126.3)
1989-90	26,051 (171.8)	3,414 (140.2)	1,77,315 (160.2)	2,157 (132.3)
1990-91	27,245 (179.7)	3,486 (143.2)	1,86,446 (168.4)	2,222 (136.3)
1991-92*	26,869 (177.2)	3,365 (138.2)	1,86,191 (168.2)	2,175 (133.4)
1992-93*	30,419 (200.6)	3,736 (153.4)	1,95,630 (176.7)	2,243 (137.6)
1993-94*	33,692 (222.2)	4,057 (166.6)	2,07,264 (187.3)	2,334 (143.2)
1994-95*	35,788 (236.0)	4,227 (173.6)	2,21,406 (200.0)	2,449 (150.2)
1995-96	38,843@ (256.2)	4,500@ (184.8)	2,36,738+ (213.9)	2,573+ (157.9)

* अस्थायी/Provisional

@ प्रारंभिक/Preliminary

+ शीघ्र अंदाज/Quick Estimates

टीप : कसातील आकडे निर्देशांक (१९८०-८१ = १००) दर्शवतात.

Note :- Figures in bracket indicate indices with 1980-81=100.

३.१३ * राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांची चालू व स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार क्षेत्रवार आकडेवारी या प्रकाशनातील भाग २ मधील तक्ता क्रमांक ५ ते ८ मध्ये दर्शविली आहे.

3.13 The sectorwise details of State income and National income, both at current and at constant (1980-81) prices, are presented in Tables Nos. 5 to 8 of part-II of this publication.

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

राज्य उत्पन्न
STATE INCOMEकोटी रुपये
Rs. CRORE

140000

120000

100000

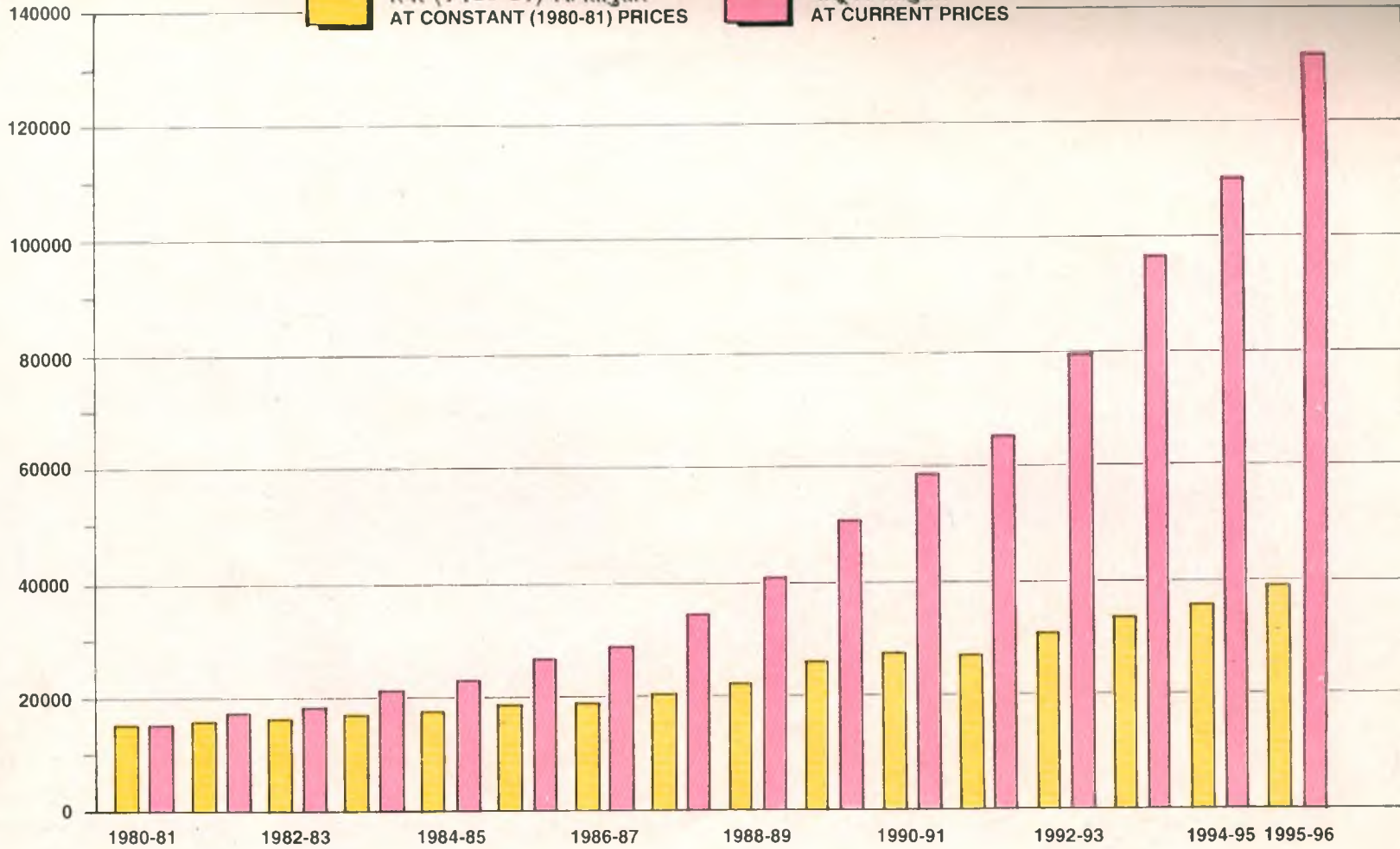
80000

60000

40000

20000

0

स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार
AT CONSTANT (1980-81) PRICESचालू किंमतीनुसार
AT CURRENT PRICES

1980-81

1982-83

1984-85

1986-87

1988-89

1990-91

1992-93

1994-95

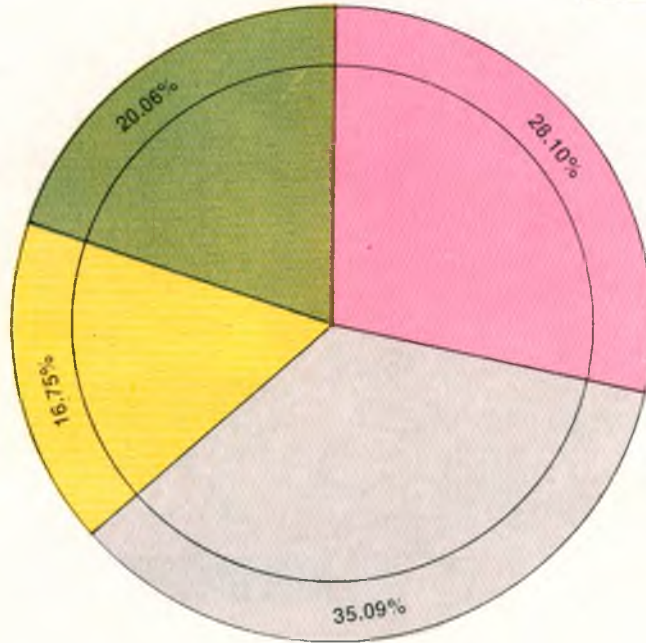
1995-96

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

राज्य उत्पन्नाची औद्योगिक स्रोतांनुसार विभागणी COMPOSITION OF STATE INCOME BY INDUSTRY OF ORIGIN

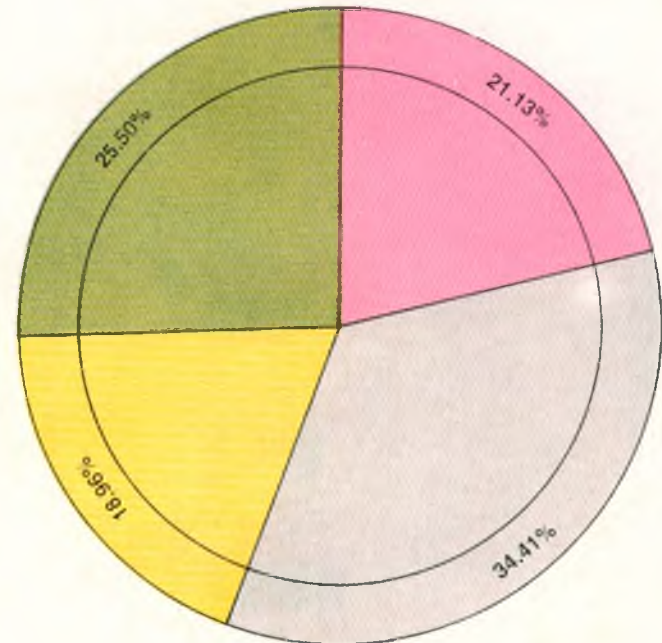
वाढू किंमतीनुसार
AT CURRENT PRICES

- कृषि, पशुसंवर्धन, खानकाम इ.
AGRICULTURE, ANIMAL HUSBANDRY, MINING ETC.
- उद्योग, बांधकाम, वीज इ.
INDUSTRY, CONSTRUCTION, ELECTRICITY ETC.
- परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार इ.
TRANSPORT, STORAGE AND COMMUNICATIONS TRADE ETC.
- इतर
OTHERS

1980-81

15,163
कोटी रुपये
Rs. CRORE

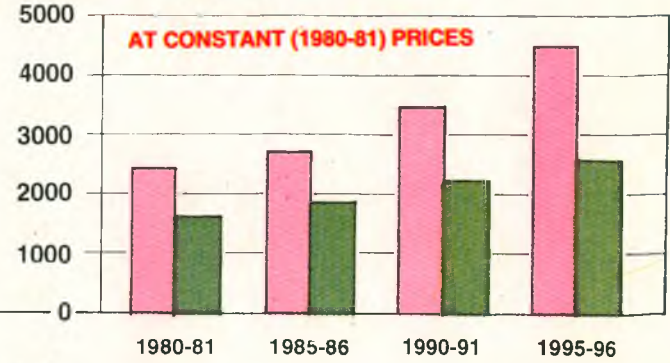
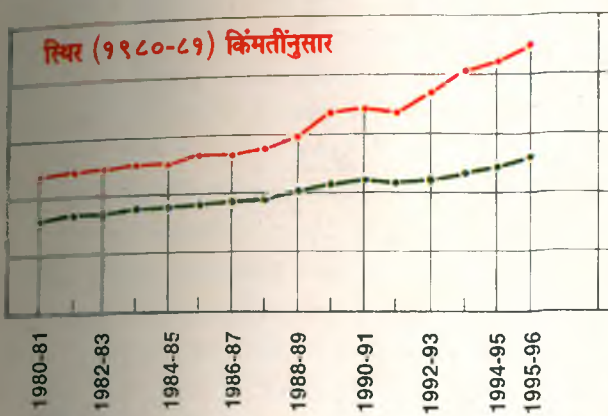
1995-96

1,31,578
कोटी रुपये
Rs. CRORE

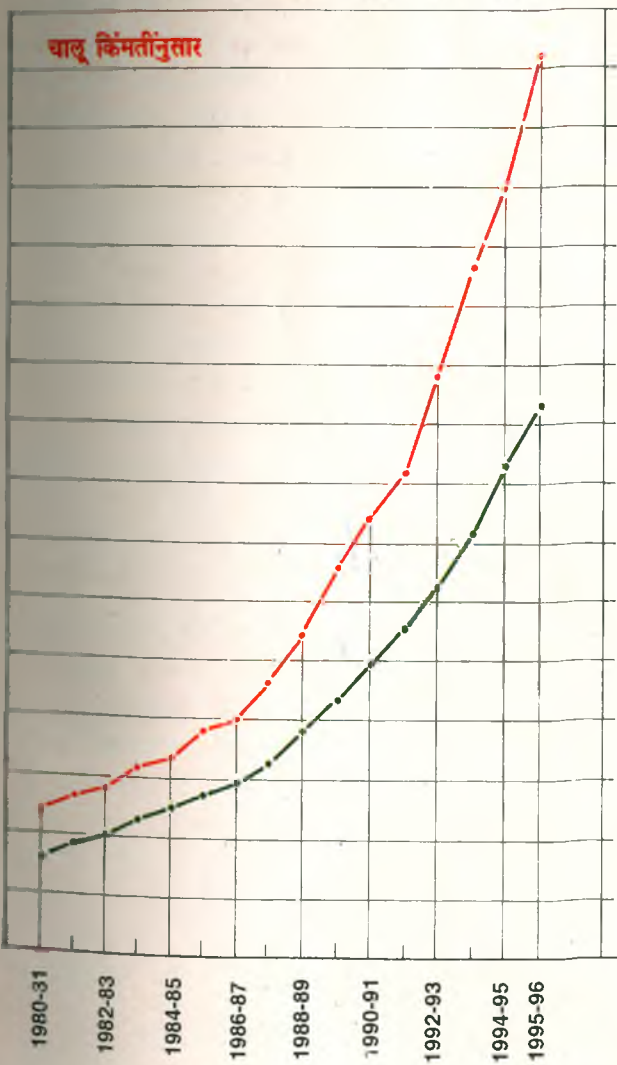
दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न PER CAPITA STATE AND NATIONAL INCOME

महाराष्ट्र — MAHARASHTRA
भारत — INDIA

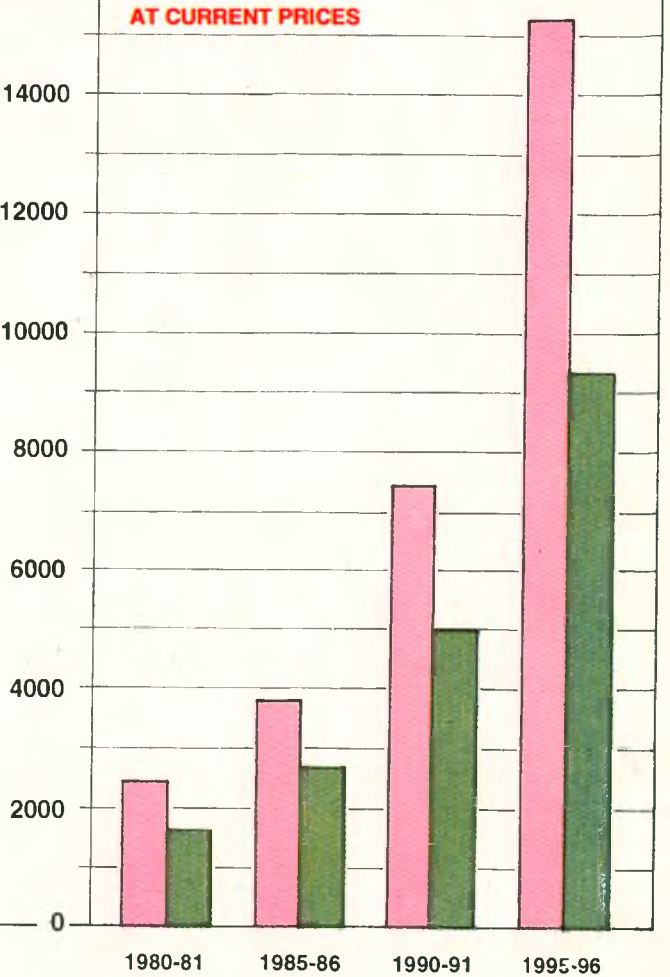
रुपये RUPEES

रुपये RUPEES

रुपये RUPEES

४. किंमतीविषयक स्थिती

भारतातील किंमतीविषयक स्थिती

४.१ किंमतीविषयक स्थिती अभ्यासण्यासाठी सर्वसाधारणपणे अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दरांचा विचार करण्यात येतो. १९९५-९६ या वर्षात चलनवाढीचा दबाव आधीच्या वर्षांच्या तुलनेने कमी होता. एप्रिल, १९९५ मध्ये चलनवाढीचा दर १०.० टक्के होता. त्यानंतर तो सातत्याने कमी होऊन फेब्रुवारी, १९९६ मध्ये ४.६ टक्के झाला. तथापि, मार्च, १९९६ मध्ये त्यात वाढ होऊन तो ५.१ टक्के झाला. १९९५-९६ मधील ७.७ टक्के हा वार्षिक चलनवाढीचा दर १९९०-९१ पासून नोंदविला गेलेला सर्वात कमी वार्षिक चलनवाढीचा दर होता. १९९५-९६ या वर्षातील चलनवाढीतील उतरता कल १९९६-९७ च्या पहिल्या तिमाहीतही पुढे चालू राहिला आणि मे व जून, १९९६ मध्ये चलनवाढीचा दर ४.५ टक्के इतका खाली आला. जुलै, १९९६ पासून चलनवाढीच्या दरात क्रमशः वाढ दिसून आली आणि जानेवारी, १९९७ मध्ये चलनवाढीचा दर ७.६ टक्क्यांपर्यंत वाढला. तरीही १९९६-९७ चा चलनवाढीचा वार्षिक दर मागील वर्षाच्या दरापेक्षा कमी असंल असा अंदाज आहे. घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दरातील हा वाढता कल किरकोळ ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकात प्रतिबिंबित झालेला आढळत नाही. घाऊक किंमतींच्या एप्रिल ते डिसेंबर, १९९६ या कालावधीच्या सरासरी निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर ५.९ टक्के होता. याउलट याच कालावधीसाठी औद्योगिक कामगारांसाठीच्या अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींच्या सरासरी निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर अधिक म्हणजे ९.० टक्के होता. १९९६-९७ मध्ये घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दराचा जुलै, १९९६ पासूनचा कल चढता होता. याउलट ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर नोव्हेंबर, १९९६ पर्यंत उतरता कल दर्शवितो. ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर एप्रिल, १९९६ मध्ये ९.८ टक्के होता. त्यात क्रमशः घट होऊन तो नोव्हेंबर, १९९६ मध्ये ८.७ टक्के झाला. या प्रकाशनाच्या भाग २ मधील तक्ता क्रमांक १९ मध्ये, अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचा निर्देशांक, औद्योगिक कामगारांसाठीच्या अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक आणि महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक यावर आधारित चलनवाढीचे दर देण्यात आले आहेत.

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या निर्देशांकातील कल

४.२ एप्रिल, १९९६ ते जानेवारी, १९९७ या कालावधीच्या अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या सरासरी निर्देशांकात आधीच्या वर्षांच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ६.१ टक्क्यांची वाढ झाली. या तुलनेत १९९५-९६ च्या तत्सम कालावधीतील घाऊक किंमतींचा सरासरी निर्देशांक ८.३ टक्क्यांनी वाढला होता. एप्रिल, १९९६ ते जानेवारी, १९९७ या कालावधीतील घाऊक किंमतींच्या सरासरी निर्देशांकातील प्रमुख गटवार वाढ "मूलभूत वस्तू" ७.७ टक्के, "इंधन, शक्ती, दिवावत्ती व वंगण" १२.६ टक्के आणि "उत्पादित वस्तू" ४.० टक्के अशी होती.

४.३ मूलभूत वस्तू या प्रमुख गटातील "अन्नपदार्थ" या गटाच्या एप्रिल, १९९६ ते जानेवारी, १९९७ या कालावधीच्या सरासरी निर्देशांकात ११.३ टक्के वाढ झाली. ह्या वाढीस प्रामुख्याने "अन्नधान्य" उपगटाच्या सरासरी निर्देशांकातील १२.० टक्के आणि "फळे व भाज्या" उपगटाच्या सरासरी निर्देशांकातील २१.५ टक्के वाढ कारणीभूत झाली. मूलभूत वस्तू

4. PRICE SITUATION

Price Situation in India

4.1 Inflation rates based on All-India Wholesale Price Index Number (WPI) are generally used to study price situation. Compared with the earlier year the inflationary pressure relatively eased during the year 1995-96. The inflation rate which was 10.0 per cent in April, 1995, declined continuously and reached a level of 4.6 per cent in February, 1996. In March, 1996 however it increased to 5.1 per cent. During the year 1995-96 the annual inflation rate was 7.7 per cent which was lowest annual inflation rate recorded since 1990-91. The declining trend observed during 1995-96 continued during the first quarter of 1996-97 and the inflation rate declined to 4.5 per cent in May and June, 1996. From July, 1996 onwards a gradual increase in the inflation rate was observed and in January, 1997 the inflation rate rose to 7.6 per cent. It is, however, surmised that the annual inflation rate for 1996-97 will be lower than that in the previous year. The trend in inflation rate based on WPI does not seem to be reflected in retail consumer price indices. The inflation rate for the period April to December, 1996 according to average WPI was 5.9 per cent. As against this inflation rate based on average All-India Consumer Price Index Number for Industrial Workers (CPI) was higher at 9.0 per cent for the same period. However, contrary to the rising trend since July, 1996 in the inflation rates based on WPI the trend in the inflation rates based on CPI was showing a declining trend till November, 1996. The inflation rate as depicted by CPI was 9.8 per cent in April, 1996. It gradually declined to 8.7 per cent in November, 1996. Table No.19 of Part II of this publication gives inflation rates as based on WPI, CPI for industrial Workers and retail consumer price index numbers of urban and rural Maharashtra.

The movements in All-India Wholesale Price Index Number

4.2 The average of the All-India Wholesale Price Index (WPI) for the period April, 1996 to January, 1997 registered an increase of 6.1 per cent over that for the corresponding period of the previous year. As against this, the average WPI had increased by 8.3 per cent in the corresponding period of 1995-96. The rise in the major groupwise average indices during the period April, 1996 to January, 1997 was 7.7 per cent in "Primary Articles", 12.6 per cent, in "Fuel, Power, Light and Lubricants" and 4.0 per cent in "Manufactured Products".

4.3 In the major group "Primary Articles" the average index of the group "Food Articles" for the period April, 1996 to January, 1997 registered an increase of 11.3 per cent. This was mainly due to 12.0 per cent increase in the average index of the sub-group "Foodgrains" and 21.5 per cent increase

या प्रमुख गटातील "अन्नधान्येतर वस्तू" या गटाच्या सरासरी निर्देशांकात या कालावधीत २.३ टक्के वाढ झाली. ही वाढ प्रामुख्याने " इतर अन्नधान्येतर वस्तू" या उपगटाच्या सरासरी निर्देशांकात झालेल्या ९.६ टक्के वाढीच्या परिणामी होती. " इतर अन्नधान्येतर वस्तू" या उपगटात ऊस, कच्चा तंबाखू, कच्चे रबर, लाकूड, कातडी इ. महत्वाच्या औद्योगिक कच्च्या मालाचा समावेश होतो. तथापि या काळात " तंतू " या उपगटाच्या सरासरी निर्देशांकात १०.५ टक्के इतकी घट झाली.

४.४ " इंधन, शक्ती, दिवावत्ती व वंगण " या प्रमुख गटाच्या सरासरी निर्देशांकात एप्रिल, १९९६ ते जानेवारी, १९९७ या कालावधीत झालेली १२.६ टक्के ही वाढ मुख्यत्वे " खनिज तेल " या गटाच्या सरासरी निर्देशांकातील १४.९ टक्के व " विद्युत " या गटाच्या सरासरी निर्देशांकात झालेल्या १०.९ टक्के वाढीचा परिणाम होती. या प्रमुख गटातील " खनिज कोळसा " गटाच्या सरासरी निर्देशांकातही या कालावधीत ११.९ टक्के वाढ दर्शविली.

४.५ एप्रिल, १९९६ ते जानेवारी, १९९७ या कालावधीत अखिल भारतीय घाऊक किंमती निर्देशांकाच्या " मूलभूत वस्तू ", " इंधन, शक्ती, दिवावत्ती व वंगण " आणि "उत्पादित वस्तू" या तीन प्रमुख गटांपैकी "उत्पादित वस्तू" या प्रमुख गटाच्या सरासरी निर्देशांकात सर्वात कमी म्हणजे ४.० टक्के वाढ झाली. ही वाढ १९९५-९६ च्या तत्सम कालावधीतील ९.७ टक्के या वाढीपेक्षा निम्न्याहून कमी आहे. या प्रमुख गटाच्या गटवार सरासरी निर्देशांकातील वाढ " अन्न उत्पादने " (५.३ टक्के), " पेये, तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ " (४.७ टक्के), " कापड " (३.६ टक्के), " लाकूड आणि लाकडाच्या वस्तू " (१.० टक्के), " कागद व कागदाच्या वस्तू " (१.० टक्के), " कातडी व कातडीच्या वस्तू " (१.६ टक्के), " रबर व प्लॅस्टिक वस्तू " (३.९ टक्के), " अधातू खनिज पदार्थांच्या वस्तू " (६.५ टक्के), " यंत्रे व यांत्रिक अवजारे " (४.३ टक्के), " परिवहन सामग्री व सुटे भाग " (४.४ टक्के), " रसायने व रासायनिक पदार्थ " (३.९ टक्के), आणि " मूलभूत धातू, मिश्र धातू व धातूच्या वस्तू " (३.३ टक्के) अशी होती.

४.६ चालू आर्थिक वर्षात (१९९६-९७) अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचा मासिक निर्देशांक एप्रिल, १९९६ ते जानेवारी, १९९७ या काळात सतत वाढला. जानेवारी, १९९७ चा घाऊक किंमतीचा निर्देशांक (३२०.९) मार्च, १९९६ च्या निर्देशांकापेक्षा (२९९.४) ६.९ टक्क्यांनी जास्त होता, तर १९९५-९६ मध्ये तत्सम वाढ ४.४ टक्के इतकी होती. प्रमुख गटवार अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक, चलनवाढीच्या दरांसह तक्ता क्रमांक ४.९ मध्ये दिले आहेत.

in the average index of the sub-group "Fruits & Vegetables". In the major group "Primary Articles" the index of the group "Non-Food Articles" increased by 2.3 per cent during this period. This increase was mainly due to 9.6 per cent increase in the index of the sub-group "Other Non-food Articles", which includes important industrial raw materials like sugarcane, raw tobacco, raw rubber, wood, leather etc. The average index of the sub-group "Fibres" however decreased by 10.5 per cent during this period.

4.4 The average index number of major group "Fuel, Power, Light and Lubricants" increased by 12.6 per cent during the period April, 1996 to January, 1997 mainly due to the increase in the average index of group "Mineral Oil" by 14.1 per cent and increase in the average index of group "Electricity" by 10.9 per cent. In this major group the average index of group "Coal Mining" also registered 11.1 per cent increase in the same period.

4.5 During the period April, 1996 to January, 1997 of the three major groups of WPI viz. "Primary Articles", "Fuel, Power, Light and Lubricants" and "Manufactured Products", the increase in the average index was minimum in the major group "Manufactured Products" being 4.0 per cent. This was less than half the increase of 9.7 per cent during the corresponding period of 1995-96. The groupwise increase in the average index in this major group was "Food products" (5.3 per cent), "Beverages, Tobacco & Tobacco products" (4.7 per cent), "Textiles" (3.6 per cent), "Wood and wood products" (1.0 per cent), "Paper and paper products" (1.0 per cent), "Leather and leather products" (1.6 per cent), "Rubber and plastic products" (3.9 per cent), "Non-metallic mineral products" (6.5 per cent), "Machinery and machine tools" (4.3 per cent), "Transport equipment, and parts" (4.4 per cent), "Chemicals and chemical products" (3.9 per cent) and "Basic metals, alloys and metal products" (3.3 per cent).

4.6 During the current financial year (1996-97), the monthly WPI increased continuously from April, 1996 to January, 1997. The WPI in January, 1997 (320.1) was higher by 6.9 per cent than the index for March, 1996 (299.4). As against this, the corresponding rise in 1995-96 was 4.4 per cent. The major groupwise All-India Wholesale Price Index Numbers along with annual inflation rates are shown in the Table No.4.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.1
अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक
All-India Wholesale Price Index Numbers

(पायाभूत वर्ष, १९८१-८२=१००)
(Base Year 1981-82=100)

वर्ष / महिना	मूलभूत वस्तू Primary Articles	इंधन, शक्ती, दिवावत्ती व वंगण Fuel, Power, Light and Lubricants	उत्पादित वस्तू Manufactured Products	सर्व वस्तू All Commo- dities	वार्षिक चलन वाढीचा दर Annual Inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
भार/ १९८६-८७	32.30 137.1	10.66 138.6	57.04 129.2	100.00 132.7	...	Weight 1986-87
१९८७-८८	152.6	143.3	138.5	143.6	8.21	1987-88

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
१९८८-८९	160.1	151.2	151.5	154.3	7.45	1988-89
१९८९-९०	163.6	156.6	168.6	165.7	7.39	1989-90
१९९०-९१	184.9	175.8	182.8	182.7	10.26	1990-91
१९९१-९२	218.4	199.0	203.4	207.8	13.74	1991-92
१९९२-९३	234.6	227.1	225.6	228.7	10.06	1992-93
१९९३-९४	250.9	262.4	243.2	247.8	8.34	1993-94
१९९४-९५	283.2	280.4	268.8	274.7	10.87	1994-95
१९९५-९६	304.1	285.4	293.1	295.8	7.70	1995-96
१९९५-९६	(303.8)	(284.4)	(292.5)	(295.3)	(8.30)	1995-96
१९९६-९७	(327.1)	(320.2)	(304.1)	(313.2)	(6.08)	1996-97
डिसेंबर १९९५	305.0	284.4	296.0	297.7	6.36	December 1995
जानेवारी १९९६	303.0	284.4	296.6	297.4	4.98	January 1996
फेब्रुवारी १९९६	304.1	286.1	296.6	297.9	4.64	February 1996
मार्च १९९६	306.6	295.1	296.1	299.4	5.09	March 1996
एप्रिल १९९६	314.0	295.1	297.9	302.8	4.99	April 1996
मे १९९६	318.6	295.2	298.6	304.7	4.49	May 1996
जून १९९६	321.1	295.3	299.3	305.9	4.55	June 1996
जुलै १९९६	325.3	323.8	302.0	311.8	5.98	July 1996
ऑगस्ट १९९६	326.4	330.3	304.6	314.4	6.18	August 1996
सप्टेंबर १९९६	329.4	330.3	307.2	316.8	6.52	September 1996
ऑक्टोबर १९९६	329.6	331.0	308.2	317.5	6.58	October 1996
नोव्हेंबर १९९६	333.6	333.7	308.0	319.0	6.55	November 1996
डिसेंबर १९९६ (अ)	335.6	333.0	307.3	319.2	7.22	December 1996 (P)
जानेवारी १९९७ (अ)	337.8	333.8	307.5	320.1	7.63	January 1997 (P)

टीप : वंशनील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शविताना (एप्रिल-जानेवारी)

(अ) = अस्थायी

Note : Bracketed figures indicate 10 months' average (April-January)

(P) = Provisional

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

४.७ ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक हा नेहमीच्या उपभोग्य वस्तूंना लागू असणारी चलनवाढीची पातळी दर्शविणारा चांगला निर्देशक आहे. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर १९९५-९६ मध्ये १०.० टक्के होता व तो १९९४-९५ मधील १०.३ टक्के दराशी तुलना करता अल्पसा कमी होता. या निर्देशांकावर आधारित मासिक चलनवाढीचा दर डिसेंबर, १९९५ पासून नोव्हेंबर, १९९६ पर्यंत सतत एक आकडी पातळीवर होता व तो ८.३ टक्के ते ९.८ टक्के या दरम्यान होता. तथापि डिसेंबर, १९९६ चा मासिक चलनवाढीचा दर १०.४ टक्के होता. अशाप्रकारे डिसेंबर, १९९५ नंतर १२ महिने एक आकडी पातळीवर राहिलेला चलनवाढीचा दर डिसेंबर, १९९६ मध्ये दोन आकडी पातळीवर गेला.

४.८ एप्रिल, १९९६ ते डिसेंबर, १९९६ या कालावधीतील अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचा सरासरी निर्देशांक १९९५-९६ मधील तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा ९.० टक्क्यांनी अधिक होता. १९९५-९६ मधील तत्सम वाढ १०.४ टक्के होती. चालू आर्थिक वर्षामध्ये (१९९६-९७) डिसेंबर, १९९६ चा ग्राहक किंमती निर्देशांक मार्च, १९९६ च्या निर्देशांकापेक्षा ९.७ टक्क्यांनी अधिक होता. गेल्या वर्षाच्या तत्सम काळात ही वाढ ८.२ टक्के होती. अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक देशातील औद्योगिकदृष्ट्या विकसित अंशा ७० केंद्रांच्या ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकावर आधारलेला आहे. ह्या ७० केंद्रांपैकी मुंबई, पुणे, नागपूर, सोलापूर आणि नाशिक ही पाच केंद्रे महाराष्ट्र राज्यातील आहेत. ह्या पाच केंद्रांसाठीचे आणि जळगाव, नांदेड, औरंगाबाद, कोल्हापूर व अकोला ह्या पाच अतिरिक्त केंद्रांचे राज्य शासनाद्वारे काढण्यात येणारे ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक भाग-२ च्या तक्ता क्रमांक १४ मध्ये देण्यात आले आहेत. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक भाग-२ च्या तक्ता क्रमांक १७ मध्ये दिले आहेत.

All-India Consumer Price Index Number for Industrial Workers (CPI)

4.7 The consumer price index number is a better indicator of the increase in the price level of the items of common consumption. The inflation rate based on All-India Consumer Price Index Number for Industrial Workers (CPI) for the year 1995-96 was 10.0 per cent and was slightly lower than the rate of 10.3 per cent in 1994-95. The monthly inflation rate based on this index from December, 1995 to November, 1996 was continuously at a single digit level and was in the range of 8.3 per cent to 9.8 per cent. However, the monthly inflation rate for December, 1996 was 10.4 per cent. Thus, the inflation rate after staying at single digit level for the period of 12 months since December, 1995 registered a double digit level in December, 1996.

4.8 The average All-India CPI for the period April, 1996 to December, 1996 was higher by 9.0 per cent over that for the corresponding period of 1995-96. The corresponding increase in 1995-96 was 10.4 per cent. During the current financial year (1996-97), the CPI for December, 1996 was higher by 9.7 per cent than that for March, 1996. The rise during the corresponding period of the earlier year was 8.2 per cent. The All-India CPI is based on the CPIs for 70 industrially developed centres in the country. Out of these, five centres viz. Mumbai, Pune, Nagpur, Solapur and Nashik are from Maharashtra State. The CPI for these five centres and for additional five centres viz. Jalgaon, Nanded, Aurangabad, Kolhapur and Akola compiled by the State Government are shown in Table No. 14 of part-II. The All-India CPI for industrial workers are shown in Table No. 17 of Part-II.

राज्यातील किमतीविषयक स्थिती

४.९ खुल्या अर्थव्यवस्थेत देशातील किमतीत होणाऱ्या चढ-उतारांचा राज्यातील किमतीविषयक स्थितीवर परिणाम होणे अटळ आहे. राज्यातील किमतीविषयक स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी नागरी आणि ग्रामीण भागातील निवडक केंद्रातून जीवनावश्यक वस्तूंच्या किरकोळ किमती व ग्राहकाला पडणारे सेवांचे दर, महाराष्ट्र शासनाचे अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियमितपणे गोळा करते. या किमतींच्या आधारावर राज्याच्या नागरी आणि ग्रामीण भागाकरिता वेगवेगळे ग्राहक किमतीचे मासिक निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८२ = १००) तयार करण्यात येतात.

राज्याच्या नागरी भागातील किमतीतील कल

४.१० महाराष्ट्राच्या नागरी भागासाठी असलेल्या ग्राहक किमती निर्देशांकावर आधारित चालू आर्थिक वर्षातील एप्रिल, १९९६ ते जानेवारी, १९९७ या कालावधीतील भाववाढीचा दर गतवर्षाच्या याच कालावधीशी तुलना करता कमी होता. १९९६-९७ मध्ये एप्रिल, १९९६ ते जानेवारी, १९९७ ह्या दहा महिन्यांच्या कालावधीतील नागरी ग्राहक किमतींच्या सरासरी निर्देशांकातील वाढ ६.२ टक्के होती व ती १९९५-९६ मधील तत्सम कालावधीतील ९.८ टक्के वाढीच्या तुलनेत बरीच कमी होती. विंदू पद्धतीने तुलना केल्यास मार्च, १९९६ (३२९.६४) च्या मानाने जानेवारी, १९९७ (३५२.९८) चा नागरी ग्राहक किमतीचा निर्देशांक ७.१ टक्क्यांनी अधिक होता. मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ही वाढ ७.० टक्के होती.

४.११ मार्च, १९९६ च्या तुलनेत जानेवारी, १९९७ च्या नागरी ग्राहक किमतींच्या निर्देशांकात झालेल्या ७.१ टक्के वाढीस प्रामुख्याने तांदूळ, गहू, लोन्डीचा दर, वटाटे, सिनेमा तिकीट दर, धुण्याचा साबण ह्या वार्बीच्या किमतींतील वाढ कारणीभूत आहे. महाराष्ट्राच्या नागरी भागाकरिता असलेले ग्राहक किमतीचे गटवार निर्देशांक चलनवाढीच्या दरसाह संवत् क्र. ४.२ मध्ये दर्शविण्यात आले आहेत.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.2

महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक Consumer Price Index Numbers for Urban Maharashtra

(पायाभूत वर्ष, १९८२=१००)
(Base Year 1982=100)

वर्ष/ महिना	अन्न Food	पान, सुपारी आणि तंबाखू Pan, Supari and Tobacco	इंधन, वाज य दिवाक्ती Fuel, power and Light	कापड, विछना व पादत्राणे Clothing, Bedding & Footwear	संकाण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commo- dities	वार्षिक चलन- वाढीचा दर Annual Inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
भार/	54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	...	Weight
१९८६-८७	144	163	136	160	152	147	10.07	1986-87
१९८७-८८	156	181	140	175	162	159	7.71	1987-88
१९८८-८९	167	192	151	189	178	172	8.10	1988-89
१९८९-९०	177	218	158	209	192	183	6.72	1989-90
१९९०-९१	198	245	185	240	208	204	11.20	1990-91
१९९१-९२	236	274	197	270	229	234	15.03	1991-92

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
१९९२-९३	261	317	210	307	258	261	11.28	1992-93
१९९३-९४	270	357	220	339	283	277	6.09	1993-94
१९९४-९५	296	387	226	378	300	300	8.35	1994-95
१९९५-९६	330	427	232	426	319	327	9.30	1995-96
१९९५-९६	(330)	(425)	(231)	(424)	(318)	(327)	(9.80)	1995-96
१९९६-९७	(355)	(462)	(237)	(444)	(332)	(347)	(6.17)	1996-97
जानेवारी, १९९६	329	431	233	434	323	329	6.96	January, 1996
फेब्रुवारी, १९९६	328	434	234	438	322	329	6.60	February, 1996
मार्च, १९९६	329	436	235	439	323	330	7.11	March, 1996
एप्रिल, १९९६	336	440	236	439	325	334	7.22	April, 1996
मे, १९९६	344	452	237	441	327	340	7.42	May, 1996
जून, १९९६	353	473	238	441	329	345	7.12	June, 1996
जुलै, १९९६	357	465	245	441	328	348	5.15	July, 1996
ऑगस्ट, १९९६	361	460	235	441	330	350	5.48	August, 1996
सप्टेंबर, १९९६	359	461	236	442	332	349	5.50	September, 1996
ऑक्टोबर, १९९६	358	462	237	443	334	350	5.44	October, 1996
नोव्हेंबर, १९९६	359	466	237	447	335	351	4.97	November, 1996
डिसेंबर, १९९६	362	466	238	451	337	353	6.34	December, 1996
जानेवारी, १९९७	361	471	237	453	338	353	7.21	January, 1997

टीप : कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवतात (एप्रिल-जानेवारी)

Note : Bracketed figures indicate, 10 months' average (April-January)

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातील किंमतीतील कल

४.१२ महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागासाठी असलेल्या ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चालू आर्थिक वर्षातील एप्रिल, १९९६ ते जानेवारी, १९९७ या कालावधीतील भाववाढीचा दर गत वर्षाच्या याच कालावधीशी तुलना करता कमी होता. १९९६-९७ मध्ये एप्रिल, १९९६ ते जानेवारी, १९९७ ह्या दहा महिन्यांच्या कालावधीतील ग्रामीण ग्राहक किंमतीच्या सरासरी निर्देशांकातील वाढ ७.२ टक्के होती व ती १९९५-९६ मधील तत्सम कालावधीतील १३.४ टक्के वाढीच्या तुलनेत वरीच कमी होती. वेदू पद्धतीने तुलना केल्यास मार्च, १९९६ (३३४.६५) च्या मानाने जानेवारी, १९९७ (३६३.५९) चा ग्रामीण ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक ८.६ टक्क्यांनी अधिक होता. मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील ९.० टक्के वाढीपेक्षा ही वाढ कमी होती. मार्च, १९९६ च्या तुलनेत जानेवारी, १९९७ च्या ग्रामीण ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकात झालेल्या ८.६ टक्के वाढीस प्रामुख्याने तांदूळ, गहू, ज्वारी, चणाडाळ, बटाटे, कांदे, गूळ आणि जळाऊ लाकूड ह्या वस्तूंच्या किंमतीतील वाढ कारणीभूत आहे. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक चलनवाढीच्या दरासह तक्ता क्रमांक ४.३ मध्ये दिले आहेत.

Price Behaviour in Rural Maharashtra

4.12 The rate of increase in prices in the current financial year from April, 1996 to January, 1997 as indicated by Consumer Price Index Number for Rural Maharashtra (RCPI) was lower than that for the corresponding period of the previous year. During the year 1996-97, for the period of first ten months i.e. April, 1996 to January, 1997, the increase in average RCPI was 7.2 per cent and was substantially less than the increase of 13.4 per cent in average RCPI for the corresponding period of 1995-96. On a point to point basis, the RCPI for January, 1997 (363.51) was higher by 8.6 per cent over that for March, 1996 (334.65). This rise was less than the rise of 9.0 per cent during the corresponding months of the previous year. The main commodities responsible for 8.6 per cent rise in RCPI in January, 1997 over that for March, 1996 were rice, wheat, jowar, gramdal, potato, onion, gur and firewood. The groupwise RCPI numbers with inflation rates are shown in Table No.4.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.3
 महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
 Consumer Price Index Numbers for Rural Maharashtra

(पायाभूत वर्ष, १९८२=१००)
 (Base Year 1982=100)

वर्ष/ महिना	अन्न Food	इंधन व दिवावत्ती Fuel and Light	कापड Clothing	संकीर्ण Miscella- neous	सर्व वस्तु All Commo- dities	वार्षिक चलनबाढीचा दर Annual inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
भार/	61.66	7.92	7.78	22.64	100.00	...	Weight
१९८६-८७	138	146	131	148	141	8.72	1986-87
१९८७-८८	149	156	140	161	152	8.00	1987-88
१९८८-८९	164	175	154	180	168	10.69	1988-89
१९८९-९०	178	190	175	197	183	8.86	1989-90
१९९०-९१	191	204	192	222	199	8.83	1990-91
१९९१-९२	240	225	210	247	238	19.42	1991-92
१९९२-९३	271	239	236	274	266	12.06	1992-93
१९९३-९४	263	245	249	300	269	0.83	1993-94
१९९४-९५	298	253	275	315	297	10.45	1994-95
१९९५-९६	344	273	309	336	334	12.40	1995-96
१९९५-९६	(344)	(272)	(306)	(334)	(333)	(13.43)	1995-96
१९९६-९७	(367)	(288)	(338)	(361)	(357)	(7.17)	1996-97
जानेवारी १९९६	347	276	319	343	339	9.01	January, 1996
फेब्रुवारी १९९६	345	277	321	343	337	7.32	February, 1996
मार्च १९९६	340	279	324	344	335	7.73	March, 1996
एप्रिल १९९६	346	280	324	346	339	8.35	April, 1996
मे १९९६	354	281	328	350	345	8.90	May, 1996
जून १९९६	361	284	334	358	352	8.62	June, 1996
जुलै १९९६	366	284	335	359	356	6.80	July, 1996
ऑगस्ट १९९६	372	287	338	361	360	6.53	August, 1996
सप्टेंबर १९९६	374	289	341	362	362	6.13	September, 1996
ऑक्टोबर १९९६	374	290	343	364	363	6.28	October, 1996
नोव्हेंबर १९९६	375	290	344	366	364	5.76	November, 1996
डिसेंबर १९९६	374	294	346	369	365	7.21	December, 1996
जानेवारी १९९७	371	298	347	372	364	7.37	January, 1997

टोप : कसामातील आकडे १० महिन्यांचा सरासरी दर्शवतात (एप्रिल-जानेवारी).

Note : Bracketed figures indicate 10 months' average (April-January).

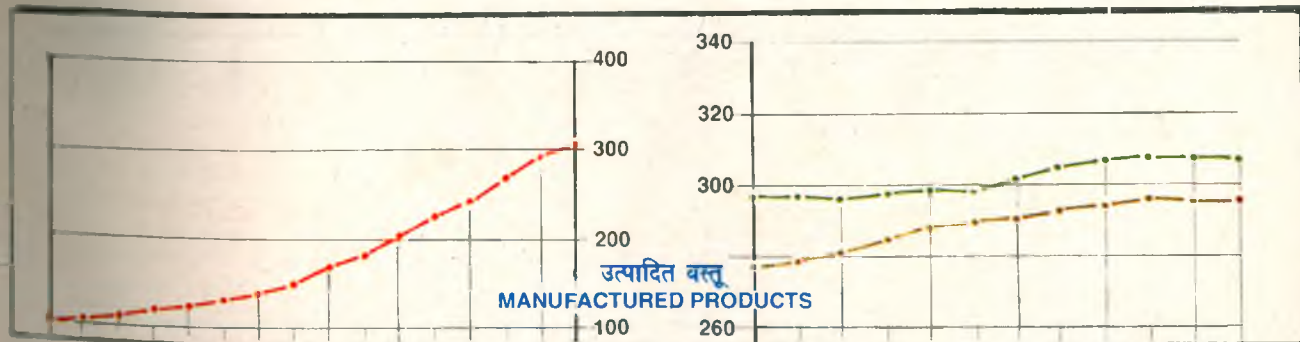
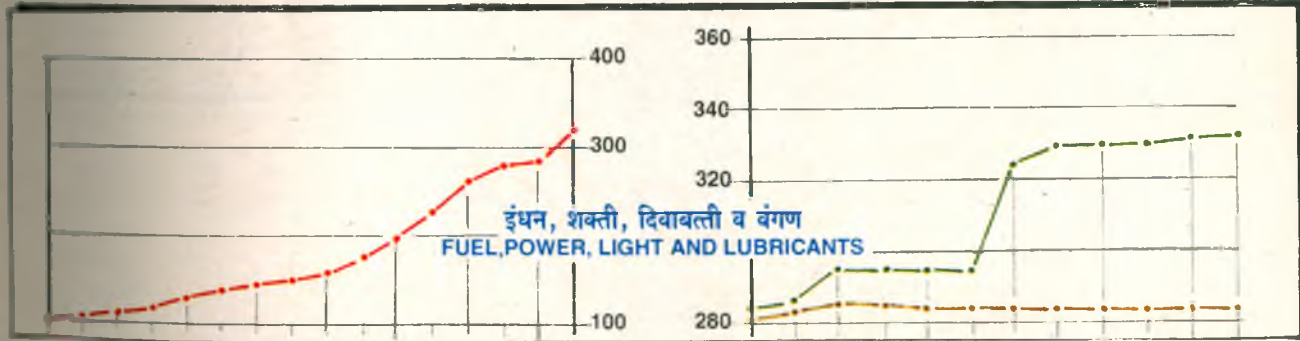
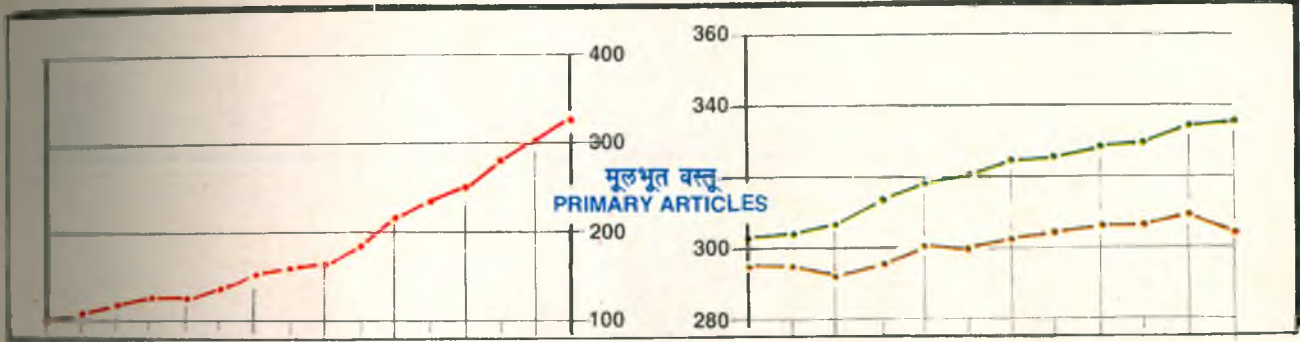
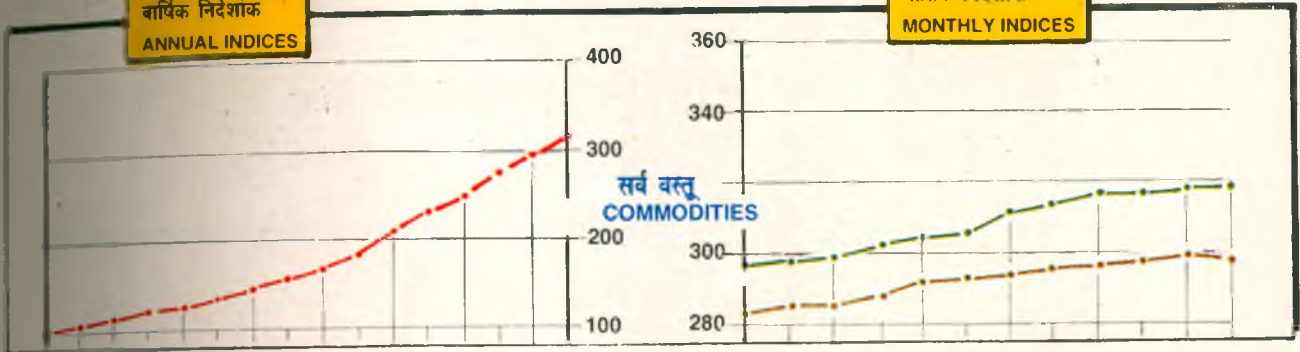
अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक ALL-INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1981-82 = 100

1995 1996

वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

1981-82 1983-84 1985-86 1987-88 1989-90 1991-92 1993-94 1995-96 1996-97

जा. फे. मा. ए. मे. जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
J F M A M J J A S O N D

★ नव वर्षाची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

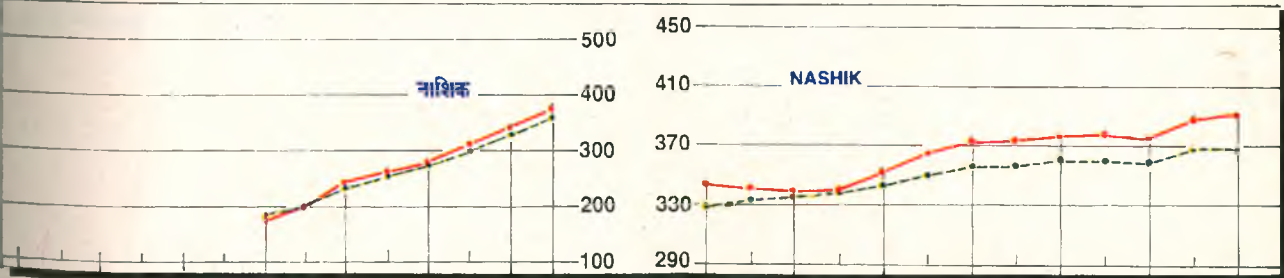
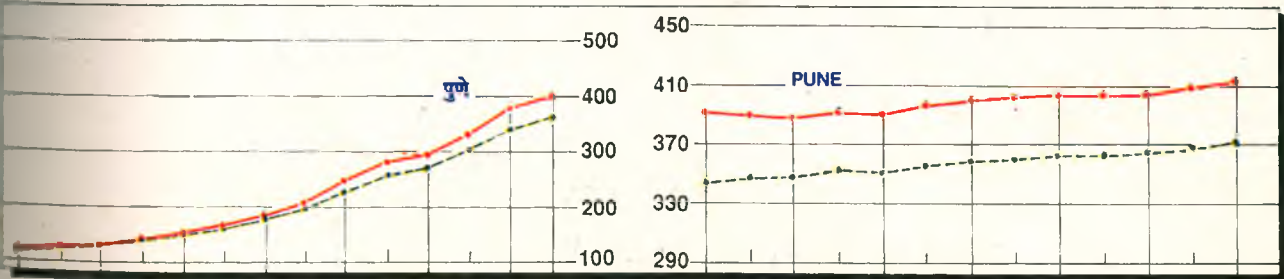
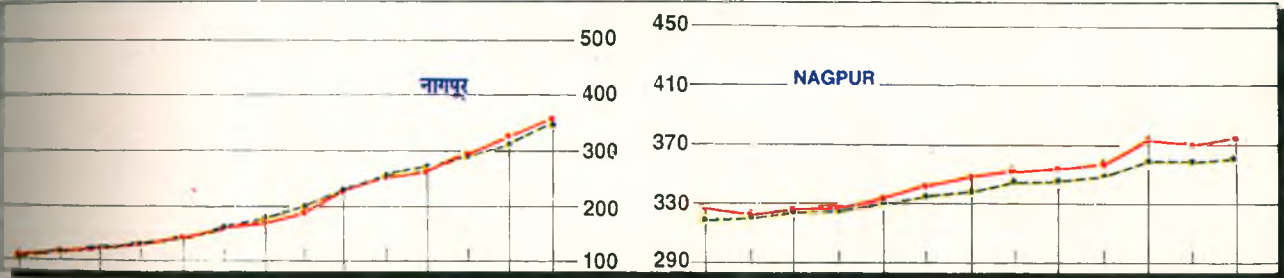
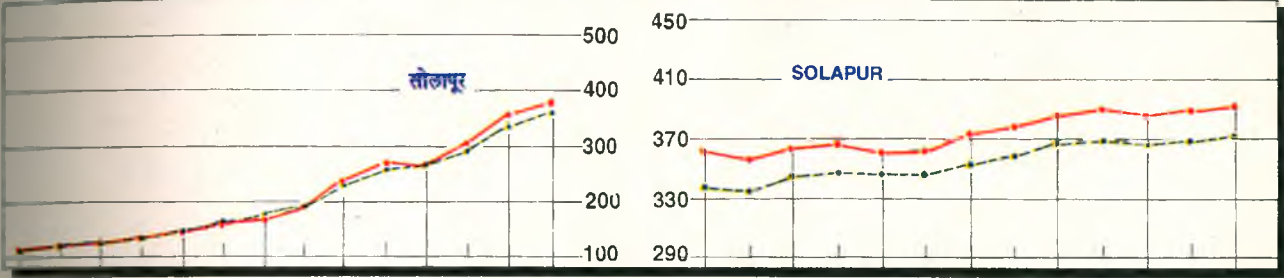
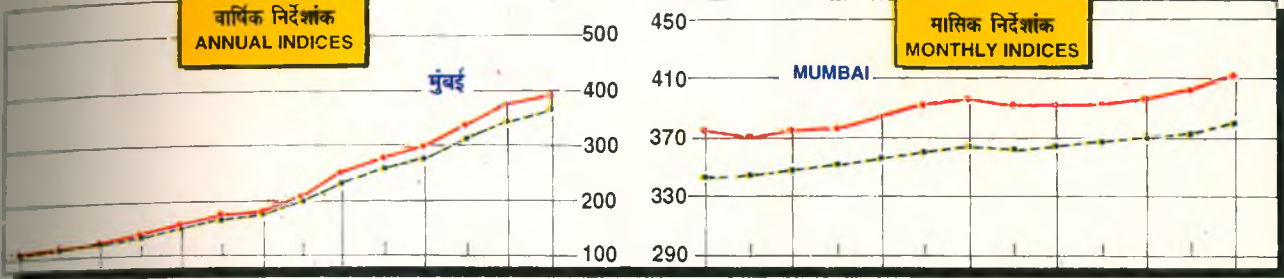
सन्मार्भूत वर्ष / BASE YEAR 1982 = 100

वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

अन्नगट
FOOD GROUP

सर्वसाधारण निर्देशांक
GENERAL INDEX

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

1983-84 1985-86 1987-88 1989-90 1991-92 1993-94 1995-96 1996-97

डि. जा. फे. मा. ए. मे. जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
D J F M A M J J A S O N D
1995 ↑ 1996 ↑

★ नव मासिक सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

नाशिक केंद्राचे निर्देशांक ऑक्टोबर, १९८८ पासून प्रसूतिल करण्यात येत आहेत.
THE INDEX NUMBERS FOR NASHIK CENTRE ARE RELEASED FROM OCTOBER, 1988.

पुढे वाहू CONTINUED

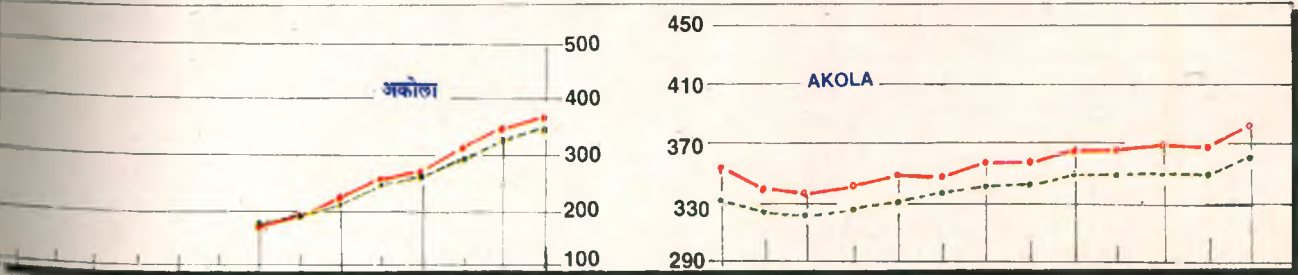
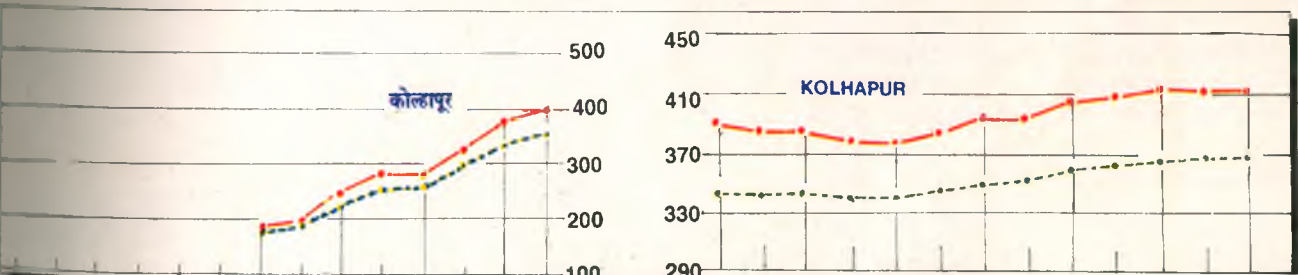
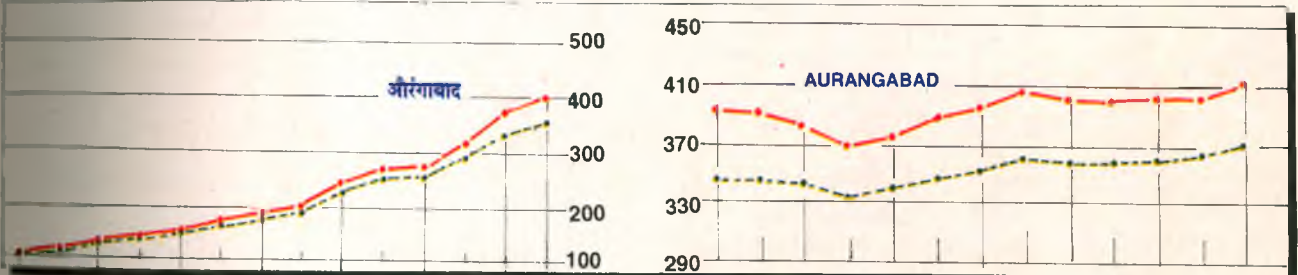
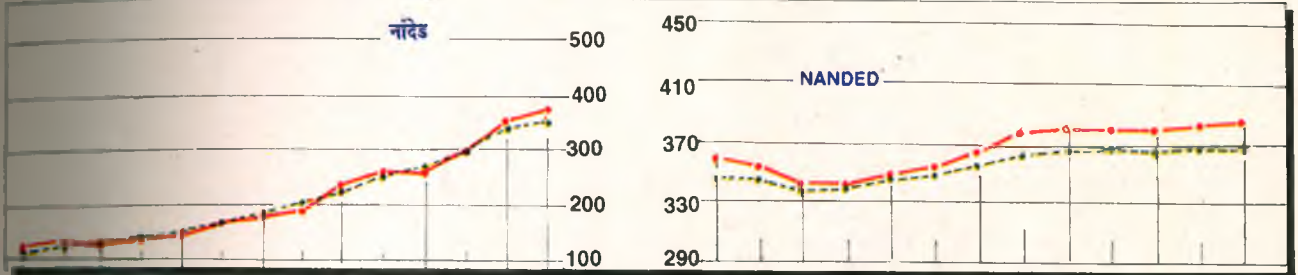
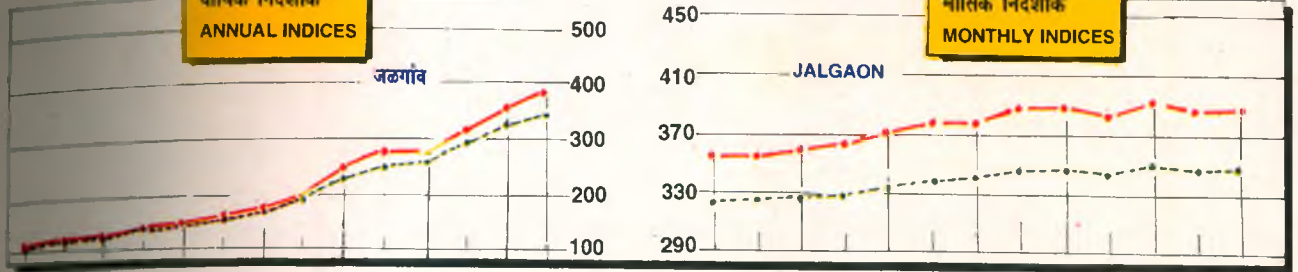
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE
औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS
 FOR INDUSTRIAL WORKERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982 = 100

अन्नगट FOOD GROUP
 सर्वसाधारण निर्देशांक GENERAL INDEX

वार्षिक निर्देशांक
 ANNUAL INDICES

मासिक निर्देशांक
 MONTHLY INDICES

1983-84 1985-86 1987-88 1989-90 1991-92 1993-94 1995-96 1996-97

डि. जा. फे. मा. ए. मे जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
 D J F M A M J J A S O N D
 1995 1996

११ महिन्यांचे सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

अकोला व कोल्हापूर या दोन केंद्रांचे निर्देशांक मे, १९८९ पासून प्रसारित करण्यात येत आहेत.

समाप्त CONCLUDED

THE INDEX NUMBERS FOR AKOLA AND KOLHAPUR CENTRES ARE RELEASED FROM MAY, 1989.

५. रोजगार

जनगणना १९९१ नुसार काम करणारे

५.१. जनगणना १९९१ नुसार राज्याच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये काम करणाऱ्यांचे प्रमाण ४३ टक्के असून ते जवळजवळ १९८१ च्या जनगणनेच्या प्रमाणाएवढेच होते. राज्याच्या ग्रामीण भागातील हे प्रमाण (४९.७ टक्के) नागरी भागातील अशा प्रमाणापेक्षा (३२.३ टक्के) बरेच जास्त होते. राज्यातील हे प्रमाण (४३.० टक्के) संपूर्ण भारतातील अशा प्रमाणापेक्षा (३७.७ टक्के) जास्त होते.

काम करणारे पुरुष

५.२. राज्यातील एकूण पुरुषांपैकी काम करणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण १९८१ मध्ये ५३.७ टक्के होते, ते १९९१ मध्ये थोडे कमी होऊन ५२.२ टक्के झाले. राज्याच्या ग्रामीण भागातील हे प्रमाण (५३.२ टक्के) नागरी भागातील प्रमाणापेक्षा (५०.६ टक्के) जास्त होते. राज्यातील एकूण काम करणाऱ्यांमध्ये ६२.८ टक्के पुरुष होते.

काम करणाऱ्या स्त्रिया

५.३. राज्यात काम करणाऱ्या पुरुषांच्या प्रमाणात घट आढळली असली तरी राज्यातील एकूण स्त्रियांपैकी काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण १९८१ मधील ३०.६ टक्क्यांपेक्षा वाढून १९९१ मध्ये ३३.१ टक्के इतके झाले. राज्याच्या ग्रामीण भागात हे प्रमाण ४६.० टक्के होते व ते नागरी भागातील प्रमाणापेक्षा (११.४ टक्के) बरेच जास्त होते. राज्यातील एकूण काम करणाऱ्यांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण ३७.२ टक्के होते.

मुख्यतः व सीमांतिक काम करणारे

५.४. १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे काम करणाऱ्यांचे (१) मुख्यतः काम करणारे म्हणजे जे वर्षभरात जास्त काळ काम करतात (म्हणजेच १८३ किंवा त्यापेक्षा जास्त दिवस) आणि (२) सीमांतिक काम करणारे म्हणजे जे वर्षभरात १८३ दिवसांपेक्षा कमी दिवस काम करतात, असे दोन प्रकारत वर्गीकरण केले आहे. राज्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी "मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे" प्रमाण १९८१ मध्ये ३८.७ टक्के होते. त्यात थोडीशी वाढ होऊन ते १९९१ मध्ये ३९.३ टक्के झाले. तथापि, १९९१ मध्ये "सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे" प्रमाण जवळजवळ १९८१ मधील प्रमाणाएवढेच म्हणजे ३.७ टक्के होते.

५.५. सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे पुरुषांमधील प्रमाण स्त्रियांमधील प्रमाणापेक्षा बरेच कमी आढळले. राज्यात फक्त ०.९२ टक्के पुरुष सीमांतिक काम करणारे होते, तर ६.६४ टक्के स्त्रिया सीमांतिक काम करणाऱ्या होत्या. सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे प्रमाण नागरी भागाच्या (०.८२ टक्के) तुलनेत ग्रामीण भागात (५.५ टक्के) बरेच जास्त आढळले.

मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे वर्गीकरण

५.६. १९८१ व १९९१ च्या जनगणनांप्रमाणे मुख्यतः काम करणाऱ्यांची अर्थिक वर्गीकरणानुसार टक्केवारी खालील तक्ता क्र. ५.१ मध्ये दिली आहे.

Rc 4267-4a

5. EMPLOYMENT

Workers as per 1991 Population Census

5.1. According to the 1991 population census, the proportion of workers in the total population of the State was 43 per cent which was almost the same as that in 1981. The proportion of workers was substantially higher in rural areas (49.7 per cent) than that in urban areas (32.3 per cent). The proportion of workers (43.0 per cent) in the State was higher than that for All India as a whole (37.7 per cent).

Male workers

5.2. The proportion of male workers to the male population in the State marginally declined from 53.7 per cent in 1981 to 52.2 per cent in 1991. This proportion in rural areas (53.2 per cent) of the State was higher than that in urban areas (50.6 per cent). The proportion of male workers to total workers in the State was 62.8 per cent.

Female Workers

5.3. Unlike the decline observed in the proportion of male workers, the proportion of female workers to the female population in the State increased from 30.6 per cent in 1981 to 33.1 per cent in 1991. The proportion of female workers in the rural areas of the State was 46.0 per cent which was significantly higher than the proportion in the urban areas (11.4 per cent). The proportion of female workers to total workers in the State was 37.2 per cent.

Main and Marginal Workers

5.4. The 1991 Census classified the workers in two categories viz (1) Main workers i.e. those who worked for a major period of the year (i.e. 183 or more days) and (2) Marginal workers i.e. those who worked for less than 183 days in a year. The composition of workers in 1991 indicates that the proportion of main workers to total population in the State slightly increased from 38.7 per cent in 1981 to 39.3 per cent in 1991. However, the proportion of marginal workers to total population which was 3.7 per cent in 1991, remained almost the same as that in 1981.

5.5. The incidence of marginal work among the males was very low as compared with females. Only 0.92 per cent of the males in the State were marginal workers, while 6.64 per cent females were marginal workers. The incidence of marginal work was comparatively high in the rural areas (5.5 per cent) than that in the urban areas (0.82 per cent).

Composition of Main Workers

5.6. The percentage distribution of main workers according to Economic Classification as per 1981 and 1991 censuses is presented in the table No. 5.1 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.1

जनगणना १९८१ व १९९१ नुसार मुख्यतः काम करणाऱ्यांची आर्थिक वर्गीकरणानुसार टक्केबारी

Percentage distribution of main workers according to economic classification 1981 and 1991 censuses

काम करणाऱ्यांचा वर्ग (1)	ग्रामीण Rural		शहरी Urban		एकूण Total		Class of Workers (1)
	1981 (2)	1991 (3)	1981 (4)	1991 (5)	1981 (6)	1991 (7)	
1. शेतकरी ..	47.86	46.25	2.90	2.93	35.12	32.81	Cultivators
2. शेतमजूर ..	35.14	36.61	5.10	5.04	26.62	26.81	Agricultural labourers
3. पशुधन, जंगलकाम, मच्छिमारी, शिकार, मळे, फळवागा आणि संलग्न कामे.	2.20	1.66	1.53	1.21	2.02	1.52	Livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities
4. खाणकाम आणि दगड खाण काम	0.26	0.27	0.29	0.60	0.27	0.37	Mining and quarrying
5. वस्तुनिर्माण प्रक्रिया, संधारण आणि दुरुस्ती— (अ) घरागुती उद्योग ..	2.22	1.47	3.41	1.91	2.55	1.61	Manufacturing, processing, servicing and repairs— (a) Household industry
(ब) वस्तुगुती उद्योगाव्यतिरिक्त इतर उद्योग.	3.55	3.86	31.35	28.79	11.43	11.60	(b) Other than household industry.
6. बांधकाम ..	1.44	1.13	3.76	5.82	2.09	2.59	Construction
7. व्यापार आणि वाणिज्य ..	2.22	2.73	19.70	21.53	7.18	8.57	Trade and commerce
8. वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	0.89	1.16	9.39	9.48	3.30	3.74	Transport, storage and communication
9. इतर सेवा ..	4.22	4.85	22.57	22.68	9.42	10.38	Other services
एकूण मुख्यतः काम करणारी ..	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	Total main workers

५.७. राज्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्यांमध्ये शेतकऱ्यांचे प्रमाण १९८१ मध्ये ३५.१२ टक्के होते. ते १९९१ मध्ये कमी होऊन ३२.८१ टक्के इतके झाले. तथापि, त्याच कालावधीत राज्यातील शेतमजुरांच्या प्रमाणात अल्पशी वाढ होऊन ते २६.६२ टक्क्यांवरून २६.८१ टक्के इतके झाले. राज्यात कृषि क्षेत्रामध्ये (शेतकरी, शेतमजूर, पशुधन, जंगलकाम, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी) काम करणाऱ्यांचे प्रमाण १९८१ मधील ६३.७६ टक्क्यांवरून १९९१ मध्ये ६१.१४ टक्के इतके कमी झाले.

कारखान्यांतील रोजगार

५.८. अखिल भारतीय स्तरावर कारखान्यांतील रोजगारासंबंधी उपलब्ध असलेली अलिकडची आकडेवारी १९९४ या वर्षाची असून त्यानुसार महाराष्ट्र राज्याने कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगाराच्या बाबतीत देशातील सर्व राज्यांमध्ये प्रथम क्रमांक कायम ठेवला आहे.

५.९. कारखान्यांतील रोजगाराबाबत महाराष्ट्र राज्याच्या अलिकडील उपलब्ध आकडेवारीनुसार १९९५ मध्ये राज्यात कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार १२.५९ लाख होता. १९९४ च्या तुलनेत तो २.८ टक्क्यांनी अधिक होता. उद्योग गटानुसार कारखान्यांतील रोजगार तक्ता क्र. ५.२ मध्ये दर्शविला आहे. एकूण १७ प्रमुख उद्योग गटांपैकी १९९५ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १२ उद्योग गटांच्या एकत्रित रोजगारात ४९ हजारांनी वाढ झाली आणि उरलेल्या ५ उद्योग गटांच्या एकत्रित रोजगारात घट झाली. ज्या १२ उद्योग गटांच्या रोजगारात १९९५ मध्ये वाढ झाली, ते गट म्हणजे (१) खाद्य वस्तू, (२) तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ, (३) लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित कृत्रिम तंतूचे कापड, (४) कापडाच्या वस्तू, (५) लाकूड, लाकडाच्या वस्तू व फर्निचर, (६) कागद, कागदाच्या

5.7. The proportion of cultivators amongst all main workers in the State declined from 35.12 per cent in 1981 to 32.81 per cent in 1991. However, in the same period, the proportion of agricultural labourers in the State slightly increased from 26.62 per cent to 26.81 per cent. The proportion of workers engaged in agricultural sector (cultivators, agricultural labourers, livestock, forestry, fishing, etc.) declined from 63.76 per cent in 1981 to 61.14 per cent in 1991.

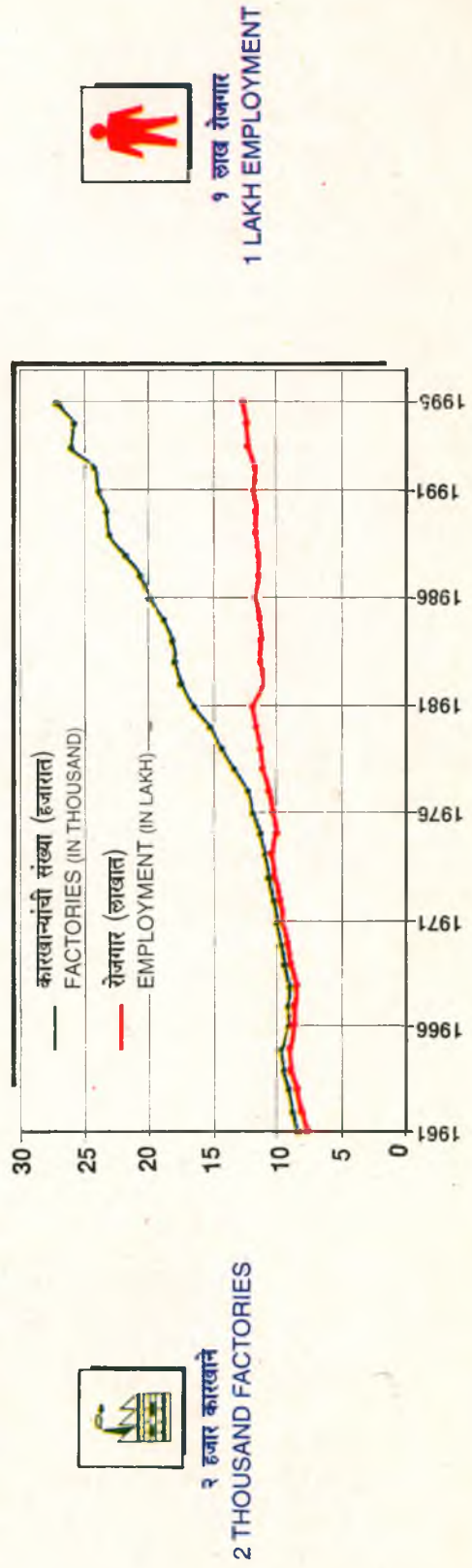
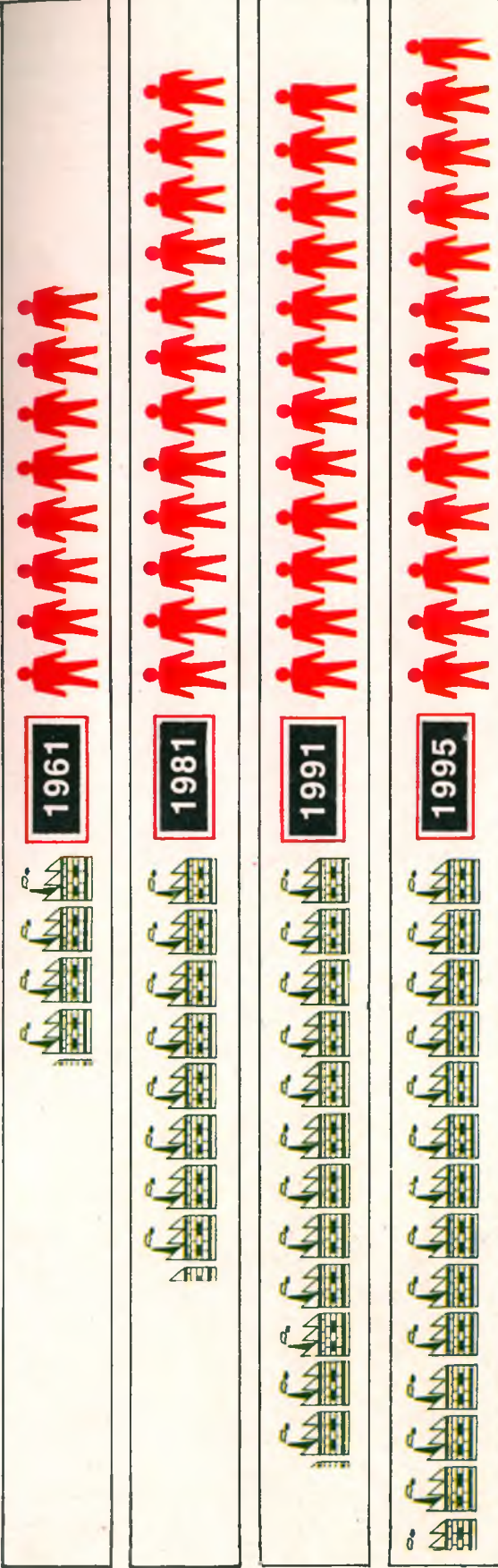
Factory Employment

5.8. The latest available data on factory employment at All-India level, which relate to the year 1994, indicate that, Maharashtra continued to occupy the first position in respect of average daily factory employment amongst all the States in the country.

5.9. From the latest available data on factory employment for Maharashtra State, the average daily employment in the factory sector in 1995 was 12.59 lakh, which was higher by 2.8 per cent than that in 1994. Major industry divisionwise factory employment is shown in Table No.5.2 below. Of the 17 major industry divisions, 12 industry divisions together showed an increase of 49 thousand in employment and remaining 5 divisions showed a decline in employment in 1995 as compared to that of the previous year. The 12 industry divisions which showed increase in employment during 1995 are (1) Food products, (2) Tobacco and tobacco products,

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT

२ हजार कारखाने
2 THOUSAND FACTORIES

१ लाख रोजगार
1 LAKH EMPLOYMENT

वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग, (9) कातडी व कातड्याची उत्पादने, फर व कातड्याच्या पर्यायी वस्तू, (10) मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ, (11) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे (परिवहन सामग्री वगळून), (12) परिवहन सामग्री व सुटे भाग, (13) इतर वस्तुनिर्माण उद्योग व (14) उद्योग गट " इतर ".

4.90. कारखान्यांतील रोजगाराच्या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, 1961 ते 1995 या काळात राज्यातील उद्योग गटांच्या सापेक्ष महत्त्वात बदल झाला आहे. 1961 मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योग गट महत्त्वाचा होता व त्याचा कारखान्यांतील रोजगारातील हिस्सा 64.9 टक्के इतका होता. 1995 मध्ये तो 38.0 टक्क्यांपर्यंत खाली आला. याउलट, या कालावधीत पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योग गटात भरीव वाढ झाली आणि त्यांचा रोजगारातील एकत्रित हिस्सा जो 1961 मध्ये 39.9 टक्के होता, तो 1995 मध्ये 52.8 टक्के झाला.

4.91. कारखान्यांतील एकूण रोजगारातील ग्राहक वस्तू उद्योगामधील रोजगाराचा हिस्सा कमी होण्याची प्रमुख कारणे म्हणजे सुती कापड उद्योग गटातील रोजगारात झालेली मोठ्या प्रमाणावरील घट हे होय. सुती कापड उद्योगात 1961 साली दैनिक सरासरी रोजगार 3.2 लाख होता. त्यात घट होऊन तो 1981 साली (सुती कापड उद्योगातील संपापूर्वी) 2.8 लाख झाला आणि त्यात आणखी घट होऊन तो 1995 साली 1.7 लाख इतका झाला. इतर ग्राहक वस्तू उद्योग गटातील रोजगारामध्ये जरी वाढ झाली असली तरी ही वाढ सुती कापड उद्योग गटातील रोजगारात झालेल्या तीव्र घटीची भरपाई करू शकली नाही.

4.92. गेल्या 34 वर्षांत ग्राहक वस्तू उद्योगातील रोजगारात घट झाली असली तरी, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग गट आणि भांडवली वस्तू उद्योग गट यांतील रोजगारात लक्षणीय वाढ झाली आहे. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग गटातील रोजगारात, विशेषतः " रसायने व रासायनिक पदार्थ " आणि " रबर, प्लास्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ " या उद्योग गटातील रोजगारात सातत्याने वाढ झाल्याचे दिसून येते. यापैकी पहिल्या उद्योग गटातील दैनिक सरासरी रोजगार 1961 मध्ये 3.8 हजार होता. त्यात वाढ होऊन 1995 मध्ये तो 9.4 लाख झाला, तर दुसऱ्या उद्योग गटातील रोजगार त्याच कालावधीत 9.7 हजारावरून 5.5 हजारापर्यंत वाढला. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगातील " मूलभूत धातू व मिश्र धातू आणि धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून) " या आणखी एक उद्योग गटातील रोजगार याच कालावधीत 5.0 हजारावरून 9.4 लाखांपर्यंत वाढला. त्याचप्रमाणे भांडवली वस्तू उद्योग गटाच्या रोजगारातही भरीव वाढ होऊन 1961 मधील 9.2 लाखांवरून तो 1995 मध्ये 2.9 लाख इतका झाला.

4.93. 1961 ते 1981 या कालावधीत कारखान्यांतील दैनिक सरासरी रोजगाराचा वार्षिक घट्टीदर 1.9 टक्के होता. तथापि, त्यानंतर 1981-82 मध्ये बृहन्मुंबईतील सुती कापड गिरण्यांत आणि ठाणे व पुणे ह्या पड्यातील कारखान्यांमध्ये 1982 साली झालेल्या संपामुळे राज्यातील कारखान्यांतील रोजगारात घट झाली. जरी अलिकडील काही वर्षांत

(3) Wool, silk and man-made artificial fibre textiles, (4) Textile products, (5) Wood, wood products and furniture, (6) Paper, paper products, printing, publishing and allied industries, (7) Leather and products of leather, fur and substitutes of leather, (8) Basic chemicals and chemical products, (9) Machinery and equipments (other than transport equipment), (10) Transport equipment and parts, (11) Other manufacturing industries and (12) "Others" group of industries.

5.10. The relative importance of industry groups in the State, as evident from factory employment, has considerably changed between 1961 to 1995. In 1961, consumer goods industries were predominant as they accounted for 64.9 per cent of the factory employment. Share of these industries declined to 38.0 per cent in 1995. On the other hand, the intermediate goods industries and capital goods industries have shown substantial growth during this period as their share together in employment increased from 31.9 per cent in 1961 to 52.8 per cent in 1995.

5.11. The reduction in the share of employment of the consumer goods industries in total factory employment is mainly due to large scale reduction in employment in cotton textiles industry. The average daily employment in the cotton textiles industry which was 3.2 lakh in 1961, declined to 2.8 lakh in 1981 (prior to the strike in the cotton textiles industry) and further to 1.7 lakh in 1995. Though there is some growth in employment in other consumer goods industries, it could not compensate for the sharp fall in employment in cotton textiles industry.

5.12. Unlike the decline in employment in consumer goods industries, the employment in intermediate goods industries and capital goods industries registered a sizeable growth in the last 34 years. Amongst the intermediate goods industries the growth was consistent, particularly, in "Chemicals and chemical products" and "Rubber, plastic, petroleum and coal products". In the case of the former the average daily employment increased from 34 thousand in 1961 to 1.4 lakh in 1995 and in the case of the latter, it increased from 17 thousand to 55 thousand during the same period. In yet another intermediate goods industry viz. "Basic Metal and alloys industries, metal products and parts (except machinery and equipment)", the employment increased from 50 thousand to 1.4 lakh in this period. Similarly, the employment in capital goods industries also increased substantially from 1.2 lakh in 1961 to 2.9 lakh in 1995.

5.13. Average daily factory employment increased at an annual rate of 1.9 per cent during the period 1961 to 1981. However, thereafter, the growth in factory employment in the State declined mainly due to strikes in the cotton textiles industry in Brihanmumbai in 1981-82 and in other factories in

कारखान्यांच्या रोजगारात काही प्रमाणात वाढ झालेली असली तरी सन १९८१ मधील संपूर्ण काळातील ११.९२ लाख ही रोजगार पातळी १९९३ मध्येच ओलांडली गेली आहे. याचा परिणाम म्हणून सन १९६१ ते १९९५ या कालावधीसाठीचा कारखान्यांतील रोजगाराचा दीर्घकालीन वार्षिक वृद्धीदर १.१९ टक्के इतका खाली आला. मात्र या कालावधीत कारखान्यांच्या संख्येचा वार्षिक वृद्धीदर ३.८९ टक्के होता.

५.१४. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग आणि भांडवली वस्तू उद्योग वांध्यातील एकत्रित रोजगाराचा सन १९६१ ते १९९५ या दीर्घ कालातील वार्षिक वृद्धीदर २.४७ टक्के होता व तो कारखान्यांतील एकूण रोजगाराच्या वृद्धीदराच्या दुपटीपेक्षा जास्त होता. याउलट तो ग्राहक वस्तू उद्योगांकरिता ऋण (-०.१४ टक्के) होता. सात उद्योग गटांसाठी रोजगाराचा सन १९६१ ते १९९५ या दीर्घ कालातील वार्षिक वृद्धीदर सर्व उद्योगांसाठी मिळून असलेल्या १.१९ टक्के ह्या वृद्धीदराच्या दुपटीपेक्षा जास्त होता. हे सात उद्योग गट पुढीलप्रमाणे :- (१) पेये (५.६४ टक्के), (२) कातडी आणि कातडीच्या व केसाळ कातडीच्या वस्तू (५.० टक्के), (३) रबर, प्लास्टिक व पेट्रोलियम यांचे पदार्थ (३.९७ टक्के), (४) रसायने व रासायनिक पदार्थ (३.६६ टक्के), (५) खाद्य वस्तू (३.००), (६) मूलभूत धातू व मिश्र धातू आणि धातुच्या वस्तू (२.६५ टक्के) आणि (७) यंत्र सामग्री व यांत्रिक अयजारे (परिवहन सामग्री वगळून) (२.४६ टक्के).

Thane and Pune belt in 1984. Though there was some recovery in total factory employment in the recent years, it has surpassed the pre-strike period level of 11.92 lakh in 1981, in the year 1993. This has resulted in lowering down the long term annual growth rate of factory employment to 1.19 per cent during the period 1961 - 1995. The total number of factories however, registered an annual growth rate of 3.89 per cent during this period .

5.14. The long term annual growth rate of employment for intermediate and capital goods industries together (during 1961 to 1995) was 2.47 per cent, which is more than double than that for total factories together. As against this, for consumer goods industries it was negative (-0.14 per cent). The long term annual growth rate of employment for the period 1961 to 1995 for seven industry divisions was more than double the long term growth rate of 1.19 per cent for all industry divisions together. These industry divisions are (i) Beverages (5.64 per cent), (ii) Leather, leather and fur products (5.0 per cent), (iii) Rubber, plastic and petroleum products (3.97 per cent), (iv) Chemicals and chemical products (3.66 per cent), (v) Food Products (3.00 per cent), (vi) Basic metal and alloys and Metal Products (2.65 per cent) and (vii) Machinery and equipments (other than transport equipment) (2.46 per cent).

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.2
महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख उद्योग गटांतील रोजगार
Factory Employment in Major Industry Divisions in Maharashtra State

उद्योग गट (1)	रोजगाराची दैनिक सरासरी Average daily employment			एकूणाशी टक्केवारी Percentage to total			Industry Division (1)
	1961 (2)	1994 (3)	1995 (4)	1961 (5)	1994 (6)	1995 (7)	
(अ) ग्राहक वस्तू उद्योग							A. Consumer Goods Industries
1. खाद्य वस्तू	55,065	1,32,511	1,39,914	7.0	10.8	11.1	1. Food Products
2. पेये	1,080	7,760	7,531	0.1	0.6	0.6	2. Beverages
3. तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	34,045	4,247	5,202	4.3	0.3	0.4	3. Tobacco and tobacco products.
4. सुती कापड	3,21,031	1,79,242	1,74,937	40.9	14.6	13.9	4. Cotton textiles
5. लाकट, रेशीम व मनुष्यनिर्मित तंतूचे कापड.	34,899	42,896	45,660	4.4	3.5	3.6	5. Wool, Silk and man-made artificial fibre tex.
6. कापडाच्या वस्तू	13,227	27,970	32,430	1.7	2.3	2.6	6. Textile products
7. लाकूड, लाकडाच्या वस्तू व फर्निचर	10,873	14,076	15,174	1.4	1.1	1.2	7. Wood, wood products and furniture.
8. कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	38,982	51,677	53,593	5.0	4.2	4.3	8. Paper, paper products, printing, publishing and allied industries.
9. कातडी व कातडीच्या उत्पादने, फर व कातडीच्या पर्यायी वस्तू.	1,052	3,476	3,723	0.1	0.3	0.3	9. Leather and products of leather, fur and substitutes of leather
(ब) पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग							B. Intermediate Goods Industries
10. रसायने व रासायनिक पदार्थ	34,048	1,33,208	1,40,231	4.3	10.9	11.1	10. Chemicals and chemical products
11. रबर, प्लास्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणुइंधनाची प्रक्रिया.	17,379	56,357	54,729	2.2	4.7	4.3	11. Rubber, plastic, petroleum and coal products, processing of nuclear fuels.
12. अधातू खनिज पदार्थ	28,351	43,130	36,399	3.6	3.5	2.9	12. Non-metallic mineral products.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
13 मूलभूत धातू व मिश्र धातू आणि धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून)	49,853	1,41,318	1,39,308	6.3	11.5	11.1	13. Basic metal and alloys industries, metal products and parts (except machinery and equipment).
(क) भांडवली वस्तू उद्योग							C. Capital Goods Industries
14. यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजार (परिवहन सामग्री वगळून)	59,396	1,68,958	1,73,547	7.5	13.8	13.9	14. Machinery and equipments (other than transport equipment).
15. परिवहन सामग्री व सुटे भाग	46,867	86,026	93,500	6.0	7.0	7.4	15. Transport equipment and parts.
16. उत्पादन करणारे इतर उद्योग	15,657	24,851	26,717	2.0	2.0	2.1	16. Other manufacturing Industries.
(ड) इतर							D. Others
17. इतर	25,574	1,07,306	1,16,418	3.2	8.9	9.2	17. Others
एकूण	7,87,379	12,25,009	12,59,013	100.0	100.0	100.0	Total

रोजगार क्षेत्र माहिती

५.१५. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत, वृहन्मुंबईतील ज्या आस्थापनांमध्ये २५ किंवा अधिक कामगार आहेत आणि वृहन्मुंबई खेरीज राज्यातील उर्वरित भागात १० किंवा अधिक कामगार आहेत, अशा खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्व आस्थापनांकडून आकडेवारी गोळा करण्यात येते. या आस्थापनांतील एकूण रोजगार मार्च, १९९५ अखेर ३८.१४.लाख होता, तो मार्च, १९९६ अखेर ३८.६२ लाख इतका झाला.

५.१६. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत मार्च, १९९६ अखेरीच्या एकूण ३८.६२ लाख रोजगारापैकी २३.४३ लाख रोजगार हा सार्वजनिक क्षेत्रात असून मार्च, १९९५ पेक्षा तो किंचित अधिक होता (०.४ टक्के). सार्वजनिक क्षेत्रातील एकूण रोजगारांमध्ये स्थानिक संस्था २८ टक्के, राज्य शासन २३ टक्के, केंद्र शासन १९ टक्के, निम-केंद्र शासकीय संस्था १८ टक्के आणि निम-राज्य शासकीय संस्था १२ टक्के असा वाटा होता.

५.१७. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत गोळा करण्यात येणाऱ्या आकडेवारीनुसार राज्यात संघटित खाजगी क्षेत्रातील एकूण रोजगार मार्च, १९९६ अखेरीस १५.१९ लाख होता. आधीच्या वर्षी तो १४.८१ लाख होता. मार्च, १९९६ अखेर संघटित खाजगी क्षेत्रातील एकूण रोजगारापैकी ६५ टक्के रोजगार वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये तर २१ टक्के रोजगार सामूहिक, सामाजिक व वैयक्तिक सेवा क्षेत्रामध्ये होता.

सेवायोजन केंद्रांची आकडेवारी

५.१८. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजन केंद्रात १९९५-९६ वायर्षी नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ७.५ लाख होती व ती आधीच्या वर्षाच्या ६.३८ लाख संख्येच्या तुलनेत १८.५ टक्क्यांनी अधिक होती. एप्रिल, १९९६ ते जानेवारी, १९९७ या कालावधीत ५.७३ लाख व्यक्तींची नवीन नोंदणी झाली. या तुलनेत १९९५-९६ सालच्या तत्सम काळात ६.५५ लाख व्यक्तींची नोंदणी झाली होती. जानेवारी, १९९७ अखेर पटावर असलेल्या उमेदवारांची संख्या ३७.९७ लाख होती. जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागांची संख्या १९९५-९६ मध्ये ५२ हजार होती व १९९४-९५ मध्ये तत्सम संख्येपेक्षा (५० हजार) ती ४.० टक्क्यांनी अधिक होती. प्रत्यक्ष नोकरी मिळालेल्या व्यक्तींची संख्या १९९५-९६ मध्ये २१ हजार

Employment Market Information

5.15. Under the Employment Market Information (EMI) Programme, data are collected from all public and private sector establishments employing 25 or more workers in Brihanmumbai and 10 or more workers in the rest of the State. The total employment in these establishments at the end of March, 1996 was 38.62 lakh as against 38.14 lakh at the end of March, 1995.

5.16. Of the 38.62 lakh total employment at the end of March, 1996, covered under EMI programme, 23.43 lakh employment was in the public sector, showing a slight increase (0.4 per cent) over that at the end of March, 1995. In the public sector employment, the share of Local Bodies was 28 per cent, that of the State Government 23 per cent, Central Government 19 per cent, Quasi Central Government 18 per cent and Quasi State Government 12 per cent.

5.17. The total employment in the organised private sector as covered under the EMI Programme in State at the end of March, 1996, was 15.19 lakh as against 14.81 lakh at the end of the previous year. Out of the total employment in the organised private sector at the end of March, 1996, 65 per cent was in the Manufacturing sector and 21 per cent in the Community, Social and Personal services sector.

Employment Exchange Statistics

5.18. The number of persons newly registered in the employment exchanges in the Maharashtra State during the year 1995-96 was 7.5 lakh as compared with 6.38 lakh during 1994-95 showing an increase of 18.5 per cent. Between April 1996 to January, 1997 the number of persons newly registered was 5.73 lakh as compared with 6.55 lakh in the corresponding period of 1995-96. The number of persons on the live register at the end of January, 1996 was 37.97 lakh. The number of vacancies notified in 1995-96, was 52 thousand and was higher by 4.0 per cent than that (50 thousand) during the year 1994-95. Actual placements effected during 1995-96 were

होती. तर १९९४-९५ मध्ये ती २३ हजार होती. एप्रिल १९९६ ते जानेवारी, १९९७ या कालावधीत जाहीर झालेल्या रिक्त्या जागांची संख्या ४६ हजार होती, तर आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीत ती ४४ हजार होती. एप्रिल १९९६ ते जानेवारी, १९९७ या कालावधीत नोकरी मिळालेल्यांची संख्या (१७ हजार) ही एप्रिल १९९५ ते जानेवारी, १९९६ मध्ये नोकरी मिळालेल्या उमेदवारांच्या संख्येच्या (१६ हजार) तुलनेने अधिक होती.

५.१९. ३१ डिसेंबर, १९९६ रोजी सेवायोजन केंद्राच्या पटावर असलेल्या उमेदवारांचे त्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण खालील तक्ता क्र. ५.३ मध्ये दर्शविले आहे. त्यानुसार पटावरील त्या दिनांकाला असलेल्या व्यक्तींपैकी जवळजवळ २५ टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिक्षण झालेल्या (निरक्षर धरून) होत्या. सुमारे ५२ टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण होत्या आणि ८.२ टक्के व्यक्ती विविध शाखांतील पदवीधर होत्या. त्यातील बहुतांश पदवीधर अभियांत्रिकी, तंत्रविज्ञान व वैद्यकीय विभाग सोडून इतर शाखांतील होते. पटावरील पदव्युत्तर पदवीधरांचे प्रमाण एक टक्क्यापेक्षा कमी (०.८२ टक्के) होते व बहुतांश सर्व पदव्युत्तर पदवीधर अभियांत्रिकी, तंत्रविज्ञान व वैद्यकीय विभाग सोडून इतर शाखांतील होते.

21 thousand as against 23 thousand in 1994-95. The number of vacancies notified between April 1996 to January, 1997 was 46 thousand as against 44 thousand during the corresponding period of the previous year. The placements effected (17 thousand) during April 1996 to January, 1997 were higher as compared with that of 16 thousand during April 1995 to January, 1996.

5.19. The classification of the persons on the live register of employment exchanges as on 31st December, 1996 by educational qualifications is shown in the following Table No.5.3. Nearly 25 per cent of those on the live register on that date were below S.S.C. (Secondary School Certificate Examination) level including illiterates. About 52 per cent were S.S.C. and 8.2 per cent were graduates in various disciplines. Most of the graduates were in the disciplines other than engineering, technology and medicine. The proportion of post-graduates on the live register was less than one per cent (0.82 per cent) and almost all were also from the disciplines other than engineering, technology and medicine.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.3

डिसेंबर, १९९६ अखेर पटावर असलेल्या व्यक्तींच्या संख्येचे शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण
Distribution of persons on the live register as at the end of December, 1996 according to educational qualification

शैक्षणिक पात्रता	डिसेंबर, १९९६ अखेर पटावर असलेले उमेदवार Candidates on the live register as at the end of December, 1996		Level of education
	संख्या Number	एकूणाशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(I)
माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिक्षण (निरक्षर धरून)	9,31,639	24.60	Below S.S.C. (including Illiterate).
माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	19,51,065	51.52	S. S. C.
उच्च माध्यमिक परीक्षा उत्तीर्ण	4,26,019	11.25	H. S. C. (Higher Secondary School Certificate Exam.)
अभियांत्रिकी पदविकाधारक	38,229	1.01	Engineering diploma-holder
औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेमधून शिकलेले अर्जदार व शिकाऊ उमेदवारी अधिनियमाखाली शिकलेले उमेदवार	98,541	2.60	ITI trained applicants and apprentices trained under Apprenticeship Act.
एकूण पदवीधर	3,10,488	8.20	Total Graduates
(अ) अभियांत्रिकी/तंत्रविज्ञान	15,529	0.41	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	3,377	0.09	(b) Medicine
(क) इतर	2,91,582	7.70	(c) Others
एकूण पदव्युत्तर पदवीधर	31,190	0.82	Total Post-Graduates
(अ) अभियांत्रिकी/तंत्रविज्ञान	56	Neg.	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	228	0.01	(b) Medicine
(क) इतर	30,906	0.81	(c) Others
एकूण	37,87,171	100.00	Total

Neg. : नगण्य / Negligible

रोजगार कार्यक्रम

रोजगार हमी योजना (रोहयो)

५.२०. रोजगार हमी योजनेचा मूळ उद्देश राज्यातील ग्रामीण भागात व "क" वर्ग नगरपरिषदांच्या क्षेत्रात ज्यांना रोजगाराची जहरी आहे व जे शारीरिक श्रमाचे काम करण्यास तयार आहेत त्यांना " मागेल त्याला काम " या तत्त्वाच्या आधीन राहून लाभदायक व उत्पादक रोजगार पुरविणे हा आहे. ग्रामीण भागातील अंगमेहनतीची अकुशल कामे करण्यास तयार असणाऱ्या गरीब व्यक्तींना रोजगार उपलब्ध व्हावा म्हणून रोजगार हमी योजना १९७२ पासून राज्यात सुरू करण्यात आली. या योजनेस महाराष्ट्र रोजगार हमी अधिनियम, १९७७ च्या रूपाने संवैधानिक स्वरूप देण्यात आले. या योजनेअंतर्गत उत्पादक स्वरूपाच्या कामावर अंगमेहनतीचा रोजगार उपलब्ध करून देण्याची हमी शासनाने दिलेली आहे. रोजगार हमी योजनेच्या कामांमुळे शेतीचे काम व उत्पादन तसेच योजनांतर्गत व योजनेतर चालू प्रकल्पांवर मजुरांची कमतरता भासणार नाही याची काळजी घेऊन रोहयोची कामे काढली जातात. म्हणून रोहयोच्या कामांवरील मजुरांची मजुरी शेतमजुरांच्या किमान वेतनाशी निगडीत केली आहे. या योजनेअंतर्गत जी कामे घेतली जातात त्यातील अकुशल मजुरीचा भाग किमान ६० टक्के किंवा त्याहून जास्त असावा असा नियम आहे. या योजनेअंतर्गत फळझाडे लागवड, जवाहर विहिरी, पडीक जमिनीवर वृक्ष लागवड, तुतीची लागवड व श्रमशक्तीद्वारे ग्रामविकास या उपयोजना सुरू करण्यात आल्या आहेत. रोजगार हमी योजनेखाली १९९५-९६ या वर्षात ९.७० कोटी मनुष्यदिवसांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले, व ते आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ३ टक्क्यांनी जास्त होते. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९६ या दरम्यान ५.६० कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले. या तुलनेत १९९५ मध्ये याच कालावधीत ६.७२ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले होते. या योजनेच्या आरंभापासून डिसेंबर, १९९६ अखेरपर्यंत वेगवेगळ्या प्रकारची ३.२५ लाख कामे सुरू करण्यात आली व त्यापैकी २.९७ लाख कामे पूर्ण करण्यात आली. पूर्ण झालेल्या कामांपैकी ६४ टक्के कामे ही मृदुसंधारण व भू-विकासाची आणि १५ टक्के कामे जलसिंचनाची होती.

जवाहर रोजगार योजना (जरोयो)

५.२१. ही योजना राज्यात दिनांक १ एप्रिल, १९८९ पासून सुरू करण्यात आली. या योजनेचा मुख्य हेतू ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना रोजगार मिळवून देणे व न्यून रोजगार यांना अतिरिक्त रोजगार मिळवून देणे हा आहे. टिकाऊ उत्पादक आणि सामाजिक-आर्थिक मालमत्ता निर्माण करून ग्रामीण भागातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे हाही या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेकरिता वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप केंद्र शासन ८० टक्के व राज्य शासन २० टक्के या प्रमाणात आहे. या योजनेखाली निर्माण होणाऱ्या एकूण रोजगारांपैकी ३० टक्के रोजगार स्त्रियांकरिता पुरविण्याची अट घालण्यात आली आहे. या योजनेखाली १९९५-९६ मध्ये ९.१२ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला, तर १९९४-९५ मध्ये ७.५२ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला होता. या योजनेखाली १९९६-९७ मध्ये ४.६९ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट ठरविले असून एप्रिल ते जानेवारी १९९७ या कालावधीत २.५१ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला, तर १९९५-९६ च्या तत्सम कालावधीत ४.८३ कोटी

Employment Programmes

Employment Guarantee Scheme (EGS)

5.20 The fundamental objective of the Employment Guarantee Scheme is to provide gainful and productive employment to people in the rural areas and in the areas of "C" class Municipal Councils, who are in need of work and are prepared to do unskilled manual work on the principle of "work on demand". With a view to providing manual work to the poorer section of the community in the rural areas, the employment guarantee scheme was started in the year 1972. The State Government has given the statutory support to the guarantee of manual employment through the enactment of the Maharashtra Employment Guarantee Act, 1977. Under this scheme, the Government has guaranteed to provide manual employment on the productive work. Care is taken to ensure that the availability of labour for the normal agricultural operations and plan and non-plan works are not adversely affected. The EGS wage rates for unskilled workers are therefore linked to the Minimum Wages Act for agricultural labourers. The EGS works should have unskilled wage component of minimum 60 per cent or more. The sub-schemes implemented through EGS are Horticulture Development Programme, Jawahar Wells Scheme, Plantation of trees on the barren lands, Sericulture and Shramshaktidware Gram Vikas. Under EGS, work of 9.70 crore mandays was provided during 1995-96 which was higher by 3 per cent than that of the previous year. Between April-December, 1996, the work of 5.60 crore mandays was provided as compared to 6.72 crore mandays provided in the corresponding period of 1995. Since the inception of the EGS programme till the end of December, 1996, 3.25 lakh works of various types were taken up, of which 2.97 lakh works were completed. Out of the completed works, soil conservation and land development together accounted for 64 per cent and irrigation 15 per cent.

Jawahar Rojgar Yojana(JRY)

5.21. Jawahar Rojgar Yojana (JRY) scheme was introduced in the State from 1st April, 1989. The main objective of this scheme is to provide gainful employment to unemployed and additional gainful employment to under-employed persons in rural areas. It also envisages creation of durable productive and socio-economic assets so as to improve overall quality of life in the rural areas. The financing pattern of scheme is 80 per cent of central share and 20 per cent of state share. The scheme stipulates provision of 30 per cent of the total employment opportunities to be created for women. Under this scheme, the employment of 9.12 crore mandays was provided during 1995-96 as against of 7.52 crore mandays provided during 1994-95. A target to provide 4.69 crore mandays of employment is set for 1996-97. During April-January 1997, 2.51 crore

मनुष्यदिवस रोजगार पुरविला होता. १९९६-९७ मध्ये जानेवारी, १९९७ पर्यंत पुरविण्यात आलेल्या रोजगारापैकी ३४ टक्के रोजगार स्त्रियांना पुरविण्यात आला होता.

५.२२. वर उल्लेखिलेल्या रोहयो व जरोयो या दोन्ही ग्रामीण रोजगार कार्यक्रमांतर्गत १९९५-९६ मध्ये एकूण १८.८२ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला तर, १९९४-९५ मध्ये १६.९४ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. या योजनांतर्गत एप्रिल ते डिसेंबर, १९९६ या कालावधीत ७.७१ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला.

नेहरू रोजगार योजना (नेरोयो)

५.२३. हा कार्यक्रम १९८९-९० मध्ये सुरू करण्यात आला असून तो राज्यातील सर्व नगरपरिषदांना आणि महानगरपालिकांना लागू आहे. केंद्र शासनाने १९९५-९६ पर्यंत या कार्यक्रमासाठी रु. ५६.९७ कोटी उपलब्ध करून दिले असून राज्य शासनाने राज्याचा हिस्सा म्हणून रु. २१.६२ कोटी रक्कम उपलब्ध करून दिली आहे. सन १९९६-९७ साठी राज्य शासनाने रु. ६.०० कोटीची तरतुद केली आहे. स्वयंरोजगार, वेतनी रोजगार, निवारा सुधार आणि कौशल्य बाळविण्यासाठी प्रशिक्षण देणे हे या कार्यक्रमाचे प्रमुख घटक आहेत.

५.२४. 'शहरात छोटे व्यवसाय सुरू करण्याकरिता सहाय्य' ह्या उपयोजनेखाली एकूण ७८,३३२ व्यवसाय सुरू करण्यात आले आणि २४,६२० गरीब नागरी व्यक्तींना व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यात आले. नागरी क्षमता 'वेतनी रोजगार पुरविणे' या उपयोजनेखाली जून, १९९६ पर्यंत ७,१६४ कामे पूर्ण करण्यात आली असून ६२.६५ लाख मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला.

पंतप्रधानांचा एकात्मिक नागरी दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम

५.२५. भारत सरकारने सन १९९५-९६ या वर्षापासून १९९९ च्या जनगणनेनुसार ५०,००० ते १,००,००० लोकसंख्या असलेल्या 'ब' वर्ग शहरांना हा कार्यक्रम लागू केला आहे. हा कार्यक्रम महाराष्ट्रातील २८ 'ब' वर्ग नगर परिषद क्षेत्रात रावविण्यात येत असून भारत सरकारने या कार्यक्रमासाठी रु. ९.४९ कोटी एवढी रक्कम उपलब्ध करून दिली आहे. सदर रक्कम संबंधित शहरांना वाटप केली आहे. महाराष्ट्र शासनाने ही योजना जशीच्या तशी कार्यान्वित करण्याचा निर्णय घेतला आणि सन १९९६-९७ या वर्षासाठी राज्यशासनाचा हिस्सा म्हणून रु. ७ कोटीची तरतुद केली आहे. या योजनेचा उद्देश समाजाचा सहभाग मिळविणे आणि सर्व कल्याणकारी योजनेतील लाभ खऱ्या गरीब लाभार्थींना मिळतील अशी खात्री करणे असा आहे. हा कार्यक्रम लागू असलेल्या २८ शहरांना 'गरिबांसाठी नागरी मुलभूत सेवा योजना' आणि 'नेहरू रोजगार योजना' या योजना लागू होत नाहीत.

आश्वासित रोजगार योजना (आरोयो)

५.२६. शेतीचा हंगाम संपल्यानंतरच्या काळात कमाल १०० दिवसांचा अंगमेहनतीचे काम असलेला वेतनी रोजगार ग्रामीण भागात उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टिने १९९३ पासून राज्यात "आश्वासित

mandays of employment have been provided as compared to employment of 4.83 crore mandays provided during corresponding period of 1995-96. Of the total employment provided during 1996-97, upto January 1997, 34 per cent employment was provided to women.

5.22 During 1995-96, the total employment generated under above mentioned two rural employment programmes viz. EGS and JRY was 18.82 crore mandays as against to 16.94 crore mandays generated during 1994-95. Between April to December, 1996, 7.71 crore mandays of employment was generated under EGS and JRY.

Nehru Rojgar Yojana (NRY):

5.23 This programme is introduced in 1989-90 and applicable to all the Municipal Councils and Municipal Corporations in the State. The Government of India has made available an amount of Rs. 56.97 crore and the State Government has released their share of Rs. 21.62 crore upto 1995-96. The State Government has made a provision of Rs. 6.00 crore for the year 1996-97. Self-employment, Wage employment, Upgradation of Shelter and Training for Skill Upgradation are the important components of this programme.

5.24 Under the sub-scheme, 'Support for setting of Urban Micro enterprises', 78,332 units have been set up and 24,620 urban poor have been trained in vocational training. Under the sub-scheme of 'Urban Wage Employment' upto June, 1996, 7,164 works have been completed and 62.65 lakh mandays of employment was provided.

Prime Minister's Integrated Urban Poverty Eradication Programme

5.25 The Government of India introduced this programme from 1995-96, in 'B' class towns each having population as per 1991 census between 50,000 to 1,00,000. In Maharashtra programme is being implemented in 28 'B' class Municipal Councils and Government of India has released an amount of Rs. 9.49 crore. This amount has been allocated to the respective towns. The Government of Maharashtra has adopted the programme in its entirety and has made provision for State's share of Rs. 7.00 crore during 1996-97. The programme aims at securing community participation and ensuring that the benefits of all the beneficiary schemes fully reach to the genuine poor. The programmes 'Urban basic services for the poor' and 'Neharu Rojgar Yojana' are not applicable to the 28 towns covered under this programme.

Employment Assurance Scheme (EAS)

5.26 The "Employment Assurance Scheme" (EAS) is being implemented in the State since 1993 with a view to providing gainful employment of

रोजगार योजना" राबविली जात आहे. ही योजना पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था चालू असलेल्या अवर्षण प्रवण क्षेत्रात, आदिवासी व डोंगराळ भागात राबविली जात आहे. राज्यात या योजनेअंतर्गत २५ जिल्ह्यांतून २१८ गटांची निवड करण्यात आली आहे. जवाहर रोजगार योजनेच्या धर्तीवर या योजनेकरिता वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप केंद्र शासन ८० टक्के व राज्य शासन २० टक्के या प्रमाणात आहे. १९९५-९६ पासून या योजनेतील ५० टक्के निधी नवीन 'पाणलोट क्षेत्र विकास' कार्यक्रमावर खर्च करण्यात येत आहे. १९९६-९७ मध्ये नोव्हेंबर १९९६ अखेर पर्यंत भारत सरकारने ३५.८० कोटी रुपये दिले आहेत. त्यानुसार राज्य शासनाने राज्याचा हिस्सा २.९५ कोटी रुपये या योजनेसाठी उपलब्ध करून दिला आहे. १९९६-९७ मध्ये जानेवारी, १९९७ पर्यंत या योजनेवर ६५.४८ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आहेत. ही योजना रोजगार हमी योजनेप्रमाणे कार्यान्वित केली जात आहे.

दशलक्ष विहिरी योजना (दबियो)

५.२७. जवाहर रोजगार योजनेअंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील ग्रामीण लाभार्थीकडे असलेल्या जमिनीवर शेतीचे उत्पन्न घेऊन त्यांचे जीवनमान उंचावण्याकरिता सिंचनाची सोय उपलब्ध करून देण्यासाठी १ एप्रिल, १९८९ पासून दशलक्ष विहिरी योजनेअंतर्गत विहिरीसाठी अनुदान देण्यात येते. याकरिता दारिद्र्य रेषेखालील अनुसूचित जाती/जमाती आणि दारिद्र्य रेषेखालील मागासेतर यांना ज्यांच्याकडे किमान ०.६० ते २.५० हेक्टर क्षेत्र जमीन असणाऱ्यांना दशलक्ष विहिरी योजनेचा लाभ देण्यात येतो. या योजनेअंतर्गत सन १९९५-९६ या वर्षामध्ये एकूण रुपये ४७.३४ कोटी एवढ्या रकमेची तरतूद करण्यात आली, तर रु. ७५.५२ कोटी खर्च करण्यात आले (उत्पादक कामावर रु. ३९.३६ कोटी रकमेचा समावेश आहे). सन १९९५-९६ मध्ये दशलक्ष विहिरी योजनेचे उद्दिष्ट ४,६८७ एवढे होते. प्रत्यक्षात २६,४९४ विहिरीचे काम हाती घेण्यात आले. यापैकी मार्च, १९९६ पर्यंत ८,७७० विहिरीचे काम पूर्ण झाले होते व १७,७२४ विहिरीचे काम प्रगतीपथावर होते. सन १९९६-९७ मध्ये जानेवारी, १९९७ अखेर पर्यंत रु. ४२.१६ कोटी उपलब्ध करून देण्यात आले आणि रु. २९.५१ कोटी खर्च करण्यात आले. सन १९९६-९७ मध्ये राज्यासाठी एकूण ६,७३६ विहिरी खोदण्याचे उद्दिष्ट आहे. प्रत्यक्षात मार्गील १७,७२४ विहिरींच्या कामासह २४,४६० विहिरीचे काम हाती घेण्यात आले त्यापैकी जानेवारी १९९७ अखेरपर्यंत ५०२३ विहिरीचे काम पूर्ण झाले आणि १७,४९७ विहिरींची कामे प्रगती पथावर आहेत.

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

५.२८. या योजनेखाली सुशिक्षित बेरोजगारांना नोकरी मिळविण्यासाठी उपयोगी होईल असे कौशल्य संपादन करण्याकरिता किंवा कौशल्याचा दर्जा वाढविण्याकरिता प्रशिक्षण दिले जाते. १९९५-९६ मध्ये प्रशिक्षण घेत असलेल्या उमेदवारांची संख्या ४,४१० होती. ही संख्या १९९४-९५ मधील संख्येपेक्षा १९.३६ टक्क्यांनी अधिक होती. १९९५-९६ मध्ये प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्यांची संख्या २,६७७ होती. ती १९९४-९५ मधील २,३९१ ह्या संख्येपेक्षा ११.९६ टक्क्यांनी अधिक होती. १९९५-९६ मध्ये

maximum 100 days of manual work during the lean agricultural season in the rural areas. This scheme is being implemented in the drought prone areas, tribal and hilly areas where revamped public distribution system is in operation. In the State, 218 blocks from 25 districts have been selected under this scheme. The financing pattern of the scheme is like JRY i.e. 80 per cent of Central share and 20 per cent of State share. From the year 1995-96, 50 per cent fund of this scheme is spent on new 'Watershed Development Programme'. In 1996-97, up to end of November, 1996, an amount of Rs.35.80 crore was released by the Government of India. Accordingly the State Government has made available its share of Rs. 2.95 crore for this scheme. During 1996-97, upto January 1997 an expenditure of Rs. 65.48 crore has been incurred. The scheme is being implemented on the lines of EGS.

Million Wells Scheme (MWS)

5.27. In order to make available the facility of well irrigation to the rural cultivators below poverty line for uplifting their standard of living through their agricultural income, subsidy is given to them under Million Wells Scheme, a sub-scheme of Jawahar Rojgar Yojana, since 1st April, 1989. Benefit of this scheme is accorded to the cultivators from Scheduled Caste/Scheduled Tribe, who are below poverty line and the cultivators from non-backward class category below poverty line holding land 0.60 to 2.50 hectares. Under MWS an allocation of Rs.47.34 crore was made available during 1995-96. However, an expenditure of Rs. 75.52 crore was incurred (including an expenditure of Rs. 39.36 crore on other Productive assets). The target fixed for 1995-96 was digging of 4,687 open irrigation wells. However, the work of 26,494 wells was taken up. Out of these, the work of 8,770 wells was completed and the work of 17,724 wells was in progress by the end of March 1996. During the year 1996-97, upto January, 1997 funds of Rs. 42.16 crore are made available and an expenditure of Rs. 29.51 crore has been incurred. The target fixed during 1996-97 is digging of 6,736 open irrigation wells. However, the work of 24,460 wells was taken up including spill over work of 17,724 wells. Out of these the work of 5,023 wells has been completed and the work of 17,497 wells are in progress by the end of January, 1997.

Employment Promotion Programme

5.28. Under this programme educated unemployed are given training for acquisition/upgradation of skill for enabling them to secure employment. In 1995-96, the number of candidates placed under training was 4,410 which was higher by 19.36 per cent than that in 1994-95. The number of trainees who completed training in 1995-96 was 2,677 as compared with 2,391 in 1994-95 showing an increase of 11.96 per cent. Of the trained candidates, the

प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी निरनिराळ्या नोकऱ्यांमध्ये सामावून घेतलेल्या उमेदवारांची संख्या १,०१४ होती. ती १९९४-९५ च्या ९०५ या संख्येच्या तुलनेत १२ टक्क्यांनी अधिक होती.

शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम

५.२९. १९९६-९७ मध्ये विविध व्यवसाय शाखांमध्ये प्रशिक्षण घेत असलेल्या शिकाऊ उमेदवारांची संख्या २०.९ हजार होती, तर १९९५-९६ मध्ये अशा उमेदवारांची संख्या १९.७ हजार होती.

सुशिक्षित बेरोजगारांच्या सहाय्यार्थ रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

५.३०. सातवी परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांतून प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या व महाराष्ट्राचे स्थायिक रहिवाशी असलेल्या सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना त्यांच्या प्रकल्पाच्या खर्चाच्या १५ ते २२.५ टक्क्यांपर्यंत व जास्त जास्त १.५ लाख रुपये मर्यादित "बीज भांडवल अर्थसहाय्य" देण्यात येते. या कार्यक्रमाखाली १९९५-९६ या वर्षात ३,०१२ लाभार्थ्यांना ९.४४ कोटी रुपयांचे सहाय्य करण्यात आले, तर त्या आधीच्या वर्षी २,७४१ लाभार्थ्यांना ६.८४ कोटी रुपयांचे सहाय्य दिले होते. एप्रिल ते सप्टेंबर, १९९६ या कालावधीत १,०७२ लाभार्थ्यांना ३.७० कोटी रुपये सहाय्य देण्यात आले.

उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम

५.३१. सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना स्वरोजगारासाठी प्रवृत्त करण्याकरिता प्रशिक्षण देणे-हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. पञ्जसशीर प्रशिक्षणाद्वारे उद्योजकतेचा विकास घडवून आणण्यासाठी महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राकडून या कार्यक्रमाखाली १ ते ३ आठवड्यांचा प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम रावविला जातो. ह्या कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षण दिलेल्या तरुणांची संख्या १९९५-९६ मध्ये ६,१९५ होती तर १९९४-९५ मध्ये ती ५,६२६ होती. १९९६-९७ मध्ये डिसेंबर, १९९६ पर्यंत २,१४७ तरुणांना प्रशिक्षण देण्यात आले. गेल्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीमध्ये १,९४६ तरुणांना असे प्रशिक्षण देण्यात आले होते.

औद्योगिक संबंध

५.३२. संप व टाळेवंदीमुळे काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या १९९६ मध्ये ११२ होती, आधीच्या वर्षी ती १३१ होती. १९९६ मध्ये संप व टाळेवंदीमध्ये गुंतलेल्या कामगारांची संख्या ३७ हजार होती व ती १९९५ मधील तत्सम संख्येपेक्षा ८ टक्क्यांनी कमी होती. तथापि, संप व टाळेवंदीमुळे वाया गेलेल्या श्रमदिवसांची १९९६ मधील संख्या ४७ लाख होती व ती आधीच्या वर्षाच्या ३३ लाख या संख्येपेक्षा ४२ टक्क्यांनी अधिक होती.

number of candidates absorbed in various jobs during 1995-96 was 1,014 showing an increase of 12 per cent over the number of candidates absorbed (905) in 1994-95.

Apprenticeship Training Programme

5.29. The number of apprentices undergoing training in various trades in 1996-97 was 20.9 thousand as compared with 19.7 thousand in 1995-96.

Employment Promotion Programme for Assisting Educated Unemployed

5.30. The educated unemployed who have passed seventh standard or are ITI trained and are domiciled in Maharashtra are given "Seed Money Assistance" to the extent of 15 to 22.5 per cent of the project cost, subject to a limit of Rs.1.5 lakh. Under this programme, in 1995-96, the assistance of Rs.9.44 crore was given to 3,012 beneficiaries as compared with Rs. 6.84 crore given to 2,741 beneficiaries in the previous year. During April to September, 1996 the assistance of Rs.3.70 crore was given to 1,072 beneficiaries.

Entrepreneurial Training Programme

5.31. The scheme intends to motivate and train the educated unemployed youth to take up self-employment. Under the scheme, 1 to 3 weeks training programmes are arranged by the Maharashtra Centre for Entrepreneurship Development (MCED) with a view to developing entrepreneurship through systematic training. Under this scheme, during 1995-96, the number of youths trained was 6,195 as against 5,626 in 1994-95. During 1996-97 upto December, 1996, the number of youths trained was 2,147. The corresponding figure for the previous year was 1,946.

Industrial Relations

5.32. The number of work stoppages due to strikes and lockouts during, 1996 was 112 as compared with 131 during 1995. The number of workers (37 thousand) involved in work stoppages during 1996 was lower by 8 per cent than that in 1995. However, during 1996 the number of mandays lost due to work-stoppages was 47 lakh and was higher by 42 per cent as compared to that at 33 lakh during 1995.

६. कृषि व संलग्न व्यवसाय

भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्र

६.१. महाराष्ट्रातील जमीन, भौगोलिक रचना, पाऊस आणि हवामान हे सर्वसाधारणपणे शेतीसाठी फारसे अनुकूल नाही. परिणामी महाराष्ट्रातील महत्वाच्या पिकांचे सरासरी उत्पादन सुद्धा, देशातील सरासरी उत्पादनाच्या तुलनेत कमी आहे. राज्याचा जवळजवळ एक तृतीयांश भाग पर्जन्यछायेत येतो आणि या भागात पाऊस अपुरा तर पडतोच परंतु तो अनिश्चितही असतो. सिंचनाचे बाबतातही राज्य, राष्ट्रीय सरासरी विचारात घेता वरेच मागे आहे. १९९२-९३ या वर्षी ऑलिम्पिकखालील एकूण क्षेत्राचे, पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी प्रमाण गज्यात फक्त १५.४ टक्के होते, तर संपूर्ण देशासाठी असे प्रमाण ३५.७ टक्के होते. एकंदरीत राज्यातील शेती प्रामुख्याने मोसमी पावसावरच अवलंबून आहे. १९९६-९७ मधील कृषि हंगामाचा तपशील खाली दिला आहे.

कृषि हंगाम १९९६-९७

६.२. नैऋत्य मोसमी पाऊस कोकणात ९ जून, १९९६ रोजी आला व १८ जून पर्यंत पूर्ण राज्यात पोहोचला आणि राज्याच्या बऱ्याच भागात पेरण्यांना सुरुवात झाली. त्यानंतर पावसात खंड पडला. अपुऱ्या पावसामुळे राज्याच्या भात पिकाविनाच्या भागात भात पिकांच्या लावण्या आणि विदर्भ व मराठवाडा विभागात पेरण्या खोळवून राहिल्या. ३ जुलै पासून राज्यात पुन्हा पावसास सुरुवात झाली आणि पेरण्यांची कामे सुरू झाली. जुलैच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या आठवड्यात कोकण विभाग वगळता राज्यात पुन्हा पावसात खंड पडला व त्याचा पिकावर विशेषतः विदर्भ विभागातील पिकांवर काही प्रमाणात परिणाम झाला. जुलैच्या शेवटच्या आठवड्यात राज्याच्या बऱ्याच भागात चांगला पाऊस पडला व पेरण्या जांमाने सुरू झाल्या. हा पाऊस कोकण व पुणे विभागातील भात पिकांच्या लावणीसाठीही उपयुक्त ठरला. नागपूर विभागात मात्र अपुऱ्या पावसामुळे भात पिकांच्या लावण्या होऊ शकल्या नाहीत. राज्याच्या काही भागात पावसाचा जोर कमी असला तरी ऑगस्ट महिन्यातील (१० ते १५ ऑगस्ट हा कालावधी वगळता) पाऊस समाधानकारक होता. ऑगस्ट महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात राज्याच्या बऱ्याच भागात जोरचा ते अतिजोराचा पाऊस पडला व तो खरीप पिकांच्या योग्य वाढीसाठी लाभदायक ठरला. सप्टेंबर महिन्यातही नागपूर विभाग वगळता राज्याच्या बऱ्याच भागात चांगला पाऊस पडला. नागपूर विभागात पावसाचा जोर कमी होता. त्याचा भाताच्या पिकावर परिणाम झाला. ऑक्टोबर महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात नागपूर विभाग वगळता जोरदार पाऊस पडला. त्याचा राज्यातील काही भागातील तयार पिकावर प्रतिकूल परिणाम झाला. ८ ऑक्टोबरच्या सुमारास राज्यातील पावसाळा जवळ जवळ संपला. परंतु १९ ते २५ ऑक्टोबरच्या दरम्यान मध्यम ते जोराचा पाऊस पडला आणि हा पाऊस पेरलेल्या रबी पिकांच्या योग्य वाढीसाठी तसेच उर्वरित रबी पिकांच्या पेरणीसाठी उपकारक ठरला.

6. AGRICULTURE AND ALLIED ACTIVITIES

Position of Maharashtra in India

6.1. The soil, topography, rainfall and climate in Maharashtra are in general not very conducive to agriculture, resulting in relatively low yields of the important crops in the State as compared with those in India. Nearly one-third area of the State falls in the rain shadow region where the rains are not only scanty but also erratic. In respect of irrigation also, the State is far below the national average, the percentage of gross irrigated area to gross cropped area in the State being only 15.4 per cent as compared with 35.7 per cent for the country as a whole in 1992-93. The agriculture in the State is thus largely dependent on monsoon. The details about agricultural season 1996-97 are given below.

Agricultural Season 1996-97

6.2. The South-West monsoon arrived in Konkan on 9th June 1996 and covered the entire State by 18th June. With these rains the sowing operations commenced in most parts of the State. There was, however, a break in rains thereafter. Due to the inadequate rains the sowing operations in Marathwada and Vidarbha regions and transplantation of paddy in some parts of the rice growing areas in the State was held up. The rains revived in most parts of the State from 3rd July and the sowing of crops was resumed in the State. Due to break in the rain again, in 2nd and 3rd week of July, except in Konkan region, the sown crops particularly in Vidarbha region were affected to some extent. In the last week of July, good rains were received in most parts of the State and the sowing of crops was again in full swing. These rains also helped transplantation of paddy in Konkan and Pune regions but transplantation could not be taken up in Nagpur region due to inadequacy of rains. The rainfall in August was satisfactory (except for the period 10th to 15th August) although its intensity was feeble in some parts of the State. During the last week of August heavy to very heavy rains were received in most parts of the State which were beneficial for proper growth of sown Kharif crops. The rainfall in September was also good in most parts of the State, except in Nagpur region wherein its intensity was low which affected paddy crop. Heavy rainfall in the first week of October except in Nagpur region affected matured crops in some parts of the State. By 8th October, the monsoon was almost over in the State. However, there were medium to heavy rains from 19th to 25th October and these rains were very beneficial for proper growth of sown rabi crops as well as for completion of sowing of remaining rabi crops.

१९९६-९७ मधील कृषि उत्पादन

६.३. प्राथमिक अंदाजानुसार राज्यातील १९९६-९७ मधील अन्नधान्याचे उत्पादन आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २२ टक्क्यांनी वाढून ते १४२.४ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. खरीप अन्नधान्याचे उत्पादन आधीच्या वर्षाच्या ८१.१ लाख टनाच्या तुलनेत चालू वर्षी १००.८ लाख टन इतके अपेक्षित आहे. रब्बी हंगामात अन्नधान्याचे उत्पादन ४१.६ लाख टन अपेक्षित आहे. १९९५-९६ मध्ये ते ३५.६ लाख टन होते. चालू वर्षी तेलवियांचे उत्पादन ३२.८ लाख टन अपेक्षित आहे. ते आधीच्या वर्षाच्या १९.८ लाख टन उत्पादनापेक्षा १५.२ टक्क्यांनी अधिक आहे. कापसाचे (रुई) उत्पादन ५.१ लाख टन अपेक्षित आहे. ते १९९५-९६ मधील ४.८ लाख टन उत्पादनापेक्षा ६.९ टक्क्यांनी जास्त आहे. ऊस उत्पादन मात्र आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १३.५ टक्क्यांनी कमी होऊन ४०३.८ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. १९९६-९७ मधील प्रमुख खरीप व रब्बी पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन याबद्दलची तपशीलवार माहिती खाली दिली आहे.

खरीप पिके

६.४. १९९६-९७ मध्ये खरीप ज्वारी खालील क्षेत्रामध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ५.८ टक्क्यांनी वाढ झाली, तर भात या पिकाच्या क्षेत्रात २.४ टक्क्यांनी घट झाली. वाजरीखालील क्षेत्र १६.९ टक्क्यांनी वाढले. खरीप तृणधान्य पिकांखालील क्षेत्रात ६.७ टक्क्यांनी वाढ झाली. तर खरीप कडधान्य पिकांखालील क्षेत्रात ०.६ टक्क्याने घट झाली. एकूण खरीप अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रात १९९६-९७ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ४.५ टक्क्यांनी वाढ झाली. आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत खरीप अन्नधान्याच्या उत्पादनात २४.३ टक्के इतकी लक्षणीय वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे. आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत खरीप ज्वारीचे उत्पादन २२.९ टक्क्यांनी वाढून १९९६-९७ मध्ये ३५.५ लाख टन होईल असे अपेक्षित आहे. भाताचे उत्पादन १९९५-९६ मधील २५.० लाख टन उत्पादनाच्या तुलनेत १९९६-९७ मध्ये वाढून २६.२ लाख टन इतके होईल अशी अपेक्षा आहे. वाजरीचे उत्पादन आधीच्या वर्षातील ९.७ लाख टन उत्पादनापेक्षा जवळपास दुप्पट होऊन (८९.६ टक्के वाढ) १९९६-९७ मध्ये १८.३ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. तुरीचे उत्पादन १९९५-९६ मधील ६.२ लाख टन उत्पादनाच्या तुलनेत ८.७ टक्क्यांनी वाढून १९९६-९७ मध्ये ६.८ लाख टन होईल असे अपेक्षित आहे. कपाशी आणि ऊस ह्या महत्त्वाच्या पिकांच्या बाबतीत १९९६-९७ मध्ये कापसाचे क्षेत्र ०.७ टक्क्याने वाढले, तर उसाचे क्षेत्र १८.१ टक्क्यांनी घटले. १९९६-९७ मध्ये कापसाचे (रुई) उत्पादन आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ६.९ टक्क्यांनी वाढून ते ५.१ लाख टन होईल. तर उसाचे उत्पादन आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १३.५ टक्क्यांनी कमी होऊन ते ४०३.८ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. खरीप भुईमुगाखालील क्षेत्र ४.० टक्क्यांनी वाढले असून त्याचे उत्पादन ९.३ टक्क्यांनी वाढले अशी अपेक्षा आहे. इतर खरीप तेलवियांच्या बाबतीत त्यांचे क्षेत्र ५.२ टक्क्यांनी वाढले, तर उत्पादनात १८.४ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. राज्यातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र आणि उत्पादन खालील तक्ता क्र. ६.१ मध्ये दिले आहे.

Agricultural Production in 1996-97

6.3. As per the preliminary forecast, the total foodgrains production in the State in 1996-97 is expected to be 142.4 lakh tonnes and will be more by 22 per cent as compared with that in the previous year. The foodgrains production in kharif is expected to be around 100.8 lakh tonnes as against 81.1 lakh tonnes during the previous year. The foodgrains production in rabi is expected to be 41.6 lakh tonnes as against 35.6 lakh tonnes during 1995-96. The oilseeds production during the current year is expected to be at 22.8 lakh tonnes which is 15.2 per cent more than 19.8 lakh tonnes in the previous year. Cotton (Lint) production is expected to be 5.1 lakh tonnes which is more by 6.9 per cent than 4.8 lakh tonnes in 1995-96. The sugarcane production, is expected to be 403.8 lakh tonnes which is 13.5 per cent less than that in the previous year. The details about area and production under principal kharif and rabi crops for 1996-97 are given below.

Kharif Crops

6.4. During 1996-97 the area under kharif jowar increased by 5.8 per cent as compared with that in the previous year, while area under rice decreased by 2.4 per cent. The area under bajri increased by 16.9 per cent. The area under kharif cereals increased by 6.7 per cent. However, the area under kharif pulses decreased by 0.6 per cent. Overall, there was an increase of 4.5 per cent in the area under kharif foodgrains in 1996-97 as compared with that in the previous year. The production of kharif foodgrains is expected to increase substantially by 24.3 per cent over the previous year. The production of kharif jowar in 1996-97 is expected to be 35.5 lakh tonnes i.e. more by 22.9 per cent as compared with that in the previous year. The production of rice is expected to increase to 26.2 lakh tonnes in 1996-97 from 25.0 lakh tonnes in 1995-96. The production of bajri in 1996-97 is expected to be 18.3 lakh tonnes i.e. nearly double (89.6 per cent more) the level of 9.7 lakh tonnes in 1995-96. In 1996-97 the production of tur is expected to increase by 8.7 per cent, to 6.8 lakh tonnes from 6.2 lakh tonnes in 1995-96. In respect of the important crops of cotton and sugarcane, area of the former increased by 0.7 per cent, while that of the latter decreased by 18.1 per cent during 1996-97. During 1996-97 the cotton (Lint) production is expected to increase by 6.9 per cent to 5.1 lakh tonnes while sugarcane production is expected to decrease by 13.5 per cent to 403.8 lakh tonnes over the previous year. In the case of kharif groundnut, the area increased by 4.0 per cent and the production is expected to increase by 9.3 per cent. As regards other kharif oilseeds, area increased by 5.2 per cent while production is expected to increase by 18.4 per cent. The area and production of principal kharif crops in the State are given in following Table No. 6.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.1
 महाराष्ट्रातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
 Area and production of principal kharif crops in Maharashtra State
 (क्षेत्र हजार हेक्टरात/Area in thousand hectares)
 (उत्पादन हजार टनात/Production in thousand tonnes)

पिकां	क्षेत्र/Area			उत्पादन/Production			Crop
	1995-96 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1996-97 (अस्थायी) (Tentative)	१९९५-९६ च्या मानाने १९९६-९७ मधील वाढ/घट (टक्के) Percentage increase(+) or decrease(-) in 1996-97 over 1995-96	1995-96 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1996-97 (अस्थायी) (Tentative)	१९९५-९६ च्या मानाने १९९६-९७ मधील वाढ/घट (टक्के) Percentage increase(+) or decrease(-) in 1996-97 over 1995-96	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
तांदूळ ...	1,485	1,449	(-) 2.4	2,498	2,622	(+) 5.0	Rice
बाजरी ...	1,665	1,947	(+)16.9	965	1,830	(+) 89.6	Bajri
खरीप ज्वारी ...	2,033	2,150	(+)5.8	2,886	3,548	(+)22.9	Kharif jowar
इतर खरीप तृणधान्ये ...	482	499	(+)3.5	546	637	(+)16.7	Other kharif cereals
एकूण खरीप तृणधान्ये ...	5,665	6,045	(+)6.7	6,895	8,637	(+) 25.3	Total kharif cereals
तूर ...	1,045	1,040	(-) 0.5	622	676	(+) 8.7	Tur
इतर खरीप कडधान्ये ...	1,404	1,395	(-) 0.6	594	765	(+) 28.8	Other kharif pulses
एकूण खरीप कडधान्ये ...	2,449	2,435	(-) 0.6	1,216	1,441	(+) 18.5	Total kharif pulses
एकूण खरीप अन्नधान्ये ...	8,114	8,480	(+) 4.5	8,111	10,078	(+)24.3	Total kharif foodgrains
कापूस (रुई) ...	3,065	3,085	(+) 0.7	476	509	(+) 6.9	Cotton (Lint)
भुईमूग (शिंगा) ...	423	440	(+) 4.0	463	506	(+) 9.3	Groundnut (Pods)
इतर गळितांची धान्ये ...	1,088	1,145	(+) 5.2	906	1,073	(+) 18.4	Other oilseeds
एकूण खरीप गळितांची धान्ये ...	1,511	1,585	(+) 4.9	1,369	1,579	(+) 15.3	Total kharif oilseeds
ऊस ...	580(H)	475(H)	(-) 18.1	46,656	40,375	(-) 13.5	Sugarcane
एकूण ...	13,270	13,625	(+) 2.7	—	—	—	Total

H == तोडणी केलेले क्षेत्र/Harvested area.

रबी पिके

६.५. आधीच्या वर्षाशी तुलना करता रबी अन्नधान्यांखालील क्षेत्रात १९९६-९७ मध्ये २.५ टक्क्यांनी वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे. रबी ज्वारी पिकाखालील क्षेत्रात ०.८ टक्क्याने वाढ होईल तर गव्हाखालील क्षेत्रात १४.० टक्क्यांनी वाढ होईल अशी अपेक्षा

Rabi crops

6.5. The area under rabi foodgrains is expected to increase by 2.5 per cent in 1996-97 as compared with that of the earlier year. Area under rabi jowar is expected to increase by 0.8 per cent and that of wheat is expected to increase by 14.0 per cent. In the case of rabi pulses, area is

आहे. रब्बी कडधान्य पिकांखालील क्षेत्रात ०.७ टक्क्याने घट होईल अशी अपेक्षा आहे. रब्बी अन्नधान्याच्या (वात उन्हाळी भाताचा समावेश आहे) १९९५-९६ मधील ३५.६ लाख टन उत्पादनाच्या तुलनेत १९९६-९७ मधील उत्पादन ४१.६ लाख टन अपेक्षित आहे. राज्यातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र आणि उत्पादन खालील तक्ता क्र. ६.२ मध्ये दिले आहे.

expected to decrease by 0.7 per cent. The production of rabi foodgrains (including summer rice) in 1996-97 is expected to be about 41.6 lakh tonnes as compared with 35.6 lakh tonnes in 1995-96. The area and production of principal rabi crops in the State are given in the following Table No.6.2.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.2

महाराष्ट्रातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

Area and production of principal rabi crops in Maharashtra State

(क्षेत्र हजार हेक्टरात/Area in thousand hectares)
(उत्पादन हजार टनात/Production in thousand tonnes)

पीक	1995-96 क्षेत्र (अंतिम अंदाज) Area (Final forecast)	1996-97 क्षेत्र (अस्थायी) Area (Tentative)	१९९५-९६ १९९६-९७ मधील		1995-96 उत्पादन (अंतिम अंदाज) Production (Final forecast)	Crop
			वाढ/घट(टक्के) Percentage change in 1996-97 over 1995-96	च्या मानाने		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)	
रब्बी ज्वारी ...	3,525	3,554	(+)	0.8	2,096	Rabi jowar
गहू ...	702	800	(+)	14.0	898	Wheat
इतर रब्बी तृणधान्ये ...	46	55	(+)	19.6	53	Other rabi cereals
एकूण रब्बी तृणधान्ये ...	4,278	4,409	(+)	3.2	3,047	Total rabi cereals
हरभरा ...	717	710	(-)	1.0	376	Gram
इतर रब्बी कडधान्ये ...	139	140	(+)	0.7	69	Other rabi pulses
एकूण रब्बी कडधान्ये ...	856	850	(-)	0.7	445	Total rabi pulses
एकूण रब्बी अन्नधान्ये ...	5,129	5,259	(+)	2.5	3,492	Total rabi foodgrains
उन्हाळी तांदूळ ...	32	32	-		64	Summer rice
गळिताची धान्ये ...	941	940	*		489	Oil seeds
एकूण ...	6,102	6,231	(+)	2.1	4,045	Total

* नगण्य/Negligible

कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक

६.६ कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक (पायाभूत काळ १९७९-८२=१००) १९९४-९५ मध्ये १४०.० होता. १९९५-९६ मध्ये वाढून तो १४२.४ झाला. गळिताची धान्ये हा उपगट वगळता इतर सर्व उपगटांच्या निर्देशांकात १९९५-९६ मध्ये वाढ झाली.

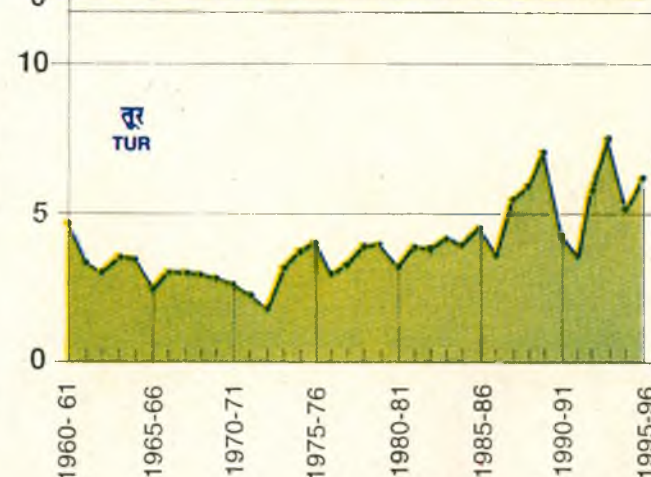
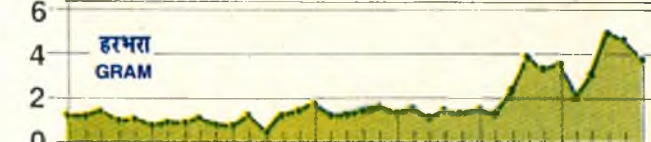
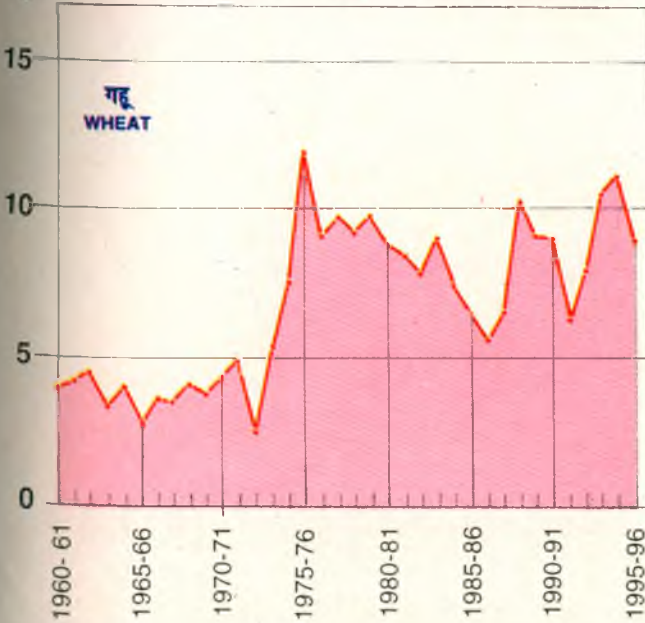
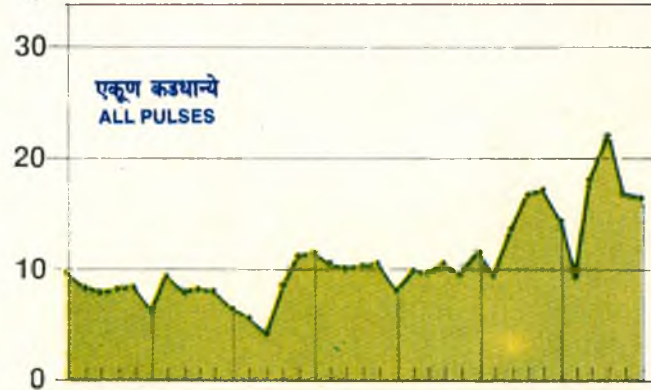
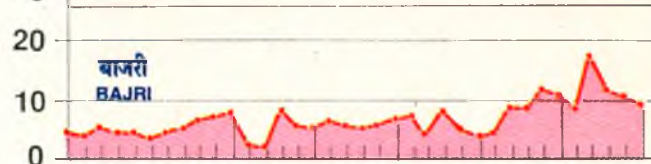
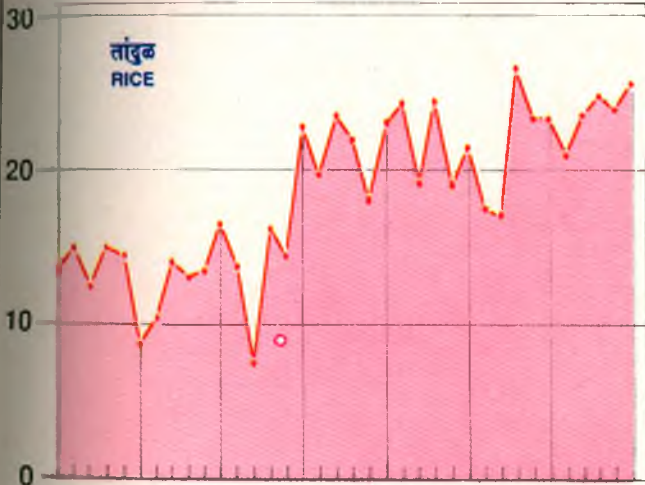
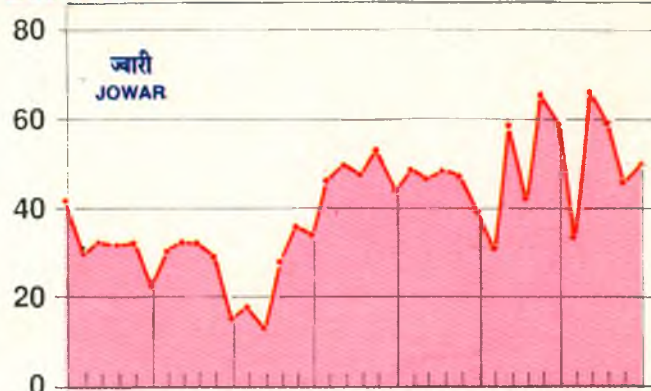
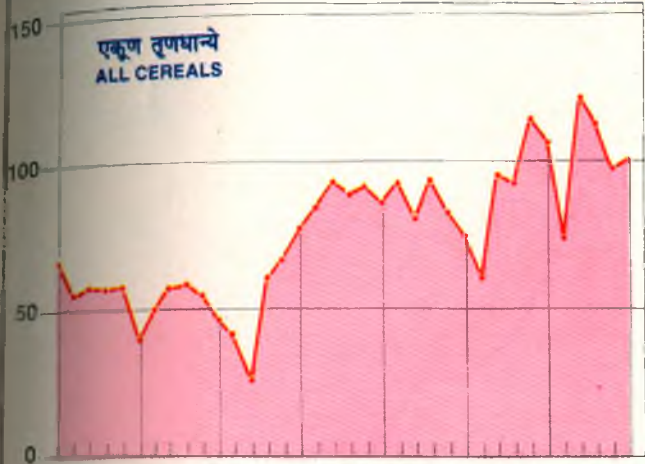
Index Number of Agricultural Production

6.6. The index number of agricultural production (base 1979-82=100) was 140.0 in 1994-95. It increased to 142.4 in 1995-96. The index numbers of all sub-groups except sub-group oilseeds increased in 1995-96. The sub-group oilseeds registered substantial decrease (33 per cent). The

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

अन्नधान्य उत्पादन FOODGRAINS PRODUCTION

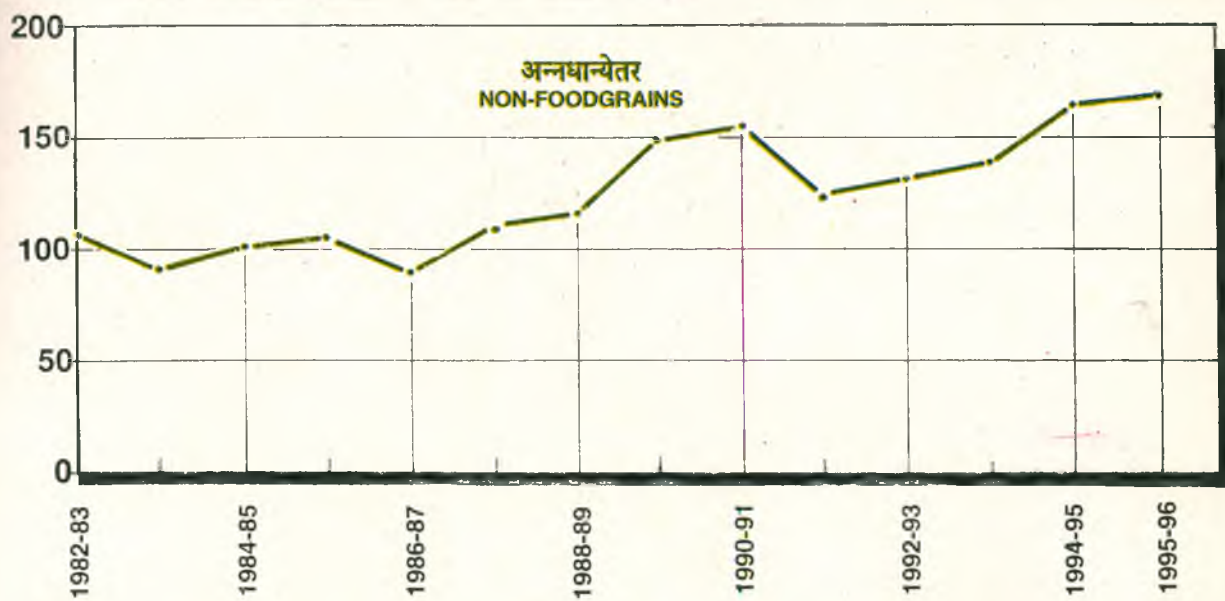
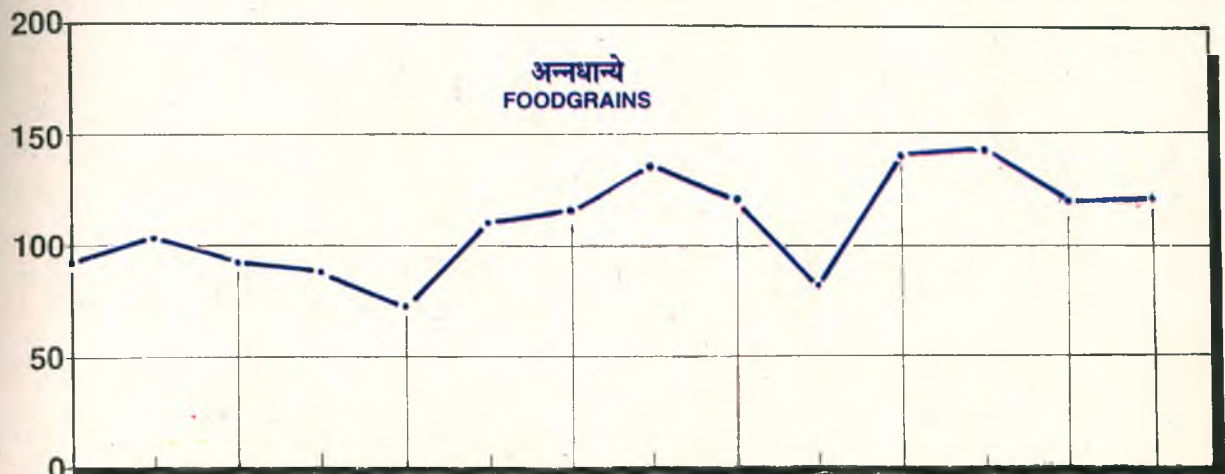
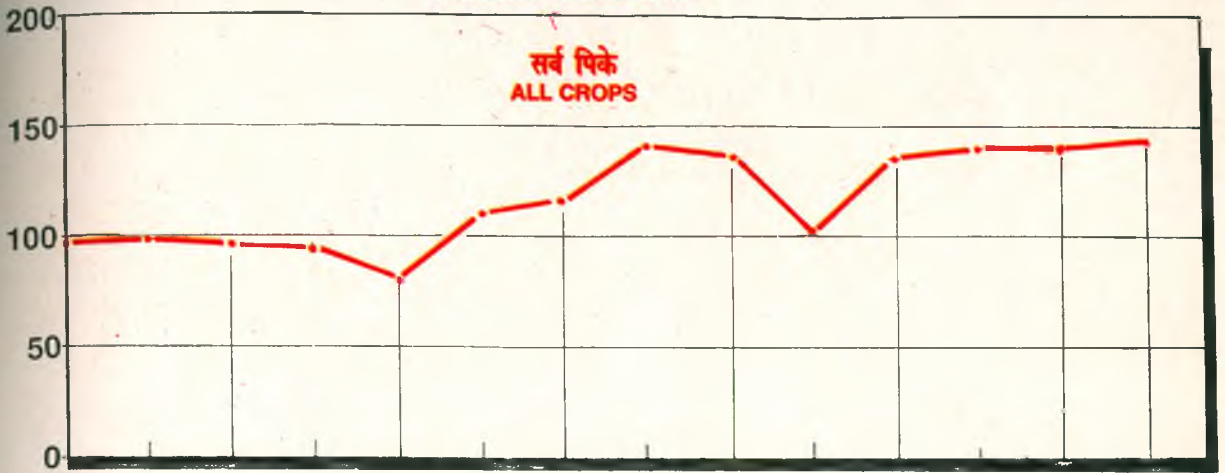
लाख टन LAKH TONNES

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

साला / BASE 1979-82 = 100

गळितांचो धान्ये या उपगटाच्या निर्देशांकात मात्र ३३ टक्के इतकी मोठी घट झाली. कृषि उत्पादनाच्या पूर्वानुमानानुसार १९९६-९७ मध्ये अन्नधान्याच्या उत्पादनाचा निर्देशांक १४०.० होईल असे अपेक्षित आहे. तो १९९५-९६ मधील ११९.४ च्या तुलनेत १७.३ टक्क्यांनी जास्त आहे. राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक भाग-२ मधील तक्ता क्र. २९ मध्ये दिले आहेत. प्रमुख गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक खालील तक्ता क्र. ६.३ मध्ये दिले आहेत.

advance estimates of agricultural production in 1996-97 indicate that the index of foodgrains production is expected to be about 140.0 in this year which shows increase of about 17.3 per cent as compared with 119.4 in 1995-96. The index numbers of agricultural production of principal crops in the State are given in Table No.29 of Part-II. The following Table No.6.3 gives index numbers of agricultural production for broad groups of crops.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.3
प्रमुख गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक
Index numbers of agricultural production by broad groups of crops

(पाया : १९७९-८२=१००)

(Base : 1979-82=100)

पिकाचा गट	भार Weight	वर्ष/Year							Group of crops
		1982-83	1990-91	1991-92	1992-93	1993-94	1994-95	1995-96	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
नूषधान्ये	42.22	88.5	115.7	79.2	131.3	122.7	106.4	107.5	Cereals
कडधान्ये	10.44	99.2	139.2	95.7	178.8	218.5	165.5	167.4	Pulses
एकूण अन्नधान्ये	52.66	90.6	120.4	82.5	140.8	141.7	118.1	119.4	Total foodgrains
गळितांचा धान्ये	9.16	73.3	184.8	98.4	150.6	164.9	132.5	89.1	Oilseeds
तंतू पिके	9.93	110.1	128.2	79.1	123.7	179.4	161.4	191.3	Fibres
मकांण	28.25	113.3	153.9	145.5	125.6	113.8	175.7	185.3	Miscellaneous
एकूण अन्नधान्येतर	47.34	104.9	154.5	122.5	130.1	137.5	164.3	167.9	Total non-foodgrains
सर्व गट	100.00	97.4	136.5	101.4	135.7	139.7	140.0	142.4	All groups

फलोद्यान विकास

६.७. महाराष्ट्रात विविध प्रकारच्या फळझाडांच्या लागवडीस भरपूर वाव आहे. राज्य शासनाने फलोद्यान विकासास घालना देण्यासाठी फळ रोपवाटिकांची स्थापना करणे आणि सीमांतिक व अल्प भूधारक शेतकरी, तसेच अनुसूचित जातीचे व अनुसूचित जमातीचे शेतकरी यांना निवडक फळझाडे वाढवण्यासाठी भांडवली सहाय्य देणे हा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. या कार्यक्रमाखाली शासनाने चांगल्या प्रतीच्या फळझाडांची कलमे व इसर साहित्य निर्माण करून शेतकऱ्यांना पुरवण्यासाठी राज्यात १३६ फळ रोपवाटिकांची स्थापना केली आहे. शासनाने १९९०-९१ पासून फलोद्यान विकासार्थी सांगड रोजगार हमी योजनेशी घातली आहे. यामध्ये सीमांतिक व अल्प भूधारक शेतकरी, तसेच अनुसूचित जातीचे व अनुसूचित जमातीचे शेतकरी यांना १०० टक्के अर्थसहाय्य उपलब्ध करून दिले जाते. या कार्यक्रमांमध्ये मोठ्या शेतकऱ्यांच्यामुळे समावेश करण्यात आला असून या योजनेखाली त्यांना मजुरीपगल खर्चाच्या १०० टक्के व साहित्यावरील खर्चाच्या ७५ टक्के

Horticulture Development

6.7. Maharashtra has a plenty of scope to grow various horticulture crops. The State Government has undertaken a programme to promote horticulture development through establishment of nurseries and granting of capital subsidy to small and marginal farmers and scheduled castes and scheduled tribes farmers to encourage them to grow selected fruit crops. Under this programme, 136 horticulture nurseries have been established by the Government in the State to produce and supply genuine planting material of various fruit crops to the cultivators. Since 1990-91 horticulture development is linked with the Employment Guarantee Scheme under which 100 per cent subsidy is made available to small and marginal farmers and to the scheduled castes, scheduled tribes farmers. Farmers having larger holding are also covered under this programme who are allowed 100 per cent subsidy only on labour charges and

STATE INFORMATION CENTRE

Department of Educational

Planning and Administration,

11-3, Sri Aurobindo Marg,

New Delhi-110016

DOC, No.....

Date.....

0-9699

21-10-97

अर्थसहाय्य देण्यात येते. या कार्यक्रमाखाली एप्रिल, १९९६ ते ऑक्टोबर, १९९६ या कालावधीत ०.९६ लाख हेक्टर जमीन फळझाडांच्या लागवडीखाली आणली असून त्यामुळे १.१४ लाख शेतकऱ्यांना लाभ मिळाला आहे. आधीच्या वर्षी याच कालावधीतील साध्य ०.८४ लाख हेक्टर जमीन आणि ०.६९ लाख लाभधारक असे होते. गेल्या तीन वर्षांत कोरडवाहू व सिंचनाखालील क्षेत्रात फळझाडांचा लागवड केलेल्या अतिरिक्त क्षेत्रांची सविस्तर माहिती खालील तक्त्या क्रमांक ६.४ मध्ये दिली आहे

75 percent on the cost of material under the scheme. Under this programme, 0.96 lakh hectares of land was brought under fruit crops from April, 1996 to October, 1996 benefitting 1.14 lakh farmers. The corresponding achievements during the earlier year were 0.84 lakh hectares of land and 0.69 lakh beneficiaries. The table No. 6.4 below gives the details regarding the additional areas brought under different fruit crops in irrigated and unirrigated areas in the past three years.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.4

फळपिकांखालील अतिरिक्त क्षेत्र

Additional areas brought under fruit crops

(हेक्टरात/In hectares)

फळपिके	1994-95	1995-96	1996-97	Fruit crops
			ऑक्टोबर १९९६ पर्यंत Upto October 1996	
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
I. जिर्णित क्षेत्राखालील फळपिके :				I. Fruit crops under unirrigated area :
१. आंबा				१. Mangoes
(अ) कलमे ...	24,021	30,493	27,999	(a) Grafted tree
(ब) इतर ...	3,356	2,271	1,269	(b) Others
२. काजू				२. Cashewnut
(अ) कलमे ...	7,748	10,809	13,695	(a) Grafted tree
(ब) इतर	(b) Others
३. बोर ...	6,538	7,432	4,746	३. Bor
४. सीताफळ ...	1,937	2,635	2,622	४. Custard apple
५. आवळा ...	344	419	562	५. Awala
६. पिच ...	874	1,651	1,625	६. Tamarind
७. फणस ...	70	98	61	७. Jackfruit
८. इतर	८. Others
एकूण-१	44,888	55,808	52,579	Total—I
II. वागाईत क्षेत्राखालील फळपिके :				II. Fruit crops under irrigated area :
१. संत्री ...	10,459	14,706	13,562	१. Orange
२. मोसंबी ...	8,308	9,052	6,824	२. Sweet orange
३. चिकू ...	4,267	5,000	5,748	३. Chikoo
४. नारळ ...	1,962	2,031	1,864	४. Coconut
५. डाळिव ...	7,453	9,624	6,871	५. Pomogranette
६. पेपू ...	2,396	2,519	2,280	६. Guava
७. इतर ...	105	3,382	6,606	७. Others
एकूण-२	34,950	46,314	43,755	Total—II
एकूण-(१+२)	79,838	1,02,122	96,334	Grand Total—(I+II)

६.८. १९८०-८१ ते १९९१-९२ या कालावधीत फळे व भाजीपाला या पिकांखालील क्षेत्रात ७५ टक्क्यांपेक्षा जास्त वाढ झाली आहे. १९९१-९२ मध्ये हे क्षेत्र ४.८ लाख हेक्टर होते. त्यापैकी फळ पिकांखालील क्षेत्र २.४ लाख हेक्टर होते. पारंपरिक अन्नधान्याच्या पिकांचे दर हेक्टरी उत्पन्न फक्त ४ हजार ते १२ हजार रुपये असते. याउलट फलोद्यानांतर्गत पिकांचे दर हेक्टरी उत्पन्न वरचे जास्त असते. १९९५-९६ च्या आकडेवारीनुसार असे दर हेक्टरी उत्पन्न ०.७५ लाख रुपये (मोसंबी), १.६९ लाख रुपये (केळी), २.०७ लाख रुपये (आंबा) आणि ३.४६ लाख रुपये (द्राक्षे) असे होते. फळलागवडीखालील अतिरिक्त क्षेत्रामुळे नजिकच्या भविष्यकाळात कृषि उत्पादनाच्या स्थूल मूल्यात भरीव वाढाची अपेक्षा आहे.

जलसिंचन

६.९. ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्र १९९५-९६ मध्ये २५.१० लाख हेक्टर होते. ते आधीच्या वर्षाच्या २५.२१ लाख हेक्टरच्या तुलनेत ०.४ टक्क्याने कमी होते. १९९५-९६ मधील २५.१० लाख हेक्टर ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी विहिरीच्या पाण्याने भिजणारे निव्वळ क्षेत्र १३.७१ लाख हेक्टर होते. १९९४-९५ मधील ३३.०१ लाख हेक्टर ओलिताखालील एकूण क्षेत्र ०.४ टक्क्याने कमी होऊन ते १९९५-९६ मध्ये ३२.८७ लाख हेक्टर झाले. १९९५-९६ मध्ये सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र पिकांखालील एकूण क्षेत्राच्या १५.४ टक्के होते. राज्यातील विविध स्रोतांनुसार सिंचित क्षेत्र भाग-२ मधील तक्ता एकूण क्र. २८ मध्ये दिले आहे.

जलसिंचन प्रकल्प

६.१०. राज्यातील एकूण १८२ लाख हेक्टर लागवडीयोग्य क्षेत्रापैकी सुमारे ८४ लाख हेक्टर (४६ टक्के) क्षेत्र सर्व स्रोतांद्वारे म्हणजे भूपृष्ठावरील पाण्याद्वारे तसेच भूगर्भातील पाण्याद्वारे ओलिताखाली आणता येईल असे अभ्यासावरून आढळले आहे. अंतिमतः प्राप्त करावयाच्या सिंचनक्षमतेपैकी सुमारे तीन-चतुर्थांश सिंचन क्षमता ही भूपृष्ठावरील पाण्यापासून असेल असा अंदाज आहे. वर उल्लेखिलेल्या सिंचन क्षमतेपर्यंत पोहचण्यासाठी राज्य शासनाने अनेक मोठे, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे प्रकल्प हाती घेतले आहेत. जून १९९६ च्या अखेरपर्यंत ३३ मोठे, १७७ मध्यम आणि सुमारे १,७०० लघु पाटबंधारे प्रकल्प (राज्यक्षेत्र) पूर्ण करण्यात आले आहेत. याशिवाय २७ मोठ्या, ८६ मध्यम आणि २५३ लघु पाटबंधारे प्रकल्पांचे बांधकाम चालू असून त्यापैकी २१ मोठे व ३५ मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प बांधकामाच्या प्रगत अवस्थेत आहेत.

सिंचनाखालील गुंतवणूक

६.११. राज्यातील सिंचन क्षमता व त्यासाठी लागणारी गुंतवणूक यांचे अंदाज सिंचन आयोगाने त्यांच्या १९६२च्या अहवालात प्रथमतः दिले होते. मोठ्या, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे संभाव्य ५२.६१ लाख हेक्टर भूपृष्ठीय सिंचन क्षमता साध्य करण्यासाठी १९६० च्या किंमतीनुसार १,१३० कोटी रुपयांची गुंतवणूक करावी लागेल

6.8. The area under fruit and vegetable crops has increased by more than 75 per cent in the period 1980-81 to 1991-92. In 1991-92, this area was about 4.8 lakh hectares, out of which fruit crops accounted for 2.4 lakh hectares. Conventional food-grain crops yield only Rs. 4 thousand to Rs. 12 thousand per hectare. On the other hand horticulture crops have very high yield per hectare. As per 1995-96 data yield values per hectare were Rs. 0.75 lakh (Sweet orange), Rs. 1.69 lakh (Banana), Rs. 2.07 lakh (Mango) and Rs. 3.46 lakh (Grapes). The additional plantation area under fruit crops, is expected to add substantially to the gross value of production from agriculture in the near future.

Irrigation

6.9. The net area irrigated in 1995-96 decreased marginally by 0.4 per cent to 25.10 lakh hectares from 25.21 lakh hectares in the earlier year. Of the net irrigated area of 25.10 lakh hectares in 1995-96, the area irrigated under wells was 13.71 lakh hectares. The gross irrigated area also decreased by 0.4 per cent from 33.01 lakh hectares in 1994-95 to 32.87 lakh hectares in 1995-96. The percentage of gross irrigated area to gross cropped area in 1995-96 was 15.4 per cent. The area irrigated by sources in the State is given in Table No.28 of Part-II.

Irrigation Projects

6.10. The studies revealed that out of the total cultivable area of 182 lakh hectares in the State about 84 lakh hectares (46 per cent) can be brought under irrigation from all the sources, i.e. through surface water as well as through underground water resources. It is estimated that about three-fourth of the ultimate potential would be through surface water resources. A number of major, medium and minor irrigation projects have been taken up by the State Government to tap the above irrigation potential in the State. By the end of June, 1996, 33 major, 177 medium and about 1,700 State sector minor irrigation projects have been completed. Another 27 major, 86 medium and 253 minor irrigation projects were under construction, out of which 21 major and 35 medium irrigation projects were in an advanced stage of construction.

Investment in Irrigation

6.11. The first estimates of irrigation potential in the State and investment required to reach this potential were given by the Irrigation Commission in its report of 1962. The Commission estimated that at 1960 prices, an investment of the order of Rs. 1,130 crore would be required to tap a possible surface irrigation potential of 52.61 lakh hectares

असा आयोगाने अंदाज केला होता. राज्यातील जलसिंचन क्षमतेच्या, जागतिक बँकेने १९७९ साली केलेल्या मूल्यमापनानुसार राज्यात कमाल ६१.९३ लाख हेक्टर संभाव्य सिंचन क्षमता आहे. राज्यातील पाटबंधारे प्रकल्पांसाठी मार्च, १९९६ पर्यंत ९,८८५ कोटी रुपयांची गुंतवणूक करण्यात आली आहे. उर्वरित कामासाठी १९९४-९५ च्या किंमतीनुसार २१,७०० कोटी रुपये लागतील असा अंदाज आहे.

६.१२. जून, १९९६ अखेरपर्यंत राज्यात मोठ्या, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे निर्माण झालेली जलसिंचन क्षमता ३१.०२ लाख हेक्टर इतकी होती. त्यापैकी २३.८१ लाख हेक्टर क्षमता मोठ्या व मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे आणि ७.२१ लाख हेक्टर क्षमता लघु/उपसा पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे (राज्य क्षेत्र) निर्माण झाली होती. १९९५-९६ ह्या वर्षात ०.५१ लाख हेक्टर अतिरिक्त क्षेत्रावर सिंचन क्षमता निर्माण झाली. म्हणजे राज्यात जून, १९९५ अखेर असलेल्या एकूण सिंचन क्षमतेमध्ये १.६७ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९५-९६ मध्ये राज्य क्षेत्रातील एकूण निर्मित ३१.०२ लाख हेक्टर सिंचन क्षमतेपैकी ११.११ लाख हेक्टर इतक्या सिंचन क्षमतेचा प्रत्यक्ष वापर करण्यात आला.

दुसरा सिंचन आयोग

६.१३ सिंचन विषयक प्रश्न आणि जलसंपत्तीचा विकास या विषयी अभ्यास करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने डिसेंबर १९९५ मध्ये दुसऱ्या सिंचन आयोगाची स्थापना केली. आयोगाने त्यांच्या कार्यक्षेत्रात येणाऱ्या विविध बाबींविषयी, उदा. उपलब्ध जलसंपत्तीचा अंदाज, पाण्याची उपलब्धता वाढविण्यासाठी व त्याच्या सुयोग्य वाटपासाठी उपाययोजना, पाणी वाटपासंबंधी विभागीय असमतोल दूर करण्यासाठी उपाययोजना तसेच सिंचन लाभक्षेत्रातील पीक प्रकार व पीक रचना, पाणीपट्टीची दर निश्चिती, सक्तीचा सिंचन कर बसविणे, पाणीवाटप व पाणी व्यवस्थापन याबाबत धोरण इत्यादीचा अभ्यास करून त्यावर अहवाल सादर करावा असे अपेक्षित आहे.

कृष्णा खोरे विकास महामंडळ

६.१४ महाराष्ट्र शासनाने जानेवारी १९९६ मध्ये 'महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळाची' स्थापना केली. कृष्णा पाणी तंटान्यायाधिकरणाच्या निवाडयानुसार महाराष्ट्राच्या वाटयाला आलेले कृष्णा खोऱ्यातील ५९४ हजार दशलक्ष घनफूट (टी.एम.सी.) इतके पाणी सन २००० पूर्वी वापरण्याचे दृष्टीने राज्यातील सिंचन प्रकल्प, जलविद्युत् प्रकल्प आणि, पूर नियंत्रणासह लाभक्षेत्र विकासाची कामे यांचे जलद नियोजन, अन्वेषण, संकल्पचित्रण व व्यवस्थापन इत्यादी या महामंडळाद्वारे करण्यात येतील. या महामंडळाचे मुख्यालय पुणे येथे आहे. या प्रकल्पाकरिता सुमारे ७,१०० कोटी रुपये इतका मोठा निधी उभारण्याची आवश्यकता आहे. त्यानुसार दरवर्षी सुमारे १,४०० ते १,५०० कोटी रुपयांची तरतूद करावी लागेल. महाराष्ट्र शासनाद्वारे किमान ३,५०० कोटी रुपये इतका निधी राज्य शासनाचा भागभांडवलाचा हिस्सा म्हणून योग्य हप्त्याने महामंडळाच्या स्थापनेच्या दिनांकापासून पाच वर्षांच्या कालावधीत उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे.

through major, medium and minor irrigation projects. The ultimate irrigation potential in the State as per the evaluation by the World Bank in the year 1979 is estimated to be 61.93 lakh hectares. Upto March, 1996 an investment of Rs. 9,885 crore has been made on irrigation projects in the State. It is estimated that at prices of 1994-95 the cost of the remaining work would be Rs. 21,700 crore.

6.12. The total irrigation potential created in the State by the end of June, 1996 through major, medium and minor irrigation projects was 31.02 lakh hectares, out of which 23.81 lakh hectares was through major and medium irrigation projects and 7.21 lakh hectares was through minor/lift irrigation projects (State sector). The additional irrigation potential created during 1995-96 was 0.51 lakh hectares showing an increase of 1.67 per cent over the cumulative achievement by June, 1995. The actual utilisation of the irrigation potential created in the State sector in 1995-96 was about 11.11 lakh hectares as against the potential of 31.02 lakh hectares.

Second Irrigation Commission

6.13. Government of Maharashtra established Second Irrigation Commission in December 1995, to study the problems of irrigation and the development of water resources. The Commission is expected to study the various aspects covered under the terms of reference and submit reports on the matters such as estimation of available water resources, measures to increase availability of water, its proper distribution, measures for removal of regional backlog regarding water distribution, the policy regarding type of crop, cropping pattern in command area, fixation of water rates, imposing of compulsory irrigation tax, water distribution and water management etc.

Maharashtra Krishna Valley Development Corporation

6.14. The Government of Maharashtra has set up in January 1996, 'The Maharashtra Krishna Valley Development Corporation' for the purpose of expeditious planning, investigation, designing and managing of irrigation projects, hydroelectric power projects and command area development including flood control in the Krishna valley, so that 594 thousand million cubic feet (T.M.C.) of water from the Krishna valley is utilised by the State before 2000 A.D., in accordance with the Krishna Water Disputes Tribunal Award. The headquarter of the Corporation is located at Pune. It is necessary to mobilise huge funds to the tune of Rs. 7,100 crore for the implementation of the projects involved. Accordingly, provision of Rs. 1,400 to 1,500 crore would be required to be made every year. The Government of Maharashtra would provide an aggregate sum of not less than Rs. 3,500 crore to the corporation, as its share of capital required by the corporation, in suitable instalments, spread over a period of five years from the date of establishment of corporation.

पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम

६.१५. राज्यातील कृषि उत्पादन हे प्रामुख्याने पर्जन्याश्रयी शेतीवर आधारित असल्याने राज्यात बऱ्याच काळापासून मृदूसंधारणाचा काम घेतला जात आहेत. पर्जन्याश्रयी शेतीच्या सुधारणेसाठी उपाययोजना म्हणून पाणलोट क्षेत्रात काम करणाऱ्या विविध यंत्रणांमध्ये अधिक प्रभावी समन्वय साधण्याकरिता एकात्मिक पद्धतीने पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम राबविण्याचे प्रस्तावित आहे. पाणलोट क्षेत्राच्या योग्य व्यवस्थापनामुळे पाणी वाहून जाण्याचे प्रमाण कमी होते, जमिनीत पाणी जिरावण्यास मदत होते आणि जलस्रोत वाढतात, पर्यायाने भूगर्भातील पाण्यात वाढ होते. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांतर्गत समोच्च बांधवदिप्ती, क्रेजिटटिक्क यंधारे, मजगो, नाला बांधवदिप्ती, ड्रेनेज लाईन ट्रीटमेंट इत्यादी विविध कामे केली जातात. आठव्या पंचवर्षिक योजनेच्या कालावधीत या कार्यक्रमाखाली १४,६११ गावांचा समावेश करावयाचा होता. आतापर्यंत ८,९७० गावांत २०,३४७ पाणलोट कामे हाती घेण्यात आली.

सुधारित बी-बियाणे

६.१६. विविध पिकांच्या संकरित तसेच अधिक उत्पादन देणाऱ्या जातींखाली जास्त क्षेत्र आणण्याचे धोरण राज्य शासनाने अनुसरले आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली १९९५-९६ च्या कृषि हंगामामध्ये सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्राद्वारे ७९ हजार टन संकरित व सुधारित बियाण्यांचे वितरण करण्यात आले. १९९४-९५ मध्ये असे वितरण ६४ हजार टन इतके होते. १९९६-९७ च्या खरीप हंगामामध्ये राज्यात खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्राद्वारे विविध पिकांच्या ५३ हजार टन संकरित व सुधारित बियाण्यांचे वितरण करण्यात आले. अन्नधान्याच्या संकरित व अधिक उत्पादन देणाऱ्या जातींच्या प्रमुख पिकांखालील (म्हणजे भात, खरीप ज्वारी, वाजरी व गहू) क्षेत्राने ५२ लाख हेक्टरच्या पातळी १९९५-९६ मध्ये गाठली. १९९५-९६ मध्ये संकरित कापूस ह्या पिकांखालील क्षेत्र १७ लाख हेक्टर इतके होते.

खते व कीटकनाशके

६.१७. १९९५-९६ मध्ये राज्यात खतांचा वापर १३.७४ लाख टन झाला. त्यात घट होऊन तो १९९६-९७ मध्ये १३.५५ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. जमीन आणि पिके यांच्या गरजेनुसार खतांचा परिणामकारक व संतुलित वापर व्हावा यासाठी शासनाने राज्यात १७ जिल्ह्यांमध्ये माती परीक्षण प्रयोगशाळा स्थापिल्या आहेत. शेतकऱ्यांना खतांचे वितरण नियमित व वेळेवर व्हावे यासाठी राज्यात १९९५-९६ मध्ये सुमारे २४ हजार खत वितरण केंद्रे कार्यरत होती. त्यापैकी ४,६०० केंद्रे सहकारी क्षेत्रात, १९६ सार्वजनिक क्षेत्रात व १९,२४९ खाजगी क्षेत्रात होती. १९९६-९७ मध्ये आणखी ६८५ खत वितरण केंद्रे सुरू करण्याचे उद्दिष्ट आहे. १९९५-९६ मध्ये ४,९१३ टन तांत्रिक दर्जाच्या कीटकनाशकांचा वापर करण्यात आला. १९९६-९७ मध्ये तांत्रिक दर्जाच्या कीटकनाशकांची अंदाजित मागणी ६,२४६ टन आहे.

Watershed Development Programme

6.15. The agricultural production in the State is mainly based on rainfed farming and the soil conservation works are being undertaken in the State, since long. In order to ensure more effective coordination among different agencies working in watershed management, it is proposed to adopt integrated approach towards watershed development programmes as a remedial measure to improve rainfed farming. The proper watershed management reduces surface runoffs, improves infiltration and recharge capacities, which in turn helps to increase the underground water resources. Different type of works e.g. Contour/graded bunding with vegetative bunds, terracing, nala bunding, drainage line treatment, horticulture development etc. are undertaken in Watershed Development Programme. During the Eighth Five Year Plan period 14,611 villages were to be covered under this programme. So far 20,347 watershed works are taken up in 8,970 villages.

Improved seeds

6.16. The State Government is following the policy of bringing more area under hybrid and yielding varieties of various crops. Under this programme, 79 thousand tonnes of hybrid and improved seeds were distributed during the agricultural season of 1995-96 through public and private sector agencies as against 64 thousand tonnes during 1994-95. During kharif season of 1996-97, 53 thousand tonnes of hybrid and improved seeds of various crops were distributed in the State by public and private sector agencies. The area under hybrid and high yielding varieties of major foodgrain crops (viz. Rice, Kharif Jowar, Bajri and Wheat) reached the level of 52 lakh hectares in 1995-96. The area under hybrid cotton was 17 lakh hectares in 1995-96.

Fertilizers and Pesticides

6.17. The fertilizer consumption in the State was 13.74 lakh tonnes in 1995-96 which is expected to decrease to 13.55 lakh tonnes in 1996-97. To ensure efficient and balanced use of fertilizers as per requirement of soil and crops, the State Government has established soil testing laboratories in 17 districts. During 1995-96, regular and timely distribution of fertilizers to the farmers was ensured through 24 thousand fertilizer distribution outlets in the State. Of these, 4,600 outlets were in the cooperative sector, 196 were in public sector, while 19,249 were in the private sector. During 1996-97 it is proposed to open additional 685 fertilizer distribution outlets. The consumption of technical grade pesticides during 1995-96 was 4,913 tonnes. During 1996-97 the demand for technical grade pesticides is estimated to be 6,246 tonnes.

जमिनीचा वापर

६.१८ १९९५-९६ मधील जमीन वापराच्या आकडेवारीनुसार राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्राचा हिस्सा प्रमुख न्हणजे ५८.२ टक्के होता. त्या खालोखाल हिस्सा वनाखालील क्षेत्र (१७.२ टक्के), ओसाड जमीन, मशागतीस अयोग्य क्षेत्र व मशागत योग्य पडीत जमीन (८.५ टक्के), चालू पड व इतर पडीत जमीन (७.० टक्के), कायम कुरणे, चराऊ कुरणे आणि किरकोळ झाडेझुडुपे यांच्या समूहाखालील क्षेत्र (५.१ टक्के) यांचा होता. उर्वरित ४.० टक्के क्षेत्र विंगरशेती उपयोगाखाली होते. निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्र १९९५-९६ मध्ये १७९.१ लाख हेक्टर होते व ते १९९०-९१ च्या १८५.६ लाख हेक्टर या कमाल पातळीपेक्षा कमी होते. महाराष्ट्र राज्यातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी भाग-२ मधील तक्ता क्र. २६ मध्ये दिली आहे.

पीक विमा योजना

६.१९. केंद्र सरकारच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार १९८५-८६ पासून महाराष्ट्रात बहुव्यापक पीक विमा योजना अंमलात आली. सध्या भात, ज्वारी, वाजरी, तूर, भुईमूग, सूर्यफूल, कारळे, तीळ, सोयाबीन व नाचणी या दहा खरीप पिकांचा आणि ज्वारी, गहू, हरभरा, करंडई, सूर्यफूल, उन्हाळी भुईमूग व उन्हाळी भात या सात रब्बी पिकांचा समावेश या योजनेत करण्यात आलेला आहे. या योजनेतील महत्वाच्या बाबी खाली दिल्याप्रमाणे आहेत :-

(१) पिकांसाठी घेतलेल्या कर्जाची हमी देणे हे या योजनेचे स्वरूप आहे. हप्ता दर तृणधान्य पिकांसाठी विमा रकमेच्या दोन टक्के व इतर पिकांसाठी एक टक्का आहे.

(२) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व राष्ट्रीयीकृत बँका यांच्याकडून ज्या शेतकऱ्यांनी पीक कर्ज घेतले आहेत त्या सर्वांना ही योजना खुली आहे.

(३) मार्गाल ३ ते ५ वर्षांच्या सरासरी उत्पन्नाच्या ६० ते ९० टक्के उत्पन्न गृहित धरण्यात येते.

(४) पीक विमा योजनेखाली पीक कर्जांना १०० टक्के संरक्षण दिले जाते.

(५) ज्या अल्प भूधारक व सीमांतिक शेतकऱ्यांनी या योजनेत भाग घेतला आहे त्यांच्या वाबतीत १०० टक्के विमा हप्ता अनुदान न्हणून मानला जातो आणि त्यापैकी २५ टक्के रक्कम केंद्र शासन देते व ७५ टक्के रक्कम राज्य शासन देते.

(६) पेरणीच्या तारखेपासून ते कापणीपर्यंतच्या तारखेपर्यंत विमा वैध असतो.

६.२०. दरवर्षी तालुक्यातील मंडल पातळीवर पीक विमा योजनेत समाविष्ट करावयाच्या प्रमुख पिकांचा तपशील शासकीय पातळीवर ठरविला जातो आणि तो प्रसिद्ध केला जातो. व्यापक पीक विमा योजना रावविण्यामध्ये केंद्र सरकार, भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ, बँका व राज्य शासन यांचा प्रामुख्याने सहभाग आहे.

Land utilisation

6.18. As per the Land Utilisation Statistics of 1995-96, the net area sown accounted for major portion i.e. 58.2 per cent of the geographical area of the State followed by forest land (17.2 per cent), barren and uncultivable and culturable waste land (8.5 per cent), current and other fallow land (7.0 per cent) and permanent pastures, grazing land and land under miscellaneous tree crops and groves (5.1 per cent). The remaining 4.0 per cent area was accounted by land put to non-agricultural uses. Land under net area sown decreased to 179.1 lakh hectares in 1995-96 from the last peak level of 185.6 lakh hectares in 1990-91. The land utilisation statistics of Maharashtra is given in Table No. 26 of Part-II.

Crop Insurance Scheme

6.19. As per the guiding principles laid down by the Central Government, a comprehensive crop insurance scheme is in force in Maharashtra since 1985-86. At present, 10 kharif crops viz. paddy, jowar, bajra, tur, groundnut, sunflower, nigerseed, sesamum, soyabean and ragi and 7 rabi crops viz. jowar, wheat, gram, safflower, sunflower, summer groundnut and summer paddy are included in the scheme. The important aspects of this scheme are given below:

(1) The nature of the scheme is an insurance on the crop loan. The rate of premium is two per cent of the assured amount for cereals and one per cent for other crops.

(2) This scheme is open to all farmers who have taken crop loans from District Central Cooperative Banks, Nationalised Banks and Regional Rural Banks.

(3) Threshold yield is set at 60 to 90 per cent of the average yield of the last 3 to 5 years.

(4) Hundred per cent of the crop loan is protected by the Crop Insurance Scheme.

(5) In the case of marginal and small farmers who have taken part in the scheme, 100 per cent of the premium to be paid is treated as grant, of which 25 per cent is shared by the Central Government and 75 per cent by the State Government.

(6) The insurance cover is valid from the date of sowing to the date of crop cutting.

6.20. Every year, the details of the main crops those are to be included in the crop insurance scheme at the circle level in the taluka are decided at the Government level and the same are published. The Central Government, General Insurance Corporation of India, Banks and the State Government are mainly involved in the implementation of the comprehensive crop insurance scheme.

६.२१. बहुव्यापक पीक विमा योजनेच्या आरंभापासूनची प्रगती खालील तक्ता क्र. ६.५ मध्ये दर्शविली आहे.

6.21. The progress of the comprehensive crop insurance scheme since its inception is shown in the following Table No.6.5.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.5
पीक विमा योजनेची प्रगती
The progress of the Crop Insurance Scheme

वर्ष Year	योजनेखालील शेतकरी (लाखात) No. of farmers under the scheme (In lakhs)	विम्याची रक्कम (कोटी रु.) Insured amount (Rs. crore)	विमा हप्त्याची रक्कम (कोटी रु.) Amount of premium (Rs. crore)	उत्पादनातील नुकसानासाठी भरपाई (कोटी रु.) Compensation for loss of production (Rs. crore)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1985-86	5.44	81.16	1.44	20.68
1986-87	10.60	162.11	2.95	39.85
1987-88	12.07	205.68	3.68	17.86
1988-89	14.77	180.85	3.06	21.90
1989-90	14.16	188.20	3.18	0.84
1990-91	7.23	106.15	1.79	0.89
1991-92	11.41	169.35	1.91	19.65
1992-93	11.75	184.15	3.00	1.31
1993-94	11.95	218.52	3.43	0.92
1994-95	11.49	234.93	3.75	7.62
1995-96	10.22	241.22	3.72	13.66*

* तासुरती/Tentative

कृषि गणना

६.२२. १९९०-९१ मध्ये महाराष्ट्रात घेण्यात आलेल्या कृषि गणनेनुसार राज्यात ९४.७० लाख वहिती खातेदार होते. १९८५-८६ च्या गणनेनंतरच्या पाच वर्षांत वहिती खातेदारांच्या संख्येत १७ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे दिसून येते. तथापि, एकूण वहितीचे क्षेत्र १९९०-९१ मध्ये २०९.२५ लाख हेक्टर होते आणि ते १९८५-८६ मधील एकूण २१३.५२ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या तुलनेत २ टक्क्यांनी कमी होते. १९८५-८६ मध्ये वहितीचे सरासरी क्षेत्र २.६४ हेक्टर होते. ते १९९०-९१ मध्ये २.२१ हेक्टर इतके कमी झाले. दोन दशकापूर्वी म्हणजे १९७०-७१ मध्ये झालेल्या कृषि गणनेनुसार वहिती खातेदाराकडील सरासरी क्षेत्र ४.२८ हेक्टर होते. ते १९९०-९१ मधील सरासरी क्षेत्राच्या जवळजवळ दुप्पट होते. १९७०-७१, १९८०-८१, १९८५-८६ व १९९०-९१ मध्ये घेण्यात आलेल्या कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र याबद्दलची माहिती भाग-२ मधील तक्ता क्र. २५ मध्ये दिली आहे.

Agricultural Census

6.22. According to the results of the agricultural census held in Maharashtra during 1990-91, there were 94.70 lakh operational holdings in the State showing an increase of 17 per cent during the five year period after the preceding census held in 1985-86. However, the total area of the operational holdings which was 213.52 lakh hectares in 1985-86 has decreased by two per cent to 209.25 lakh hectares in 1990-91. The average size of holding decreased from 2.64 hectares in 1985-86 to 2.21 hectares in 1990-91. Two decades back, in the census carried out in 1970-71, the average size of holding was 4.28 hectares, which was almost twice as that in 1990-91. Table No.25 of Part-II presents the data about the number, area and average size of operational holdings as per the Agricultural Censuses conducted in 1970-71, 1980-81, 1985-86 and 1990-91 in the State.

कृषि पतपुरवठा

६.२३. राज्यात प्रत्यक्ष कृषि पत पुरवठा करणाऱ्या विविध संस्था म्हणजे सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्जे देणाऱ्या प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, शेतकऱ्यांना मुदतीची कर्जे देणारी महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँक, शेतकऱ्यांना अल्प व दीर्घ मुदतीची कर्जे देणाऱ्या वार्षिक व प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि कृषि क्षेत्राच्या विकासासाठी पतपुरवठा करणाऱ्या पत संस्थांना पुनर्वितीय सहाय्य देणारी राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ह्या होत.

६.२४. १९९५-९६ मध्ये २०,१३७ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या व एकूण सभासद ९१ लाख, म्हणजे राज्यातील एकूण खातेदारांच्या अंदाजित संख्येच्या ९६ टक्के होते. या संस्थांनी १९९५-९६ मध्ये शेतकऱ्यांना १,४९७ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. १९९५-९६ मध्ये दिलेल्या एकूण कर्जापैकी ३३५ कोटी रुपयांची म्हणजे २२ टक्के रकमेची कर्जे अल्प भूधारकांना देण्यात आली.

६.२५. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँक शेतकऱ्यांना कृषि व संलग्न व्यवसायासाठी दीर्घ मुदतीची कर्जे देते. ह्या बँकेने १९९५-९६ या आर्थिक वर्षामध्ये १४६.८९ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले. हे कर्ज आधीच्या वर्षात दिलेल्या कर्जापेक्षा ७.५ टक्क्यांनी अधिक होते. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९६ या काळात या बँकेने ८५.४९ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले. आधीच्या वर्षी याच कालावधीतील कर्ज वाटप ६९.८५ कोटी रुपये होते.

६.२६. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी कृषि व संलग्न व्यवसायासाठी केलेला प्रत्यक्ष पतपुरवठा १९९४-९५ मध्ये ५.०६ कोटी रुपये होता. तो १९९३-९४ मधील केलेल्या ३६९ कोटी रुपये पतपुरवठ्यापेक्षा ३७.१६ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९४-९५ मध्ये केलेल्या एकूण पतपुरवठ्यापैकी ३६७ कोटी रुपये (७३ टक्के) पतपुरवठा फक्त कृषि व्यवसायासाठी होता. उर्वरित पतपुरवठा (१३९ कोटी रुपये) दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी कृषि संलग्न व्यवसायांसाठी केला होता. कृषि व्यवसायांसाठी दिलेल्या मुदतीच्या १९२ कोटी रुपये कर्जापैकी प्रमुख वाटा (३५ टक्के) ट्रॅक्टर्स, कृषि अवजारे व यंत्रसामग्री खरेदीसाठी होता आणि २३ टक्के वाटा लघु पाटबंधारे योजनांसाठी होता. राज्यात ह्या बँकांची जून, १९९५ च्या शेवटच्या शुक्रवारी १३.७४ लाख कर्जदारांकडे कृषि व संलग्न व्यवसायासाठी दिलेल्या कर्जाची येणे बाकी १,८३२ कोटी रुपये होती. एकूण कर्जाच्या येणे बाकीपैकी कृषि व्यवसायाचा वाटा १,२९३ कोटी रुपये (७१ टक्के) होता. त्यापैकी ७२ टक्के रक्कम मुदतीच्या कर्जाची होती. कृषि व्यवसायाच्या एकूण १,२९३ कोटी रुपये येणे बाकीपैकी २५३ कोटी रुपये (१९.६ टक्के) येणे बाकी एक हेक्टरपर्यंत जमीन धारण करणाऱ्या २.६२ लाख खातेदारांकडे होती व २९६ कोटी रुपये (२२.९ टक्के) येणे बाकी एक ते दोन हेक्टर जमीन धारण करणाऱ्या २.४८ लाख खातेदारांकडे होती.

Agricultural Finance

6.23. The financial institutions associated with direct agricultural finance in the State are Primary Agricultural Credit Societies (PACS) extending short term crop loans to their members, Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank extending term loans to cultivators, Commercial and Regional Rural Banks extending short term and long term credit to cultivators and the National Bank for Agricultural and Rural Development (NABARD) refinancing the credit institutions which extend credit for the development of the agricultural sector.

6.24. During 1995-96, 20,137 PACS with a membership of 91 lakh covered about 96 per cent of the estimated number of land holders in agriculture in the State. These societies advanced loans of Rs.1,497 crore to the cultivators in 1995-96. Of the total loans advanced in 1995-96, Rs. 335 crore i.e. 22 per cent were given to small farmers.

6.25. The Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank advances long term loans to cultivators for agriculture and allied activities. Its loan advances in the financial year 1995-96 were Rs.146.89 crore which were higher by 7.5 per cent than those in the previous year. During April-December, 1996, it advanced loans of Rs.85.49 crore as against Rs. 69.85 crore advanced during the corresponding period of the previous year.

6.26. The disbursement of direct finance to agriculture and allied activities in the State in 1994-95 by public sector banks was Rs.506 crore which was more by 37.16 per cent than that of Rs.369 crore disbursed in 1993-94. Out of the total disbursements in 1994-95, agriculture proper accounted for Rs.367 crore (73 per cent). The rest of the disbursements (Rs. 139 crore) were to allied agricultural activities like dairy development, poultry farming, fisheries etc. A major share (35 per cent) of the term lending of Rs. 192 crore to agriculture sector was for purchase of tractors, agricultural implements and machinery, and 23 per cent was for minor irrigation schemes. The outstanding amount of these banks against agriculture and allied activities in the State stood at Rs.1,832 crore in 13.74 lakh accounts as on the last Friday of June, 1995. Out of the total amount outstanding the share of agriculture proper was Rs.1,293 crore (71 per cent). Nearly 72 per cent of this outstanding amount was of term loans. Of the total outstanding amount of Rs.1,293 crore on agriculture proper, Rs.253 crore (19.6 per cent) were in 2.62 lakh accounts with holding size upto 1 hectare and Rs.296 crore (22.9 per cent) were in 2.48 lakh accounts with holding size 1 - 2 hectares.

६.२७. या व्यातिरिक्त खाजगी क्षेत्रातील विकासासाठी १९९४-९५ मध्ये कृषि व संलग्न व्यवसायासाठी राज्यात ३९.८९ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. जून, १९९५ अखेर या विकासाची कृषि व संलग्न व्यवसायासाठी दिलेल्या कर्जाची येणे बाकी ११८.५८ कोटी रुपये होती.

६.२८. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने (नावाडी) राज्यात १९९५-९६ मध्ये मंजूर केलेल्या योजना १६३ होत्या, तर १९९४-९५ मध्ये त्या ८३१ होत्या. या योजना कमी होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे १ एप्रिल, १९९५ पासून २० लाख रुपये पर्यंत प्रकल्प खर्चाच्या कृषि योजनांना वककडून आपोआप पुनर्वितीय सहाय्याची सुविधा उपलब्ध करण्यात आली. १९९५-९६ मध्ये नावाडीने राज्यात मंजूर केलेले १२८ कोटी रुपयांचे पुनर्वितीय सहाय्य सुद्धा, १९९४-९५ मधील ५१० कोटी रुपये सहाय्याच्या तुलनेत ७५ टक्क्यांनी कमी होते. नावाडीने १९९५-९६ मध्ये मंजूर केलेले पुनर्वितीय सहाय्य हे देशात मंजूर केलेल्या सहाय्याच्या ६.४ टक्के होते. राज्यात १९९५-९६ मध्ये वाटप केलेले पुनर्वितीय सहाय्य ३४५ कोटी रुपये होते. १९९४-९५ मध्ये ते ३६४ कोटी रुपये होते. म्हणजे यात ५.१५ टक्के घट झाल्याचे दिसते. १९९५-९६ मध्ये नावाडीने ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी (आर.आय.डी.एफ) अंतर्गत राज्यशासनाच्या २५ मध्यम व ९० लघु पाटवंधारे प्रकल्पांना २०७ कोटी रुपये अर्थसहाय्य मंजूर केले व नोव्हेंबर, १९९६ पर्यंत त्यापैकी ८२ कोटी रुपये सहाय्याचे वाटप केले. नावाडीने आर.आय.डी.एफ.-२ खाली ५ मध्यम व १०३ लघुपाटवंधारे प्रकल्पांसाठी २३२ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्यही मंजूर केले आहे. १९९६-९७ मध्ये (नोव्हेंबर, १९९६ पर्यंत) नावाडीने पुनर्वितीय सहाय्याच्या चार योजना मंजूर केल्या व १३४ कोटी रुपये पुनर्वितीय सहाय्याचे वाटप केले.

महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा

६.२९. शेतजमीन विषयक पद्धतीत सुधारणा करण्याचे धोरण चालू असून धोरणाची उद्दिष्टे (अ) जमीन कसणाऱ्या कुळांना मालकी हक्क प्रदान करणे, (ब) जमीन धारणेबाबत विषमता कमी करणे आणि (क) धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास एकत्रीकरणाद्वारे पायबंद घालणे अशी आहेत.

६.३०. महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ या काळात निरनिराळे कुळकायदे जारी करण्यात आले. त्यांच्या अंमलबजावणीचा परिणाम म्हणून जून, १९९६ पर्यंत १४.९१ लाख कुळांना १७.३५ लाख हेक्टर जमिनीची मालकी वहाल करण्यात आली.

६.३१. महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम व जमीन महसूल (सीमा व सीमाचिन्ह) अधिनियमाच्या, नियम १९६९ मधील कलम १४० अन्वये प्रत्येक भूधारकास त्याच्या जमिनीच्या सीमेबाबतची योग्य कागदपत्रे ठेवावी लागतात व ती अद्ययावत असावी लागतात. वाकरिता प्रत्येक भूधारकास खातेपुस्तिका पुरविण्यात आली आहे. ३१ मार्च, १९९६ पर्यंत ९६.६१ लाख भूधारकांपैकी ७७.१६ लाख भूधारकांना

6.27. The private sector banks have also advanced loans for agriculture and allied activities to the extent of Rs.39.89 crore in the State during 1994-95. The outstanding amount of these banks against agriculture and allied activities at the end of June, 1995 was Rs.118.58 crore.

6.28. The number of schemes sanctioned by National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) in the State during 1995-96 stood at 163 as against 831 during 1994-95. This steep fall in sanctioned schemes during 1995-96 could be attributed to the introduction of automatic refinance facility by the bank under the Farm Sector for schemes with project cost upto Rs. 20 lakh with effect from 1st April, 1995. The refinance assistance of Rs. 128 crore sanctioned by NABARD in 1995-96 in the State was also much low i.e. by 75 per cent as compared with Rs.510 crore in 1994-95. The refinance assistance sanctioned by NABARD in the State during 1995-96 was 6.4 per cent of its total assistance sanctioned in the country. The disbursement of refinance during the year 1995-96 was Rs.345 crore as against Rs.364 crore during 1994-95 showing a decline of 5.15 per cent. NABARD has sanctioned finance to 25 medium Irrigation and 90 minor Irrigation projects of the State Government with an assistance of Rs.207 crore against which an amount of Rs.82 crore has been disbursed upto November, 1996 under Rural Infrastructure Development Fund (RIDF). NABARD has also sanctioned Rs. 232 crore to Government of Maharashtra to complete 5 medium and 103 minor irrigation projects under RIDF - II. The NABARD has sanctioned 4 schemes with refinance assistance and disbursed an amount of Rs.134 crore by way of refinance during 1996-97 (upto November, 1996).

Land Reforms in Maharashtra

6.29. The policy of reforming the agrarian system is continued. The objectives of the policy are: (a) to confer ownership rights on tenant cultivators, (b) to reduce inequalities in respect of land holdings and (c) to prevent fragmentation of holdings by consolidation.

6.30. Tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 and 1965. As a result of their implementation, the right of ownership was conferred on about 14.91 lakh tenants in respect of 17.35 lakh hectares of land by the end of June, 1996.

6.31. According to Clause 140 of the Maharashtra Land Revenue Act and Land Revenue (Boundary and Boundary Mark) Regulation Rules, 1969; every land holder has to keep proper documents about the boundaries of his land and keep these updated. For this purpose Khate-Pustika is provided to every land holder. Out of the 96.61 lakh land holders, 77.16 lakh land holders have been issued Khate-

खातेपुस्तिका पुरविण्यात आल्या आहेत. १९९६-९७ मध्ये ०.५० लाख खातेपुस्तिका पुरविण्यात येतील अशी अपेक्षा आहे.

६.३२. मुंबई जमीन धारणा सुकडीकरण प्रतिबंधक व एकत्रीकरण अधिनियम, १९४७ अन्वये जमीन एकत्रीकरणाचा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमाखाली संबंधित अधिनियमातील कलम १५ अन्वये अधिसूचना प्रसिद्ध केलेल्या ३७,४९७ महसुली गावांपैकी २९,६२० गावांत मार्च, १९९३ अखेरपर्यंत एकत्रीकरणाचे काम पूर्ण करण्यात आलेले आहे. उर्वरित योजनावधी अंमलबजावणी करण्याचे काम १ एप्रिल, १९९३ पासून बांधविण्याचा निर्णय राज्य शासनाने जानेवारी, १९९३ मध्ये घेतला. तथापि जमीन एकत्रीकरण योजनेच्या क्रमास स्थगिती देण्यापूर्वी ज्या गावांचे काम पूर्ण करता येईल परंतु अंतिम टप्प्याचे काम अपूर्ण होते अशा १७० गावांचे काम पूर्ण करण्यासाठी शासनाने मंजुरी दिली.

६.३३. कमल शेळी जमीन धारणेवर राबवित ३६ जानेवारी, १९६२ रोजी प्रथमतः मर्यादा धारणयुक्त अधिनियम वा मर्यादा २ ऑक्टोबर, १९७५ पासून सुधारक कमी करण्यात आल्या. मूळचा अधिनियमातील तरतुदीनुसार कमल जमीन धारणेकरिता व्यक्तिगत खातेधार हा एकूण समजण्यात आला होता. त्यामुळे मुळाव्या कलम परत, पत्नी आणि अज्ञान मुले यांचे सम्मवेश जोडण्यात आला या घटकेस कमल मर्यादा लागू करण्यात आली आहेत. एक व सुधारित अधिनियमाबाबत एप्रिल १, ०६, ८४५ प्रकारचे बदल करण्यात आली. त्यापैकी १,०६,५६० प्रकारचे (९९.७ टक्के) मार्च, १९९६ अखेर विकसित करण्यात आली व २.९५ लाख हेक्टर जमीन अंतिमपणे म्हणून जाहीर करण्यात आली. या अंतर्गत जमिनीपैकी ३४.५ लाख हेक्टर जमीन महाराष्ट्र राज्य शेती महसुलसंस्थान (आर.एस.एस.ए.ए.) देण्यात आली आणि २.२६ लाख हेक्टर जमीन १.४१ लाख भूमिहीन व्यक्तींना व ७५ सहकारी शेती संस्थेना वाटप करण्यात आली. विविध बांधांमुळे किंवा लागवडीस जमीन जोडणे असल्यामुळे उर्वरित जमिनीचे वाटप अद्याप करता आले नाही. जमिनीचे वाटप करताना भूमिहीन मागासवर्गीय व्यक्तींना प्राधान्य देण्यात येते व त्यानुसार वाटप केलेल्या २.२६ लाख हेक्टर जमिनीपैकी मार्च, १९९५ पर्यंत १.०५ लाख हेक्टर जमीन ७१ हजार भूमिहीन मागासवर्गीय व्यक्तींना वाटप करण्यात आली.

६.३४. भूमिहीन लाभधारकांना जमीन सुधारण्यासाठी किंवा इतर भांडवली खर्चासाठी म्हणून दर हेक्टरी २,५०० रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात येते. या योजनेखाली १९९५-९६ मध्ये २.१ हजार लाभार्थ्यांना ७२ लाख रुपयांचे अर्थसहाय्य पुरविण्यात आले. १९९४-९५ मध्ये २.४ हजार लाभार्थ्यांना ६८ लाख रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले होते. या कार्यक्रमाच्या सुरुवातीपासून ते मार्च, १९९६ अखेरपर्यंत १.३३ लाख लाभार्थ्यांचा या योजनेखाली समावेश करण्यात आला व सुमारे १८ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले.

Pustikas upto 31st March, 1996. It is expected to issue 0.50 lakh Khate-Pustikas in 1996-97.

6.32. The programme of consolidation of holdings is being carried out under the provisions of the Bombay Prevention of Fragmentation and Consolidation of Holdings Act, 1947. Under this programme, till the end of March, 1993, the work of consolidation of fragmented lands has been completed in 29,620 villages out of 37,497 revenue villages where the notification under clause 15 of the Act has been published. The State Government has taken a decision in January, 1993 to stop the implementation of the remaining part of the scheme from 1st April, 1993. However, before giving stay to the operation of the said scheme, as mentioned above, the Government has permitted to complete the consolidation work in such 170 villages where the consolidation work was at last stage.

6.33. The ceilings on maximum limits of agricultural holdings were first imposed on 26th January, 1962. The ceilings then prescribed were revised and lowered with effect from 2nd October, 1975. The unit of application, too, was changed from an individual to a family unit comprising husband, wife and minor children. Under the original as well as revised Act, 1,06,845 returns were filed, of which 1,06,360 returns (99.7 per cent) were disposed by the end of March 1996 and 2.95 lakh hectares of land was declared surplus. Of this surplus land, 34.5 thousand hectares have been granted to the State-owned Maharashtra State Farming Corporation Ltd. and 2.26 lakh hectares have been allotted to 1.41 lakh landless persons and 75 co-operative farming societies. Rest of the land could not be distributed so far as it is mainly involved in various disputes or is found uncultivable. Backward class landless persons are given preference while allotting land and out of 2.26 lakh hectares allotted so far, 1.05 lakh hectares have been allotted to 71 thousand backward class landless persons, by March, 1996.

6.34. Landless allottees are given financial assistance at the rate of Rs.2,500 per hectare for developing land or for other capital expenditure. Under the scheme, 2.1 thousand beneficiaries were provided Rs.72 lakh of financial assistance in 1995-96 as against Rs.68 lakh of financial assistance to 2.4 thousand beneficiaries in 1994-95. Since inception by the end of March, 1996, 1.33 lakh allottees were covered under the scheme involving financial assistance of about Rs.18 crore.

कृषि धोरणाचा मसुदा

६.३५. महाराष्ट्र राज्य शासनाने कृषि धोरणाचा सर्वंकष असा मसुदा तयार केला असून तो महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्र्यांनी दिनांक १८ डिसेंबर, १९९६ रोजी राज्य विधिमंडळास सादर केला. त्या मसुद्यावर राज्य विधिमंडळाच्या चालू अर्थसंकल्पीय अधिवेशनात चर्चा झाल्यानंतर आणि मसुद्याबाबत प्राप्त होणाऱ्या विविध शिफारसी विचारात घेऊन ह्या धोरणाला अंतिम स्वरूप देण्यात येईल. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न व कृषि उत्पादन वाढावे यासाठी उपलब्ध साधनसंपत्तीचा काटकसरीने, कार्यक्षमतेने, प्रभावीपणे आणि पर्यावरणाचा समतोल राखून कृषि क्षेत्राचा शाश्वतस्वरूपा विकास करणे, हे कृषि धोरणाच्या मसुद्याचे उद्दिष्ट आहे. विकासाच्या प्रस्तावित धोरणामध्ये समाजातील दुर्बल घटकांकां गारजा पुरविणे, कुशल व अकुशल ह्या दोन्ही प्रकारचे रोजगार निर्माण करणे आणि दारिद्र्य निर्मूलनाच्या दिशेने टोस उपाययोजना करणे अपेक्षित आहे. राज्याने ज्याप्रमाणे औद्योगिक, वित्तीय व व्यापारी क्षेत्रांमध्ये अग्रक्रम मिळविला आहे, तसा कृषि क्षेत्रात देखील मिळावा यासाठी शेतकरी केंद्रांबद्दल मानून शेतीचा विकास व्यापारी व औद्योगिक धर्तीवर करण्यास प्रोत्साहन देणे हे ह्या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. याद्वारे मुक्तवपुःक्रिया ओघ कृषिक्षेत्राकडे प्रवाही होण्याच्या दृष्टीने अनुकूल वातावरण निर्माण होईल व हे सुकर होण्याच्या दृष्टीने योग्य अशा वित्तीय व कायद्याबाबतच्या तरतुदी करणे गरजेचे होईल. जागतिक पातळीवर ज्वर संधी निर्माण होत आहेत त्यांचा पूर्ण फायदा घेण्याच्या दृष्टीने शेतकऱ्यांमध्ये स्पर्धात्मक वृत्ती वळकट करणे हे ह्या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

वने

६.३६. राज्यातील वनाखालील क्षेत्र १९९५-९६ अखेरीस ६४.३ हजार चौ. कि.मी. (०.५ हजार चौ. कि. मी. खाजगी वन क्षेत्र धरून) होते. ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या २०.९ टक्के होते. यापैकी ५६.१ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र वन विभागाच्या ताब्यात, ५.२ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र महसूल विभागाच्या ताब्यात व ३.० हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या ताब्यात होते. जमिनीच्या प्रतिमेच्या दृक्स्येटीकरणाच्या आधारावर केलेल्या वनव्याप्तीच्या पाचव्या आकारणीप्रमाणे एकूण वनक्षेत्राच्या सुमारे ४० टक्के क्षेत्र घनदाट जंगलाचे होते, तर अवनतीमुळे तुलनात्मक दृष्ट्या कमी दाट असलेले जंगल (यर्गीकृत खुले जंगल) २८ टक्के होते. २६ टक्के क्षेत्र अति विरळ जंगल होते आणि ६ टक्के वन क्षेत्रात गायराने व कुरणे होती. वन जमिनीवर तसेच खेड्यातील सार्वजनिक जमिनीवर वनीकरणे कार्यक्रम राबविण्यात आले आहेत. १९९५-९६ मध्ये वन विभाग व महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाकडून सुमारे १.०८ लाख हेक्टर जमिनीवर विविध वनीकरण कार्यक्रम राबविण्यात आले.

सामाजिक वनीकरण

६.३७. सार्वजनिक जमिनीवर वृक्षारोपण करणे आणि खाजगी जमिनीवर वृक्षारोपणास प्रोत्साहन देणे याद्वारे पर्यावरण संतुलन राखण्यासाठी राज्यात विविध वृक्षारोपण कार्यक्रम हाती घेण्यात आले आहेत. १९९५-९६ मध्ये वन विभागाने केलेल्या वृक्षारोपण व्यतिरिक्त

Draft Agriculture Policy

6.35. The State Government has formulated a comprehensive draft of Agriculture Policy which was presented to the State Legislature by the Chief Minister of Maharashtra on 18th December, 1996. The policy would be finalised after the discussions in the current Budget Session of State Legislature and considering various recommendations received in this regard. The draft Agriculture Policy aims at development of the sector on a sustainable basis by using the available resources economically, efficiently, effectively and in an environmentally sound manner with a view to increasing farmers' income and production. The proposed strategy for development seeks to envelope the needs of vulnerable sections, generate both skilled and unskilled employment and make a positive intervention towards poverty alleviation. Keeping the farmer as the focus, the policy aims to promote agriculture development on commercial and industrial lines to achieve primacy in the sector on the lines of primacy achieved by the State in industrial, financial and commercial sectors. Such an approach would create an environment for investments to flow into agriculture which would need to be facilitated by designing appropriate financial and legal instruments. The policy aims to strengthen the competitive resolve of the farmers in the light of emerging global scenario with a view to take full advantage of the emerging opportunities.

Forests

6.36. The area under forests at the end of 1995-96 was 64.3 thousand sq.km. (inclusive of 0.5 thousand sq.km. of private forest area), which accounted for 20.9 per cent of the geographical area of the State. Of this, 56.1 thousand sq.km. area was managed by the Forest Department, 5.2 thousand sq.km. by the Revenue Department and 3.0 thousand sq.km. by the Forest Development Corporation of Maharashtra (FDCM). As per the fifth assessment of forest cover based on visual interpretation of Landsat Imagery, 40 per cent of the total forest area is under dense forest cover, 28 per cent (classified as open forest), is with comparatively less dense cover due to degradation, 26 per cent has negligible forest cover and 6 per cent is under fodder and pastures. Afforestation programmes have been taken up within forest lands as well as village community lands. During the year 1995-96, nearly 1.08 lakh hectares of land was covered under various afforestation programmes by the Forest Department and the FDCM.

Social forestry

6.37. With a view to maintaining the ecological balance through plantation of trees on community lands and encouraging tree plantation on private lands several plantation programmes have been undertaken in the State. In

सामाजिक बनीकरण विभागामार्फत सामूहिक जमिनीवरील १४ हजार हेक्टर आणि खाजगी जमिनीवरील १२ हजार हेक्टर क्षेत्रात वृक्षारोपण करण्यात आले. १९९६-९७ या वर्षात नोव्हेंबर, १९९६ पर्यंत सामूहिक जमिनीवरील १४ हजार हेक्टर व खाजगी जमिनीवरील ९ हजार हेक्टर क्षेत्रात वृक्षारोपण करण्यात आले होते.

बन उत्पादन

६.३८. पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी शासनाने बन क्षेत्रातील वृक्षतोडीवर निर्बंध घातले आहेत. त्यामुळे मर्यादित प्रमाणात वृक्षतोड होते. १९९६-९७ मध्ये इमारती लाकडाचे अंदाजित उत्पादन सुमारे १.१० लाख घन मीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य ८२ कोटी रुपये आहे. १९९५-९६ मध्ये हे उत्पादन १.१८ लाख घन मीटर होते व त्याचे मूल्य ७३ कोटी रुपये होते. १९९६-९७ मध्ये अळाऊ लाकडाचे अंदाजित उत्पादन ३.१६ लाख घन मीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य ११ कोटी रुपये आहे. १९९५-९६ या वर्षी हे उत्पादन ३.६७ लाख घन मीटर होते व त्याचे अंदाजे मूल्य ९ कोटी रुपये होते. १९९६-९७ मध्ये गौण बन उत्पादनाचे मूल्य ६८ कोटी रुपये इतके अंदाजित आहे. १९९५-९६ मध्ये ते ६३ कोटी रुपये इतके होते. १९९६-९७ मधील गौण बन उत्पादनाच्या अंदाजित मूल्यात तेंदूची पाने व बाबू यांचे अंदाजित मूल्य अनुक्रमे ४२ कोटी रुपये व २४ कोटी रुपये आहे.

मत्स्योत्पादन

६.३९. महाराष्ट्र राज्याला सुमारे ७२० कि. मी. लांबीचा समुद्र किनारा लाभला आहे व राज्यातील नद्यांची लांबी सुमारे ३.२ हजार कि. मी. आहे. राज्यत १.१२ लाख चौ. कि. मी. क्षेत्र सागरी मच्छिमारीसाठी, तीव्र लाकडा क्षेत्र गौड्या पाण्यातील मच्छिमारीसाठी आणि १० हजार हेक्टर क्षेत्र निमखान्या पाण्यातील मच्छिमारीसाठी योग्य आहे. महाराष्ट्र राज्याचे स्वतःचे आर्थिक सागरी क्षेत्र जरी ५.३२ लाख चौ. कि. मी. असले तरी त्यातील सागरी खंडातील १८० मीटर खोलीपर्यंतचा १.१२ लाख चौ. कि. मी. क्षेत्रफळाचा पट्टा (कॉन्टिनेन्टल शेल्फ) सागरी मच्छिमारीसाठी वापरला जातो. एकंदर १.१२ लाख चौ. कि. मी. सागरी मच्छिमारी क्षेत्रापैकी ५५.५ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र ७२ मीटर खोल आहे व त्या सागरी भागाचा पूर्णपणे मच्छिमारीसाठी वापर केला जातो. या क्षेत्राची प्रतिवर्षी मत्स्योत्पादन क्षमता अंदाजे ३.९६ लाख टन आहे. खोल सागरी क्षेत्रात (७२ मीटर पेक्षा जास्त) मत्स्योत्पादनाची अतिरिक्त क्षमता ०.९२ लाख टनाची आहे.

६.४०. राज्यात सागरी मच्छिमारी बोटींची संख्या १९९४-९५ मध्ये १७,९६८ इतकी होती, ती वाढून १९९५-९६ मध्ये १८,०३६ इतकी झाली. त्यापैकी ८,५५२ (४७ टक्के) यांत्रिकी बोटी होत्या. राज्याच्या सागरी किनाऱ्यावर मासे उतरविण्याची १६७ केंद्रे होती. १९९५-९६ मध्ये मिळविलेले सागरी मत्स्योत्पादन ४.२४ लाख टन होते. ते १९९४-९५ मधील उत्पादनापेक्षा सुमारे २७ टक्क्यांनी जास्त होते. ह्यापैकी २.७८ लाख टन मासे ताज्या स्वरूपात वापरण्यात आले, ०.०५ लाख टन मासे खारवण्यासाठी पाठविण्यात आले आणि १.४१ लाख टन मासे सुकविण्यात आले. या सुक्या मासळीपैकी ०.२१ लाख टन सुकी मासळी खत म्हणून वापरण्यात आली.

addition to the plantation by the Forest Department during 1995-96, plantation on community and private land was carried out over an area of 14 thousand hectares and 12 thousand hectares respectively by the Social Forestry Department. During 1996-97 upto November, 1996, plantation was carried on an area of 14 thousand hectares of community land and 9 thousand hectares of private land.

Forest Produce

6.38. The Government has restricted the clear felling of trees in the forest areas in order to maintain the ecological balance. As a result the felling of trees is done on limited scale. The estimated production of timber in 1996-97 is about 1.10 lakh cubic metres valued at Rs 82 crore as compared with the production of 1.18 lakh cubic metres in 1995-96 valued at Rs 73 crore. The estimated production of firewood in 1996-97 is 3.16 lakh cubic metres valued at Rs. 11 crore as compared with 3.67 lakh cubic metres produced in 1995-96 valued at Rs 9 crore. The value of minor forest produce in 1996-97 is estimated at Rs 68 crore as compared with Rs. 63 crore in 1995-96. Tendu leaves accounted for Rs 42 crore and bamboo for Rs 24 crore in the value of the minor forest produce in 1996-97.

Fisheries

6.39. Maharashtra has a coast-line of about 720 km. and rivers of about 3.2 thousand km. length. The area suitable for exploitation of marine fisheries is 1.12 lakh sq.km., for inland fisheries three lakh hectares and for brackish water fisheries 10 thousand hectares. Although, the area of exclusive economic zone of Maharashtra is 1.32 lakh sq.km., only 1.12 lakh sq.km. in the continental shelf upto 180 metres depth is being exploited for marine fisheries. Of the 1.12 lakh sq. km. of area for marine fisheries, 55.5 thousand sq.km. is upto 72 metres in depth and is being harvested at optimum level. The potential of fish catch from this area has been estimated at 3.96 lakh tonnes per year. The deep sea area (more than 72 metres depth) has an additional potential of about 0.92 lakh tonnes.

6.40. The number of boats used in the State for marine fishing was 17,968 in 1994-95 which has increased to 18,036 in 1995-96. Of these, 8,552 (47 per cent) were mechanised boats. There were 167 landing centres in the State along the coastline. The estimated marine fish catch in 1995-96 was 4.24 lakh tonnes, 27 per cent more than that in 1994-95. Out of this, 2.78 lakh tonnes were used in fresh form, 0.05 lakh tonnes were sent for salting and 1.41 lakh tonnes were sundried. Out of the sundried fish about 0.21 lakh tonnes were used as manure.

६.४१. १९९५-९६ मधील गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन अंदाज ८४ हजार टन होते, ते १९९४-९५ मधील उत्पादनापेक्षा ३३ टक्क्यांनी जास्त होते. गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन शक्य तितके वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. १९९५-९६ मध्ये सागरी तसेच गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादनात भरीव वाढ झाली.

६.४२. राज्यात मत्स्यवीज उत्पादन कार्यक्रम रावविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमाखाली राज्यात १९९५-९६ मध्ये ७० मत्स्यवीज उत्पादन/संगोपन केंद्रे होती व तेथील मत्स्यवीजांचे उत्पादन २७ कोटी इतके होते.

पशु संवर्धन

६.४३. कृषिसंलग्न व्यवसायांमध्ये पशु संवर्धन हा आणखी एक महत्त्वाचा संलग्न व्यवसाय आहे. १९९२ च्या पशुगणनेनुसार महाराष्ट्रात ३.६४ कोटी पशुधन होते. त्यापूर्वीच्या म्हणजे १९८७ च्या पशुगणनेनुसार ३.४३ कोटी इतके पशुधन होते. अशा प्रकारे पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्यातील पशुधनात ६.२ टक्क्यांनी वाढ झाली. एकूण पशुधनामध्ये गाई-वैलांचा प्रमुख वाटा (४८ टक्के) आहे. १९९२ मध्ये १.७४ कोटी गाई-वैल होते, तर १९८७ मध्ये ते १.७० कोटी इतके होते. १९९२ मध्ये ०.५४ कोटी म्हशी-रेडे होते, तर १९८७ मध्ये त्यांची संख्या ०.४८ कोटी होती. १९९२ मध्ये १.३० कोटी शेळ्या-मेंढ्या होत्या तर १९८७ मध्ये त्या १.२१ कोटी इतक्या होत्या. १९९२ मध्ये कोंवड्या, वदके इत्यादी प्रकारचे पक्षी ३.२२ कोटी होते, तर ते १९८७ मध्ये, २.४८ कोटी इतके होते. म्हणजे पाच वर्षांच्या कालावधीत त्यांच्या संख्येत ३० टक्के एवढी भरगव वाढ झाली. ही वाढ मुख्यत्वे सुधारित जातीच्या पक्षांच्या लक्षणीय वाढीमुळे झाली आहे. पशुगणनेनुसार राज्यातील पशुधन आणि कोंवड्या-वदके यांची संख्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३० मध्ये दिली आहे.

६.४४. १९८७ च्या पशुगणनेनुसार भारतात ४४.५३ कोटी पशुधन होते. त्यापैकी महाराष्ट्रातील पशुधनाचा हिस्सा ७.७ टक्के होता.

६.४५. दूध, अंडी, मांस व लोकर ही पशुधनापासून मिळणारी मुख्य उत्पादने आहेत. १९९५-९६ मध्ये राज्यात एकूण अंदाजित दूध उत्पादन ४,९९१ हजार टन होते. ते १९९४-९५ मधील ४,८११ हजार टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा ३.७ टक्क्यांनी अधिक होते. यावरून दुधाची दैनिक उपलब्धता दरडोई १५८ ग्रॅम इतकी येते. १९९५-९६ मध्ये अंड्यांचे अंदाजित उत्पादन २६० कोटी इतके होते. १९९४-९५ मधील २५० कोटी अंदाजित उत्पादनापेक्षा ते ४.० टक्क्यांनी अधिक होते. १९९५-९६ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन १७३ हजार टन इतके होते, ते १९९४-९५ मधील अंदाजित १७० हजार टन उत्पादनापेक्षा १.८ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९५-९६ मध्ये लोकरांचे अंदाजित उत्पादन १५.४८ लाख किलोग्रॅम इतके होते, ते १९९४-९५ मधील १५.३२ लाख

6.41. The estimated inland fish catch in 1995-96 was 84 thousand tonnes, 33 per cent more than that of 1994-95. Efforts are being made to exploit the potential of inland fishing to large extent as possible. During the year 1995-96 there was substantial increase in the marine as well as inland fish catch.

6.42. The fish seed production programme is being implemented in the State. Under this programme, during 1995-96 there were 70 fish seed production/rearing farms in the State and the number of local seed produced was 27 crore.

Animal Husbandry

6.43. Amongst the allied activities related to agriculture, animal husbandry is another important sector. The total livestock population in Maharashtra according to the Livestock Census of 1992 was about 3.64 crore. In the earlier Livestock Census of 1987, the total livestock was 3.43 crore. Thus, in the five year period there was an increase of 6.2 per cent in the livestock population of the State. Cattle accounted for the major share (48 per cent) in the total livestock population. In 1992 the total cattle was 1.74 crore as compared with 1.70 crore in 1987. The total number of buffaloes was 0.54 crore in 1992 as compared with 0.48 crore in 1987. The total number of sheep and goats in 1992 was 1.30 crore as compared with 1.21 crore in 1987. The total poultry population in 1992 was 3.22 crore as compared with 2.48 crore in 1987 showing an impressive increase of 30 per cent in five years mainly due to significant increase in improved poultry population. Livestock and poultry in the State as per livestock censuses are given in Table No.30 of Part-II.

6.44. According to 1987 Livestock Census, total livestock population in India was 44.53 crore. The share of Maharashtra in India was 7.7 per cent.

6.45. The main livestock products are milk, eggs, meat and wool. The estimated total milk production in the State in 1995-96 was 4,991 thousand tonnes. This was 3.7 per cent more than the estimated production of 4,811 thousand tonnes in 1994-95. This works out to per capita daily availability of milk at 158 gms. The egg production (in number) in 1995-96 was estimated at 260 crore showing an increase of 4.0 per cent over the production of 250 crore in 1994-95. The meat production in 1995-96 was estimated at 173 thousand tonnes which was 1.8 per cent more than the production of 170 thousand tonnes in 1994-95. The estimated wool production in 1995-96 was 15.48 lakh kg. which was slightly more (1.04 per cent) than that of 15.32

किलोग्रॅम उत्पादनापेक्षा थोडेसे (१.०४ टक्के) अधिक होते. १९९५-९६ मधील चालू किंमतीनुसार राज्यातील पशुपालन क्षेत्रापासूनचे ढावळ मूल्य ८,२०४ कोटी रुपये होते. कृषि क्षेत्रापासूनच्या मूल्यामध्ये पशुपालन क्षेत्राचा वाटा ३१ टक्के इतका होता.

६.४६. राज्यामध्ये ३१ मार्च, १९९६ रोजी राज्य क्षेत्र, जिल्हा परिषद व नगर परिषद क्षेत्रात एकूण ३१ पशुवैद्यकीय शल्यचिकित्सालये, १,०९० पशुवैद्यकीय दवाखाने, १,९९३ प्राथमिक पशु उपचार केंद्रे आणि ४३ फिरती पशुवैद्यकीय चिकित्सालये कार्यरत होती. कृत्रिम रेतन कार्यक्रमासाठी राज्य क्षेत्रामध्ये २९ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे, ४९ विभागीय कृत्रिम रेतन केंद्रे व त्याखालील ६७० उपकेंद्रे, ४८ आधारभूत ग्राम केंद्रे व त्याखालील ४६८ उपकेंद्रे कार्यरत आहेत. त्याशिवाय जिल्हा परिषद व नगर परिषद क्षेत्रामध्ये ३,०७१ कृत्रिम रेतन उपकेंद्रे आहेत. गोटीत बीर्याच्या उत्पादनासाठी राज्यामध्ये तीन प्रयोगशाळा आहेत. १९९५-९६ मध्ये करण्यात आलेल्या कृत्रिम रेतनांची संख्या विदेशी प्रकारांमध्ये ३.४० लाख आणि संकरित प्रकारांमध्ये ७.१८ लाख इतकी होती, तर आधीच्या वर्षी ती संख्या अनुक्रमे ३.८४ लाख आणि ८.३१ लाख इतकी होती. १९९५-९६ मध्ये जन्मलेल्या संकरित वासरांची संख्या ३.८६ लाख होती, तर १९९४-९५ मध्ये ती ३.९१ लाख इतकी होती.

कुक्कुट विकास

६.४७. सुधारित जातींच्या पक्ष्यांच्या संख्येत अलिकडच्या काळात लक्षणीय वाढ झाली आहे. कुक्कुट विकासाचा कार्यक्रम प्रामुख्याने चार मध्यवर्ती अंडी उववणी केंद्रे, १६ सघन कुक्कुट विकास गट आणि दोन कुक्कुट बिस्तार केंद्रे यांद्वारे राबविला जातो. ह्या केंद्रांनी १९९५-९६ मध्ये पुरवठा केलेल्या पक्ष्यांची संख्या ११.०४ लाख इतकी होती, तर १९९४-९५ मध्ये ती १०.६३ लाख होती.

६.४८. राज्यात १९८५-८६ पासून सहकारी तत्वावर राष्ट्रीय सहकारी विकास निगम, नवी दिल्ली यांच्या अर्थसहाय्याने कुक्कुटपालन सहकारी संस्था स्थापन करण्याची योजना कार्यान्वित आहे. १९८५-८६ ते १९९५-९६ या काळात एकूण ७० सहकारी कुक्कुटपालन संस्थांच्या प्रकल्पास शासनाने मंजुरी दिली. त्यातील पहिल्या टप्प्यातील २५ प्रकल्प प्रत्येकी ३० हजार पक्ष्यांचे व दुसऱ्या टप्प्यातील ४५ प्रकल्प प्रत्येकी ६० हजार पक्ष्यांचे होते.

शासकीय व सहकारी दुग्धसंस्था यांद्वारे तंतकलित केलेले दूध

६.४९. राज्यातील प्रक्रिया दुग्धशाळांची संख्या १९९५-९६ मध्ये ५६ इतकी होती. १९९६-९७ मध्ये ती तेवढीच राहिली. १९९५-९६ मध्ये प्रक्रिया दुग्धशाळांची एकत्रित दैनिक क्षमता ५४.८५ लाख लिटर होती. १९९६-९७ मध्ये त्यात कोणतीही वाढ झाली नाही. प्रक्रिया दुग्धशाळांशिवाय राज्यात १९९६-९७ मध्ये ८१ शासकीय व ३३ सहकारी दुग्ध प्रशीतन केंद्रे कार्यरत होती आणि त्यांची एकत्रित दैनिक क्षमता १७.२९ लाख लिटर होती.

lakh kg. during 1994-95. The approximate gross value of livestock products as per current prices during 1995-96 was Rs. 8,204 crore which was 31 per cent of total gross value from agriculture sector.

6.46. There were in all 31 veterinary poly-clinics, 1,090 veterinary dispensaries, 1,993 primary veterinary aid centres and 43 mobile veterinary clinics functioning in the State under State sector, and local sector as on 31st March, 1996. For artificial insemination (AI) programme, there are 29 District AI centres, 49 regional AI centres with 670 sub-centres thereunder, 48 key village centres with 468 sub-centres functioning in the State sector. In addition, under local sector there are 3,071 AI sub-centres. For the production of frozen semen, there are three laboratories in the State. The number of artificial inseminations performed during 1995-96 was 3.40 lakh under exotic and 7.18 lakh under cross bred category as against 3.84 lakh exotic and 8.31 lakh cross bred during the earlier year. The number of cross bred calves born during 1995-96 was 3.86 lakh as against 3.91 lakh during 1994-95.

Poultry Development

6.47. The population of improved birds has increased notably in the recent years. Implementation of poultry development is done mainly through 4 central hatcheries, 16 intensive poultry development blocks and 2 poultry extension centres. The number of birds supplied during 1995-96 by these units was 11.04 lakh as against 10.63 lakh in 1994-95.

6.48. The scheme of establishing Poultry Co-operative Societies on co-operative basis with financial assistance from the National Co-operative Development Corporation, New Delhi is implemented in the State since 1985-86. During the period from 1985-86 to 1995-96 in all 70 such projects of Poultry Societies were sanctioned by the Government. Of these, 25 projects in the first phase were of 30 thousand birds each and 45 projects in the second phase were of 60 thousand birds each.

Milk collection through Government and Co-operative Dairies

6.49. During 1995-96, the number of milk processing plants in the State were 56. In 1996-97, they remained the same. Aggregate processing capacity of all the plants did not increase in 1996-97 and the same was 54.85 lakh litres per day. In addition to these processing plants, 81 Government and 33 Co-operative milk chilling centres were in operation in the State in 1996-97 and the aggregate capacity of these centres was 17.29 lakh litres per day.

६.५०. वृहन्मुंबई वगळून राज्यातील शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे एकत्रित दुग्धसंकलन १९९६-९७ मध्ये (एप्रिल ते डिसेंबर, १९९६) दैनिक सरासरी ३२.७६ लाख लिटर होते. आधीच्या वर्षाच्या त्याच कालावधीतील दुग्धसंकलनाच्या दैनिक सरासरी ३०.५३ लाख लिटरच्या तुलनेत जास्त होते.

6.50. The average daily collection of milk of Government and Co-operative Dairies together in the State (excluding Brihanmumbai) during 1996-97 (April, to December, 1996) was 32.76 lakh litres which was more than 30.53 lakh litres during the corresponding period of 1995-96.

७. सहकार

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ

७.१. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीने राज्याच्या, विशेषतः ग्रामीण भागाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. सुरुवातीला ही चळवळ प्रामुख्याने शेती पतपुरवठ्याच्या क्षेत्रापुरतीच मर्यादित होती. त्यानंतर ही चळवळ शेतमाल प्रक्रिया, शेतमाल पणन, ग्रामीण भागातील उद्योग, ग्राहक भांडारे, सामाजिक सेवा इत्यादींसारख्या इतर क्षेत्रांत वेगाने पसरली. निरनिराळ्या प्रकारच्या सहकारी संस्थांची वर्ष १९६१ पासून झालेली प्रगती खालील तक्ता क्रमांक ७.१ मध्ये दर्शविली आहे.

7. CO-OPERATION

Co-operative Movement in Maharashtra

7.1. The co-operative movement in Maharashtra has played a significant role in the social and economic development of the State, particularly in the rural areas. Initially, this movement was confined mainly to the field of agricultural credit. Later it rapidly spread to other fields like agro processing, agro-marketing, rural industries, consumer stores, social services etc.. The progress of various types of co-operative societies since 1961 is given in the following table No.7.1

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 7.1

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची प्रगती

Progress of co-operative movement in Maharashtra State

अनुक्रमांक Serial No. (1)	सहकारी संस्थांचा प्रकार (2)	रोजी असणारी संख्या/Number as on					Type of co- operative societies (2)
		३० जून/30th June			३१ मार्च/31st March		
		1961 (3)	1981 (4)	1991 (5)	1995 (6)	1996 (7)	
1	शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगार-कृषि पत संस्था	39	31	34	34	34	Apex and Central - Agricultural and non- agricultural credit institutions
2	प्राथमिक कृषि पत संस्था	21,400	18,577*	19,565	19,975	20,137	Primary agricultural credit societies
3	विंगार-कृषि पत संस्था	1,630	5,474	11,291	16,594	17,671	Non-agricultural credit societies
4	पणन संस्था	344	423	931	1,063	1,044	Marketing societies
5	उत्पादक संस्था (साखर कारखाने, भात गिरण्या इत्यादी)	4,306	14,327	28,954	40,150	41,985	Productive enterpri- ses (sugar factories, rice mills etc.)
6	समाजसेवी व इतर सहकारी संस्था (ग्राहक भांडारे, गृह-निर्माण इत्यादी)	3,846	21,915	43,845	56,585	58,218	Social service and other co-operative societies (consumer stores, housing etc.)
	एकूण संस्था . .	31,565	60,747	1,04,620	1,34,401	1,39,089	Total Societies

टीप.— * आदिवासी सहकारी संस्थांच्या पुनर्रचनेमुळे घट झाली आहे.

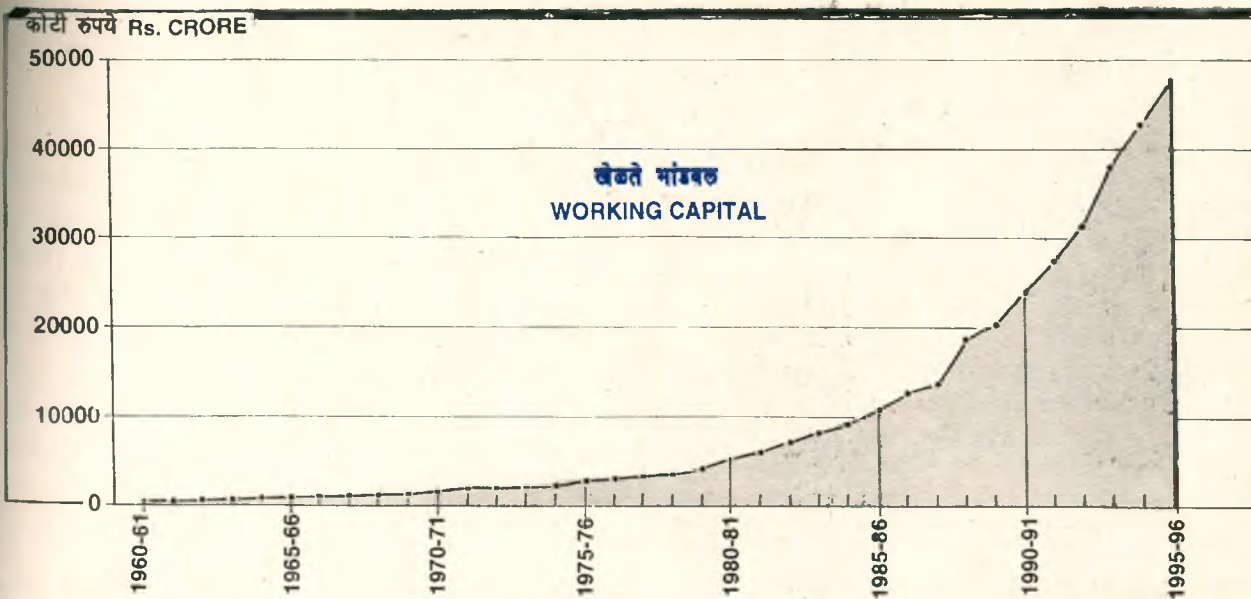
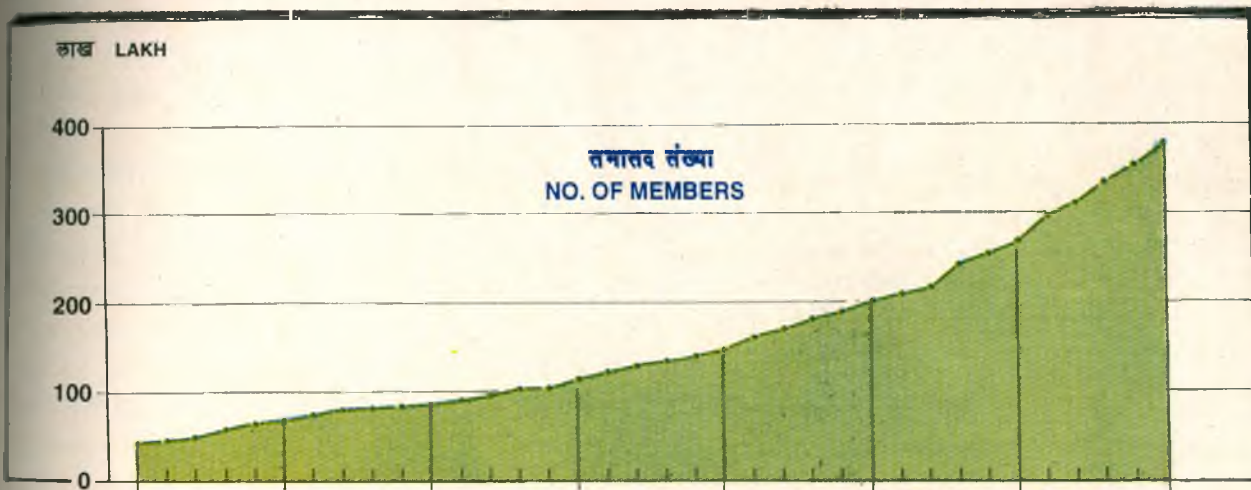
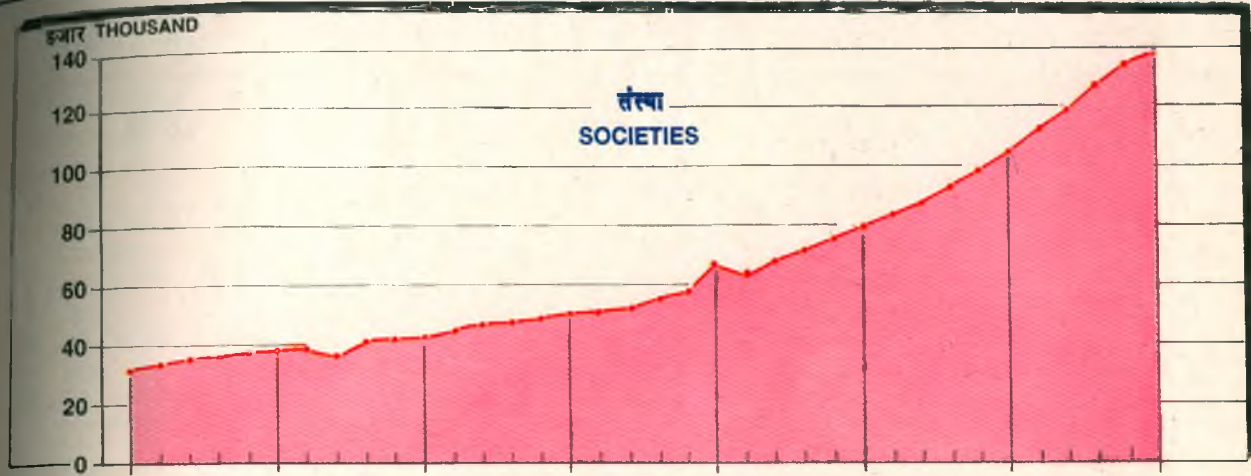
Note. — * Decrease due to re-organisation of Adivasi co-operative societies.

७.२. राज्यातील सहकारी संस्थांवावतची १९९४-९५ आणि १९९५-९६ ह्या दोन वर्षातील काही महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांवावतची माहिती खालील तक्ता क्रमांक ७.२ मध्ये दिली आहे.

7.2. Some important characteristics of the co-operative societies in the State during 1994-95 and 1995-96 are given in table No. 7.2 below.

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

सहकारी संस्थांची वाढ GROWTH OF CO-OPERATIVE SOCIETIES

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 7.2
महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांबाबतची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये
Important characteristics of co-operative societies in the State

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	बाब	३१ मार्च /31st March		१९९४-९५ पेक्षा वाढ (टक्के) Percentage increase over 1994-95	Item
		1995	1996*		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)
1	संस्थांची संख्या	1,34,401	1,39,089	3.5	Number of societies
2	सभासदांची संख्या (लाखात)	358	369	3.1	Number of members (in lakh)
3	भरणा केलेले भाग भांडवल	3,394	3,545	4.4	Paid-up share capital
4	टोपी	20,620	22,697	10.1	Deposits
5	खळने भांडवल	43,189	47,816	10.7	Working capital
6	कर्ज वाटप	11,410	11,898	4.3	Advances
7	नफा झालेल्या संस्थांची संख्या	69,928	72,243	3.3	Number of societies in profit
8	नफा	490	537	9.6	Amount of profit
9	तोटा झालेल्या संस्थांची संख्या	43,117	44,361	2.9	Number of societies in loss
10	तोटा	424	451	6.4	Amount of loss
11	नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्थांची संख्या	21,356	22,485	5.3	Number of societies with no profit no loss

* अस्थायी/Provisional

७.३ राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांची एकत्रित संख्या मार्च, १९९६ अखेर १,३९,०८९ इतकी होती आणि मार्च, १९९५ अखेरच्या १,३४,४०९ ह्या संख्येच्या तुलनेत ती ३.५ टक्क्यांनी जास्त होती. त्यांचे भरणा केलेले भाग भांडवल ३१ मार्च, १९९६ रोजी ३,५४५ कोटी रुपये होते आणि ३१ मार्च, १९९५ रोजीच्या ३,३९४ कोटी रुपयांच्या तुलनेत ते ४.४ टक्क्यांनी वाढलेले होते. एकूण भरणा केलेल्या भाग भांडवलामध्ये राज्य शासनाचा वाटा ३१ मार्च, १९९५ आणि ३१ मार्च, १९९६ पर्यंत अनुक्रमे ४७१ कोटी रुपये व ४७३ कोटी रुपये होता. ह्या सहकारी संस्थांनी १९९५-९६ मध्ये ११,८९८ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले आणि ते आधीच्या वर्षातील ११,४१० कोटी रुपये ह्या कर्जवाटपाच्या रकमेपेक्षा ४.३ टक्क्यांनी जास्त होते.

शिखर व मध्यवर्ती पतसंस्था

७.४ महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या टोपी ३१ मार्च, १९९६ रोजी ४,२०५ कोटी रुपये होत्या आणि त्या ३१ मार्च, १९९५ रोजीच्या ३,६०९ कोटी रुपये टोपीच्या तुलनेत १६.५ टक्क्यांनी जास्त होत्या. या बँकेचे खळने भांडवल ३१ मार्च, १९९६ रोजी ५,७९३ कोटी रुपये होते, तर ३१ मार्च, १९९५ रोजी ते ४,७७० कोटी रुपये होते. १९९५-९६ ह्या वर्षात बँकेने १०,४३४ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले. बँकेच्या येणे कर्जाची रक्कम मार्च, १९९६ अखेर ३,६३२ कोटी रुपये होती व आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ती १६.४ टक्क्यांनी जास्त होती. बँकेच्या थकवाकीची रक्कम मार्च, १९९६ अखेर २९० कोटी रुपये होती व थकवाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ८.० टक्के होते. ही टक्केवारी ३१ मार्च, १९९५ रोजी जवळजवळ तेवढीच (८.१ टक्के) होती.

७.५ ३१ मार्च, १९९६ रोजी राज्यातील ३० जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांतील टोपी ७,३२४ कोटी रुपये होत्या आणि त्या ३१ मार्च, १९९५ रोजीच्या ६,३९८ कोटी रुपये टोपीच्या तुलनेत १४.५ टक्क्यांनी जास्त होत्या, ३१ मार्च, १९९६ रोजी ह्या बँकांचे खळने भांडवल १०,२६८

7.3. The number of co-operative societies of all types taken together in the State as on 31st March, 1996 was 1,39,089 which was higher by 3.5 per cent than that of 1,34,401 as on 31st March, 1995. Their paid-up share capital increased by 4.4 per cent to Rs.3,545 crore as on 31st March, 1996 from Rs.3,394 crore as on 31st March, 1995. The State Government's contribution in total paid-up share capital upto 31st March, 1995 and 31st March, 1996 was Rs.471 crore and Rs.473 crore respectively. The loans advanced by the co-operative societies during the year 1995-96 were Rs.11,898 crore which were higher by 4.3 per cent than the earlier year's loans of Rs.11,410 crore.

Apex and Central Credit Institutions

7.4. The deposits of the Maharashtra State Co-operative Bank as on 31st March, 1996 were Rs.4,205 crore, which were higher by 16.5 per cent than those of Rs.3,609 crore as on 31st March, 1995. Its working capital stood at Rs.5,793 crore as on 31st March, 1996 as against Rs.4,770 crore as on 31st March, 1995. The loans advanced during 1995-96 were Rs.10,434 crore. The loans outstanding increased by 16.4 per cent to Rs.3,632 crore as at the end of March, 1996. The loans overdue as at the end of March, 1996 were Rs.290 crore and the percentage of overdues to outstanding was 8.0 which was almost the same as that compared to the previous year (8.1 per cent).

7.5. The deposits of the 30 District Central Co-operative Banks (DCCBs) were Rs.7,324 crore as on 31st March, 1996 which were higher by 14.5 per cent than those of Rs.6,398 crore as on 31st March, 1995. The working capital of these banks as on 31st

कोटी रुपये इतके होते. ३१ मार्च, १९९६ रोजी या वेंकांची येणे कर्जाची रक्कम ६,२३२ कोटी रुपये होती व ती ३१ मार्च, १९९५ रोजी येणे असलेल्या कर्जाच्या रकमेपेक्षा १७.१ टक्क्यांनी जास्त होती. ह्या वेंकांची ३० जून, १९९५ आणि ३० जून, १९९६ रोजी वसूलपात्र कर्जाची रक्कम अनुक्रमे १,८५२ कोटी रुपये आणि २,१७० कोटी रुपये इतकी होती. ३० जून, १९९६ रोजी संपलेल्या वर्षात १,२०३ कोटी रुपयांची कर्ज वसुली झाली. ही वसुली १९९४-९५ मधील वसुलीपेक्षा १.६ टक्क्यांनी कमी होती. कर्ज वसुलीचे वसूलपात्र रकमेशी प्रमाण १९९५-९६ मध्ये ५५.४ टक्के होते. १९९४-९५ मध्ये हेच प्रमाण ६६.० टक्के होते. ३१ मार्च, १९९६ रोजी कर्जाच्या थकवाकीची रक्कम १,२२२ कोटी रुपये होती व थकवाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण १९.६ टक्के होते. ३१ मार्च, १९९५ रोजी हेच प्रमाण २०.२ टक्के होते.

७.६ महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने १९९५-९६ ह्या वर्षात १४४.७३ कोटी रुपयांचे कर्जरोखे विक्रीस काढले. ह्या बँकेने १९९५-९६ मध्ये १४६.८९ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली. ३० जून, १९९६ रोजी बँकेची थकवाकी १५२.८४ कोटी रुपये होती. १९९४-९५ मध्ये बँकेने १३६.६२ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले होते. ३० जून, १९९५ रोजी बँकेची थकवाकी १५२.२५ कोटी रुपये होती. एप्रिल-डिसेंबर, १९९६ या कालावधीत बँकेने ८५.४९ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली, तर १९९५-९६ मधील त्याच कालावधीत बँकेने ६९.८५ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती.

७.७ सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळ ह्या राज्यातील दोन विंगर-कृषि पत पुरवठा शिखर संस्था आहेत. ह्या दोन शिखर संस्थांची दि. ३१ मार्च, १९९६ रोजीची एकत्रित सभासद संख्या १७.४ हजार इतकी होती. ह्या संस्थांचे दि. ३१ मार्च, १९९६ रोजी खेळते भांडवल ५४७ कोटी रुपये होते आणि ते दि. ३१ मार्च, १९९५ रोजीच्या खेळत्या भांडवलाच्या तुलनेत ४.५ टक्क्यांनी जास्त होते. ह्या दोन संस्थांनी १९९५-९६ मध्ये १२० कोटी रुपये रकमेची कर्जे दिली आणि ती १९९४-९५ मध्ये दिलेल्या कर्जापेक्षा २.३ टक्क्यांनी कमी होती.

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था

७.८ राज्यात ३१ मार्च, १९९६ रोजी २०,१३७ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या. यामध्ये कृषक सेवा संस्था, आदिवासी सहकारी संस्था व धान्य वेंका यांचा देखील समावेश आहे. या संस्थांची सभासद संख्या ३१ मार्च, १९९५ रोजी ८७.५ लाख होती. या सभासद संख्येत वाढ होऊन ती ३१ मार्च, १९९६ रोजी ९०.६ लाख झाली. या संस्थांचे खेळते भांडवल आधीच्या वर्षातील २,९८५ कोटी रुपयांवरून ९.९ टक्क्यांनी वाढून १९९५-९६ अखेर ३,२८० कोटी रुपये झाले. या संस्थांनी १९९५-९६ या वर्षी १,४९७ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला. १९९५-९६ मध्ये केलेल्या एकूण कर्जपुरवठ्यापैकी ३३५ कोटी रुपये (२२ टक्के) कर्जपुरवठा अल्पभूधारकांना करण्यात आला. सर्व प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची १९९५-९६ अखेरची येणे कर्जाची रक्कम २,२४६ कोटी रुपये होती. ही रक्कम १९९४-९५ अखेरच्या तत्सम

March, 1996 was Rs.10,268 crore. The loans outstanding of the DCCBs stood at Rs.6,232 crore as on 31st March, 1996 which were higher by 17.1 per cent than those as on 31st March, 1995. The amount of loans due for recovery as on 30th June, 1995 and 30th June, 1996 was Rs.1,852 crore and Rs.2,170 crore respectively. The loans recovered during the year ending 30th June, 1996 were Rs.1,203 crore which were less by 1.6 per cent than those during 1994-95. The percentage of recovery to the amount due for recovery was 55.4 in 1995-96 as against 66.0 in 1994-95. The loans overdue were Rs.1,222 crore as on 31st March, 1996 and the percentage of overdues to outstandings was 19.6 as against 20.2 as on 31st March, 1995.

7.6. The Maharashtra State Co-operative Agricultural and Rural Development Bank floated debentures of the order of Rs.144.73 crore during the year 1995-96. The long-term loans disbursed during the year 1995-96 were Rs.146.89 crore. The overdues of this bank stood at Rs.152.84 crore as on 30th June, 1996. The total loans disbursed during the year 1994-95 were Rs.136.62 crore and overdues were Rs.152.25 crore as on 30th June, 1995. During the period from April, 1996 to December, 1996, the bank disbursed long-term loans of Rs. 85.49 crore as against the long-term loans of Rs. 69.85 crore disbursed during corresponding period of 1995-96.

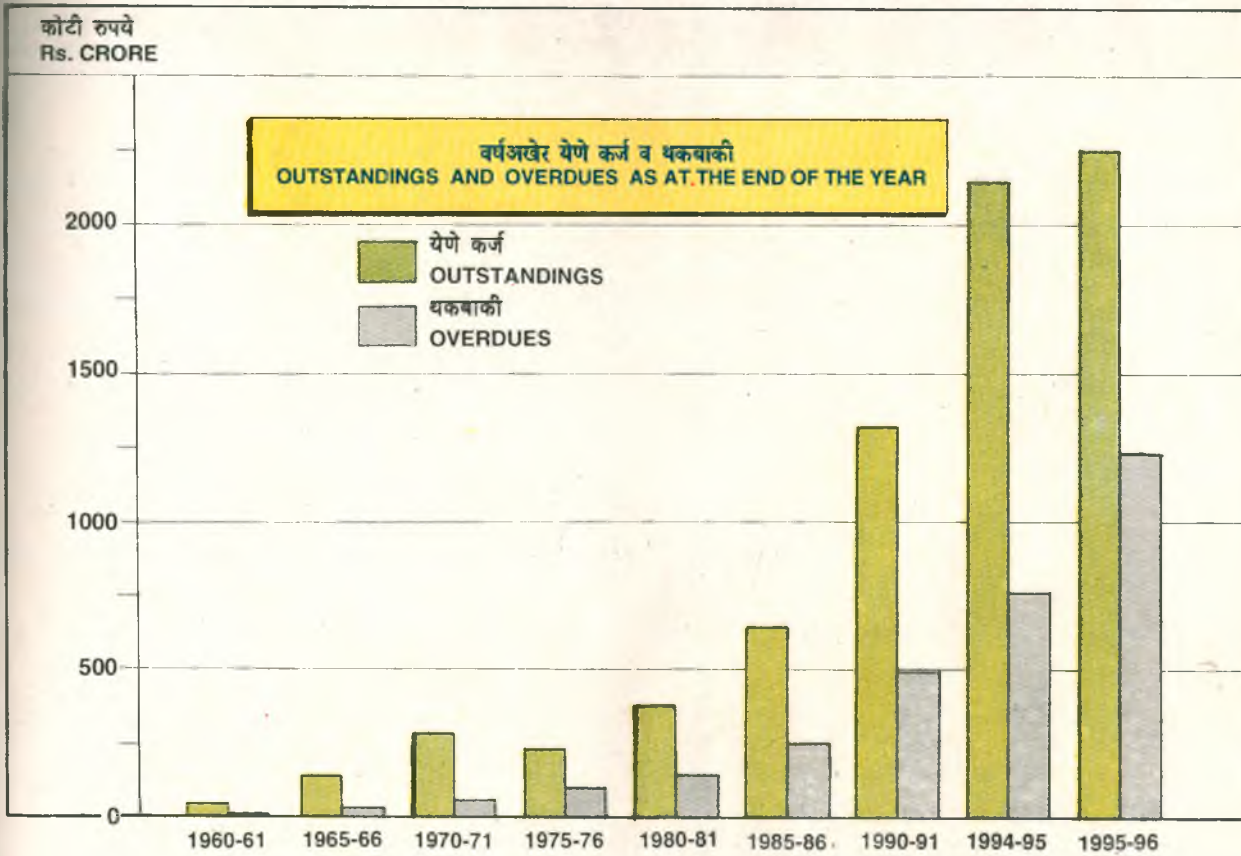
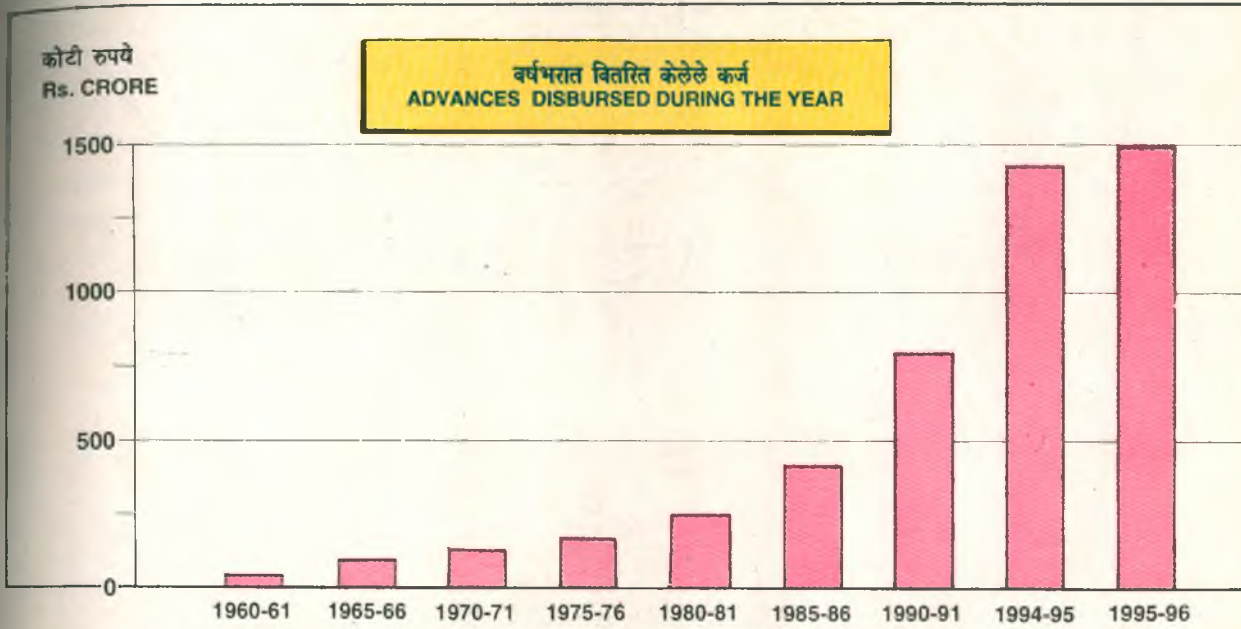
7.7 Solapur District Industrial Co-operative Bank and Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation are the two non-agricultural credit apex institutions in the State. The membership of these two institutions taken together stood at 17.4 thousand as on 31st March, 1996. Their working capital as on 31st March, 1996 was Rs.547 crore showing an increase of 4.5 per cent as compared to that on 31st March, 1995. The loans advanced by these two institutions during 1995-96 amounted to Rs.120 crore which were less by 2.3 per cent than those advanced in 1994-95.

Primary Agricultural Credit Societies (PACS)

7.8. There were 20,137 Primary Agricultural Credit Societies as on 31st March, 1996. These also include Farmers' Service Societies, Adivasi Co-operative Societies and Grain Banks. Their membership increased from 87.5 lakh as on 31st March, 1995 to 90.6 lakh as on 31st March, 1996. Their working capital increased by 9.9 per cent to Rs.3,280 crore as at the end of the year 1995-96 from Rs. 2,985 crore as at the end of the previous year. These societies advanced loans to the tune of Rs.1,497 crore during 1995-96. Out of the total loans advanced during 1995-96, Rs.335 crore (22 per cent) were advanced to small landholders. The loans outstanding in respect of all PACS as at the end of 1995-96 were Rs.2,246 crore, which were higher by 5.0 per

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

प्राथमिक कृषि पतसंस्थांनी वितरित केलेल्या कर्जाची स्थिती
POSITION OF ADVANCES DISBURSED BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES

२,१३९ कोटी रुपयांपेक्षा ५.० टक्क्यांनी जास्त होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी १९९५-९६ मध्ये १,१३५ कोटी रुपयांची कर्जवसुली केली. ही कर्जवसुलीची रक्कम १९९४-९५ मधील तत्सम रकमेपेक्षा ९.३ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९५-९६ मध्ये प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या कर्जवसुलीची वसुलीयोग्य कर्जाशी असलेली टक्केवारी ५५.९ होती, तर आधीच्या वर्षी ती ५५.५ होती. १९९५-९६ च्या अखेरीस कर्जाच्या थकवाकीची रक्कम ८७३ कोटी रुपये होती. थकवाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण १९९५-९६ मध्ये ३८.९ टक्के इतके होते. हे प्रमाण आधीच्या वर्षाइतकेच होते. १९९५-९६ च्या अखेरीस असणाऱ्या थकवाकीपैकी ५३.५ टक्के थकवाकी दोन वर्षांपेक्षा कमी कालावधीकरिता होती. एकूण प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांपैकी ३१ मार्च, १९९६ पर्यंत नोंदणी झालेल्या आदिवासी सहकारी संस्थांची संख्या ९८४ होती. या संस्थांनी १९९५-९६ मध्ये १.११ लाख सभासदांना ३१ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले, तर आधीच्या वर्षी १.०९ लाख सभासदांना २९ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले होते.

विगर-कृषि पतपुरवठा संस्था

७.९ ३१ मार्च, १९९६ रोजी राज्यातील विगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांची संख्या १७,६७१ होती. ही संख्या ३१ मार्च, १९९५ रोजीच्या तत्सम संख्येपेक्षा ६.५ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९५-९६ च्या अखेरीस या संस्थांची सदस्यसंख्या १.४८ कोटी होती. ३१ मार्च, १९९६ रोजी या संस्थांचे खेळते भांडवल १५,०५९ कोटी रुपये होते आणि ते ३१ मार्च, १९९५ रोजी असलेल्या खेळत्या भांडवलापेक्षा ४.३ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९५-९६ मध्ये ह्या संस्थांनी ९,५७२ कोटी रुपयांची कर्जे दिली आणि १९९४-९५ मधील कर्जपुरवठ्याच्या तुलनेत ती १.६ टक्क्यांनी जास्त होती.

सहकारी पणन संस्था

७.१० मार्च, १९९६ अखेर जिल्हा/मध्यवर्ती पणन संस्था आणि पणन महासंघ धरून सहकारी पणन संस्थांची एकूण संख्या १,०४४ होती. या संस्थांची सभासद संख्या ८.८९ लाख आणि खेळते भांडवल ५३५ कोटी रुपये होते. १९९५-९६ या वर्षी या संस्थांची उलाढाल २,१४४ कोटी रुपये होती, तर १९९४-९५ मधील उलाढाल २,०९७ कोटी रुपये होती.

७.११ महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, १९९६ रोजी २४४ कोटी रुपये होते. १९९५-९६ मध्ये या महासंघाची एकूण उलाढाल ३७३ कोटी रुपये होती व त्यामध्ये शेतीची अवजार व इतर शेतीविषयक वस्तूंच्या ३२६ कोटी रुपये विक्रीचा समावेश होता.

७.१२ महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, १९९६ रोजी ४.९२ कोटी रुपये होते. महासंघाची १९९५-९६ मधील एकूण उलाढाल १,१२५ कोटी रुपये होती, तर १९९४-९५ मध्ये ती १,००० कोटी रुपये होती.

कापूस एकाधिकार खरेदी योजना

७.१३ महाराष्ट्र कच्चा कापूस (खरेदी, प्रक्रिया व पणन) अधिनियम, १९७१ या अंतर्गत १९९५-९६ मध्ये २,५४० कोटी रुपयांचा १३०.९५ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला, तर १९९४-९५ मध्ये १,००१

cent than those of Rs.2,139 crore as at the end of 1994-95. The loans recovered by the PACS during 1995-96 were Rs.1,135 crore, which were higher by 9.3 per cent than those in 1994-95. The percentage of loans recovered by the PACS to the loans due for recovery was 55.9 in 1995-96 as against 55.5 in the previous year. The loans overdue as at the end of 1995-96 were Rs.873 crore. The proportion of overdues to outstandings in 1995-96 was 38.9 per cent, the same as that in 1994-95. Out of the total loans overdue as at the end of 1995-96, 53.5 per cent loans were overdue for less than two years. Out of the total PACS, the number of Adivasi co-operative societies registered upto 31st March, 1996 was 984. These societies advanced loans of Rs.31 crore to 1.11 lakh members during 1995-96 as against loans of Rs.29 crore advanced to 1.09 lakh members during the previous year.

Non-Agricultural Credit Societies

7.9. The number of non-agricultural credit societies in the State as on 31st March, 1996 was 17,671, showing an increase of 6.5 per cent over the number as on 31st March, 1995. Their membership stood at 1.48 crore as at the end of 1995-96. The working capital as on 31st March, 1996 was Rs.15,059 crore showing an increase of 4.3 per cent as compared to that on 31st March, 1995. The loans advanced in 1995-96 were Rs.9,572 crore which were higher by 1.6 per cent than those for 1994-95.

Co-operative Marketing Societies

7.10. The number of co-operative marketing societies, including District/Central Marketing Societies and Marketing Federation, as at the end of March, 1996 was 1,044 with a membership of 8.89 lakh and working capital of Rs.535 crore. The turnover of these societies was Rs.2,144 crore in 1995-96 as compared with Rs.2,097 crore in 1994-95.

7.11. The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a working capital of Rs.244 crore as on 31st March, 1996. Its total turnover in 1995-96 was Rs.373 crore, out of which the value of agricultural requisites sold by it in 1995-96 amounted to Rs. 326 crore.

7.12. The Maharashtra State Co-operative Cotton Growers' Marketing Federation had a working capital of Rs.4.92 crore as on 31st March, 1996. Its total turnover during 1995-96 was Rs.1,125 crore as against Rs.652 crore in the year 1994-95.

The Scheme of Monopoly Procurement of Cotton

7.13. Under the Maharashtra Raw Cotton (Procurement, Processing and Marketing) Act, 1971, during 1995-96, 130.95 lakh quintals of kapas

कोटी रुपयांचा ५२.०८ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला होता. १९९५-९६ मध्ये खरेदी केलेल्या कापसावर प्रक्रिया करून २७.७५ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या व त्यापासून ८२.८७ लाख क्विंटल सरकी मिळाली. तयार करण्यात आलेल्या २७.७५ लाख गासड्यांपैकी १,७५४ कोटी रुपये किंमतीच्या २३.७० लाख गासड्यांच्या विक्रीचा करार नोव्हेंबर, १९९६ पर्यंत करण्यात आला. उर्वरित गासड्यांच्या विक्रीतून सुमारे २८३ कोटी रुपये मिळणे अपेक्षित आहे. ८२.८७ लाख क्विंटल सरकी ४८६ कोटी रुपयांना विकण्यात आली. १९९५-९६ च्या हंगामामधील गासड्यांच्या विक्रीची सरासरी किंमत प्रति गासडी ७,४०० रुपये येते आणि सरकीच्या विक्रीची सरासरी किंमत प्रति क्विंटल ५७१ रुपये येते.

७.१४ कापूस एकाधिकार खरेदी योजनेचे १९९५-९६ च्या हंगामामधील अंतिम लेखे अजून पूर्ण व्हावयाचे आहेत. या योजनेखाली १९९४-९५ च्या हंगामात १६० कोटी रुपये इतकी तूट आली.

७.१५ महाराष्ट्र कच्चा कापूस (खरेदी, प्रक्रिया व पणन) अधिनियम, १९७१ ची मुदत दोन वर्षांनी म्हणजे ३० जून, १९९८ पर्यंत वाढविण्यात आली आहे. १९९६-९७ च्या हंगामाकरिता राज्य शासनाने कापसाच्या (सरकीसह) जातवार व प्रतवार हमी किंमती ३१ ऑक्टोबर, १९९६ रोजी जाहीर केल्या. हमी किंमती ह्या आधारभूत किंमतीनुसार ठेवण्यात आल्या आहेत. परंतु त्याशिवाय, अधिनियमातील तरतुदीनुसार, रुई आणि सरकीच्या विक्रीच्या किंमतींवर अवलंबून असलेल्या अंतिम किंमती जरे हमी किंमतीपेक्षा जास्त ठरल्या तर त्यांच्या फरकापैकी ७५ टक्के आधिक्य मिळण्यास कापूस उत्पादक पात्र असतात. १९९६-९७ च्या हंगामाकरिता शासनाने एन्. एच्. एच्.-४४ वगळता इतर सर्व जातींच्या सुपर व एफ.ए.क्यू. प्रतीस रु. ६७० प्रति क्विंटल दराने अग्रिम अधिक किंमत आणि केवळ एन्. एच्. एच्.-४४ ह्या जातीच्या कापसाच्या सुपर व एफ.ए.क्यू. प्रतीस रु. ७७० प्रति क्विंटल अग्रिम अधिक किंमत देण्याचे जाहीर केले आहे. १९९६-९७ या हंगामातील कापूस खरेदीस पश्चिम महाराष्ट्रात (फलटण विभाग) १६ ऑगस्ट, १९९६ पासून सुरुवात झाली. १५ फेब्रुवारी, १९९७ पर्यंत ९३.४१ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला. हमी दरानुसार अग्रिम अधिक किंमतीसह त्याची किंमत ३८३ कोटी रुपये इतकी होते. हंगाम १९९६-९७ हे देखील एक विक्रमी खरेदीचे वर्ष ठरण्याची शक्यता असून १९९६-९७ मधील खरेदी ही १९९५-९६ मधील खरेदीची पातळी ओलांडेल, असे दिसते.

उत्पादक व्यवसाय

७.१६ उत्पादक व्यवसायांत गुंतलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या ३१ मार्च, १९९६ रोजी ४१,९८५ होती. त्यापैकी ६८८ संस्था स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या होत्या. १९९५-९६ वर्षाअखेरीस या सर्व ४१,९८५ उत्पादक संस्थांची सदस्य संख्या ५८.८४ लाख होती, तर त्यांचे खेळते मॉड्युल ८,१०१ कोटी रुपये होते. स्वतंत्र उत्पादक व्यवसायांमध्ये गुंतलेल्या सहकारी संस्थांवाढतचा तपशील पुढील तक्ता क्र. ७.३ मध्ये दिला आहे.

valued at Rs.2,540 crore was procured as against 52.08 lakh quintals of kapas valued at Rs.1,001 crore in 1994-95. The cotton procured during 1995-96 was processed and 27.75 lakh bales were pressed and 82.87 lakh quintals of cotton seed was obtained. Of the 27.75 lakh bales pressed, 23.70 lakh bales valued at Rs.1,754 crore were contracted for sale upto November, 1996. About Rs.283 crore are expected from sale of the remaining bales. The cotton seed of 82.87 lakh quintals was sold at Rs.486 crore. The average selling price per bale for 1995-96 works out to Rs.7,400 and the average selling price of cotton seed per quintal works out to Rs.571.

7.14. The Final Accounts for the season 1995-96 are yet to be finalised. For the 1994-95 season, the scheme incurred a deficit of Rs.160 crore.

7.15. The duration of the Maharashtra Raw Cotton (Procurement, Processing and Marketing) Act, 1971 has been extended by two years upto 30th June, 1998. The varietywise and gradewise guaranteed prices of raw cotton (Kapas i.e. unginned) were declared by the State Government on 31st October, 1996 for the season 1996-97. The guaranteed prices were fixed on par with the support prices but as per the Maharashtra Raw Cotton Act, 1971, the cultivators would be entitled to receive 75 per cent of excess over the guaranteed prices, if the final prices which depend on total realisation from sale of bales and cotton seed net of processing and operating cost work out to be more than the guaranteed prices. The Government has declared Advance Additional Prices (A.A.P.) to the extent of Rs.670 per quintal for Super and Fair Average Quality (F.A.Q.) of all varieties except N.H.H. 44 and Rs.770 per quintal for Super and F.A.Q. of N.H.H. 44 variety only. For the season 1996-97 the procurement of kapas was started from 16th August, 1996 in Western Maharashtra (in Phaltan zone). The procurement upto 15th February, 1997 was 93.41 lakh quintals valued at Rs.98 crore at guaranteed price including A.A.P.. It is expected that the season 1996-97 would be another bumper procurement year during which the level of procurement in 1996-97 is likely to be higher than that during 1995-96.

Productive Enterprises

7.16. There were 41,985 co-operative societies engaged in productive activities as on 31st March, 1996, of which 688 were independent processing societies. The membership and working capital of all these 41,985 societies were 58.84 lakh and Rs.8,101 crore respectively as at the end of 1995-96. The details of independent co-operative societies engaged in productive activities are given in the following Table No. 7.3.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 7.3
स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या सहकारी संस्था
Independently processing co-operative societies

अनुक्रमांक Sr. No.	संस्थेचा प्रकार (2)	एकूण संस्था		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या		प्रक्रिया केलेला माल + (‘००० टनात)		Type of Society (2)
		Total number of societies		Number of societies in production		Quantity processed+ (in '000 tonnes)		
		1994-95 (3)	1995-96* (4)	1994-95 (5)	1995-96* (6)	1994-95 (7)	1995-96* (8)	
1	साखर कारखाने	155	155	104	109	45,048	50,192	Sugar factories
2	सर्की काळणे व कापसाच्या गाठी वाधणे	234	232	227	225	317	314	Cotton ginning and pressing
3	भात गिरण्या	89	88	87	86	153	151	Rice mills
4	तेल गिरण्या	7	7	3	4	14	15	Oil mills
5	इतर	206	206	152	152	35	35	Others
	एकूण ...	691	688	573	576	Total

+ प्रक्रिया केलेला माल ऊस, कापूस, भात, तेलविया या स्वरूपात/Quantity processed pertains to sugarcane, raw cotton, paddy, oil seeds.

* अस्थायी/Provisional.

७.१७ स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या ६८८ सहकारी संस्थांपैकी ५७६ संस्था १९९५-९६ मध्ये उत्पादन करित होत्या. ह्या ५७६ संस्थांपैकी सहकारी साखर कारखाने १०९ होते. या १०९ सहकारी साखर कारखान्यांनी १९९५-९६ मध्ये ५०२ लाख टन उसाचे गाळप करून ५२.६३ लाख टन साखरेचे उत्पादन केले. हे उत्पादन १९९४-९५ मधील उत्पादनापेक्षा ६.९ टक्क्यांनी जास्त होते. कापूस पिंपणी करणाऱ्या व कापसाच्या गासड्या वांधणाऱ्या संस्थांनी १९९५-९६ मध्ये ३.१४ लाख टन कापसावर प्रक्रिया केली आणि ही राशी १९९४-९५ मधील राशीच्या तुलनेत ०.९ टक्क्यांनी कमी होती. १९९५-९६ मध्ये भात गिरण्यांनी १.५१ लाख टन भातावर प्रक्रिया केली आणि १९९४-९५ च्या तुलनेत ही राशी १.३ टक्क्यांनी कमी होती.

७.१८ राज्यात १९९५-९६ अखेर ७९९ हातमाग संस्था व ९५८ यंत्रमाग संस्था होत्या. १९९४-९५ अखेर या संस्था अनुक्रमे ८२३ व ९४८ इतक्या होत्या. या संस्थांकडे असलेल्या चालू स्थितीतील हातमागांची व यंत्रमागांची संख्या अनुक्रमे २७.२ हजार व ३३.६ हजार होती. १९९५-९६ मध्ये हातमाग संस्थांनी ६६.१८ कोटी रुपये किंमतीचे आणि यंत्रमाग संस्थांनी १३८.४० कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादन केले. १९९४-९५ मध्ये त्यांच्या उत्पादित कापडाचे मूल्य अनुक्रमे ६५.७५ कोटी रुपये व १३४.०६ कोटी रुपये होते.

७.१९ राज्यामध्ये एकूण २३८ सहकारी सूत गिरण्या होत्या. त्यापैकी १९९५-९६ मध्ये ६५ सूत गिरण्या उत्पादन करित होत्या व त्यांच्याकडील चालू स्थितीतील संख्या १२.४४ लाख होती. या गिरण्यांनी १९९५-९६ मध्ये ५०५ कोटी रुपये किंमतीच्या सुताचे उत्पादन केले.

७.२० राज्यात १९९५-९६ मध्ये २०,०३८ प्राथमिक सहकारी दुग्ध संस्था व ६४ दुग्ध संघ होते आणि त्यांची सदस्यसंख्या अनुक्रमे १४.९५

7.17. Out of the 688 independent processing societies, 576 were in production during the year 1995-96. Of these 576 societies, 109 were co-operative sugar factories. These 109 co-operative sugar factories crushed 502 lakh tonnes of sugarcane and produced 52.63 lakh tonnes of sugar in 1995-96, which was higher by 6.9 per cent than that in 1994-95. The quantity of kapas processed by cotton ginning and pressing societies in the year 1995-96 was 3.14 lakh tonnes, which was less by 0.9 per cent than that in 1994-95. The quantity of paddy processed by the rice-mills in 1995-96 was 1.51 lakh tonnes which was less by 1.3 per cent than that in the year 1994-95.

7.18. There were 799 co-operative handloom societies and 958 co-operative powerloom societies in the State as at the end of 1995-96 as against 823 and 948 respectively as at the end of 1994-95. These societies had 27.2 thousand handlooms and 33.6 thousand powerlooms respectively in working condition. The handloom and the powerloom societies produced cloth worth Rs.66.18 crore and Rs.138.40 crore respectively during 1995-96, as against Rs.65.75 crore and Rs.134.06 crore respectively during the year 1994-95.

7.19. There were 238 co-operative spinning mills in the State, of which 65 mills having 12.44 lakh spindles were in production in 1995-96. These spinning mills produced yarn worth Rs.505 crore during 1995-96.

7.20. There were 20,038 primary co-operative dairy societies and 64 dairy unions with member-

लाख व ३७ हजार होती. ह्या दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांचे खेळते भांडवल अनुक्रमे १९६ कोटी रुपये आणि ३१८ कोटी रुपये होते. १९९५-९६ मध्ये दुग्ध संस्थांनी विक्री केलेल्या दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थांच्या विक्रीची एकत्रित किंमत ७४३ कोटी रुपये आणि दुग्धसंघाबाबत ती ९४७ कोटी रुपये होती. १९९४-९५ मध्ये ती अनुक्रमे ५४८ कोटी रुपये आणि ४९८ कोटी रुपये होती.

७.२१ राज्यात १९९५-९६ मध्ये २,०९३ प्राथमिक सहकारी मत्स्यव्यवसाय संस्था, २४ मत्स्यव्यवसाय संघ आणि एक मत्स्यव्यवसाय महासंघ कार्यरत होता. या सर्व संस्थांची सदस्यसंख्या २.२२ लाख होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल ५८ कोटी रुपये होते. त्यांनी मासळी व त्यापासूनची उत्पादने यांच्या केलेल्या विक्रीची किंमत ८६ कोटी रुपये होती. १९९४-९५ मध्ये अशा विक्रीची किंमत ८२ कोटी रुपये होती.

समाजसेवा आणि इतर सहकारी संस्था

७.२२ राज्यात १९९५-९६ अखेर शिखर ग्राहक महासंघाव्यतिरिक्त १३१ घाऊक ग्राहक भांडारे व ३,७०८ प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. १९९५-९६ मधील सर्व ग्राहक भांडारांची एकूण विक्री ८३७ कोटी रुपये होती, तर आधीच्या वर्षातील एकूण विक्री ७९७ कोटी रुपये होती. शिखर ग्राहक महासंघाची १९९५-९६ मधील एकूण विक्री ५८.४८ कोटी रुपये होती आणि ती १९९४-९५ मधील विक्रीपेक्षा ५८.३ टक्क्यांनी जास्त होती.

७.२३ ३१ मार्च, १९९६ रोजी राज्यात ४४,१५० सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या आणि त्यांची सदस्यसंख्या १६.२७ लाख होती. घरबांधणीसाठी महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तपुरवठा महामंडळाकडून कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या सदसिकांची एकूण संख्या ३१ मार्च, १९९६ रोजी २.१२ लाख होती. त्यापैकी जवळजवळ १.०५ लाख सदसिका त्या दिनांकापर्यंत बांधून पूर्ण करण्यात आल्या होत्या.

७.२४ कंत्राटी पद्धतीवर काम घेणाऱ्या मजुरांच्या सहकारी संस्थांची संख्या १९९५-९६ च्या अखेरीस ६,५३२ होती व सभासदांची संख्या ४.३४ लाख होती. १९९५-९६ ह्या वर्षामध्ये ह्या सहकारी संस्थांनी २७४ कोटी रुपयांची कामे केली, तर १९९४-९५ मध्ये २६१ कोटी रुपयांची कामे करण्यात आली होती.

७.२५ राज्यात १९९५-९६ अखेर ३३६ वन श्रमिक संस्था होत्या व त्यांच्या सभासदांची संख्या ७३ हजार होती. १९९५-९६ मध्ये ह्या संस्थांनी लाकूड व इतर वन उत्पादनांची केलेली विक्री ५.७६ कोटी रुपये होती.

ship of 14.95 lakh and 37 thousand respectively in 1995-96. These dairy societies and dairy unions had working capital of Rs.196 crore and Rs.318 crore respectively. In 1995-96, the total value of sale of milk and milk products together of the dairy societies was Rs. 743 crore and that of the dairy unions was Rs.947 crore. It was Rs.548 crore and Rs.498 crore respectively in the year 1994-95.

7.21. In 1995-96, there were 2,093 primary fisheries societies, 24 fisheries unions and one fisheries federation. All these societies had membership of 2.22 lakh. They had working capital of Rs.58 crore and they sold fish and fish products worth Rs. 86 crore as against the sale of Rs.82 crore in 1994-95.

Social Service and Other Co-operative Societies

7.22. By the end of 1995-96, there were 131 wholesale consumers' stores and 3,708 primary consumers' stores in the State, besides an apex consumers' federation. The total value of sales of all these consumer's stores was Rs.837 crore during the year 1995-96 as against Rs.797 crore in 1994-95. The sale of the apex consumers' federation during 1995-96 was Rs.57.48 crore which was higher by 58.3 per cent than that in 1994-95.

7.23. There were 44,150 co-operative housing societies as on 31st March, 1996 with a membership of 16.27 lakh. The progressive number of tenements for which loans were sanctioned by the Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation was 2.12 lakh as on 31st March, 1996, of which nearly 1.05 lakh tenements were completed by that date.

7.24. There were 6,532 labour contract societies with 4.34 lakh members as at the end of 1995-96. These societies executed work to the tune of Rs.274 crore during 1995-96 as against Rs.261 crore during 1994-95.

7.25. There were 336 forest labour societies with membership of 73 thousand as at the end of 1995-96. These societies sold wood and other forest products to the tune of Rs.5.76 crore during 1995-96.

८. ऊर्जा

८.१. महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मितीची स्थापित क्षमता १९९५-९६ मध्ये आधीच्या वर्ष इतकीच म्हणजे १०,०३९ मेगॅवॅट होती. १९९५-९६ मधील एकूण १०,०३९ मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेत औष्णिक क्षमतेचा वाटा ७१.३ टक्के होता. त्या खालोखाल वाटा जलजन्य विद्युत १५.९ टक्के, नैसर्गिक वायुजन्य विद्युत १०.९ टक्के आणि अणुशक्तिजन्य विद्युत (महाराष्ट्र राज्याचा हिस्सा) १.९ टक्के असा होता. राज्यातील सर्व विद्युत निर्मिती संयंत्रांची दिनांक ३१ मार्च, १९९६ रोजीची अवनिधारित क्षमता ९,९८० मेगॅवॅट होती. १९९५-९६ वर्षामधील राज्यातील १०,०३९ मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेखेरीज राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाच्या आणि अणुशक्ती महामंडळाच्या स्थापित क्षमतेत राज्याचा वाटा अनुक्रमे १,४०६ मेगॅवॅट आणि १३७ मेगॅवॅट होता.

८.२. १९९५-९६ मध्ये विद्युत निर्मितीची स्थापित क्षमता जरी १९९४-९५ इतकीच राहिली असली तरी एकूण विद्युत निर्मिती मात्र आधीच्या वर्षापेक्षा ८.६ टक्क्यांनी वाढून ५१,३२१ दशलक्ष किलोवॅट तास झाली. विद्युत निर्मितीत झालेली ही ८.६ टक्के वाढ औष्णिक विद्युत निर्मितीत, नैसर्गिक वायुजन्य विद्युत निर्मितीत व अणुशक्तिजन्य विद्युत निर्मितीत झालेली अनुक्रमे ११.४ टक्के, ४६.३ टक्के व २.९ टक्के वाढ आणि जलजन्य विद्युत निर्मितीत झालेली ३१.१ टक्के घट याचा एकत्रित परिणाम होता. राज्यातील १९९५-९६ मधील एकूण विद्युत निर्मितीत औष्णिक विद्युत निर्मितीचा वाटा ७७.५ टक्के होता. १९९६-९७ या वर्षात डिसेंबर, १९९६ अखेर ३९,५९९ दशलक्ष किलोवॅट तास विद्युत निर्मिती झाली. ही निर्मिती १९९५-९६ या वर्षातील तत्सम कालावधीतील निर्मितीपेक्षा ५.६ टक्क्यांनी अधिक होती.

८.३. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या औष्णिक विद्युत निर्मिती संयंत्राचा सरासरी संयंत्र भार १९९४-९५ मध्ये ६१.२ टक्के होता. तो १९९५-९६ मध्ये वाढून ६४.९ टक्के झाला. १९९५-९६ मधील महाराष्ट्रातील हा सरासरी संयंत्र भार (६४.९ टक्के) अखिल भारताच्या संयंत्र भारापेक्षा (६३.० टक्के) जास्त होता. १९९५-९६ मध्ये ८,५७८ मेगॅवॅट कमाल मागणी ८९ मेगॅवॅट भार नियमनाने भागविण्यात आली. १९९६-९७ ह्या वर्षात डिसेंबर, १९९६ पर्यंत ८,७९३ मेगॅवॅटची कमाल मागणी ५९८ मेगॅवॅट भार नियमनाने भागविण्यात आली.

८.४. १९९५-९६ मध्ये महाराष्ट्र राज्याने इतर राज्यांना ३५२.७ दशलक्ष किलोवॅट तास विजेची विक्री केली. त्यापैकी कर्नाटकास ३००.३ दशलक्ष किलोवॅट तास, आंध्र प्रदेशास ५०.६ दशलक्ष किलोवॅट तास व मध्य प्रदेशास १.८ दशलक्ष किलोवॅट तास विजेची विक्री करण्यात आली. १९९५-९६ मध्ये महाराष्ट्राला राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाकडून ७,४५५ दशलक्ष किलोवॅट तास आणि काक्रापार अणुशक्ती केंद्राकडून (गुजरात राज्य) ५४९ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज मिळाली. चालू वर्षात एप्रिल, १९९६ ते डिसेंबर, १९९६ पर्यंत महाराष्ट्र राज्याने इतर राज्यांना ५५४.७ दशलक्ष किलोवॅट तास विजेची विक्री केली. १९९६-९७ मध्ये डिसेंबर, १९९६ पर्यंत राज्यास राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाकडून ५,३९२ दशलक्ष किलोवॅट तास आणि काक्रापार अणुशक्ती केंद्राकडून ५६८ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज मिळाली.

8. ENERGY

8.1. The installed capacity of electricity generation in Maharashtra during 1995-96 was 10,039 Mega Watt (MW), which was the same as that for the earlier year. Of the total installed capacity of 10,039 MW in 1995-96, the Thermal capacity accounted for 71.3 per cent followed by Hydro 15.9 per cent, Natural Gas 10.9 per cent and Nuclear (Maharashtra State's share) 1.9 per cent. The derated capacity of all generation plants in the State was 9,980 MW as on 31st March, 1996. Besides the installed capacity of 10,039 MW during 1995-96 in the State, the State's share in the installed capacity of the National Thermal Power Corporation and the Nuclear Power Corporation was 1,406 MW and 137 MW respectively.

8.2. Though the installed capacity remained the same in 1995-96 as that of 1994-95, the total generation of electricity increased by 8.6 per cent over the year 1994-95 to 51,321 million Kilo Watt Hours (KWH). This increase of 8.6 per cent in electricity generation was the net result of increase by 11.4 per cent by Thermal Power Plants, 46.3 per cent by Natural Gas Units and 2.9 per cent by Nuclear Units and decrease of 31.1 per cent by Hydro-Electric units. Of the total electricity generated in the State during 1995-96, the Thermal Power Plants accounted for 77.5 per cent. During 1996-97, upto December, 1996, the generation of electricity was 39,599 million KWH, which was higher by 5.6 per cent than that in the corresponding period of 1995-96.

8.3. The average plant load factor of the Maharashtra State Electricity Board's (MSEB) Thermal plants increased from 61.2 per cent in 1994-95 to 64.9 per cent in 1995-96. The average plant load factor for Maharashtra (64.9) was higher than that for All-India (63.0) during 1995-96. The peak demand of 8,578 MW was met with 89 MW load shedding in 1995-96. During the current year 1996-97, upto December, 1996, the peak demand of 8,793 MW was met with 598 MW load shedding.

8.4. During 1995-96, Maharashtra sold 352.7 million KWH of power to other states of which 300.3 million KWH of power was sold to Karnataka, 50.6 million KWH to Andhra Pradesh and 1.8 million KWH to Madhya Pradesh. The State received 7,455 million KWH power from National Thermal Power Corporation and 549 million KWH from Kakrapar Atomic Power Station (Gujarat State) during 1995-96. During the current year from April, 1996, to December, 1996, the sale of electricity by Maharashtra to other states was 554.7 million KWH. During 1996-97 upto December, 1996 the State received 5,392 million KWH of electricity from National Thermal Power Corporation and 568 million KWH from Kakrapar Atomic Power Station.

८.५. १९९४-९५ मधील ४१,१०४ दशलक्ष किलोवॅट तास इतक्या विजेच्या वापराशी तुलना करता १९९५-९६ मध्ये विजेचा एकूण वापर ११.७ टक्क्यांनी वाढून ४५,९२४ दशलक्ष किलोवॅट तास झाला. विजेच्या वापराच्या प्रकारानुसार १९९४-९५ च्या तुलनेत १९९५-९६ मध्ये विजेच्या वापरात झालेली वाढ कृषि १६.१ टक्के, घरगुती १२.८ टक्के, वाणिज्यिक ११.० टक्के, सार्वजनिक पाणीपुरवठा ८.९ टक्के, औद्योगिक ८.५ टक्के, सार्वजनिक दिवावल्ली ५.० टक्के, रेल्वे ४.० टक्के आणि संकीर्ण ४२.१ टक्के अशी होती. १९९५-९६ मधील एकूण वीज वापरापैकी उद्योगाकरिता विजेच्या वापराचा वाटा सर्वाधिक (३९.३ टक्के) होता. शेतीसाठीचा (२९.७ टक्के) व घरगुती वापरासाठीचा (१६.८ टक्के) विजेचा वापरही मोठा होता. १९९४-९५ आणि १९९५-९६ मधील महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मितीची स्थापित क्षमता, विद्युत निर्मिती व विजेचा वापर याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ८.१ मध्ये दिली आहे.

८.६. १९९५-९६ या वर्षात महाराष्ट्रातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे ५३२.१ किलोवॅट तास, २०९.२ किलोवॅट तास व ८९.६ किलोवॅट तास होता. अखिल भारतीय पातळीवरील अगदी अलिकडील उपलब्ध आकडेवारीनुसार १९९४-९५ या वर्षात अखिल भारतातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे २८८.६ किलोवॅट तास, १११.० किलोवॅट तास आणि ५२.८ किलोवॅट तास होता.

८.७. महाराष्ट्र राज्याने ३१ मार्च, १९८९ रोजी १०० टक्के गावांच्या विद्युतीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य केले आहे. १९९५-९६ मध्ये १,०४,५२७ नवीन शेतीपंपांना वीजपुरवठा करण्यात आला. राज्यात वीज पुरविण्यात आलेल्या शेतीपंपांची एकूण संख्या मार्च, १९९६ अखेर २०.२६ लाख इतकी झाली. मार्च, १९९६ अखेर वीज पुरवण्यात आलेल्या शेतीपंपांची संख्या दर हजार हेक्टर निव्वळ कसलेल्या क्षेत्रामागे ११३ व दर हजार हेक्टर निव्वळ सिंचनाखालील क्षेत्रामागे ८०७ इतकी होती. ३१ मार्च, १९९६ पर्यंत शेतीपंपांसाठी वीज पुरविण्यासंबंधीच्या प्रलंबित अर्जांची संख्या ३.० लाख होती, तर त्या आधीच्या वर्ष अखेरीस ती ३.४ लाख इतकी होती.

८.८. १९९५-९६ वर्षामध्ये राज्यात १२३ हरिजन वस्त्यांचे विद्युतीकरण करण्यात आले. मार्च, १९९६ अखेर राज्यात विद्युतीकरण झालेल्या हरिजन वस्त्यांची एकूण संख्या ३३,४०४ (९९.५६ टक्के) होती.

८.९. महाराष्ट्रात १९९५-९६ मध्ये विजेच्या पारेषण व वितरणातील हानी १५.४ टक्के होती. अगदी अलिकडील म्हणजे १९९३-९४ वर्षांच्या राष्ट्रीय स्तरावरील उपलब्ध आकडेवारीनुसार अखिल भारतीय पातळीवरील अशा प्रकारच्या हानीशी (२१.४ टक्के) तुलना करता महाराष्ट्रातील हानी (१५.२ टक्के) कमी प्रमाणात होती.

विद्युत निर्मितीचे खाजगीकरण

८.१०. पायाभूत सुविधांच्या विकासाच्या संदर्भात भारत सरकारने घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयानुसार राज्य शासनाने वीज निर्मिती क्षेत्रामध्ये खाजगी क्षेत्राला सहभागी करून घेण्यासाठी सक्रिय पुढाकार घेतला आहे. खाजगी क्षेत्र विद्युत निर्मिती सहभागांतर्गत पुढील प्रकल्प वाटाघाटी / अंतिमीकरण / अंमलबजावणी अशा निरनिराळ्या टप्प्यांवर आहेत.

8.5. The total consumption of electricity in 1995-96 was 45,924 million KWH which was higher by 11.7 per cent than the consumption of 41,104 million KWH during 1994-95. The categorywise increase in consumption during 1995-96 over 1994-95 was, 16.1 per cent in Agriculture, 12.8 per cent in Domestic, 11.0 per cent in Commercial, 8.9 per cent in Public Water Works, 8.5 per cent in Industrial, 5.0 per cent in Public Lighting, 4.0 per cent in Railways and 42.1 per cent in miscellaneous. Out of the total consumption of electricity in 1995-96, major share was accounted for by Industrial Consumption (39.3 per cent). The share of Agricultural Consumption (29.7 per cent) and Domestic Consumption (16.8 per cent) was also sizeable. The Table No. 8.1 gives the details of installed capacity, generation and consumption of electricity in Maharashtra during 1994-95 and 1995-96.

8.6. During 1995-96, the per capita total, industrial and domestic consumption of electricity in Maharashtra was 532.1 KWH, 209.2 KWH and 89.6 KWH respectively. As per the latest data available for All-India, the per capita total, industrial and domestic consumption of electricity during 1994-95 for All India was 288.6 KWH, 111.0 KWH and 52.8 KWH respectively.

8.7. Maharashtra State has achieved 100 per cent village electrification as on 31st March, 1989. During 1995-96, 1,04,527 new agricultural pumps were energised, bringing the total number of agricultural pumps energised in the State to 20.26 lakh by the end of March, 1996. The number of pumps energised by March, 1996 per thousand hectare of net sown area was 113 and per thousand hectare of net irrigated area was 807. The number of pending applications for energisation of pump sets as on 31st March, 1996 was 3.0 lakh as compared with 3.4 lakh as on 31st March, 1995.

8.8. During the year 1995-96, 123 Harijan Basties were electrified bringing the cumulative number of Harijan Basties electrified in the State to 33,404 (99.56 per cent) as at the end of March, 1996.

8.9. The Transmission and Distribution losses of electricity in Maharashtra during 1995-96 amounted to 15.4 per cent. As per the latest available data at the national level which pertains to 1993-94, the losses for Maharashtra (15.2 per cent) were on the lower side as compared with the losses for All-India (21.4 per cent).

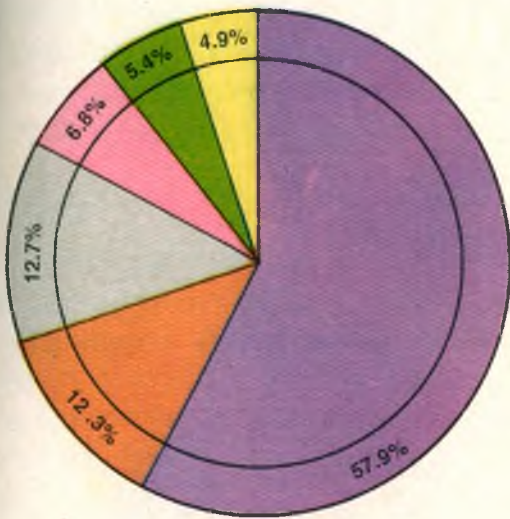
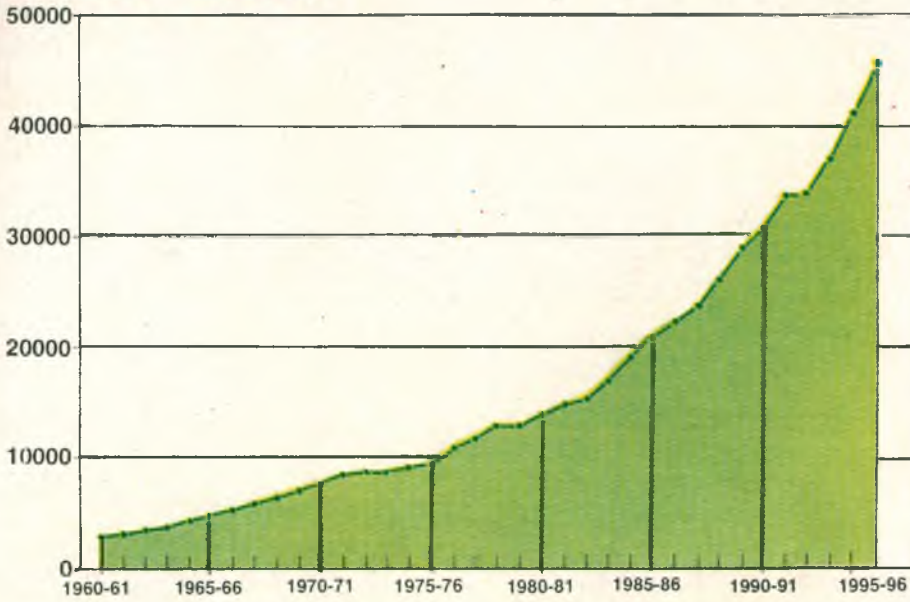
Privatisation of Electricity Generation

8.10. In keeping with the policy decision taken by the Government of India in respect of infrastructure development the State Government has taken active lead to involve private sector participation in the power sector. The projects under Private Sector Power Participation which are at various stages of negotiations/finalisation/implementation are as under.

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

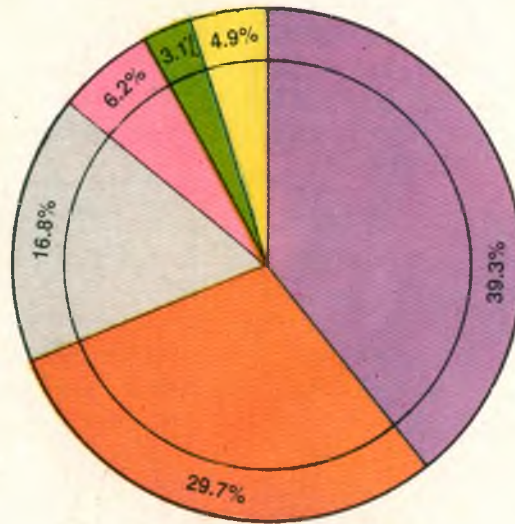
विजेचा वापर ELECTRICITY CONSUMPTION

दशलक्ष किलोवॅट तास **MILLION KWH**

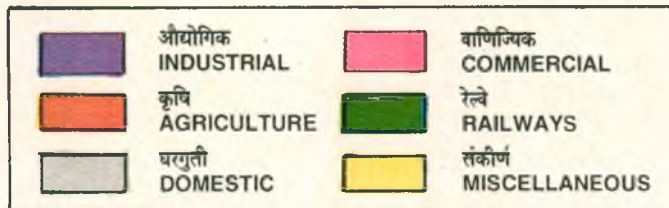
1980-81

14,034 दशलक्ष किलोवॅट तास **MILLION KWH**

1995-96

45,924 दशलक्ष किलोवॅट तास **MILLION KWH**

- (१) दाभोल वीज प्रकल्प (जिल्हा रातनागिरी). पुनर्ज्जीवित दाभोल प्रकल्पाची एकूण क्षमता, २,१८४ मेगॅवॅट असेल व त्यात ७४० मेगॅवॅटचा टप्पा-१ व १,४४४ मेगॅवॅटचा टप्पा-२ यांचा समावेश आहे. टप्पा-१ च्या बांधकामास सुरुवात झाली आहे.
- (२) नाफतावर आधारित ४१० मेगॅवॅट संयुक्त सायकल गॅस टर्बाईन प्रकल्प, पाताळगंगा (जिल्हा रायगड). वीज खरेदी करारावर स्वाक्ष्या झाल्या आहेत.
- (३) कोळशावर आधारित (२ × ५४१ मेगॅवॅट) भद्रावती प्रकल्प (जिल्हा चंद्रपूर). वीज खरेदी करार अंतिम टप्प्यात आहे.

- (1) Dabhol Power Project (Dist. Ratnagiri). The revived Dabhol project will have a total capacity of 2,184 MW consisting of Phase - I of 740 MW and Phase - II of 1,444 MW. The construction work of Phase - I has been started.
- (2) Naphtha based 410 MW Combined Cycle Gas Turbine (CCGT) Project at Patalganga (Dist. Raigad). Power Purchase Agreement has been signed.
- (3) Coal based (2 X 541 MW) Bhadravati Project (Dist. Chandrapur). Power Purchase Agreement is under finalisation.

बंदिस्त (कॅप्टिव) विद्युत निर्मिती

८.११. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने ५४ उद्योगांना बंदिस्त (कॅप्टिव) विद्युत निर्मितीस अनुमती देऊन ना-हरकत प्रमाणपत्र दिले आहे. या उद्योगांनी निर्माण केलेली वीज त्यांच्याच उपयोगासाठी वापरण्यात येईल.

सहकारी साखर कारखान्यांकडून विजेची सहनिर्मिती

८.१२. महाराष्ट्रात विजेच्या निर्मितीची (उसाच्या चिपाडांचा वापर करून) प्रत्येकी सुमारे १.५ मेगॅवॅट अतिरिक्त क्षमता असलेल्या सहा सहकारी साखर कारखान्यांनी विजेची सहनिर्मिती करून महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या पारंपण जाळ्यास डिसेंबर १९९६ अखेरपर्यंत १९.९६ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज दिली आहे. याशिवाय दोन सहकारी साखर कारखान्यांनी त्यांच्या मद्यार्क/कागद प्रकल्पातील उत्सर्जितावर आधारित विजेच्या सहनिर्मिती प्रकल्पातील अतिरिक्त वीज पारंपण जाळ्यास देण्यास सुरुवात केली आहे. तसेच महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने दोन सहकारी साखर कारखान्यांच्या जागांत विजेची सहनिर्मिती करण्याच्या विदेशी संस्थांच्या प्रस्तावांना तत्त्वतः ना-हरकत प्रमाणपत्र दिले आहे.

अपारंपरिक ऊर्जा

८.१३. भारत सरकारने अपारंपरिक व नूतनीकरणयोग्य ऊर्जा स्रोतांच्या विकासास उच्च प्राधान्य दिले असून हा २० कलमी कार्यक्रमाचा एक भाग आहे. अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत विकासांतर्गत कार्यक्रम महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (मेडा) या संस्थेतर्फे राबविण्यात येतात. भारत सरकारच्या अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत मंत्रालयातर्फे प्रकल्प व योजना यांच्या स्वरूपानुसार विहित मर्यादेच्या अधीन राहून प्रकल्पखर्चाच्या ३० ते ९० टक्क्यांच्या दरम्यान अर्थसहाय्य दिले जाते. मेडातर्फे महाराष्ट्रात राबविण्या जाणाऱ्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

- (१) सौर ऊर्जा वापर, (२) पवन ऊर्जा, (३) बायोगॅस वापर, (४) वायोमास वापर, (५) ऊर्जा संधारण व (६) विशेष प्रकल्प.

८.१४. वरील योजनांची त्यांच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर, १९९६ अखेरपर्यंतची प्रगती खालीलप्रमाणे आहे.

सौर ऊर्जा :- या योजनेतर्गत २८,५७१ सौर कुकर्स विकण्यात आले, पाणी क्षार बिरहीत करण्याची २७३ यंत्रे बसविण्यात आली आणि सौर ऊर्जेवर पाणी गरम करण्याच्या प्रतिदिन एकूण २६.५४ लाख लिटर क्षमतेच्या संवत्रांची स्थापना करण्यात आली.

Captive Power Generation

8.11. MSEB has granted permission and given NOC to 54 industries in the State for the generation of captive power. Power generated by these industries will be used for their own purpose.

Co-generation of Electricity by Co-operative Sugar Factories

8.12. In Maharashtra six co-operative sugar factories having surplus power generation capacity (Bagasse based) of about 1.5 MW each have already started co-generation and have fed 19.96 million KWH of electricity to MSEB grid till the end of December 1996. In addition, two co-operative sugar factories with co-generation projects based on their distillery/paper mill effluents have already started feeding surplus power to the grid. MSEB has also granted NOC, in principle, to co-generation projects proposed by foreign firms in the premises of two more co-operative sugar factories.

Non-conventional Energy

8.13. The development of non-conventional and renewable sources of energy has been given high priority by the Government of India and is a part of the 20-Point Programme. The programmes covered under non-conventional sources of energy are implemented by the Maharashtra Energy Development Agency (MEDA). The Ministry of Non-conventional Energy Sources, Government of India provides financial assistance varying from 30 per cent to 90 per cent of the project cost subject to a ceiling limit depending upon the projects and schemes. The schemes implemented in Maharashtra by MEDA are (i) Solar Energy Utilisation, (ii) Wind Energy, (iii) Biogas Utilisation, (iv) Biomass Utilisation, (v) Energy Conservation and (vi) Special Projects.

8.14. The performance in respect of the above schemes since their inception till the end of December, 1996 is as follows.

Solar Energy :- Under this scheme, 28,571 solar cookers were sold, 273 Solar Desalination Systems were installed and Solar Water Heating Systems with a total capacity of 26.54 lakh litre per day (lpd) were installed.

पवन ऊर्जा :- " मेडा " कडून विजयदुर्ग (जिल्हा सिंधुदुर्ग) आणि चाळकेंवाडी (जिल्हा सातारा) येथे अनुक्रमे १.५ व २ मेगॅवॅट क्षमतेच्या पवन क्षेत्र प्रकल्पांची (विंडफार्म प्रकल्प) उभारणी करण्यात आली असून ते कार्यान्वित करण्यात आले आहेत आणि महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या पारेषण जाळ्यास डिसेंबर, १९९६ अखेरपर्यंत २५.७ लाख किलोवॅट तास वीज दिली आहे.

सोलर फोटोव्होल्टिक कार्यक्रम :- या कार्यक्रमाखाली फोटोव्होल्टिक पद्धतीचे ४,१२५ सोलर दिवे, २६२ सोलर फोटोव्होल्टिक बॅटरी चार्जर्स आणि १७५ सोलर फोटोव्होल्टिक स्प्रेअर्सची उभारणी करण्यात आली.

बायोगॅस संयंत्र :- या योजनेखाली सामूहिक ७२, संस्थांमध्ये १५ व मलावर आधारित १३२ बायोगॅस संयंत्रांची स्थापना करण्यात आली.

बायोगॅस गॅसिफायर कार्यक्रम :- या कार्यक्रमाखाली २७८ सुधारित शवदाहिन्या व ३१७ गॅसिफायर संघ स्थापित करण्यात आले.

ऊर्जा संधारण कार्यक्रम :- ऊर्जेचा अकार्यक्षमपणे वापर होतो का हे पाहण्यासाठी या कार्यक्रमांतर्गत विविध औद्योगिक आस्थापनांची तपासणी केली जाते आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेस बाधा न आणता ऊर्जेची बचत करण्यासाठी उपाय सुचविण्यात येतात. आतापर्यंत तज्ज्ञांच्या सहाय्याने अशा १३९ तपासण्या यशस्वीरीत्या पूर्ण करण्यात आल्या. या तपासणी अहवालांतील सुचनांची अंमलबजावणी केल्याने तपासणीनंतरच्या वर्षात ७६५.२ लाख किलोवॅट तास इतक्या ऊर्जेची बचत झाली.

बाह्य सहाय्य मिळणारे प्रकल्प

८.१५. राज्य शासनास जागतिक बँक, जपानच्या ओईसीएफ व जर्मनीच्या कॅएफडब्ल्यू यांच्याकडून बाह्य सहाय्य मिळत आहे. बाह्य सहाय्य मिळणारे प्रकल्प पुढीलप्रमाणे आहेत.

- (१) उजनी (जिल्हा सोलापूर) जलविद्युत प्रकल्प (ओईसीएफ, जपान)
- (२) महाराष्ट्र ऊर्जा प्रकल्प-१ (जागतिक बँक)
 - (अ) कोयना टप्पा चार
 - (ब) पारेषण (एमएसईवी) टप्पा एक.
- (३) महाराष्ट्र ऊर्जा प्रकल्प-२ (जागतिक बँक)
 - (अ) चंद्रपूर औष्णिक विद्युत केंद्र युनिट क्र. ७
 - (ब) चंद्रपूर-पडगे एचव्हीडीसी पारेषण योजना.
- (४) घाटगर (जिल्हा अहमदनगर) उदंचन योजना (ओईसीएफ, जपान).
- (५) वेस्ट हीट रिकव्हरी प्रकल्प (युनिट-१ व २) उरण (जिल्हा रायगड) (कॅएफडब्ल्यू, जर्मनी).

Wind Energy :- The wind farm projects, erected and commissioned by the MEDA, at Vijaydurg (Dist. Sindhudurg) and Chalkewadi (Dist. Satara) of 1.5 MW and 2 MW respectively have fed 25.7 lakh KWH of electricity to the MSEB grid till the end of December, 1996.

Solar Photovoltaic (SPV) Programme :- Under this programme, 4,125 SPV lanterns, 262 SPV battery chargers and 175 SPV sprayers have been installed.

Bio-gas plants :- Under this scheme, 72 community, 15 institutional and 132 nightsoil based bio-gas plants have been installed.

Biomass Gassifier Programme :- Under this programme, 278 improved crematoria and 317 gassifier units have been installed.

Energy Conservation Programme :- Under this programme energy audits of various industrial establishments are undertaken to identify inefficient use of energy and to suggest ways and means to save energy without affecting efficiency. So far 139 audits have been conducted successfully with the help of experts and the implementation of suggestions made in the audit reports has resulted in energy savings of 765.2 lakh KWH in the post-audit year period.

Externally Assisted Projects

8.15. The State Government has been receiving external assistance for projects from the World Bank, OECF of Japan and KFW of Germany. The following is the list of externally aided projects.

- (i) Ujani (Dist. Solapur) Hydro Project (OECF, Japan).
- (ii) Maharashtra Power Project-I (World Bank)
 - (a) Koyna Stage IV
 - (b) Transmission (MSEB) Phase-I.
- (iii) Maharashtra Power Project -II (World Bank)
 - (a) Chandrapur Thermal Unit No. 7
 - (b) Chandrapur-Padghe HVDC Transmission-Scheme.
- (iv) Ghatgar (Dist. Ahmadnagar) Pump Storage Scheme (OECF, Japan).
- (v) Waste Heat Recovery Project (Unit I & II) Ura: (Dist. Raigad) (KFW, Germany).

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.1
महाराष्ट्रातील वीज पुरवठा/Electricity Supply in Maharashtra

वाच	वर्ष/Year		१९९४-९५ च्या तुलनेत १९९५-९६ मध्ये आलेली टक्केवारी वाढ	Item
	1994-95	1995-96	Percentage in- crease in 1995- 96 over 1994-95	
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
(अ) स्थापित क्षमता (मॅगवॅट)				(A) Installed capacity (in MW)
(१) आण्विक	7,155	7,155	0.00	(1) Thermal
(२) जलजन्य	1,602	1,602	0.00	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायुजन्य	1,092	1,092	0.00	(3) Natural Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	190	190	0.00	(4) Nuclear (Maharashtra's Share)
एकूण	10,039	10,039	0.00	Total
(ब) उत्पादन (दशलक्ष किलोवॅट तास)				(B) Generation (in million KWH)
(१) आण्विक	35,733	39,794	11.36	(1) Thermal
(२) जलजन्य	6,508	4,482	(-)31.13	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायुजन्य	4,336	6,343	46.29	(3) Natural Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	682	702	2.93	(4) Nuclear (Maharashtra's Share)
एकूण	47,259	51,321	8.59	Total
(क) वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास)				(C) Consumption (in million KWH)
(१) घरेगुती	6,853	7,732	12.83	(1) Domestic
(२) वाणिज्यिक	2,566	2,849	11.03	(2) Commercial
(३) औद्योगिक	16,646	18,053	8.45	(3) Industrial
(४) कृषि	11,735	13,621	16.07	(4) Agriculture
(५) सार्वजनिक दिवाळती	364	382	4.95	(5) Public Lighting
(६) रेल्वे	1,364	1,419	4.03	(6) Railways
(७) सार्वजनिक पाणीपुरवठा	1,120	1,220	8.93	(7) Public Water Works
(८) संकीर्ण	456	648	42.11	(8) Miscellaneous
एकूण	41,104	45,924	11.73	Total

१. उद्योग

१.१. महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक क्षेत्राचे स्थान महत्त्वाचे आहे व औद्योगिक क्षेत्रात वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा मोठा आहे. १९९५-९६ मधील एकूण राज्य उत्पन्नामध्ये वस्तुनिर्माण (नोंदणीकृत व अननोंदणीकृत) क्षेत्राचा वाटा २५.३ टक्के होता, तर कृषि क्षेत्राचा वाटा १८.९ टक्के होता. या तुलनेत त्याच वर्षी अखिल भारतीय पातळीवर तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे १७.४ व २९.३ होती. काम करणाऱ्यांची संख्या विचारात घेतासुद्धा महाराष्ट्रात वस्तुनिर्माण क्षेत्र महत्त्वाचे आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात एकूण मुख्यतः काम करणाऱ्यांपैकी वस्तुनिर्माण, देखभाल आणि दुरुस्ती क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची टक्केवारी १३.२ होती, तर अखिल भारतीय पातळीवर ही टक्केवारी १०.० होती.

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचा (वस्तुनिर्माण) निर्देशांक

१.२. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचा वस्तुनिर्माण क्षेत्राकरिता मासिक निर्देशांक (माया १९८०-८१ = १००) ऑक्टोबर, १९९६ मध्ये २९८.६ (अस्थायी) होता आणि तो ऑक्टोबर, १९९५ च्या निर्देशांकापेक्षा ११.० टक्क्यांनी जास्त होता. ऑक्टोबर, १९९५ चा निर्देशांक ऑक्टोबर, १९९४ च्या तुलनेत १०.९ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९६-९७ च्या पहिल्या सात महिन्यांचा वस्तुनिर्माण क्षेत्राकरिता सरासरी निर्देशांक १९९५-९६ च्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा १२.१ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९५-९६ चा संपूर्ण वर्षाचा सरासरी निर्देशांक १९९४-९५ च्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा १३.० टक्क्यांनी अधिक होता.

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्रातील उद्योग

१.३. महाराष्ट्रातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादनात (१) खाद्य वस्तू, (२) पेये, तंबाखू व तंबाखूची उत्पादने, (३) सुती कापड, (४) कापडाच्या वस्तू, (५) कागद, कागदाच्या वस्तू आणि मुद्रण, (६) रबर, प्लास्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, (७) मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ, (८) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून), (९) यंत्रसामग्री (विद्युत सामग्री सोडून), (१०) विद्युत सामग्री, साधने व उपकरणे आणि (११) परिवहन सामग्री व सुटे भाग या ११ उद्योग गटांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीमध्ये या ११ उद्योग गटांचा एकत्रित वाटा १९९४-९५ या वर्षाकरिता ७१ टक्के होता. अखिल भारतीय पातळीवरील तत्सम वाटा ६२ टक्के (१९९३-९४) होता. ह्या उद्योग गटांच्या १९९६-९७ च्या पहिल्या सात महिन्यांतील व १९९५-९६ च्या त्याच कालावधीतील अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनांच्या सरासरी निर्देशांकांच्या आधारे असे अनुमान काढता येते की, राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील औद्योगिक उत्पादन १९९६-९७ च्या पहिल्या सात महिन्यांत १९९५-९६ च्या त्याच कालावधीतील उत्पादनांपेक्षा ११.९ टक्क्यांनी जास्त होते. वर्ष १९९५-९६ साठी पूर्ण वर्षाचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षाच्या तत्सम निर्देशांकापेक्षा १४.९ टक्क्यांनी अधिक होता.

9. INDUSTRIES

9.1. The industrial sector occupies a prominent position in the economy of Maharashtra and manufacturing is the major constituent of the industrial sector. In the year 1995-96 the manufacturing sector (registered and unregistered together) contributed 25.3 per cent to the total State Income while agriculture sector contributed 18.9 per cent. As against this, at the All-India level, the corresponding percentages were 17.4 and 29.3 respectively. In respect of employment also, the manufacturing sector is important in Maharashtra. According to the 1991 Population Census 13.2 per cent of the main workers in the State were engaged in manufacturing, processing, servicing and repair activity while at the All-India level, the corresponding percentage was 10.0.

Index Number of Industrial Production (manufacturing) in India.

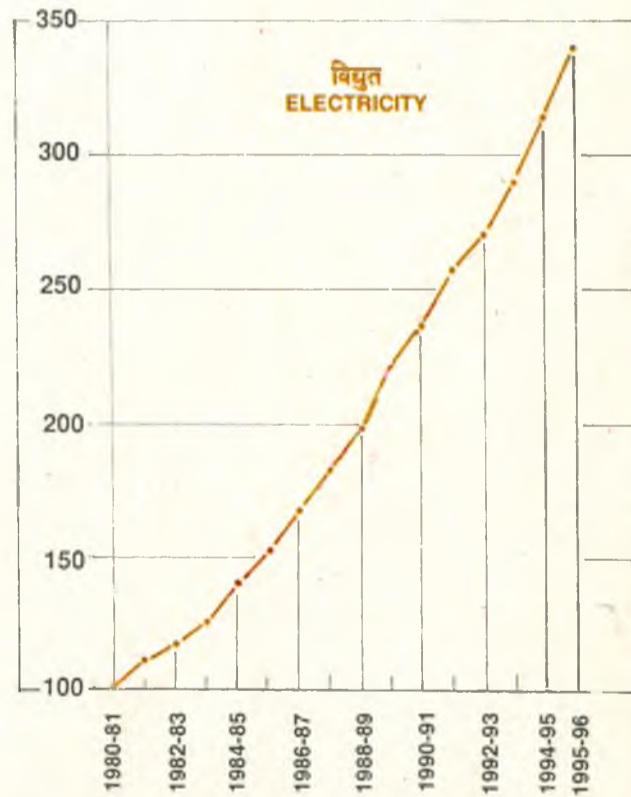
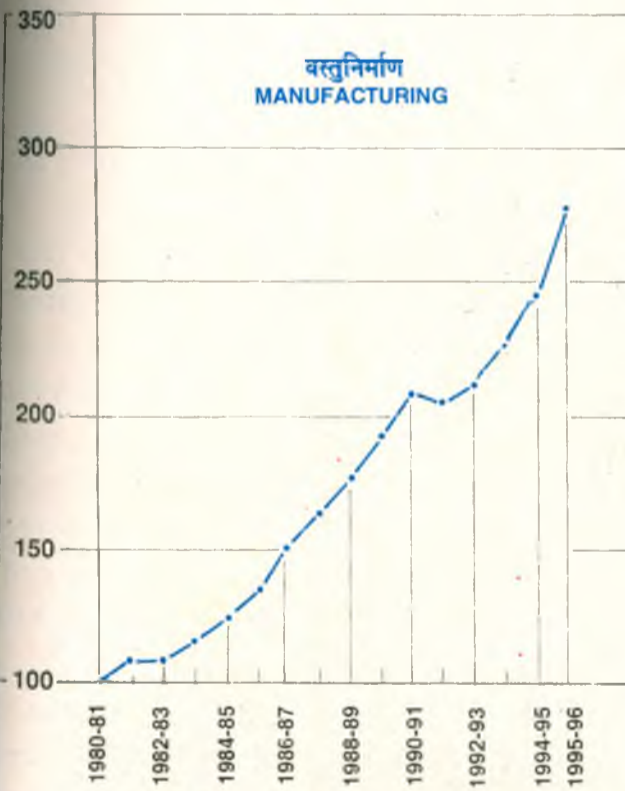
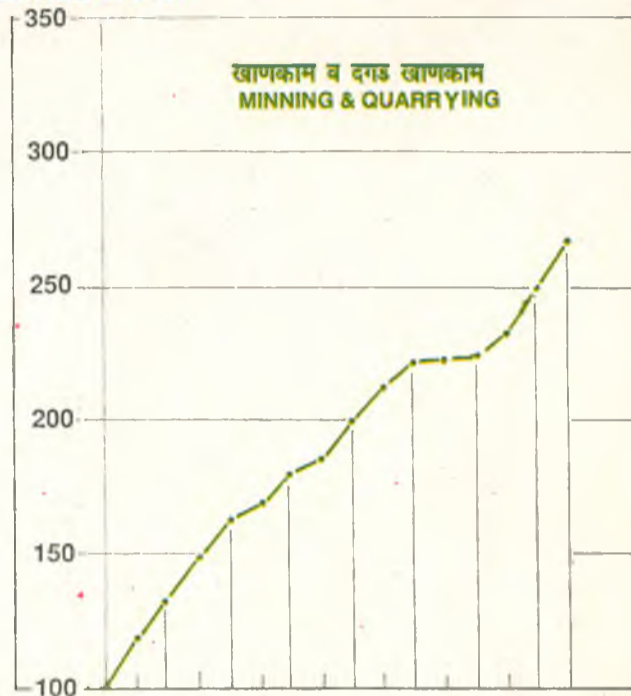
9.2. The Index Number of industrial production in India for manufacturing sector (base 1980-81=100) for the month of October, 1996 (provisional) was 298.6, showing an increase of 11.0 per cent over that for October, 1995. The latter was higher by 10.9 per cent than that for October, 1994. The average index number of manufacturing sector for the first seven months of 1996-97 was higher by 12.1 per cent than that for the corresponding period of 1995-96. The average index number of manufacturing sector for the full year of 1995-96 was higher by 13.0 per cent than that for 1994-95.

Industrial Scenario in Maharashtra

9.3. The eleven industry divisions viz. (1) Food products, (2) Beverages, tobacco and tobacco products, (3) Cotton textiles, (4) Textile products, (5) Paper, paper products and printing, (6) Rubber, plastic, petroleum and coal products, (7) Basic chemicals and chemical products, (8) Metal products and parts except machinery and equipment, (9) Machinery except electrical machinery, (10) Electrical machinery, apparatus and appliances, and (11) Transport equipment and parts contribute substantially to the industrial production in the State. These industry divisions contributed sizeably (62 per cent) to the net value added at the All-India level in 1993-94 and 71 per cent to the net value added in the State in 1994-95. Based on the average index of industrial production in India in respect of these industry divisions for the first seven months of 1995-96 and 1996-97, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State was higher by 11.9 per cent in the first seven months of 1996-97 than that for the corresponding period in 1995-96. The average index for the entire year 1995-96 was higher by 14.9 per cent over that of the previous year.

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

संस्थापक वर्ष / BASE YEAR 1980-81 = 100

९.४. नोंदणीकृत कारखान्यांच्या बाबतीत विविध बाबीसंबंधीची आकडेवारी वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा) द्वारे आणि कारखाना अधिनियम १९४८, याअंतर्गत विहित करण्यात आलेली विविध प्रपत्रे यातून दरवर्षी उपलब्ध होते. वार्षिक उद्योग पाहणीमध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राखेरीज वीज, गॅस व वाष्प, पाणीपुरवठा केंद्रे, अपारंपरिक उर्जा केंद्रे, साटवण व गांडाम सेवा आणि दुरुस्ती सेवा यांचा समावेश होतो. वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित भारताकरिता अलिकडील निष्कर्ष १९९३-९४ या वर्षाकरिता उपलब्ध आहेत. त्या निष्कर्षानुसार औद्योगिक क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्याचे भारतातील आघाडीवरील स्थान कायम आहे. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील महाराष्ट्राचा हिस्सा १९९३-९४ मध्ये एकूण उत्पादन मूल्यामध्ये २१.७ टक्के, तर निव्वळ मूल्यवृद्धीत २४.४ टक्के होता. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील स्थूल उत्पादन मूल्य व निव्वळ मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा हिस्सा १९८७-८८ ते १९९३-९४ या वर्षासाठी खालील तक्ता क्र. ९.१ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 9.1.

देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील स्थूल उत्पादन मूल्यात आणि निव्वळ मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा हिस्सा
Share of Maharashtra in gross output and net value added in organised industries
sector of the country

वर्ष (1)	देशातील स्थूल उत्पादन मूल्यात महाराष्ट्राची (हिस्सा) टक्केवारी Percentage share of Maharashtra in India in gross output (2)	देशातील निव्वळ मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राची (हिस्सा) टक्केवारी Percentage share of Maharashtra in India in Net Value Added (3)	Year (1)
१९८७-८८	21.3	22.1	1987-88
१९८८-८९	21.2	23.7	1988-89
१९८९-९०	21.6	23.0	1989-90
१९९०-९१	22.7	23.3	1990-91
१९९१-९२	19.8	19.8	1991-92
१९९२-९३	21.2	22.8	1992-93
१९९३-९४	21.7	24.4	1993-94

९.५. वाउपा १९९३-९४ च्या उत्पादन मूल्याच्या आकडेवारीवरून जेसे आढळून येते की, एकूण २४ मुख्य (दोन अंकी) उद्योग गटांपैकी २० उद्योग गटांमध्ये महाराष्ट्र राज्य देशातील आघाडीवरील पहिल्या तीन राज्यांपैकी एक राज्य होते. या २० उद्योग गटांपैकी १४ उद्योग गटांत महाराष्ट्राचा प्रथम क्रमांक लागतो. सात उद्योगगटांकरिता, प्रत्येकी, देशातील त्या गटाच्या एकूण उत्पादन मूल्यात राज्याचा वाटा एक चतुर्थांशपेक्षा जास्त होता. ते उद्योग गट म्हणजे (१) इतर वस्तुनिर्माण उद्योग (३५.२ टक्के), (२) भांडवली वस्तुंची दुरुस्ती (३३.९ टक्के), (३) धातूच्या वस्तू (३२.८ टक्के), (४) रसायने व रासायनिक उत्पादने (३०.८ टक्के), (५) परिवहन सामग्री व सुटे भाग (२७.७ टक्के), (६) जलशुद्धीकरण (२६.० टक्के) आणि (७) रबर, पेट्रोलियम व कोळसा यांचा उत्पादन (२५.५ टक्के) हे होत. महाराष्ट्रातील नोंदणीकृत कारखान्यांतील दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धी रुपये २,५५१ देशातील सर्व प्रमुख राज्यात सर्वाधिक तसेच संपूर्ण देशासाठीच्या रुपये ९७८ दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धीच्या तुलनेत वरीच अधिक होती.

9.4. In the case of registered manufacturing sector a large volume of data on variety of aspects is available on annual basis through Annual Survey of Industries (ASI) and through various returns prescribed under the Factories Act, 1948. Besides manufacturing sector, ASI also covers other industries viz. electricity, gas and steam, water works, non-conventional energy, storage and warehousing and repair services. The latest available results of ASI at the All-India level pertain to 1993-94. According to these results, Maharashtra continues to be in the leading position on the industrial scene in India. The State accounted for 21.7 per cent of gross value of output and 24.4 per cent of net value added in the organised industrial sector of the country during 1993-94. Share of Maharashtra in the gross output and the net value added during 1987-88 to 1993-94 is shown in the following Table No. 9.1.

9.5. The A.S.I. results of 1993-94 reveal that out of the 24 industry divisions, in as many as 20 industry divisions Maharashtra was one among the first three leading States in the country in respect of value of output. Out of these 20 industry divisions, the State occupied first position in 14 industry divisions. The State has more than one fourth share in the value of output for the country in respect of each of the seven industry divisions viz., (1) Other manufacturing industries (35.2 per cent), (2) Repair of capital goods (33.1 per cent), (3) Metal Products (32.8 per cent), (4) Chemicals and Chemical products (30.8 per cent), (5) Transport equipment and parts (27.7 per cent), (6) Water works (26.0 per cent) and (7) Rubber, Petroleum and Coal products-(25.5 per cent). The per capita net value added by the registered factories sector in the State (Rs. 2,551) was the highest among all the major States in India and was much higher than that for the entire country (Rs. 978).

९.६. मुंबई, ठाणे, पुणे या औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत भागाच्या पट्ट्याबाहेर उद्योग स्थापन करण्यास उत्तेजन देण्यावर शासकीय धोरणांचा भर आहे. राज्यातील कारखान्यांतील एकूण रोजगारात वृहन्मुंबई (मुंबई व मुंबई उपनगर जिल्हे), ठाणे व पुणे हे जिल्हे बगळता इतर जिल्हांचा वाटा १९७५ मध्ये २३ टक्के होता, तो १९९५ मध्ये ४१ टक्के इतका वाढला. मुंबईतील संपाचा परिणाम झालेला सुती कापड उद्योग बगळता १९७५ ते १९९५ या काळात कारखान्यांतील रोजगारात झालेल्या निव्वळ वाढीत सुद्धा मुंबई-ठाणे-पुणे औद्योगिक पट्ट्याबाहेरील इतर जिल्हांचा हिस्सा बराच मोठा म्हणजे ९४ टक्के होता.

९.७. महाराष्ट्रातील संघटित उद्योग क्षेत्राच्या घटकांच्या सापेक्ष महत्त्वात गेल्या तीन दशकांत लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. १९६० मध्ये ग्राहक वस्तुउद्योगांस महत्त्वाचे स्थान होते आणि संघटित उद्योगांच्या एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीत त्यांचा वाटा ५२ टक्के होता. ह्या उच्चो गटांचे तौलनिक महत्त्व हळूहळू कमी होऊन भांडवली वस्तुउद्योग व पुनर्निर्माण वस्तुउद्योगांचे महत्त्व वाढत आहे. १९९४-९५ मध्ये ग्राहक वस्तु उद्योगांचा एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीतील हिस्सा फक्त १८ टक्के इतकाच होता.

९.८. वार्षिक उद्योग पाहणी १९९३-९४ व १९९४-९५ मध्ये गोळा करण्यात आलेल्या माहितीच्या तक्तीकरणाने आधारित राज्यातील औद्योगिक क्षेत्राची ठळक वैशिष्ट्ये या प्रकाशनाच्या भाग दोन मधील तक्ता क्र. ३४ मध्ये दर्शविली आहेत. राज्यात १९९४-९५ मध्ये संघटित उद्योगांतील निव्वळ मूल्यवृद्धी २३,५५४ कोटी रुपये होती. ती १९९३-९४ मधील निव्वळ मूल्यवृद्धीपेक्षा १६.५ टक्क्यांनी जास्त होती. या १६.५ टक्के वाढीत (३,१९९ कोटी रुपये) प्रामुख्याने (१) यंत्रसामग्री, परिवहन सामग्री बगळून (७२५ कोटी रुपये), (२) परिवहन सामग्री व सुटे भाग (७२४ कोटी रुपये), (३) वीज उत्पादन, संप्रेषण आणि वितरण (५४१ कोटी रुपये), (४) मूलभूत धातू व मिश्र धातू उद्योग (४५६ कोटी रुपये) ह्या उद्योगगटांचा प्रमुख वाटा आहे.

९.९. वार्षिक उद्योग पाहणी मधून मिळणाऱ्या आकडेवारीवर आधारित आर्थिक महत्त्वाच्या काही गुणोत्तरांचा (प्रमाण) अभ्यास करणे उद्बोधक ठरेल. राज्यातील उद्योगांमधील उत्पादन/निविष्टी गुणोत्तरात किंचित वाढता कल दिसून येतो. सदर गुणोत्तर १९९१-९२ साली १.३० होते, ते १९९४-९५ साली १.३२ झाले. उद्योगांच्या विविध प्रकारानुसार या गुणोत्तरात १९९४-९५ मध्ये १.१६ ते १.६२ असा फरक आढळतो. अखिल भारतीय पातळीवर १९९३-९४ मध्ये हे प्रमाण १.३३ होते. १९९४-९५ मध्ये वीज या उद्योगाचा प्रामुख्याने समावेश असलेल्या "इतर" या गटासाठी स्थिर भांडवलाचे निव्वळ मूल्यवृद्धीशी गुणोत्तर सर्वाधिक म्हणजे ३.६१ होते. वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील निरनिगळ्या उद्योगगटांसाठी हे गुणोत्तर ०.८५ ते २.३७ या दरम्यान होते. पुढील तक्ता क्रमांक ९.२ मध्ये १९९१-९२ ते १९९४-९५ या वर्षासाठी अशी महत्त्वाची गुणोत्तरे दिली आहेत. अखिल भारतीय पातळीवरील सर्व उद्योगांसाठी सरासरी तत्सम गुणोत्तरेही १९९१-९२ ते १९९३-९४ साठी त्या तक्त्यात दिली आहेत.

9.6. The thrust of the Government policies is on encouraging the industries in areas other than the industrially advanced Mumbai-Thane-Pune belt. The total share of districts other than Brihanmumbai (Mumbai and Mumbai Suburban Districts), Thane and Pune in the factory employment went up to 41 per cent in 1995 from 23 per cent in 1975. These districts outside Mumbai-Thane-Pune industrial belt also accounted for a large proportion i.e. 94 per cent of the total net additional factory employment (excluding cotton textile industry which was affected by strikes in Mumbai) between 1975 and 1995.

9.7. The composition of the organised industrial sector in Maharashtra has undergone a considerable change in the last three decades. In 1960 the consumer goods industries were predominant and the net value added by these industries was then about 52 per cent of total net value added by all the organised industries together. The relative importance of these industries has gradually declined with shift towards the capital goods and intermediate goods industries. The contribution in terms of net value added of the consumer goods industries was only 18 per cent in 1994-95.

9.8. The salient features of industrial sector in the State for 1993-94 and 1994-95 based on data collected in ASI are shown in Table No. 34 of Part II. The net value added by all factories in the State during 1994-95 was Rs. 22,554 crore, which was higher by 16.5 per cent than that in 1993-94. The industry divisions that mainly contributed to this 16.5 per cent increase (Rs. 3,199 crore) in the net value added during 1994-95 were (1) Manufacture of machinery and equipments other than transport equipment (by Rs. 725 crore), (2) Manufacture of transport equipment and parts (by Rs. 724 crore), (3) Generation, transmission and distribution of electricity (by Rs.541 crore), (4) Basic metal and alloys industries (by Rs. 456 crore).

9.9. It is interesting to study some of the main ratios of economic importance based on ASI data. The output input ratio is showing a slightly rising trend. The ratio which was 1.30 in 1991-92 increased to 1.32 in 1994-95. At industry division level the ratio varied between 1.16 to 1.62 during 1994-95. At the All-India level, this ratio was 1.33 in 1993-94. The ratio of fixed capital to net value added for the State for 1994-95 was the maximum (3.61) for industry division 'Others' in which electricity generation is a major activity. In the manufacturing industries at industry division level, it varied between 0.85 to 2.37. Important ratios for the years 1991-92 to 1994-95 are given in the Table No. 9.2 below. The corresponding ratios for India at the aggregate level are also given in the table for the years 1991-92 to 1993-94.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 9.2
 महाराष्ट्र राज्यातील उद्योग गटांची महत्त्वाची प्रमाणे
 Important Ratios of Groups of Industries in Maharashtra State

उद्योग गट	वर्ष	स्थिर भांडवलाने	स्थिर	प्रति	एकूण	कामगारांच्या	वापरलेल्या	Industry divisions
		निव्वळ मूल्यपूर्वदारी प्रमाण	भांडवलाने एकूण उत्पादनाची प्रमाण	श्रमदिन निव्वळ मूल्यपूर्वदारी (रु.)	उत्पादनाचे एकूण निविष्टीशी प्रमाण	वेतनाचे निव्वळ मूल्यपूर्वदारी प्रमाण	मालाने उत्पादनाशी प्रमाण	
(1)	(2)	Fixed Capital/ net value added ratio	Fixed capital /output ratio	Net Value added per manday (Rs.)	Output input ratio	Proportion of wages to net value added	Proportion of material input to output	(1)
खाद्य वस्तू, पेये, तंबाखू इत्यादी	1991-92	1.55	0.18	156.75	1.16	0.25	0.78	Food products, beverages, tobacco etc.
	1992-93	1.58	0.19	174.45	1.16	0.25	0.78	
	1993-94	2.03	0.21	177.02	1.14	0.26	0.79	
	1994-95	1.69	0.20	228.28	1.16	0.22	0.77	
मुनी व इतर कापड व कापडाच्या वस्तू	1991-92	0.97	0.26	172.24	1.36	0.42	0.55	Cotton textiles, other textiles and products.
	1992-93	1.51	0.31	175.23	1.32	0.41	0.56	
	1993-94	1.57	0.34	200.70	1.33	0.37	0.54	
	1994-95	2.10	0.39	231.66	1.29	0.36	0.57	
लाकूड, कागद, चामडे व त्यांच्या वस्तू	1991-92	1.79	0.37	219.75	1.34	0.30	0.56	Wood,paper, leather and their products.
	1992-93	1.89	0.40	270.48	1.35	0.25	0.55	
	1993-94	1.67	0.39	346.33	1.36	0.20	0.54	
	1994-95	1.55	0.40	420.00	1.40	0.20	0.53	
मूलभूत रसायने, रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व त्यांचे पदार्थ	1991-92	1.46	0.27	749.20	1.29	0.13	0.66	Basic chem., rubber,plastics, petro.pro.etc.
	1992-93	1.50	0.30	817.75	1.32	0.12	0.63	
	1993-94	1.42	0.33	980.46	1.35	0.10	0.60	
	1994-95	1.79	0.36	941.03	1.30	0.12	0.64	
अधातू खनिजे, धातू, त्यांच्या वस्तू व सुटे भाग	1991-92	1.92	0.33	311.23	1.25	0.22	0.62	Non-metalic, min.,met., pro.and s. parts.
	1992-93	2.45	0.36	295.68	1.22	0.25	0.64	
	1993-94	3.02	0.50	350.43	1.24	0.21	0.62	
	1994-95	2.37	0.44	481.47	1.28	0.19	0.59	
यंत्र सामग्री परिवहन सामग्री धरून	1991-92	1.00	0.23	368.32	1.35	0.27	0.62	Machinery including trans. equipment.
	1992-93	1.19	0.27	439.75	1.35	0.23	0.62	
	1993-94	1.13	0.26	491.31	1.35	0.21	0.61	
	1994-95	0.98	0.24	673.77	1.38	0.18	0.60	
उत्पादन करणारे इतर उद्योग	1991-92	0.50	0.11	248.15	1.30	0.26	0.67	Other mfg. industries
	1992-93	0.49	0.09	436.00	1.26	0.15	0.69	
	1993-94	0.82	0.15	424.33	1.24	0.16	0.70	
	1994-95	0.85	0.12	427.13	1.19	0.20	0.72	
इतर (वीज उद्योग धरून)	1991-92	5.70	1.56	333.85	1.46	0.27	0.53	Others (including electricity).
	1992-93	4.64	1.34	449.09	1.51	0.22	0.36	
	1993-94	4.30	1.29	537.17	1.54	0.21	0.50	
	1994-95	3.61	1.12	615.00	1.62	0.19	0.38	
सर्व उद्योग महाराष्ट्र	1991-92	1.92	0.38	332.61	1.30	0.24	0.64	All Industries Maharashtra
	1992-93	2.01	0.40	381.87	1.31	0.21	0.61	
	1993-94	2.02	0.43	441.98	1.32	0.19	0.61	
	1994-95	1.93	0.41	522.41	1.32	0.19	0.60	
सर्व उद्योग भारत	1991-92	2.77	0.51	283.25	1.29	0.25	0.62	All Industries India
	1992-93	2.71	0.52	349.18	1.30	0.23	0.61	
	1993-94	2.54	0.53	432.35	1.33	0.20	0.60	

९.१०. वार्षिक उद्योग पाहणी १९९४-९५ च्या आकडेवारीनुसार, राज्यातील २१ टक्के कारखाने ग्रामीण भागात होते. अखिल भारतीय पातळीवर हे प्रमाण १९९३-९४ मध्ये २९ टक्के होते. १९९४-९५ मध्ये राज्यातील ग्रामीण भागातील कारखान्यांचा हिस्सा स्थिर भांडवलात ३० टक्के, उत्पादन मूल्यात २८ टक्के आणि निव्वळ मूल्यवृद्धीत २५ टक्के होता. अखिल भारतीय पातळीवर १९९३-९४ मध्ये तत्सम बाबींचा हिस्सा अनुक्रमे २७, ३० व २८ टक्के होता. राज्यातील ३४ टक्के कारखाने मुंबई महानगर क्षेत्रात असून त्यांचा हिस्सा स्थिर भांडवलात ४६ टक्के, उत्पादन मूल्यात ३९ टक्के व निव्वळ मूल्यवृद्धीत ४१ टक्के होता. ग्रामीण भागातील बहुसंख्य कारखाने “खाद्य वस्तू” (१६ टक्के), “मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ” (१३ टक्के), “अधातू खनिज पदार्थ” (११ टक्के), “परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्रसामग्री” (११ टक्के), या चार उद्योग गटांतील होते.

नवीन नोंदणी झालेले कारखाने

९.११. कारखाने अधिनियम, १९४८ च्या अंतर्गत राज्यात १९९५ मध्ये २,५३२ नवीन कारखाने नोंदले गेले. या कारखान्यातील कामगारांची संख्या ८८ हजार होती. नवीन कारखान्यांपैकी ९१ टक्के कारखाने प्रत्येकी ५० पेक्षा कमी कामगार असणारे होते. या नवीन कारखान्यांत सर्वात जास्त प्रमाणे सुती कापड (२८.५ टक्के), खाद्य पदार्थ (१३.२ टक्के), मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ (७.३ टक्के), यंत्रसामग्री वगळून धातूच्या अन्य वस्तू व सुटे भाग (६.८ टक्के) आणि लाकूड व लाकडाच्या वस्तू (६.३ टक्के) या उद्योग गटांचे होते.

औद्योगिक क्षेत्रातील प्रमुख घडामोडी

९.१२. भारत सरकारने जुलै, १९९१ मध्ये जाहीर केलेल्या नवीन औद्योगिक धोरणाचा मुख्य भर, देशात उद्योजकता वाढीला व तांत्रिक प्रगतीला पोषक वातावरण निर्माण करणे, त्याचप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेत उतरण्याकरिता क्षमता निर्माण करणे हा आहे. नवीन धोरणानुसार भारत सरकारने अनेक उपाय योजिले असून त्यामध्ये, काही थोडे उद्योग वगळता इतर उद्योगांसाठी औद्योगिक परवाने पद्धती रद्द करणे, महानगर क्षेत्रे वगळता उद्योगांकरिता जागेची निवड करण्यावरील निबंध उठविणे, निवडक प्राधान्य उद्योगांकरिता परकीय भागभांडवलासंबंधीच्या निबंधांचे शिथिलीकरण, एम.आर.टी.पी. अधिनियमात व्यापक दुरुस्ती, इत्यादी प्रमुख उपाय आहेत.

राज्य शासनाचे नवीन औद्योगिक धोरण

९.१३. १९९३ मध्ये राज्य सरकारने सुद्धा नवीन औद्योगिक धोरण जाहीर केले आहे. त्या धोरणातील मुख्य बाबी

(अ) औद्योगिक उद्देशासाठी भूखंडाची खरेदी करण्यासंबंधीच्या नियमात सुलभता, (ब) उद्योगांसाठी उदार आर्थिक प्रोत्साहन

9.10. The data of ASI 1994-95 reveals that, about 21 per cent of the factories in the State were located in the rural areas. Corresponding All-India percentage (1993-94) was 29. The factories in the rural areas of the State contributed 30 per cent in fixed capital, 28 per cent in value of output and 25 per cent in net value added. At the All-India level corresponding percentages for the year 1993-94 were 27, 30 and 28 respectively. The Mumbai Metropolitan area covered 34 per cent of the factories in the State and these accounted for 46 per cent of the fixed capital, 39 per cent of value of output and 41 per cent of net value added in the State. In rural areas of the State four industry divisions having sizeable number of factories are: “Food products” (16 per cent), “Manufacture of basic chemicals and chemical products” (13 per cent), “Manufacture of non-metallic mineral products” (11 per cent) and “Manufacture of machinery and equipment other than transport equipment” (11 per cent).

Newly registered factories

9.11. During 1995, the number of factories newly registered in the State under the Factories Act, 1948 was 2,532. The employment in these factories was 88 thousand. Amongst the newly registered factories 91 per cent were employing less than 50 workers each. Amongst the newly registered factories higher proportion was accounted for by Cotton textiles (28.5 per cent), Food products (13.2 per cent), Basic chemicals and chemical products (7.3 per cent), Metal products and parts except machinery and equipment (6.8 per cent), Wood and Wood products (6.3 per cent).

Developments in industrial sector

9.12. The main thrust of the new industrial policy announced by the Government of India in July, 1991 is towards creating an atmosphere conducive to the development of entrepreneurship and technological progress as well as to attain competitiveness in the international market. Under the new policy, the Government of India has taken a series of initiatives. They broadly relate to dispensing with industrial licensing except for a short list of industries, removal of restrictions on location of industries except in metropolitan centres, liberalisation of foreign equity participation in selected high priority industries, comprehensive amendment to Monopoly and Restrictive Trade Practices Act, etc.

State Government's New Industrial Policy

9.13. In the year 1993, the State Government announced its new industrial policy. The salient features of this policy were as follows :

(a) Simplification of rules as regards purchase of plots for industrial purposes, (b) Liberal financial incentives for industries, (c) Guarantee to provide

(क) पायाभूत सुविधा पुरविण्याची शाश्वती, (ड) लघुउद्योग क्षेत्राला विशेष सवलती, (इ) शेतीप्रक्रिया व सॉफ्टवेअर उद्योग वाढविण्यासाठी उत्तेजन, (फ) निर्यात प्रधान उद्योगांसाठी अत्यंत तातडीचा कार्यक्रम, (ग) स्पर्धात्मकतेवर अधिक भर, या होत. त्यानंतर अलिकडे डिसेंबर, १९९५ मध्ये महागट्याचे उद्योग, व्यापार व वाणिज्य विषयक नवीन धोरण जाहीर झाले. ' राज्यातील जनतेस सर्व स्तरांवर शक्ती प्रदान करणे ' हा या धोरणाचा मूलभूत गाभा आहे. नवीन धोरणात आर्थिक उदारीकरणाला भक्कम पाठिंबा देण्यात आला असून आर्थिक घटकांची, नियंत्रित अर्थव्यवस्थेत अभिप्रेत असलेल्या " अवलंबून राहण्याच्या " संकल्पनेपासून मुक्तता करण्यावर पूर्ण विश्वास प्रकट करण्यात आला आहे. नवीन धोरणाची थोडक्यात वैशिष्ट्ये म्हणजे (अ) उदारीकरणाला टाठ पाठिंबा. (व) कार्यपद्धतीचे सुलभीकरण व पारदर्शकता, (क) विकासाच्या कार्यक्रमांमध्ये खाजगी क्षेत्राचा सहभाग व (ड) राज्याच्या विकसनशील भागात पायाभूत सुविधांचा विकास. या धोरणाला अनुसरून खालील कार्यवाही ठरविण्यात आलेली आहे :—

(१) राज्यातील नऊ ठिकाणी उत्कृष्ट पायाभूत सुविधांनी युक्त अशी औद्योगिक नागरी संकुले विकसित करणे. ही नऊ ठिकाणे म्हणजे बुटीवोरी (नागपूर), सिन्नर (नाशिक), नांदगाव पेठ (अमरावती), वळुज-शेंद्रे (औरंगाबाद), कुशनूर (नांदेड), कागल-हत्तकणंगले (कोल्हापूर), महाड (रायगड), निवळी फाटा (रत्नागिरी) आणि इंदापूर (पुणे) ही होत. ही संकुले साधारणपणे दोन हजार ते सात हजार हेक्टर क्षेत्राची असतील.

(२) राज्यामध्ये " एक खिडकी पद्धती " चा विकास करण्यासाठी पहिला टप्पा म्हणून वरील नऊ ठिकाणी योग्य ती प्रशासकीय यंत्रणा उभी केली जाईल ज्यामध्ये औद्योगिक बाबींशी निगडित शासनाच्या सर्व संबंधित विभागांतील अधिकारी प्रत्यक्ष हजर राहून प्रकल्पांना विशिष्ट कालमर्यादित मंजूरी देतील.

(३) शासन अंगिकृत उपक्रमांच्या खाजगीकरणाला प्रोत्साहन.

(४) राज्याच्या किनारपट्टीवर महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळामार्फत मत्स्य केंद्रांची स्थापना. या केंद्रांमध्ये सागरी उत्पादनांना आवश्यक शीतगृहे, वेष्टणीकरण, गोदामे व तलाव इत्यादी सुविधा निर्माण करणे.

(५) मुंबई महानगर प्रदेशाच्या १९९३ च्या औद्योगिक स्थान निश्चिती धोरणात, विशेषतः त्या धोरणाच्या अनुसूची-दोन प्रवर्गात येणाऱ्या उद्योगांच्याबाबत काही बदल.

(६) कृषि प्रक्रिया उद्योगांच्या बाबतीत स्वतंत्र धोरण.

(७) लघु उद्योगांच्या बाबतीत नवीन औद्योगिक धोरणातील प्रमुख वावी खालीलप्रमाणे—

(अ) १.२५ लाख लघु उद्योजकांना बीज भांडवलाचा पुरवठा,
(ब) व, क, ड व ड+ वर्ग विभागातील लघु उद्योगांना गहाणखतावरील मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क यातून पूर्णपणे सूट.
(क) एक कोटी रुपयांहून कमी किमतीचा वापरलेली (Second hand) आयात यंत्रसामग्री एकात्रित प्रोत्साहन योजनेखाली लाभ मिळण्यास पात्र.

infrastructural facilities, (d) Special concessions to small industries sector, (e) Promotion to develop agro-processing and software industries, (f) Crash programme for export oriented industries, (g) Added stress on competitiveness. The new Industry, Trade and Commerce policy of Maharashtra was announced in December, 1995. The basic approach of this policy is " empowerment of the people at all levels ". The new industrial policy strongly supports liberalisation and believes in freeing different economic agents from the concept of dependency inherent in a controlled regime. The basic approach of the new policy can be summarised as (a) Strong support to liberalisation, (b) Simplification of procedures and transparency, (c) Private sector participation in developmental efforts and, (d) Thrust on infrastructure in developing regions. Other features of the new industrial policy are :

(1) To create excellent infrastructure in nine different locations in the state. These locations are : Butibori (Nagpur), Sinnar (Nashik), Nandgaon peth (Amravati), Waluj-shendre (Aurangabad), Kushnour (Nanded), Kagal-Hatkanangle (Kolhapur), Mahad (Raigad), Nivali Phata (Ratnagiri) and Indapur (Pune). The area of these industrial townships will range from two thousand hectares to seven thousand hectares.

(2) With a view to developing a single window system, in the first phase, to create a suitable administrative nucleus in each of the above industrial areas where officers from different disciplines having bearing on setting up of an industry would be available and give time-bound clearances to projects.

(3) To encourage privatisation of Government undertakings.

(4) To develop aqua parks along the coast through MIDC where the necessary infrastructure like cold storages, packaging, warehousing and ponds for pisciculture would be provided.

(5) To introduce certain modifications to industrial locations policy of Mumbai Metropolitan Region (MMR) 1993 ; especially regarding industries which fall in schedule II category of the industrial location policy, 1993.

(6) Independent policy for agro industries.

(7) In SSI sector, (a) to provide seed capital assistance to about 1.25 lakh small entrepreneurs, (b) to exempt small scale industries in B, C, D and D+ areas from payment of stamp duty and registration fee on mortgage deeds, (c) imported second hand machinery of value less than Rs. 1 crore to qualify for benefits under package scheme of incentives.

(८) केंद्र सरकारच्या खादी व ग्रामोद्योग आयोगाद्वारे राबविण्यात येत असलेल्या व्याजदर सवलत योजनेत झालेल्या बदलांची अंमलबजावणी करण्यासाठी महाराष्ट्र खादी व ग्रामोद्योग मंडळाचे बळकटीकरण.

संचयित उद्योगांच्या क्षेत्रातील विकास

९.१४. उदारीकरणाच्या धोरणामुळे राज्याचा औद्योगिक विकास जलद गतीने होण्यास घालना मिळाली आहे. जुलै, १९९१ पासून डिसेंबर, १९९६ पर्यंत एकूण १,६७,८६८ कोटी रुपये भांडवली गुंतवणुकीचे ६,४०६ नवीन औद्योगिक प्रकल्प सुरु करण्यात आले जे नियोजनाच्या व अंमलबजावणीच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांत होते. या गुंतवणुकीचा मोठा वाटा कोकण, पुणे, औरंगाबाद व नागपूर या विभागांमध्ये आहे. नवीन औद्योगिक धोरणाच्या अंतर्गत राज्यातील औद्योगिक विक्रमसाला सहाय्य करण्यामध्ये सिकॉम मर्यादित ही संस्था महत्त्वाची भूमिका पार पाडीत आहे. सिकॉमच्या कार्याबाबतचा तपशील या प्रकरणात पुढे दिला आहे.

९.१५. आर्थिक उदारीकरणानंतरच्या औद्योगिक विकासाचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे गुंतवणुकीतील अनिवासी भारतीय /विदेशी थेट गुंतवणुकीचा सहभाग हे होय. विदेशी थेट गुंतवणुकीच्या योजनेखाली सुमारे १२,४७० कोटी रुपये गुंतवणुकीचे ८०७ प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यात सुरु करण्यासाठी भारत सरकारने मंजूर केले आहेत.

लघु उद्योग क्षेत्रातील विकास

९.१६. देशाच्या आर्थिक प्रगतीत लघु उद्योग हे महत्त्वाची भूमिका बजावित असतात व कमी भांडवली खर्चत अधिक रोजगार निर्माण करणाऱ्या लघु उद्योग हा एक महत्त्वाचा मार्ग आहे. लघु उद्योगांचा वेगाने विकास होण्यासाठी लघुउद्योगांच्या नोंदणी प्रक्रियेत शासनाने यापूर्वीच सुलभता आणली आहे व त्यानुसार आवश्यक असणारी कागदपत्रेही कमी करण्यात आली आहेत. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९६ या काळात उद्योग संमलनालयाकडे २०,३०५ उद्योग घटकांची नोंदणी झाली. १९९५ मधील याच कालावधीत नोंदलेल्या उद्योग घटकांची संख्या १९,५०६ होती. डिसेंबर, १९९६ अखेर उद्योग संचालनालयाकडे नोंदलेल्या कायम व अस्थायी लघु उद्योग घटकांची एकूण संख्या २,०३,८८२ होती. या सर्व लघुउद्योगांमध्ये मिळून एकूण ९,७१५ कोटी रुपये भांडवल गुंतलेले असून त्यामधून सुमारे १६.३ लाख कामगारांना रोजगार मिळाला असा अंदाज आहे.

९.१७. लघु उद्योगांमधून जनतेच्या गरजांची पूर्तता तर होतेच, परंतु देशाच्या निर्यातीतही त्यांच्या उत्पादनांचा मोठा वाटा असतो. १९९४-९५ मध्ये देशातील लघु उद्योगांची एकूण निर्यात ८२,३५१ कोटी रुपये होती. त्यात महाराष्ट्रातील लघु उद्योगांचा वाटा ३,२७६ कोटी रुपये होता. १९९५-९६ मध्ये निर्यातीचे हे आकडे अनुक्रमे सुमारे ९०,००० कोटी रुपये व ४,००० कोटी रुपये होते.

(8) To strengthen Khadi and Village Industries Board to implement new changes in Central Government's Scheme of interest subsidy implemented through Khadi and Village Industries Commission.

Developments in Organised Sector

9.14. The era of liberalisation has already given an impetus to the rapid industrial development of the State. Since July, 1991, upto December, 1996, 6,406 new projects involving an investment of Rs. 1,67,868 crore have been initiated in the State which were in different stages of implementation, and planning. Major part of this proposed investment will be in Konkan, Pune, Aurangabad and Nagpur regions. The SICOM Ltd. is playing a vital role in assisting industrial development in the State under the new industrial policy. The details of SICOM's activities are given later in this chapter.

9.15. The industrial development after liberalisation is also characterised by the participation of Non-Resident Indian/Foreign Direct Investments (NRI/FDI). Under Foreign Direct Investment Scheme 807 projects with an investment of about Rs. 12,470 crore have been approved by the Government of India for Maharashtra State.

Development in SSI Sector

9.16. The Small Scale Industries (SSI) sector plays a vital role in economic development of the country and is a valuable channel for creating low-cost employment opportunities. For speedy growth of SSI, Government has already brought about simplifications in the SSI registration procedures and accordingly reduction of documentation has been brought about. Between April to December, 1996, the SSI registration issued to small scale units was 20,305 while corresponding figure for the year 1995 was 19,506. The progressive total of the existing units of SSI registration by the end of December, 1996 was 2,03,882. It is estimated that these units had a capital base of Rs. 9,715 crores and employed 16.3 lakh workers.

9.17. The Small Scale Industries, apart from meeting the needs of the population, contribute substantially in the exports of the nation. The total exports of the SSI's in the country during 1994-95 were of Rs. 82,351 crore of which exports originating from the State SSI's were Rs. 3,276 crore. In the year 1995-96 the corresponding figures were Rs. 90,000 crore (approximately) and Rs. 4,000 crore (approximately) respectively.

औद्योगिक परवाने

९.१८. १९९६ मध्ये नोव्हेंबर, १९९६ पर्यंत, भारत सरकारने राज्यात उद्योग स्थापन करण्याबाबत ५८ इरादा पत्रे व १८ औद्योगिक परवाने दिले. १९९५ मधील त्याच कालावधीतील हे आकडे अनुक्रमे १०४ व ११ असे होते. १९९६ मध्ये देण्यात आलेली इरादा पत्रे ही प्रामुख्याने साखर (२५), कापड (१५) आणि विद्युत उपकरणे (८) या उद्योगांकरिता देण्यात आली. ज्या उद्योगांना इरादा पत्रे दिली ते उद्योग वृहन्मुंबई (मुंबई व मुंबई उपनगर जिल्हे), ठाणे, रायगड, पुणे, नाशिक, अहमदनगर आणि सातारा या जिल्हांतील होते. याशिवाय १९९६ मध्ये भारत सरकारकडे महाराष्ट्रात औद्योगिक घटकांच्या स्थापने संदर्भात ७३६ आवेदन पत्रे प्राप्त झाली आहेत. त्यात कापड (१४६), कार्वनी रसायने (१३४), लांबड व पोलाद (५१), अभियांत्रिकी (६७) आणि प्लॅस्टिक (३९) हे प्रमुख उद्योग आहेत.

एकत्रित प्रोत्साहन योजना

९.१९. उद्योगांकरिता एकत्रित प्रोत्साहन योजना राज्यात १९६४ पासून राबविण्यात येत आहे. राज्यातील मागास भागात उद्योगांचा विकास घडविणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेमध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. या योजनेअंतर्गत उद्योगांना विक्रीकर, विद्युत कर, जकात कर यांमध्ये सवलती देण्यात आल्या आहेत. ही योजना सिकॉम मर्यादित आणि कोंकण, विदर्भ, मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्र या चार विभागीय विकास महामंडळांमार्फत, तसेच जिल्हा उद्योग केंद्रांमार्फत राबविण्यात येते. १९९५-९६ मध्ये या संस्थांना शासनाकडून ११७.४६ कोटी रुपये उपलब्ध करून देण्यात आले होते. १९९६-९७ मध्ये डिसेंबर, १९९६ अखेर शासनाने या संस्थांना पात्र उद्योग घटकांना वाटप करण्यासाठी १३१.६५ कोटी रुपये उपलब्ध करून दिले होते.

उद्योगांना सहाय्य

९.२०. राज्याच्या औद्योगिक विकासासाठी आणि राज्याच्या कमी विकसित भागात उद्योग पसरविण्यासाठी उद्योगांना आवश्यक त्या पायाभूत सुविधा व आर्थिक प्रोत्साहन उपलब्ध करून देण्याचे महाराष्ट्र शासनाचे धोरण आहे. महाराष्ट्र शासन, सिकॉम मर्यादित, महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त), तसेच महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र राज्य लघु उद्योग विकास महामंडळ इत्यादी संस्थामार्फत हे उद्दिष्ट साध्य करित असते. वरील राज्यस्तरीय संस्थांव्यतिरिक्त केंद्रीय वित्तीय संस्था, उदा. भारतीय औद्योगिक विकास बँक (आय. डी. बी. आय.), भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ (आय.सी.आय.सी.आय.), इत्यादी संस्थामुळा राज्यातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्य करतात. या निरनिराळ्या संस्थांकडून राज्यातील उद्योगांना देण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील पुढील परिच्छेदात द्यावयात दिला आहे.

Industrial Licences

9.18. During 1996, upto November, 1996, the Government of India issued 58 letters of intent and 18 industrial licences for establishing industries in the State. The corresponding figures for the year 1995 were 104 and 11 respectively. During 1996, among the letters of intent issued, sizeable number was for Sugar (25), Textiles (15) and Electrical equipment (8). The industries for which letters of intent were issued are in Brihanmumbai (Mumbai and Mumbai Suburban Districts), Thane, Raigad, Pune, Nashik, Ahmednagar and Satara districts. In addition, in the year 1996, the Government of India has received 736 industrial entrepreneurs' memorandum for setting up industrial units in the State. The major industries among them are Textiles (146), Organic Chemicals (134), Iron and Steel (51), Engineering (67) and Plastic (39).

Package Scheme of Incentives

9.19. The package scheme of incentives to industries is in operation in the State since 1964, and its aim is development of industries in backward areas of the State. This scheme is modified from time to time. Under the scheme, incentives in respect of concessions in sales tax, electricity duty, etc. are extended by the State. The scheme is implemented through SICOM, Regional Development Corporations for Konkan, Vidarbha, Marathwada and Western Maharashtra and also through District Industries Centres. During 1995-96, an amount of Rs. 117.46 crore was made available to these institutions by the State Government. During 1996-97 upto December, 1996, the amount made available by the State Government to these institutions for disbursement to eligible units was Rs. 131.65 crore.

Assistance to industries

9.20. The Government of Maharashtra has continued the policy of promoting industrial growth and dispersal of industries to the underdeveloped areas in the State through creation of necessary infrastructure and providing financial incentives. The Government achieves its objectives through institutions such as SICOM Ltd., MSFC, MIDC, MSSIDC etc. In addition to the above State level organisations, central financing agencies such as IDBI, ICICI, etc. also extend financial assistance to the industries in the State. The details of assistance rendered by these agencies to the industries in the State are presented in brief, in the following paragraphs.

राज्यस्तरीय संस्था

सिक्कॉम मर्यादित

९.२१. महाराष्ट्राच्या कमी विकसित भागाचा औद्योगिक विकास होण्यास उत्तेजन व सक्रिय प्रोत्साहन देणे आणि उद्योजकांनी कमी विकसित भागांशी निवड करावी यासाठी त्यांना उद्युक्त करणे हा सिक्कॉमचा उद्देश आहे. यासाठी राज्यातील कमी विकसित भागात उद्योगधंदे उभारण्यासाठी सिक्कॉम उद्योजकांना वित्तीय, तांत्रिक व इतर सहाय्य करते.

९.२२. ३१ मार्च, १९९६ रोजी संपलेल्या आर्थिक वर्षात सिक्कॉमने राज्यातील निरनिराळ्या उद्योगांना ३२२ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे मंजूर केली व १८३ कोटी रुपयांचे वाटप केले. ३१ मार्च, १९९५ रोजी संपलेल्या आर्थिक वर्षासाठी तत्सम रक्कम २७० कोटी रुपये व १५३ कोटी रुपये होत्या.

९.२३. सिक्कॉमने १९९५-९६ मध्ये प्रोत्साहनात्मक व आर्थिक सहाय्याद्वारे ३५६ नवीन उद्योजकांकडून राज्यात प्रकल्प उभारण्याबाबत निश्चित आश्वासने मिळविली आहेत. या उद्योजकांपैकी १८ अनिवासी भारतीय / विदेशी थेट गुंतवणूकदार आहेत. या प्रकल्पात एकूण ९,१७५ कोटी रुपयांची गुंतवणूक अपेक्षित आहे. तसेच या प्रकल्पात ३७,६४५ लोकांना थेट रोजगार मिळेल असा अंदाज आहे.

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

९.२४. राज्यातील औद्योगिकीकरणाला अधिक गती प्राप्त व्हावी, या हेतूने खालील महत्त्वाच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळातर्फे करण्यात येत आहे.

(१) संपूर्ण राज्यभर ६३ विकास केंद्रांची स्थापना करणे.

(२) राज्यातील सर्व तालुक्यात लघु औद्योगिक क्षेत्रे स्थापन करणे.

(३) केंद्र शासनाची ५ विकास केंद्रे स्थापन करणे.

(४) महाराष्ट्र राज्याच्या 'उद्योग, व्यापार व वाणिज्यविषयक धोरण १९९५' मध्ये घोषित करण्यात आलेल्या ९ ठिकाणी 'पंचताशकित' औद्योगिक क्षेत्रे विकसित करणे.

९.२५. राज्यातील उद्योगांची वाढ व विकास शीघ्र व सुनियोजित पद्धतीने होण्याकरिता महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळातर्फे उद्योजकांना विकसित भूखंड, तसेच आवश्यक त्या पायाभूत सोयी, उदा. अंतर्गत रस्ते, पाणी, वीज व इतर अंतर्गत सेवा उपलब्ध करून देण्यात येतात. काही नियडक औद्योगिक क्षेत्रात महामंडळाने गाळे देखील बांधले आहेत. महामंडळाकडे मार्च, १९९६ अखेर २७० औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचे काम संपविण्यात आले होते. या २७० औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये ८४ मोठी क्षेत्रे, ६८ विकास केंद्रे (६३ राज्य शासनाची व ५ केंद्र सरकारची) व ११८

State Level Institutions—

SICOM Limited

9.21. The objective of SICOM is to encourage and actively promote industrial development of the underdeveloped areas of Maharashtra State and to influence the locational decisions to be taken by entrepreneurs in favour of such underdeveloped areas. Towards this end, SICOM, offers financial, technical and other assistance to entrepreneurs to set up industries in these areas of the State.

9.22. During the year ending 31st March, 1996, the total amount of long term loans sanctioned by SICOM for various projects was Rs. 322 crore and total amount of disbursements was Rs. 183 crore. The corresponding figures for the year ending 31st March, 1995 were Rs. 270 crore and Rs. 153 crore respectively.

9.23. During the year 1995-96, SICOM Ltd., through its promotional and financial assistance secured commitments from 356 new entrepreneurs, including 18 Non-Resident Indians (NRIs) and Foreign Direct Investors (FDIs) for industrial projects to be set-up in the State. The projects involve total capital outlay of Rs. 9,175 crore and will provide direct job opportunities to 37,645 persons.

Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC)

9.24. To accelerate the process of industrialisation in the State, the State Government is implementing following important programmes through MIDC.

1. Establishment of 63 Growth Centres covering entire State.

2. Establishment of Mini-Industrial Areas to cover all the talukas in the State.

3. Establishment of 5 Central Government Growth Centres.

4. Setting-up of 'Five Starred' industrial areas at 9 centres as declared in the 'Industry, Trade and Commerce Policy, 1995' of the State.

9.25. The MIDC provides to entrepreneurs developed plots with necessary infrastructural facilities like internal roads, water, electricity and internal services in the industrial areas to promote rapid, orderly growth and development of industries in the State. The MIDC has also constructed sheds in selected industrial areas. The number of areas entrusted for development to the MIDC was 270 at the end of March, 1996. Of these 270 industrial areas, 84 were large, 68 were growth centres (63 State

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.3
महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे कार्य
Performance of MIDC.

बाब	कार्य Performance during		च्या अखेरीस Cumulative	Item
(1)	1994-95	1995-96	as at the end of 1995-96	(1)
तयार केलेले भूखंड	2,108	1,661	41,532	Plots carved out
वाटप केलेले भूखंड	2,609	1,635	35,647	Plots allotted
बांधलेले गाळे	106	40	3,856	Sheds constructed
वाटप केलेले गाळे	87	117	3,583	Sheds allotted
उत्पादन सुरू केलेले घटक (नवीन)	1,897	166	17,491	Units in production (new)
उभारणी चालू असलेले घटक	4,127	25	4,152	Units under construction
घटकांमध्ये गुंतविलेले भांडवल (कोटी रुपये)	150	2,660	10,362	Total investment in units (Rs. crore)

लघुऔद्योगिक क्षेत्रे आहेत. महामंडळाचे एकूण नियोजित क्षेत्र ७७.३२ हजार हेक्टर इतके होते व त्यापैकी ३८.५६ हजार हेक्टर क्षेत्र महामंडळाच्या ताब्यात होते. वाटप करण्यात आलेल्या भूखंडांचे क्षेत्र १५.०६ हजार हेक्टर होते. महामंडळाची एकूण पाणी पुरवठा क्षमता प्रति दिन १,८१४ दशलक्ष लिटर होती. महामंडळाने १९९४-९५ व १९९५-९६ या वर्षात केलेल्या कार्याची माहिती तक्ता क्र. ९.३ मध्ये दर्शविली आहे.

सहकारी औद्योगिक वसाहती

९.२६. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या क्षेत्रांव्यतिरिक्त इतर औद्योगिक वसाहतीचा सहकारी तत्वावर विकास करण्याचा कार्यक्रम राज्य शासन राबवित आहे. या कार्यक्रमाखाली मार्च, १९९६ अखेर राज्यात सहकारी तत्वावरील १२३ औद्योगिक वसाहती नोंदणीकृत झाल्या होत्या. या १२३ औद्योगिक वसाहतीपैकी ७९ कार्यरत होत्या आणि उरलेल्या ४४ वसाहती सुरू व्हावयाच्या होत्या. सहकारी औद्योगिक वसाहतींमध्ये गाळ्यांचे बांधकाम करण्यासाठी शासन ५० टक्के आर्थिक सहाय्य भागभांडवल स्वरूपात पुरविते. मार्च, १९९६ अखेर या योजनेखाली ८४ वसाहतींना आर्थिक सहाय्य पुरविण्यात आले होते. मार्च, १९९६ अखेर एकूण ५,२४७ गाळे बांधण्यात आले होते आणि एकूण ५,१३२ घटकांनी उत्पादनास सुरुवात केली होती. मार्च, १९९६ अखेरपर्यंत राज्य शासनाने एकूण ८.८३ कोटी रुपये भाग भांडवल पुरविले होते. राज्याच्या उद्योग, व्यापार व वाणिज्य विषयक नवीन धोरण, १९९५ नुसार सहकारी औद्योगिक वसाहतींसाठी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास अधिनियमाखाली भूसंपादन करण्याचा प्रस्ताव आहे. तसेच लघु औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासाचा कार्यक्रमही यापुढे सहकार क्षेत्राद्वारे राबविण्याचा प्रस्ताव आहे. या धोरणानुसार सहकारी औद्योगिक वसाहतींना योजनाबद्ध आखणी व पाण्याच्या स्रोताचे मार्गदर्शन इत्यादि याद्वारे महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ सहाय्य करील.

Government and 5 Central Government) and 118 were mini-industrial areas. The total planned area of MIDC was 77.32 thousand hectares of which 38.56 thousand hectares was in its possession. The area of allotted plots was 15.06 thousand hectares. The total water supply capacity of MIDC was 1,814 million litres per day. The performance of MIDC in 1994-95 and 1995-96 is given in Table No. 9.3.

Co-operative Industrial Estates

9.26. Other than MIDC areas, the State Government has also undertaken a programme of developing industrial estates, on co-operative basis. Upto March, 1996, 123 co-operative industrial estates have been registered in the State. Out of these 123 industrial estates, 79 estates are functioning and the remaining 44 estates are yet to be started. Government gives 50 per cent financial assistance in the form of share capital for construction of sheds in co-operative industrial estates. Upto March, 1996, 84 estates are financially assisted under this scheme. By the end of March, 1996 in all 5,247 sheds were constructed and 5,132 units had gone into production. The total share capital from the State Government under this scheme is Rs. 8.83 crore as at the end of March, 1996. The new Industry, Trade and Commerce Policy 1995 of the State Government envisages to use the Maharashtra Industrial Development Act to acquire necessary land for co-operative industrial estates. The programme of mini-industrial areas is also proposed to be executed through co-operative industrial movement. The policy envisages MIDC's help to co-operative estates in the form of technical inputs like preparation of schematic layouts, advice on water source etc.

महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ

१.२७. राज्यातील लघु उद्योगांच्या विकासास सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने राज्यात १९६२ साली महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. महामंडळाच्या कार्यामध्ये राज्यातील लघु उद्योगांसाठी कच्चा माल प्राप्त करून त्याचे त्यांना वितरण करणे, लघु उद्योग क्षेत्रातील तयार मालाकरिता पणन सहाय्य देणे आणि आवश्यकता भासेल तेव्हा मालाच्या साठवणीकरिता व हाताळणीकरिता गोदामाची व्यवस्था करणे, इत्यादी कार्यांचा समावेश होतो. महामंडळाच्या १९९४-९५ मधील १८५.६८ कोटी रुपये या उलाढालीत १९९५-९६ मध्ये जवळपास ५ टक्के वाढ होऊन ती १९४.८२ कोटी रुपये झाली. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९६ या कालावधीत महामंडळाची एकूण उलाढाल १२६.५७ कोटी रुपयांची झाली. त्यापैकी ३९.८७ कोटी रुपये उलाढाल कच्चा माल मिळवून वितरण करणे व ८३.८२ कोटी रुपये उलाढाल लघुउद्योगांच्या तयार मालाचे पणन संबंधातील होती.

महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ

१.२८. मुंबई खादी आणि ग्रामोद्योग अधिनियम, १९६० अनुसार राज्य सरकारने महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ स्थापन केले. या अधिनियमान्वये राज्यातील खादी आणि ग्रामोद्योगातील कार्यांचे संघटन, विकास आणि नियंत्रण करणे ही खादी आणि ग्रामोद्योग मंडळाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. ही मुख्य उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी व्यक्ती, नोंदणीकृत संस्था व सहकारी संस्थांना आर्थिक सहाय्याचे वाटप करणे, लाभार्थींना तांत्रिक मार्गदर्शन व प्रशिक्षण देणे, ससेच ग्रामोद्योगांच्या उत्पादनांच्या विक्रीसाठी सहाय्य करणे इत्यादी कामे मंडळाकडून केली जातात.

१.२९. वर्ष १९९४-९५ व १९९५-९६ मध्ये विविध संस्थांनी राज्यातील खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राला वित्तपुरवठा करण्यासाठी उपलब्ध करून दिलेल्या व १९९६-९७ मध्ये अपेक्षित निधीचा तपशील खालील तक्ता क्र. ९.४ मध्ये दिला आहे.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.4

खादी व ग्रामोद्योगासाठी उपलब्ध असलेला निधी (कर्ज व अनुदान)

Funds made available to KVI Sector

(Loans and Grants)

(रुपये लाखांत/Rs. in lakh)

संस्था	1994-95	1995-96	1996-97 (अपेक्षित) (Expected)	Agency
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
खादी व ग्रामोद्योग आयोग	638.74	105.23	1,000.00	Khadi & Village Industries Commission.
राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी बँका व इतर वित्तीय संस्था.	2,812.75	2,808.17	1,510.00	Nationalised Banks, Co-op. Banks and other financial institutions.
राज्य शासन	238.02	218.52	117.52	State Government
एकूण	3,689.51	3,131.92	2,627.52	Total

Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC)

9.27. The MSSIDC was incorporated in 1962 with the objective of assisting the development of small scale industries in the State. MSSIDC's activities cover procurement and distribution of raw materials required by small scale industries, assistance in marketing their products and to make available facilities for warehousing and handling of material to small scale industries wherever required. The total turnover of the MSSIDC was Rs. 194.82 crore in 1995-96, about 5 per cent higher than Rs. 185.68 crore in 1994-95. Between April-December, 1996 its total turnover was Rs. 126.57 crore, of which Rs. 39.87 crore was through procurement and sale of raw materials and Rs.83.82 crore related to marketing of the products of SSI units.

Maharashtra State Khadi and Village Industries Board (MSKVIB)

9.28. The State Government constituted the Board under the Mumbai Khadi and Village Industries Act, 1960. As per this Act, main functions of the Board are to organise, develop and expand activities of Khadi and Village Industries (KVI) in the State. To achieve these prime objectives the Board undertakes functions such as distribution of financial assistance to individuals, registered institutions and co-operatives, providing technical guidance and training to beneficiaries and making arrangements in marketing of products of village industries etc.

9.29. The details of funds made available by various agencies for financial assistance to KVI sector during 1994-95 and 1995-96 and expected for 1996-97 are given in Table No. 9.4 below.

९.३०. खादी व ग्रामोद्योग मंडळाकडून खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राला कारागिरांकरिता रोजगार हमी कार्यक्रम व इतर सर्वसाधारण कार्यक्रम या अंतर्गत सहाय्य केले जाते. खादी व ग्रामोद्योगात एकूण ९६ उद्योगांचा समावेश करण्यात आला आहे. राज्यात रेशीम उद्योग विकसित करण्याची जवाबदारीही मंडळावर आहे. १९९५-९६ या वर्षात ७८८.२ हेक्टर अतिरिक्त क्षेत्रात तुतीची लागवड करण्यात आली. राज्यातील पश्चिम घाट क्षेत्रात मधुमक्षिका पालनाची विशेष योजनासुद्धा मंडळ राबवीत आहे. या योजनेअंतर्गत १९९५-९६ अखेरपर्यंत २,१८२ लाभार्थ्यांना २०,१८९ मधुमक्षिका पेट्यांचे वाटप करण्यात आले. त्यापैकी १२,००० पेट्यांद्वारे १९९५-९६ मध्ये २७.९६ लाख रुपये किंमतीचे ६२,१३६ किलो मधाचे उत्पादन झाले. मंडळाची एकूण सर्ध कार्यक्रमालांलाल एकत्रित भौतिक कामगिरी खालील तक्ता क्र. ९.५ मध्ये दिली आहे.

9.30. The Board assists the KVI sector under Artisan Employment Guarantee Scheme and other normal assistance. A total of 96 industries come in the purview of the KVI sector. The Board is also having responsibility to develop sericulture industry in the State. During 1995-96, additional mulberry plantation was done in 788.2 hectares. The Board is also implementing a special scheme of bee-keeping in the Western Ghat Region of the State. Till the end of 1995-96, the Board had distributed 20,189 bee-boxes to 2,182 bee-keepers. Out of these 12,000 bee-boxes produced 62,136 Kg. of honey worth Rs. 27.96 lakh, during the year 1995-96. The physical achievements of entire KVI under all programmes of the Board are given in Table No. 9.5.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.5

खादी व ग्रामोद्योग मंडळाद्वारा कार्यान्वित कार्यक्रमांचे भौतिक साध्य
Physical Achievements of the programmes implemented by KVI Board.

वर्ष	सहाय्यित घटकांमध्ये झालेले उत्पादन (रुपये कोटीत) Production recorded in assisted units (Rs. crore)	पुरविलेला रोजगार (लाख व्यक्ती) Employment provided (lakh persons)	Year
(1)	(2)	(3)	(1)
१९९४-९५	579.43	4.69	1994-95
१९९५-९६	675.84	4.60	1995-96
१९९६-९७	709.31	5.04	1996-97

महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ

Maharashtra State Textile Corporation (MSTC)

९.३१. महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ ही संपूर्णतः राज्य शासनाच्या मालकीची संस्था आहे. हे महामंडळ शासनाने ताब्यात घेतलेल्या ९ कापड गिरण्यांचे व्यवस्थापन करते. १९९५-९६ मध्ये महामंडळाच्या नाव्यातील सर्ध गिरण्यांत मिळून सुमारे १५ हजार कामगार होते. या सर्व गिरण्यांमध्ये २.४२ लाख धाव्या होत्या व ३.८ हजार माग होते. महामंडळाची १९९५-९६ मधील उलाढाल १८८ कोटी रुपये होती. १९९४-९५ मध्ये उलाढाल १९२ कोटी रुपये होती. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९६ या कालावधीत महामंडळाची उलाढाल १२१ कोटी रुपये (अस्थायी) होती व आधीच्या वर्षी याच कालावधीतील उलाढाल १४४ कोटी रुपये होती.

9.31. The MSTC is a fully owned company of the State Government. The MSTC manages 9 textile mills taken over by it. In 1995-96, the labour complement of the MSTC group of mills taken together was about 15 thousand. The MSTC group of mills together had 2.42 lakh spindles and 3.8 thousand looms. The turnover of MSTC group of mills together during the year 1995-96 was Rs. 188 crore. The turnover during 1994-95 was Rs. 192 crore. Its production value between April-December, 1996 was Rs. 121 crore (provisional) which was lower than Rs. 144 crore for the corresponding period of the previous year.

आर्थिक सहाय्य-राज्यस्तरीय व केंद्रीय संस्था

Financial Assistance—State and Central Institutions

९.३२. महाराष्ट्रातील उद्योगांना राज्यस्तरीय तसेच केंद्रीय संस्थांकडूनही आर्थिक सहाय्य मिळते. या संस्थांनी १९८०-८१ पासून १९९५-९६ पर्यंत महाराष्ट्रातील उद्योगांना मंजूर केलेल्या व वाटप केलेल्या आर्थिक सहाय्याचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३७ मध्ये दिला आहे. १९९५-९६ मध्ये या सर्व संस्थांनी मिळून एकूण १३,७२७ कोटी रुपयांचे आर्थिक सहाय्य मंजूर केले होते, तर ७,८७२ कोटी रुपयांचे वाटप केले

9.32. The industries in Maharashtra are given financial assistance from State level as well as Central level financial institutions. The details of financial assistance sanctioned and disbursed by these institutions from 1980-81 onwards to 1995-96 is given in the Table No. 37 of part II. During the year 1995-96, these institutions sanctioned an amount of Rs. 13,727 crore to the industries in

होते. यापैकी प्रमुख वाटा भारतीय औद्योगिक व पत गुंतवणूक महामंडळ, भारतीय औद्योगिक विकास बँक, आय.एफ.सी.आय. व एस.सी.आय.सी.आय. लि. या संस्थांचा होता.

Maharashtra. The actual disbursement during the year was of the order of Rs. 7,872 crore. The major share of finance was provided by Industrial Credit and Investment Corporation of India, Industrial Development Bank of India, Industrial Finance Corporation of India and Shipping Credit and Investment Corporation of India Ltd.

खनिजे

९.३३. राज्यात खनिज उत्पादनाची क्षमता असणारे क्षेत्र ५८ हजार चौरस कि. मी. (राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या १९ टक्के) आहे. हे क्षेत्र भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, यवतमाळ, कोल्हापूर, सातारा, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग व ठाणे या जिल्ह्यांत केंद्रित झाले आहे. राज्यात मिळणारी महत्त्वाची खनिजे म्हणजे कोळसा, कच्चे लोखंड, कच्चे मँगनीज, चुनखडी, डोलोमाईट, बॉक्साईट, कायनाईट व सिलिका ही होत.

Minerals

9.33. The potential mineral bearing area in the State is about 58 thousand Sq. Km. (i.e. about 19 per cent of the total geographical area of the State) which is mainly concentrated in the districts of Bhandara, Chandrapur, Gadchiroli, Nagpur, Yavatmal, Kolhapur, Satara, Raigad, Ratnagiri, Sindhudurg and Thane. The important mineral deposits in the State are coal, iron ore, manganese ore, limestone, dolomite, bauxite, kyanite, and silica sand.

९.३४. गौण खनिजे वगळता १९९५ मध्ये राज्यात काढण्यात आलेल्या खनिजांचे मूल्य १,१५९ कोटी रुपये होते. १९९४ मध्ये काढण्यात आलेल्या अशा खनिजांचे मूल्य १,०१२ कोटी रुपये होते. १९९५ मध्ये राज्यात काढण्यात आलेल्या खनिजांच्या एकूण मूल्यापैकी ९३ टक्के वाटा (१,०७७ कोटी रुपये) केवळ कोळशाचाच होता.

9.34 The value of minerals excluding minor minerals, extracted in 1995 in the State was higher at Rs. 1,159 crore as against that of Rs. 1,012 crore in 1994. Coal alone accounted for 93 per cent (Rs. 1,077 crore) of the total value in 1995.

९.३५. जानेवारी ते सप्टेंबर, १९९६ या कालावधीत राज्यात काढण्यात आलेल्या प्रमुख खनिजांचे मूल्य ९४७ कोटी रुपये होते व ते १९९५ मधील तत्सम कालावधीतील ८५२ कोटी रुपये या मूल्यापेक्षा अधिक होते. जानेवारी ते सप्टेंबर, १९९६ या कालावधीत कोळसा व कच्चे मँगनीज यांचे उत्पादन अनुक्रमे १८१ लाख टन आणि २.१७ लाख टन होते व ते १९९५ मधील तत्सम कालावधीतील उत्पादनापेक्षा अनुक्रमे ९.०३ टक्के आणि ५.३३ टक्के अधिक होते.

9.35. The value of major minerals extracted between the period January-September, 1996 was higher at Rs. 947 crore as compared to that of Rs. 852 crore during the corresponding period of 1995. During the period January-September, 1996 the production of coal and manganese ore was 181 lakh tonnes and 2.17 lakh tonnes respectively and it was higher by 9.03 per cent and 5.33 per cent respectively over the production of these two minerals during corresponding period in 1995.

१०. परिवहन व दळणवळण

रस्ते

१०.१. राज्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी मार्च, १९९६ अखेर २.२३ लाख कि.मी. होती. त्यापैकी सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांकडून देखभाल करण्यात येणाऱ्या रस्त्यांची लांबी अनुक्रमे २४.८ टक्के आणि ५९.१ टक्के होती. उर्वरित म्हणजे १६.१ टक्के लांबीच्या रस्त्यांची देखभाल महानगरपालिका, नगरपरिषदा, वन विभाग व पाटबंधारे विभाग यांच्याकडून करण्यात येत होती.

१०.२. सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांनी देखभाल केलेल्या रस्त्यांची एकत्रित लांबी मार्च, १९९६ अखेर १.८७ लाख कि.मी. होती. या रस्त्यांच्या लांबीचे (१.८७ लाख कि.मी.) रस्त्यांच्या प्रकारानुसार म्हणजे राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते आणि ग्रामीण रस्ते याप्रमाणे वर्गीकरण खालील तक्ता क्र. १०.१ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.1

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांची प्रकारानुसार लांबी

Road length maintained by the Public Works Department and Zilla Parishads by Category of Roads

(किलोमीटर मध्ये/In Km.)

रस्त्यांचा प्रकार	रस्त्यांची लांबी Road length		मार्च, १९९५ च्या तुलनेत मार्च, १९९६ मध्ये टक्केवारीत झालेली वाढ Percentage increase in March, 1996 over March, 1995	Category of Road
	३१ मार्च रोजी/ As on 31st March 1995	1996 (अस्थायी) (Provisional)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
राष्ट्रीय महामार्ग	2,958	2,963	0.17	National highways
राज्य महामार्ग	32,010	32,070	0.19	State highways
प्रमुख जिल्हा रस्ते	40,448	40,748	0.74	Major district roads
इतर जिल्हा रस्ते	40,498	40,558	0.15	Other district roads
ग्रामीण रस्ते	68,251	70,751	3.66	Village roads
एकूण	1,84,165	1,87,090	1.59	Total

१०.३. १९९५-९६ या वर्षाअखेरीस राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्ते यांच्या लांबीत आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे ०.१७ टक्के, ०.१९ टक्के, ०.७४ टक्के, ०.१५ टक्के आणि ३.६६ टक्के इतकी वाढ झाली. रस्त्यांच्या एकूण लांबीपैकी (१.८७ लाख कि.मी.) पृष्ठांकित आणि अपृष्ठांकित रस्त्यांची लांबी अनुक्रमे ८२ टक्के व १८ टक्के होती.

१०.४. मार्च, १९९६ अखेरीस २६,७५६ गावे वारमाही रस्त्यांनी व ८,४८० गावे हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती.

१०.५. अखिल भारतीय स्तरावरील अलिकडील म्हणजे ३१ मार्च, १९९२ च्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रात दर १०० चौरस कि.मी.

10. TRANSPORT AND COMMUNICATIONS

Roads

10.1. The total road length in the State as at the end of March, 1996 was 2.23 lakh km. Of the total road length in the State, the road length maintained by the Public Works Department (PWD) and that by the Zilla Parishads (ZP) was 24.8 per cent and 59.1 per cent respectively and the rest i.e. 16.1 per cent was maintained by other agencies, viz. Municipal Councils, Municipal Corporations, Forest Department, Irrigation Department, etc.

10.2. The road length maintained by the PWD and ZP together was 1.87 lakh km. as at the end of March, 1996. The classification of this road length (1.87 lakh km.) according to category of roads viz. National highways, State highways, Major district roads, Other district roads and Village roads is presented in the Table No.10.1 below.

10.3. By the end 1995-96, the length of National highways, State highways, major district roads, other district roads and village roads increased over that of the previous year by 0.17 per cent, 0.19 per cent, 0.74 per cent, 0.15 per cent and 3.66 per cent respectively. Of the total road length (1.87 lakh km.), the surfaced and unsurfaced road length was 82 per cent and 18 per cent respectively.

10.4. As at the end of March, 1996, 26,756 villages were connected by all-weather roads and 8,480 villages were connected by fair weather roads.

10.5. As per the latest available data for the All-India, as on 31st March, 1992, the road length per 100 sq.km. of

भौगोलिक क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी ७३ कि.मी. होती, तर अखिल भारतासाठी ती ६६ कि.मी. होती.

१०.६. रस्ते विकासाच्या कार्यक्रमासाठी लागणाऱ्या निधीची कमतरता विचारात घेता रस्ते विकासाच्या काही महत्त्वपूर्ण योजना खाजगी उद्योजकांच्या सहभागाने रावविण्याच्या महत्वाकांक्षी निर्णय महाराष्ट्र शासनाने जुलै, १९९६ मध्ये घेतला आहे. रस्ते विकासाचे प्रकल्प खाजगी गुंतवणुकीतून पूर्ण करून घेणे व ही गुंतवणूक नंतर पथकराद्वारे सव्याज घसूल करण्याची त्या खाजगी उद्योजकास मुभा देणे, ही खाजगीकरणाची संकल्पना आहे. यासाठी महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ (मर्यादित) या महामंडळाची स्थापना करण्यात आली असून त्यामार्फत खाजगीकरणाच्या माध्यमातून करावयाच्या सर्व रस्ते विकासाच्या कामांचे नियंत्रण करण्यात येईल. राज्यात विविध टिकाणी खाजगीकरणाच्या माध्यमातून हाती घेणे शक्य होईल, अशा शंभराहून अधिक कामांची यादी तयार असून त्यांची सुसाध्यता तपासून टप्पाटप्पाने ही कामे हाती घेण्यात येतील. सध्या टाणे-भिवंडी वळण रस्त्याच्या सुधारणेचे काम याप्रकारे खाजगीकरणातून सुरू केलेले आहे.

मोटर वाहने

१०.७. राज्यातील वापरात असलेल्या मोटर वाहनांची संख्या १ जानेवारी, १९९७ रोजी ४३.५९ लाख होती. १ जानेवारी, १९९६ च्या तुलनेत (३९.४२ लाख) ती १०.६ टक्क्यांनी अधिक होती. १ जानेवारी, १९९७ रोजी राज्यात वापरात असलेल्या मोटर वाहनांपैकी ६५.९ टक्के दुचाकी (मोटर सायकल, स्कूटर्स आणि मोपेड्स), ६.७ टक्के तीन चाकी (ऑटो रिक्शा, डिलिव्हरी व्हॅन), १५.२ टक्के हलकी मोटर वाहने (कार; जीप, टॅक्सी), ६.८ टक्के जड मोटर वाहने (बसगाड्या, ट्रक, स्टेज करीज) आणि ५.४ टक्के इतर वाहने (ट्रॅक्टर/ट्रेलर) होती. एकूण वापरातील वाहनांपैकी ८.६ टक्के वाहने टॅक्सी, ऑटो रिक्शा, स्टेज करीजेस, कॉन्ट्रॅक्ट करीअर्स, स्कूल वॉनेस, रुग्ण वाहिका आणि खाजगी प्रवासी वाहने अशी सार्वजनिक प्रकारची प्रवासी वाहतुकीची साधने होती. माल वाहतुकीची मोटर वाहने वापरातील एकूण वाहनांच्या ९.३ टक्के इतकी होती. १ जानेवारी, १९९७ रोजी राज्यातील एकूण ४३.५९ लाख मोटर वाहनांपैकी ७.७२ लाख वाहने (१७.७ टक्के) वृहन्मुंबईमध्ये होती.

१०.८. ३१ मार्च, १९९६ रोजी महाराष्ट्रात रस्त्यावरील मोटर वाहनांची संख्या भारतातील सर्व राज्यांच्या तुलनेत सर्वाधिक म्हणजे ४०.३२ लाख होती आणि ती देशातील रस्त्यावरील मोटर वाहनांच्या १२ टक्के होती. राज्यात वापरात असलेल्या मोटर वाहनांचा तपशील ह्या प्रकाशनात भाग-२ मधील तक्ता क्र. ४० मध्ये दर्शविला आहे.

१०.९. ३१ मार्च, १९९६ रोजी राज्यातील दर लाख लोकसंख्येमागे वाहनांची संख्या ५,०१० होती, तर देशाकरिता अशी संख्या ३,६६२ होती.

१०.१०. मोटर वाहनांवरील करापासून राज्य शासनाला १९९५-९६ मध्ये ६५.८ कोटी रुपये महसुली जमा मिळाली, तर त्या आधीच्या वर्षी ६१.४ कोटी रुपये महसुली जमा मिळाली होती.

१०.११. राज्यातील वाहन चालकांच्या चालू परवान्यांची संख्या ३१ मार्च, १९९६ अखेर ७१.७५ लाख होती. ती ३१ मार्च, १९९५ अखेर ६५.१६ लाख होती. वर्ष १९९५-९६ ह्या वर्षात वाहन चालकांना दिलेल्या नवीन परवान्यांची संख्या ६.४२ लाख होती, तर ती आधीच्या वर्षी ४.८९ लाख इतकी होती.

geographical area in Maharashtra was 73 km. as compared with 66 km. for All-India.

10.6. Taking into consideration the inadequacy of funds for road development programmes, the Government of Maharashtra has taken a decision in July, 1996 to implement some important schemes of road development through participation of the private entrepreneurs. This privatisation envisages getting road development achieved through private investment and then to allow the private entrepreneurs to recover their investment with interest by way of charging the toll. Maharashtra State Road Development Corporation Limited has been established for this purpose and road development through privatisation will be controlled by this Corporation. A list of more than 100 such works which can be undertaken through private participation in the State is ready and after examining the feasibility, these works will be undertaken in a phased manner. At present, the work of improvement of the Thane-Bhiwandi by-pass road has been undertaken through privatisation.

Motor Vehicles

10.7. The number of motor vehicles in operation in the State as on 1st January, 1997 was 43.59 lakh, showing an increase of 10.6 per cent over that as on 1st January, 1996 (39.42 lakh). Of the total number of vehicles in operation as on 1st January, 1997 in the State, 65.9 per cent were two wheelers (motor cycles/scooters/mopeds), 6.7 per cent were three wheelers (auto rickshaws/delivery vans), 15.2 per cent were light motor vehicles (cars/jeeps/taxis), 6.8 per cent were heavy motor vehicles (buses/trucks/stage carriages) and 5.4 per cent were others (tractors/trailers). Of the total vehicles in operation, 8.6 per cent were public passenger vehicles such as taxis, auto rickshaws, stage carriages, contract carriers, school buses, ambulances and private service vehicles. Goods transport vehicles constituted 9.3 per cent of the total vehicles in operation. As on 1st January, 1997, out of the total of 43.59 lakh motor vehicles in the State, 7.72 lakh vehicles (17.7 per cent) were in Brihanmumbai.

10.8. The number of motor vehicles on road in Maharashtra as on 31st March, 1996 was 40.32 lakh and was the highest amongst all the states in India and accounted for 12 per cent of the total number of motor vehicles on the road in the country. The details of motor vehicles in operation in the State are presented in Table No.40 of Part-II of this publication.

10.9. As on 31st March, 1996, the number of vehicles per lakh of population in the State was 5,010 as against 3,662 for the country.

10.10. The revenue receipts of the State Government from taxation on motor vehicles were Rs.658 crore during 1995-96 as compared with Rs.614 crore in the previous year.

10.11. The number of valid motor driving licences in the State as at the end of March, 1996 was 71.75 lakh, as against 65.16 lakh upto the end of March, 1995. The number of new motor driving licences issued during 1995-96 was 6.42 lakh as against 4.89 lakh in the previous year.

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

१०.१२. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची कामकाज विषयक १९९४-९५ व १९९५-९६ ची आकडेवारी तक्ता क्र. १०.२ मध्ये दिली आहे.

Maharashtra State Road Transport Corporation

10.12. The operational statistics of the Maharashtra State Road Transport Corporation for 1994-95 and 1995-96 are presented in the Table No.10.2 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.2

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची कामकाज विषयक आकडेवारी
Operational statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

वाव (1)	परिमाण (2)	1994-95 (3)	1995-96 (4)	Unit (2)	Item (1)
वर्ष अखेर असलेले मार्ग	संख्या	19,394	19,557	Number	Routes operated as at the end of the year.
वर्ष अखेरीस मार्गांची लांबी	लाख किलोमीटर	12.33	12.58	Lakh km.	Routes length as at the end of the year.
महामंडळाच्या मालकीच्या गाड्यांची सरासरी संख्या.	संख्या	15,512	15,827	Number	Average number of buses owned by the corporation.
दररोज रस्त्यावर असणा-या गाड्यांची सरासरी	संख्या	14,232	14,544	Number	Average number of buses on road per day.
दररोज वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची सरासरी	लाख	67.13	72.49	Lakh	Average number of passengers carried per day.
दररोज वाहतूक केलेले सरासरी किलोमीटर.	लाख	41.98	43.42	Lakh	Average effective kilometers operated per day.
वाहतुकीपासून वर्षातील एकूण जमा	कोटी रुपयांत	1,393.17	1,502.15	Crore Rs.	Total traffic receipts during the year.
वस ताफ्याचा सरासरी वापर	टक्के	91.75	91.89	Per cent	Average fleet utilisation.
रस्त्यावरील गाड्यांच्या आसन क्षमतेचा सरासरी वापर.	टक्के	70.35	73.09	Per cent	Average seat capacity utilisation of buses on road

१०.१३. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वाहतूक असलेल्या मार्गांची संख्या १९९५-९६ मध्ये १९,५५७ होती आणि ती आधीच्या वर्षापेक्षा ०.८४ टक्क्यांनी जास्त होती. मार्च, १९९६ अखेर वाहतूक असलेल्या एकूण मार्गांची लांबी १२.५८ लाख कि.मी. होती. ती आधीच्या वर्षापेक्षा २.०३ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९५-९६ मध्ये महामंडळाकडे मालकीच्या असलेल्या गाड्यांची सरासरी संख्या १५,८२७ होती. आधीच्या वर्षापेक्षा ही संख्या अधिक (२.०३ टक्के) होती. १९९५-९६ मध्ये दर दिवशी रस्त्यावर असलेल्या गाड्यांची सरासरी संख्या १४,५४४ होती व ती १९९४-९५ च्या तुलनेत २.१९ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९५-९६ मध्ये प्रतिदिन वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची सरासरी संख्या ७२.४९ लाख होती व आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ती ७.९८ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९५-९६ मधील वाहतूक केलेले सरासरी दैनिक अंतर (४३.४२ लाख कि.मी.) आधीच्या वर्षापेक्षा ३.४३ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९५-९६ मध्ये वाहतुकीपोटी एकूण १,५०२.१५ कोटी रुपये मिळाले. आधीच्या वर्षी १,३९३.१७ कोटी रुपये मिळाले होते. महामंडळाला १९९५-९६ मध्ये वाहतुकीपोटी प्रत्येक गाडीमागे ९.४९ लाख रुपये मिळाले. बस ताफा वापराची सरासरी टक्केवारी १९९५-९६ मध्ये

10.13. The total number of routes operated by the Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC) in 1995-96 was 19,557 showing an increase of 0.84 per cent over that of the previous year. The total length of routes operated as at the end of March, 1996 was 12.58 lakh km. which was higher by 2.03 per cent than that of the previous year. During 1995-96 the average number of buses owned by the Corporation was 15,827, which was higher (2.03 per cent) than that of the previous year. The average number of buses on road per day was 14,544 during 1995-96 which was more by 2.19 per cent as compared with that of the previous year. The average number of passengers carried per day during 1995-96 was 72.49 lakh which was higher by 7.98 per cent than that of the previous year. During 1995-96, the average effective km. operated per day (43.42 lakh km.) was more by 3.43 per cent than that of the previous year. The total receipts from the bus traffic were Rs.1,502.15 crore in 1995-96 as compared with Rs.1,393.17 crore in the previous year. As traffic realisation, Rs.9.49 lakh were received per bus by the Corporation in 1995-96. The average fleet utilisation during 1995-96 was 91.9 per cent, which was almost the same as that in 1994-95 (91.8 per cent). The

११.९ टक्के इतकी होती. ती जवळजवळ आधीच्या वर्षातील सरासरी टक्केवारी इतकीच (११.८) होती. रस्त्यावरील बसेसच्या आसन क्षमतेचा सरासरी वापर १९९४-९५ मध्ये ७०.४ टक्के होता, तर तो १९९५-९६ मध्ये ७३.१ टक्क्यांपर्यंत वाढला. मार्च, १९९६ अखेर राज्यातील फक्त ४.६ टक्के गावांमध्ये राहणाऱ्या ग्रामीण भागातील १.६ टक्के लोकांना जवळच्या वसथांब्यावर पोहोचण्यासाठी ५ कि.मी. पेक्षा जास्त अंतर चालावे लागत होते.

१०.१४. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी खालील तक्ता क्र. १०.३ मध्ये दर्शविली आहे.

average seat capacity utilisation of buses on road increased to 73.1 per cent in 1995-96 from 70.4 per cent in 1994-95. As at the end of March, 1996, only 1.6 per cent of rural population belonging to 4.6 per cent of villages in the State had to walk more than five km. to reach the nearest bus stop.

10.14. The financial statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation are presented in the Table No.10.3 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.3
महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी
Financial Statistics of the Maharashtra State Road Transport Corporation
(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

क्र. (1)	वाव (1)	1994-95 (2)	1995-96 (3)	Item (1)
1	एकूण उत्पन्न	1429.99	1547.14	Total Revenue
2	चालू खर्च	1297.90	1409.65	Working expenses
3	स्थूल फरक (वाव १ वजा वाव २)	132.09	137.49	Gross margin (Item 1 minus Item 2)
4	घसारा	105.17	110.06	Depreciation
5	शासनाने दिलेल्या भांडवली हिश्यावरील व्याज	-	-	Interest paid on capital contributed by the Government.
6	संकीर्ण खर्च	23.41	30.60	Miscellaneous expenses
7	एकूण खर्च	1426.48	1550.31	Total expenses
8	निव्वळ फरक	(+) 3.51	(-) 3.17	Net margin

१०.१५. महामंडळाला १९९५-९६ मध्ये १,५४७.१४ कोटी रुपये महमूल प्राप्त झाला व तो आधीच्या वर्षापेक्षा ८.१९ टक्क्यांनी अधिक होता. चालू खर्च १,४०९.६५ कोटी रुपये होता व तो आधीच्या वर्षापेक्षा ८.६१ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९५-९६ मध्ये महामंडळाच्या स्थूल नफ्यामध्ये ४.०९ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो १३७.४९ कोटी रुपये झाला. १९९५-९६ मध्ये निव्वळ नफा (-) ३.१७ कोटी रुपये होता, तो आधीच्या वर्षात (+) ३.५१ कोटी रुपये होता.

10.15. The MSRTC received a revenue of Rs.1,547.14 crore during 1995-96, which was 8.19 per cent higher than that of the previous year. The working expenses were Rs.1,409.65 crore recording an increase of 8.61 per cent over that of the previous year. The gross margin increased by 4.09 per cent to Rs.137.49 crore during 1995-96. However, the net margin during 1995-96 was (-) Rs.3.17 crore, as against (+) Rs.3.51 crore during the previous year.

रेल्वे

१०.१६. महाराष्ट्रातील लोहमार्गाची एकूण लांबी मार्च, १९९६ अखेर ५,४६१ कि.मी. होती. सदर लोहमार्गाची लांबी देशातील एकूण लोहमार्गाच्या (६२,९१५ कि.मी.) ८.७ टक्के होती. राज्यातील लोहमार्गाच्या एकूण ५,४६१ कि.मी.लांबीपैकी ३,९६७ कि.मी. (७२.७ टक्के) ब्रॉडगेज, ५४२ कि.मी. (९.९ टक्के) मीटरगेज आणि ९५२ कि.मी. (१७.४ टक्के) नॅरोगेज होती. अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे ६४.६ टक्के, २९.४ टक्के व ६.० टक्के होती. ३१ मार्च, १९९६ रोजी दर १,००० चौ.मी. भौगोलिक क्षेत्रामार्गे लोहमार्गाची लांबी राज्यात १८ कि.मी होती, तर देशात ती १९ कि.मी. होती. राज्यातील लोहमार्गाच्या एकूण लांबीपैकी २६ टक्के लोहमार्गाच्या लांबीचे विद्युतीकरण झाले आहे. अखिल भारतीय पातळीवर ते प्रमाण १९.९ टक्के आहे.

१०.१७. राज्यातील रेल्वे क्षेत्राच्या अगदी अलीकडील घडामोडींवावतचा

तपशील खाली दिल्याप्रमाणे आहे.

१०.१८. कोंकण रेल्वे महामंडळाकडून दिवा-रोहा ब्रॉडगेज एकेरी लोहमार्ग मंगलोरपर्यंत वाढविण्यात येत आहे. त्यासाठी १९९५-९६ च्या

Railways

10.16. The total length of railway routes in the State by the end of March, 1996 was 5,461 km. This was 8.7 per cent of the total length in the country (62,915 km.). Out of the total railway route length of 5,461 km. in the State, 3,967 km. (72.7 per cent) is covered under broad gauge, 542 km. (9.9 per cent) under meter gauge and 952 km. (17.4 per cent) under narrow gauge. The corresponding percentages for the All-India were 64.6 per cent, 29.4 per cent and 6.0 per cent respectively. The railway route length per 1,000 sq.km. of geographical area was 18 km. in the State, as against 19 km. in the country as on 31st March, 1996. Out of the total railway route length in the State, 26 per cent railway route length has been electrified, as against 19.9 per cent at the All-India level.

10.17. Some of the recent developments about railways in the State are given below.

10.18. Diva-Roha broad gauge single line is being extended to Mangalore at an estimated cost of Rs.2,230 crore at 1995-96 prices by the Konkan Railway Corporation Ltd. The

किंमतीवर आधारित अंदाजित खर्च २,२३० कोटी रुपये आहे. ह्या मार्गाची लांबी ७६० कि.मी. असून त्यापैकी ३८२ कि.मी. मार्ग महाराष्ट्रात आहे. महाराष्ट्रातील ह्या ३८२ कि.मी. लांबीच्या मार्गापैकी मार्च, १९९६ अखेरपर्यंत रोहा ते चिपळूण हा १२९ कि.मी. लांबीचा मार्ग टप्पाटप्प्याने पूर्ण करून वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला. १९९६-९७ मध्ये चिपळूण-रत्नागिरी (७५ कि.मी.) आणि रत्नागिरी-सावंतवाडी (१६१ कि.मी.) हे मार्ग पूर्ण करण्यात आले असून ते प्रवासी वाहतुकीसाठी अनुक्रमे दिनांक १६ नोव्हेंबर, १९९६ आणि २० जानेवारी, १९९७ पासून खुले करण्यात आले. उर्वरित मार्गाचे काम पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने प्रगत टप्प्यात असून तो मे, १९९७ पर्यंत वाहतुकीसाठी खुला होईल असे अपेक्षित आहे. मुंबई (कुर्ला) ते सावंतवाडी पॅसेंजर / एक्सप्रेस गाड्यांची वाहतूक दिनांक २० जानेवारी, १९९७ पासून चालू आहे.

१०.१९. गोंदिया ते वडसा (१०४ कि.मी.) या नॅरोगेज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेज लाहमार्गात रूपांतर करण्याचे काम पूर्ण झाले असून तो मार्ग वाहतुकीसाठी खुला करण्यात आला. वडसा ते चांदा किल्ला हे काम प्रगतिपथावर आहे.

१०.२०. कुर्दुवाडी ते पंढरपूर आणि कुर्दुवाडी ते येडशी मीटरगेज रेल्वे मार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतर करण्याचे काम प्रगतिपथावर आहे. लातूर ते लातूर रोड ह्या नवीन मार्गाचे काम सुरू झाले असून प्रगतिपथावर आहे.

१०.२१. अमरावती ते नरखेड (१३८ कि.मी.) ह्या नवीन ब्रॉडगेज लोहमार्गाचे काम सुरू होऊन प्रगतिपथावर आहे.

१०.२२. दिवा ते पनवेल (२५.६२ कि.मी.) दुहेरीकरणाचे ५१.८३ कोटी रुपये अंदाजित खर्चाचे काम प्रगतिपथावर आहे.

१०.२३. दिवा ते वसईरोड (४१.६५ कि.मी.) दुहेरीकरणाचे २५.२८ कोटी रुपये अंदाजित खर्चाचे काम सुरू झाले आहे.

१०.२४. सोलापूर ते होटगी (१५.०७ कि.मी.) मीटरगेज रेल्वे मार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रूपांतर करण्याचे काम सुरू झाले असून प्रगतिपथावर आहे.

१०.२५. दौंड ते भिगघण (२७.६८ कि.मी.) दुहेरीकरणाचे २२.१३ कोटी रुपये अंदाजित खर्चाचे काम सुरू झाले असून प्रगतिपथावर आहे.

१९९५-९६ आणि १९९६-९७ करिता मंजूर झालेली कामे

१०.२६. मुंबईतील गर्दी कमी करण्यासाठी आणि नवी मुंबई विकसित करण्यासाठी ४०३.३९ कोटी रुपये खर्चाचा ठाणे-तुर्भे-रुळ-वाशी लोहमार्ग (२२.६० कि.मी.), २७९.८३ कोटी रुपये खर्चाचे लातूर-पनवेल लोहमार्गाचे (१०.९० कि.मी.) दुपदरीकरण, ९.८४ कोटी रुपये खर्चाचे कुर्ला ते भांडूप दरम्यान (१०.०० कि.मी.) वा व दवा लोहमार्ग टाकण्याचे काम, ३२७.२१ कोटी रुपये खर्चाचे श्रीवली-विरार लोहमार्गाचे (२५.८४ कि.मी.) चौपदरीकरण, ४.१७ कोटी रुपये खर्चाचे सांताक्रूझ ते वारीवली दरम्यान (२९.५० कि.मी.) ५वा लाहमार्ग टाकण्याचे काम आणि ४०१.८१ कोटी रुपये खर्चाचे सीवुड ते उरण दरम्यान (२७.०० कि.मी.) दुपदरी लोहमार्ग टाकण्याचे काम, ही कामे मंजूर करण्यात आली आहेत. हे सर्व प्रकल्प यातीच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांत आहेत.

route length is about 760 km., of which 382 km. is in Maharashtra State. Out of this 382 k.m. route length in Maharashtra, by the end of March, 1996, route length of 129 km. from Roha to Chiplun was completed and opened for traffic in stages. During 1996-97, Chiplun-Ratnagiri line (75 k.m.) and Ratnagiri-Sawantwadi line (161 k.m.) were completed and were opened for passenger traffic from 16th November, 1996 and 20th January, 1997 respectively. The remaining section is in advanced stage of completion and is expected to be opened for traffic by May, 1997. Passenger/Express trains are running since 20th January, 1997 from Mumbai (Kurla) to Sawantwadi.

10.19. The conversion from narrow gauge to broad gauge of Gondia-Wadsa (104 km.) section has been completed and opened for traffic. The work of conversion of narrow gauge to broad gauge from Wadsa to Chanda Fort is in progress.

10.20. The work of conversion of meter-gauge to broad gauge between Kurduwadi to Pandharpur and Kurduwadi-Yedshi is in progress. The work of Latur-Latur Road new line has commenced and is in progress.

10.21. The construction of new broad gauge line for Amravati to Narkhed (138 km.) has commenced and is in progress.

10.22. The work of doubling of railway line from Diva to Panvel (25.62 Km.), at an estimated cost of Rs. 51.83 crore, is in progress.

10.23. The work of doubling of railway line from Diva to Wasai Road (41.65 Km.), at an estimated cost of Rs. 95.28 crore, has commenced.

10.24. The work of conversion of meter gauge to broad gauge from Solapur to Hotgi (15.07 Km.) has commenced and is in progress.

10.25. The work of doubling of railway line from Daund to Bhigwan (27.68 Km.) at an estimated cost of Rs. 32.13 crore, has commenced and is in progress.

Works sanctioned in 1995-96 and for 1996-97

10.26. To decongest Mumbai and to develop Navi Mumbai, Thane-Turbe-Nerul-Vashi railway line (22.60 km.) costing Rs.403.39 crore, doubling of Belapur-Panvel railway line (10.90 km.) costing Rs. 279.83 crore, 5th and 6th line between Kurla and Bhandup (10.00km.) costing Rs. 49.84 crore, Borivali-Virar quadrupling (25.84 km.) costing Rs. 327.21 crore, 5th line between Santacruz and Borivali (29.50 km.) costing Rs. 64.17 crore and double line between Seawood and Uran (27.00 km.) costing Rs.401.81 crore have been sanctioned. All these projects are at different stages of progress.

मोठी बंदरे

१०.२७. मुंबई पोर्ट ट्रस्ट आणि जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट यांच्याकडून अनुक्रमे मुंबई आणि न्हावा-शेवा या बंदरातील माल वाहतूक हाताळली जाते.

१०.२८. मुंबई पोर्ट ट्रस्टने १९९५-९६ मध्ये ३२८ लाख टन माल हाताळला. त्यातील ११२ लाख टन माल किनारी वाहतूक व २१६ लाख टन समुद्रपार वाहतूक होती. आधीच्या वर्षी २९७ लाख टन माल हाताळण्यात आला होता (१०१ लाख टन किनारी वाहतूक व १९६ लाख टन समुद्रपार वाहतूक). १९९५-९६ मधील एकूण माल वाहतुकीपैकी १६८ लाख टन आयाती व १६० लाख टन निर्याती संबंधातील माल वाहतूक होती. १९९५-९६ मध्ये मुंबई बंदरातील एकूण प्रवासी वाहतूक ८७.६ हजार इतकी होती. त्यापैकी ६५.८ हजार किनारी आणि २१.८ हजार समुद्रपार होती. १९९६-९७ मध्ये सप्टेंबर, १९९६ पर्यंत ८६.५ लाख टन आयात माल व ७२.१ लाख टन निर्यात माल हाताळण्यात आला. तसेच या कालावधीत १३.५ हजार प्रवासी वाहतूक झाली होती. त्यापैकी १०.१ हजार किनारी व ३.४ हजार समुद्रपार होती.

१०.२९. न्हावा-शेवा येथील जवाहरलाल नेहरू बंदरातून १९९४-९५ मध्ये हाताळण्यात आलेला माल ५०.०८ लाख टन होता. १९९५-९६ मध्ये त्यात वाढ होऊन तो ६८.७३ लाख टन इतका झाला. १९९६-९७ मध्ये सप्टेंबर, १९९६ पर्यंत ३८.६२ लाख टन माल हाताळण्यात आला.

छोटी बंदरे

१०.३०. राज्यातील ७२० कि.मी. लांबीच्या किनारपट्टीवर ४८ अधिसूचित छोटी बंदरे आहेत. त्यापैकी ३९ बंदरातून १९९५-९६ मध्ये १६६.१९ लाख प्रवाशांची वाहतूक झाली. १९९४-९५ मध्ये झालेल्या प्रवासी वाहतुकीच्या तुलनेत ती १९.०१ टक्क्यांनी जास्त होती. या १६६.१९ लाख प्रवासी वाहतुकीपैकी यांत्रिक बोट्यातून १०९.२६ लाख, विंगर-यांत्रिक बोट्यातून ५६.९२ लाख आणि फेरी सेवेद्वारे ०.०१ लाख वाहतूक झाली. एप्रिल ते सप्टेंबर, १९९६ ह्या कालावधीत छोट्या बंदरातून ६७.५० लाख प्रवासी वाहतूक हाताळण्यात आली. आधीच्या वर्षीच्या तत्सम काळात ६४.२९ लाख इतकी प्रवासी वाहतूक झाली होती.

१०.३१. अवजड कंटेनर्स, पेट्रोलियन व रसायने या सारख्या सर्व प्रकारच्या जहाजी माल वाहतुकीची क्षमता असलेल्या बहुउपयोगी बंदर सुविधांच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून राज्य शासनाने खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाद्वारे ४८ लहान बंदरांचा विकास करण्याचे ठरविले आहे. एका अन्य महत्त्वपूर्ण निर्णयाद्वारे राज्य शासनाने गुजरात राज्यातील मेरीटाईम बोर्डाच्या धर्तीवर महाराष्ट्र मेरीटाईम बोर्डाची स्थापना २२ नोव्हेंबर, १९९६ रोजी केली आहे. विद्यमान बंदर विभाग, त्याच्या विनियामक अधिकारांसह प्रस्तावित महाराष्ट्र मेरीटाईम बोर्डमध्ये विलीन होईल. महाराष्ट्र मेरीटाईम बोर्ड हे सागरी क्षेत्रातील विनियामक कार्यक्रम आणि विकास कार्यक्रम या दोहोंकरिता जबाबदार असेल.

१०.३२. १९९४-९५ मध्ये छोट्या बंदरातून हाताळण्यात आलेल्या २३.९५ लाख टन माल वाहतुकीत वाढ होऊन ती १९९५-९६ मध्ये ३६.६० लाख टन इतकी झाली. १९९५-९६ मध्ये हाताळण्यात आलेल्या एकूण माल वाहतुकीपैकी ३४.३५ लाख टन आयात होती व २.२५ लाख टन निर्यात होती. एप्रिल ते सप्टेंबर १९९६ मध्ये छोट्या बंदरातून सुमारे १४.४३ लाख टन वाहतूक झाली, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ती ८.५० लाख टन होती.

Major Ports

10.27. The Mumbai Port Trust and the Jawaharlal Nehru Port Trust are handling the cargo traffic at Mumbai and Nhava-Sheva port respectively.

10.28. The Mumbai Port Trust handled 328 lakh tonnes cargo comprising 112 lakh tonnes of coastal and 216 lakh tonnes of overseas cargo in 1995-96 as against 297 lakh tonnes cargo handled in the previous year (comprising 10 lakh tonnes of coastal and 196 lakh tonnes of overseas cargo). During 1995-96, out of the total cargo handled, 16 lakh tonnes related to imports and 160 lakh tonnes to exports. The passenger traffic at Mumbai Port during 1995-96 totalled 87.6 thousand comprising 65.8 thousand coastal and 21.8 thousand overseas. During 1996-97 upto September, 1996, the cargo handled was 86.5 lakh tonnes imports and 72.1 lakh tonnes exports. Similarly during the period, the passenger traffic handled was 13.5 thousand which comprised 10.1 thousand coastal and 3.4 thousand overseas.

10.29. The cargo handled at Jawaharlal Nehru Port and Nhava-Sheva was 50.08 lakh tonnes in 1994-95, which increased to 68.73 lakh tonnes during 1995-96. During 1996-97 upto September, 1996, the cargo handled was 38.6 lakh tonnes.

Minor Ports

10.30. There are 48 notified minor ports along the coastline of 720 km. in the State. Of these, 39 minor ports handled 166.19 lakh passenger traffic during 1995-96 which was higher by 19.01 per cent than the passenger traffic handled during 1994-95. Out of this 166.19 lakh passenger traffic handled during 1995-96, 109.26 lakh was by mechanised vessels and 56.92 lakh was by non-mechanised vessels and 0.01 lakh was by ferry services. The passenger traffic handled by the minor ports during April to September, 1996 was 67.50 lakh as against 64.29 lakh during the corresponding period of the previous year.

10.31. With a view to developing multi-user port facilities capable of handling all types of cargo like bulk and break bulk, containers, petroleum and chemicals, the State Government has decided to develop all the 48 minor ports in the State through private sector participation. In another major development, the State Government has established the Maharashtra Maritime Board on 22 November, 1996 on the lines of the one in Gujarat State. The present Port Department will be merged along with its regulatory powers in the proposed Maharashtra Maritime Board. The Maharashtra Maritime Board will be responsible for both regulatory as well as developmental activities in the Maritime field.

10.32. The cargo handled by the minor ports in 1995-96 was 36.60 lakh tonnes as compared with 23.95 lakh tonnes during 1994-95. Out of the total cargo handled in 1995-96, 34.35 lakh tonnes pertained to imports and 2.25 lakh tonnes pertained to exports. The cargo traffic handled by the minor ports during April to September, 1996 was about 14.43 lakh tonnes as against 8.50 lakh tonnes during the corresponding period of the previous year.

Communications

संख्या

१०.३३. मार्च, १९९६ अखेर राज्याच्या ग्रामीण भागात १०,८१० व नागरी भागात १,४६५ टपाल कार्यालये होती. दर लाख लोकसंख्येमागे असलेल्या टपाल कार्यालयांची संख्या ग्रामीण व नागरी भागात अनुक्रमे २० व ४ होती.

१०.३४. मार्च, १९९६ अखेर तार करण्याची सुविधा १,६७१ ग्रामीण व ५४७ नागरी टपाल कार्यालयांत उपलब्ध होती. पत्रपेट्यांची संख्या ग्रामीण भागामध्ये ३५,९८५ वरून ३६,०५८ इतकी वाढली, तर नागरी भागामध्ये ८,८९९ वरून ८,९३१ इतकी वाढली. तसेच पोस्टमनची संख्या नागरी विभागामध्ये ४.३ टक्क्यांनी वाढून ७,३१७ वरून ७,६३० इतकी झाली. ग्रामीण भागातील पोस्टमनची संख्या (वटबडा एजंट वगळून) १९९५-९६ मध्ये २,०९८ इतकी होती.

१०.३५. ३१ मार्च, १९९६ रोजी जोडणी केल्याने दूरध्वनी २४.२५ लाख होते व ते आधीच्या वर्षापेक्षा २०.८ टक्क्यांनी अधिक होते. या २४.२५ लाख दूरध्वनीपैकी ९.९ टक्के ग्रामीण भागात व १०.१ टक्के शहरी भागात होते. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे २,८१० दूरध्वनी होते. राज्यातील एकूण दूरध्वनीपैकी १४.४१ लाख (५९.४ टक्के) दूरध्वनी केंद्रांच्या महानगर टेलिफोन निगम, मुंबई यांच्या व्यवस्थेखाली होते. मार्च, १९९६ अखेर महानगर टेलिफोन निगम क्षेत्रातील सार्वजनिक दूरध्वनींची संख्या २९,८२७ होती. त्यापैकी सार्वजनिक दूरध्वनी केंद्रांची (स्थानिक) संख्या २३,४०७ होती, तर एस.टी.डी. आणि आय.एस.डी. सह असलेल्या सार्वजनिक दूरध्वनी केंद्रांची संख्या ६,४२० होती.

10.33. There were 10,810 post offices in the rural area and 1,465 in the urban area of the State as at the end of March, 1996. The number of post offices per lakh of population in the rural and urban areas was 20 and 4 respectively.

10.34. Telegraph facility was available in 1,671 rural and 547 urban post offices as at the end of March, 1996. The number of letter boxes was increased from 35,985 to 36,058 in rural area and from 8,899 to 8,931 in urban area. The number of postmen in urban area during 1995-96 was 7,630 and was higher by 4.3 per cent than 7,317 in 1994-95. The number of postmen (excluding delivery agents) in rural area as at the end of 1995-96 was 2,098.

10.35. There were 24.25 lakh telephone connections in the State as on 31st March, 1996, showing an increase of 20.8 per cent over that of the previous year. Out of the total 24.25 lakh telephone connections, 9.9 per cent were in the rural area and 90.1 per cent in the urban area. The number of telephone connections in 1995-96 per lakh of population in the State was 2,810. Out of the 24.25 lakh telephone connections, 14.41 lakh (59.4 per cent) were managed by the Mahanagar Telephone Nigam Ltd. (MTNL), Mumbai alone. Under MTNL area, the number of public telephones was 29,827, out of which the number of P.C.O. booths (local) was 23,407 and the number of P.C.O. booths with STD and ISD facility was 6,420 by the end of March, 1996.

□ □

११.१. राष्ट्राच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात शिक्षणाची महत्त्वाची भूमिका आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण व इ.स. २००० पर्यंत प्रौढ निरक्षरतेचे निर्मूलन यांना अग्रक्रम देण्यात आला आहे. त्यानुसार संपूर्ण राज्यात प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा पुरविण्यासाठी राज्य शासन सर्वकच प्रयत्न करीत आहे. प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने किमान २०० लोकसंख्या असलेल्या वस्ती पासून १.५ कि.मी.च्या परिसरात प्राथमिक शाळा उघडण्याचे प्रमाणक शासनाने निश्चित केले आहे. आदिवासी क्षेत्रासाठी हेच प्रमाणक १.० कि.मी. परिसर व १०० लोकसंख्या असे आहे. राज्यात १९८५-८६ पासून मुलींना १२ वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले आहे. १९९६-९७ पासून मुलांनाही १० वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले आहे. राज्याच्या शैक्षणिक वाढासंबंधीची सन १९६०-६१ पासूनची आकडेवारी या प्रकाशनाच्या भाग-२, तक्ता क्र. ४१ मध्ये दिली आहे.

११.२. राज्यातील गेल्या दोन वर्षातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची संख्या व त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या खालील तक्ता क्र. ११.१ मध्ये दिली आहे.

11.1. Education has an important role in the socio economic development of the Nation. As per the National Policy on Education, priority has been accorded to the universalisation of primary education for children in the age-group of 6 to 14 years and eradication of adult illiteracy by 2000 A.D. Accordingly, the State Government has been making concerted efforts to provide primary education facility throughout the State. The Government has fixed the norm to open a primary school within a vicinity of 1.5 k.m. of habitations having minimum population of 200. This norm for tribal areas is 1 k.m. and 100 population. Since 1985-86, the education up to XII standard is made free for the girls in the State. The education up to X standard is also made free for boys from 1996-97. The data on growth of education in the State from 1960-61 onwards is presented in Table No.41 of Part II of this publication.

11.2. The number of primary, secondary and higher secondary schools in the State and the enrolment therein for the last two years is given in the following table No. 11.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.1

महाराष्ट्रातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची व त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या
Number of primary, secondary and higher secondary schools
and enrolment of students therein in Maharashtra State

(शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी यांची संख्या हजारात)
(Teachers and Enrolment in thousand)

शाळांचा प्रकार	वार	संख्या/Number		१९९५-९६ च्या तुलनेत १९९६-९७ ताल वाढ (टक्केवारी) Percentage increase in 1996-97 over 1995-96	Item	Type of School
		1995-96P	1996-97E			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
(१) प्राथमिक	(१) शाळा	62,202	63,170	1.6	(1) Schools	Primary
	(२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	11,709	11,924	1.8	(2) (A) Enrolment	
	(ब) यातील मुली	5,552	5,683	2.4	(B) Of these, girls	
	(३) शिक्षक	299	305	2.0	(3) Teachers	
(२) माध्यमिक	(१) शाळा	13,077	13,339	2.0	(1) Schools	Secondary
	(२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	6,514	6,738	3.4	(2) (A) Enrolment	
	(ब) यातील मुली	2,753	2,880	4.6	(B) Of these, girls	
	(३) शिक्षक	200	206	3.0	(3) Teachers	
(३) उच्च माध्यमिक (माध्यमिक शाळांना संलग्न ११वी व १२ वी व कॉम्पट महाविद्यालयांना संलग्न कॉम्पट महाविद्यालये धरून).	(१) शाळा	3,250	3,310	1.8	(1) Schools	Higher Secondary (inclusive of Std. 11th and 12th attached to Secondary schools and junior colleges attached to Senior Colleges).
	(२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	1,092	1,149	5.2	(2) (A) Enrolment	
	(ब) यातील मुली	416	447	7.5	(B) Of these, girls	
	(३) शिक्षक	28	30	7.1	(3) Teachers	

११.३. १९९६-९७ या वर्षात आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत शाळांच्या संख्येतील वाढ माध्यमिक शाळांच्या बाबतीत सर्वात जास्त होती, तर विद्यार्थ्यांच्या संख्येच्या बाबतीत उच्च माध्यमिक शाळांमध्ये ही वाढ सर्वात जास्त होती. १९९६-९७ मध्ये राज्यात विद्यार्थ्यांची प्रति शिक्षक सरासरी संख्या प्राथमिक शाळांकरिता ३९ होती आणि माध्यमिक शाळांकरिता ती ३३ होती.

११.४. राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागातील शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या इयत्तानुसार १९९५-९६ व १९९६-९७ या वर्षाकरिता खालील तक्त्या क्र. ११.२ मध्ये दिली आहे.

11.3 In terms of the number of schools, the increase in 1996-97 over the previous year was the highest in respect of secondary schools and for enrolment, the increase was highest in respect of higher secondary schools. The number of students per teacher in 1996-97 was 39 for primary schools and 33 for secondary schools.

11.4 The following table No.11.2 gives the standardwise enrolment in schools for the years 1995-96 and 1996-97 in the rural and urban areas of the State.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.2

१९९५-९६ व १९९६-९७ मधील पटावरील विद्यार्थ्यांची इयत्तानिहाय संख्या

*Enrolment according to standards in
1995-96 and 1996-97.*

इयत्ता Standards	पटावरील विद्यार्थी (लाखात) Enrolment (In lakh)				१९९५-९६ च्या तुलनेत १९९६-९७ मधील वाढ (टक्केवारी) Percentage increase in 1996-97 over 1995-96	
	ग्रामीण Rural		नागरी Urban		ग्रामीण Rural	नागरी Urban
	1995-96P (2)	1996-97E (3)	1995-96P (4)	1996-97E (5)	(6)	(7)
I—IV	59.89	60.78	35.37	36.11	1.5	2.1
V—VIII	36.24	37.41	29.59	30.51	3.2	3.1
IX—X	11.17	11.52	9.97	10.29	3.1	3.2
XI—XII	3.42	3.68	7.50	7.81	7.6	4.1

P = अस्थायी/Provisional

E = अंदाजित/Estimated

११.५. पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येत १९९५-९६ च्या तुलनेत १९९६-९७ मध्ये झालेली वाढ राज्याच्या नागरी भागात ग्रामीण भागापेक्षा इयत्ता I-IV मध्ये जास्त होती. इयत्ता V-VIII आणि इयत्ता IX-X मधील वाढ ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात जवळजवळ सारखीच होती. उच्च माध्यमिक शाळांच्या बाबतीत पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येतील वाढ ही नागरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात बरीच जास्त होती.

11.5. The percentage increase in the enrolment during 1996-97 over that in 1995-96 for the standards I - IV was higher for urban areas than that for rural areas. For standards V - VIII and IX - X, the increase was almost the same for both the rural and urban areas. For higher secondary schools, the increase in enrolment was much higher in rural areas than that in the urban areas.

११.६. १९९५-९६ मध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्यांमार्गे सरासरी शासकीय खर्च प्राथमिक शाळांकरिता १,३१० रुपये आणि माध्यमिक शाळांकरिता १,७७० रुपये होता.

11.6. The average expenditure incurred by the Government per student in 1995-96 was Rs.1,310 for primary schools and Rs.1,770 for secondary schools.

स्त्री शिक्षण

Women Education

११.७. महाराष्ट्रात स्त्रीशिक्षणाकरिता महत्त्वाकांक्षी मोहीम हाती घेण्यात आली असून १९८५-८६ पासून मुलींना १२ वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले आहे. १९९५-९६ मध्ये फक्त मुलींसाठी असणाऱ्या २,१४० प्राथमिक शाळा, ८५९ माध्यमिक शाळा, १८९ उच्च माध्यमिक शाळा आणि ९० उच्च शिक्षण संस्था होत्या. राज्यात १९९५-९६ मध्ये

11.7. In Maharashtra, an ambitious campaign for women education has been undertaken and since 1985-86 education upto XII standard is made free for the girls. During 1995-96 there were 2,140 primary schools, 859 secondary schools, 189 higher secondary schools and 90 higher educational institutions exclusively for girls. The proportion

प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा व उच्च माध्यमिक संस्थांमधील एकूण विद्यार्थ्यांमध्ये मुलांचे प्रमाण अनुक्रमे ४७, ४२ व ३८ टक्के होते. दहा वर्षांपूर्वी १९८५-८६ मध्ये हे प्रमाण अनुक्रमे ४४, ३६ आणि ३२ टक्के होते. अखिल भारतीय स्तरावर १९९३-९४ मध्ये प्राथमिक व माध्यमिक शाळांतील मुलांचे एकूण विद्यार्थ्यांमधील प्रमाण अनुक्रमे ४३ व ३८ टक्के होते.

प्रीढ शिक्षण

११.८. प्रीढ शिक्षण कार्यक्रमाबाबतची माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

(१) १५ ते ३५ वर्षे वयोगटातील प्रीढांच्या निरक्षरतेच्या निर्मूलनाबाबत नवीन धोरण विशिष्ट कालमर्यादित यशस्वीपणे राबविण्यासाठी केंद्र शासनाने मे, १९८८ मध्ये 'राष्ट्रीय साक्षरता प्रसार प्राधिकरण' स्थापन केले. या प्राधिकरणाने जिल्ह्यात संपूर्ण साक्षरता मोहीम राबविण्यासाठी सविस्तर मार्गदर्शक तत्त्वे विहित केली आहेत. त्यानुसार राज्याच्या सर्व जिल्ह्यांत टप्प्याटप्प्याने 'संपूर्ण साक्षरता मोहीम' राबविण्याचा धोरणात्मक निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे.

(२) नोव्हेंबर, १९९६ अखेरपर्यंत राज्यातील २६ जिल्ह्यात 'संपूर्ण साक्षरता मोहीम' अंतर्गत साक्षरोत्तर कार्यक्रम हाती घेण्यात आला होता. त्यापैकी १५ जिल्ह्यात हा कार्यक्रम पूर्ण झालेला आहे. या १५ जिल्ह्यातून ३१.९२ लाख प्रीढांची पटनोंदणी झाली आहे. त्यापैकी २७.४८ लाख प्रीढांनी 'संपूर्ण साक्षरता मोहीम' अंतर्गत विहित केलेले प्राथमिक अभ्यासक्रमाचे तिनही भाग पूर्ण केलेले आहेत. या १५ जिल्ह्यांपैकी ९ जिल्ह्यात साक्षरोत्तर कार्यक्रमाकरिता १७.६७ लाख नवसाक्षर दाखल झाले होते. त्यापैकी १४.१६ लाख नवसाक्षरांनी पी.एल.१ हा प्राथमिक अभ्यासक्रम पूर्ण केलेला आहे. उर्वरित ११ जिल्ह्यात 'संपूर्ण साक्षरता मोहीम' प्रगतिपथावर आहे. या जिल्ह्यांसाठी २९.५० लाख निरक्षरांना साक्षर करण्याचे उद्दिष्ट ठरविले आहे. सन १९९६-९७ पासून उर्वरित पाच जिल्ह्यात 'संपूर्ण साक्षरता मोहीम' हाती घेण्यात आली आहे.

उच्च शिक्षण

११.९. राज्यात १९९६-९७ मध्ये वैद्यकीय व अभियांत्रिकी महाविद्यालये वगळता १,३७१ महाविद्यालये व इतर संस्था असून आधीच्या वर्षापेक्षा ही संख्या १.९ टक्क्यांनी जास्त आहे. त्यापैकी ८२० विज्ञान, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालये, ३८ विधि महाविद्यालये आणि २४७ शिक्षण शास्त्र महाविद्यालयांसह उच्च शिक्षणाच्या ५१३ इतर संस्था आहेत. या सर्व महाविद्यालयातील व इतर संस्थांमधील विद्यार्थ्यांची एकत्रित संख्या ८.९४ लाख असून ती १९९५-९६ च्या तुलनेत २.१ टक्क्यांनी जास्त आहे. महाविद्यालये व इतर संस्था आणि त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या याबाबतची स्थिती खालील तक्ता क्र. ११.३ मध्ये दिली आहे.

of girls in the total enrolment in primary schools, secondary schools and higher secondary institutions in the State in 1995-96 was respectively 47, 42 and 38 per cent. Ten years back in 1985-86, corresponding proportions were 44, 36 and 32 per cent respectively. At all-India level the proportion of girls in the total enrolment in primary and secondary schools was 43 and 38 per cent respectively during 1993-94.

Adult Education

11.8. The information about Adult Education Programme is given below.

(1) 'National Literacy Mission Authority' (NLMA) was established by the Government of India in May, 1988 to successfully implement the new strategy to eradicate illiteracy in the age-group 15-35 years within a specified period of time. The NLMA has prescribed detailed guidelines for the implementation of total literacy campaign for the districts. Accordingly, the State Government has taken a policy decision to implement 'Sampurna Saksharata Mohim' in all the districts of the State in a phased manner.

(2) Post-Literacy Programme under 'Sampurna Saksharata Mohim' was taken up in 26 districts of the State till November, 1996. Out of these, the programme is completed in 15 districts. In these 15 districts, 31.92 lakh adults were enrolled. Out of these, 27.48 lakh adults completed all the three parts of primary course as prescribed under 'Sampurna Saksharata Mohim'. In 9 districts, out of these 15 districts, 17.67 lakh neo-literates were enrolled for Post-Literacy Programme. Out of these, 14.16 lakh neo-literates completed the P.L.1. primary course. In the remaining 11 districts, 'Sampurna Saksharata Mohim' is in progress. The target fixed for these districts is to literate 29.50 lakh illiterates. The 'Sampurna Saksharata Mohim' is taken up in remaining five districts from 1996-97.

Higher Education

11.9. The total number of colleges and other institutions in the State other than the Medical and Engineering colleges during 1996-97 stood at 1,371, showing an increase of 1.9 per cent over that of the previous year. Of these, 820 are Science, Arts and Commerce colleges, 38 are Law Colleges and 513 are other higher educational institutions including 247 Educational Science Colleges. The total enrolment of these colleges and other institutions taken together was 8.94 lakh and this is higher by 2.1 per cent than that in 1995-96. The position about the number of colleges and other institutions and enrolment therein is given in the following table No.11.3.

सक्ता क्रमांक/TABLE No.11.3

महाराष्ट्रातील महाविद्यालये आणि उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था यांची संख्या व त्यातील विद्यार्थी
Number of colleges and other higher educational institutions and enrolment therein in
Maharashtra State.

(शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी यांची संख्या हजारत)
(Teachers and Enrolment in thousand)

संस्थेचा प्रकार	वाव	संख्या/Number		१९९५-९६ च्या तुलनेत १९९६-९७ मधील वाढ (टक्केवारी)		Item	Type of Institution
		1995-96P	1996-97E	Percentage increase in 1996-97 over 1995-96	(5)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(5)	(2)	(1)
(१) सर्वसाधारण महाविद्यालये	(१) संस्था	800	820	2.5		(1) Institutions	Colleges for
	(२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	755	770	2.0		(2) (A) Enrolment	general education
	(२) (ब) त्यातील मुली	292	298	2.1		(B) Of these, girls	
	(३) शिक्षक	24	25	4.2		(3) Teachers	
(२) उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था	(१) संस्था@	545	551	1.1		(1) Institutions@	Other institutions
	(२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	121	124	2.5		(2) (A) Enrolment	for higher
	(२) (ब) त्यातील मुली	36	37	2.8		(B) Of these, girls	education
	(३) शिक्षक	7	7	0.0		(3) Teachers	
(३) एकूण	(१) संस्था@	1,345	1,371	1.9		(1) Institutions@	Total
	(२) (अ) पटावरील विद्यार्थी	876	894	2.1		(2) (A) Enrolment	
	(२) (ब) त्यातील मुली	328	335	2.1		(B) Of these, girls	
	(३) शिक्षक	31	32	3.2		(3) Teachers	

P = अस्थायी/Provisional E = अंदाजित/Estimated

@ = कनिष्ठ महाविद्यालये, वैद्यकीय व अभियंत्रिकी संस्था वगळून/Excluding Junior colleges, Medical and Engineering Institutions.

११.१०. राज्यात एकूण दहा विगर-कृषि विद्यापीठे असून त्यामध्ये फक्त त्रिंयांसाठी असणारे एस. एन. डी. टी. विद्यापीठ व अनौपचारिक शिक्षणासाठी असलेले यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ यांचा समावेश आहे. त्या व्यतिरिक्त राज्यात पाच अभिमत विद्यापीठे आहेत.

११.११ राज्यात चार कृषि विद्यापीठे व त्या विद्यापीठांना संलग्न १४ कृषि महाविद्यालये कार्यरत आहेत. या १४ कृषि महाविद्यालयांपैकी चार पदव्युत्तर शिक्षणाची सोय असणारी आहेत. १९९५-९६ मध्ये सर्व कृषि महाविद्यालयात मिळून ६,९६८ विद्यार्थी होते व त्यापैकी ५१५ मुली होत्या.

वैद्यकीय शिक्षण

११.१२. राज्यात ११ शासकीय व महानगरपालिकांची ४ वैद्यकीय महाविद्यालये कार्यरत असून त्यांची एकूण प्रवेश क्षमता १,६२० विद्यार्थी आहे. ह्याशिवाय केंद्र सरकारच्या व्यवस्थापनाखालील सेनादलाचे एक वैद्यकीय महाविद्यालय पुणे येथे कार्यरत असून त्याची प्रवेशक्षमता १२० विद्यार्थी आहे. वैद्यकीय शिक्षणाची वाढती मागणी भागविण्यासाठी राज्य शासनाने खाजगी संस्थांना विना अनुदान तत्वावर व शासनाने विहित केलेली फी आकारून राज्यात वैद्यकीय महाविद्यालये सुरू करण्यास

11.10. There are ten non-agricultural universities in the State including S.N.D.T. University which is exclusively for women and Yashwantrao Chavan Open University which is established for non-formal education. In addition, there are five deemed Universities in the State.

11.11. There are four agricultural universities and 14 agricultural colleges affiliated to these universities functioning in the State. Out of these 14 agricultural colleges, post-graduation facility is available in 4 colleges. During 1995-96, the enrolment in all the agricultural colleges together was 6,968 of which 515 were girl students.

Medical Education

11.12. There are 11 Government and four Municipal Corporation Medical Colleges functioning in the State with a total intake capacity of 1,620 students. In addition to this, Armed Forces Medical College, Pune managed by Central Government is also functioning with an intake capacity of 120 students. In view of the increasing demand for medical education, the State Government has allowed the private institutions to open medical colleges in the

परयानगी दिली आहे. राज्यात अशा प्रकारची १६ मान्यताप्राप्त खाजगी वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेशक्षमता १,६४० विद्यार्थी आहे. त्याशिवाय वर्धा जिल्ह्यातील सेवाग्राम येथे कस्तुरबा आरोग्य संस्थेचे 'महात्मा गांधी इन्स्टिट्यूट ऑफ मेडिकल सायन्सेस' हे वैद्यकीय महाविद्यालय असून त्याची प्रवेशक्षमता ६४ विद्यार्थी आहे. राज्यात खाजगी आणि शासकीय मिळून एकूण ३३ वैद्यकीय महाविद्यालये कार्यरत असून त्यांची एकूण प्रवेशक्षमता ३,४४४ विद्यार्थी आहे. राज्यात चार शासकीय आयुर्वेदिक महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेशक्षमता १८५ विद्यार्थी आहे आणि ३३ खाजगी आयुर्वेदिक महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेशक्षमता १,८०५ विद्यार्थी आहे.

११.१३. राज्यात ३७ मान्यताप्राप्त खाजगी विनाअनुदानित होमिओपॅथिक वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची एकूण प्रवेशक्षमता २,३६५ विद्यार्थी इतकी आहे. तसेच राज्यात एकूण १७५ प्रवेशक्षमता असलेली ४ खाजगी युनानी वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यात तीन अनुदानित महाविद्यालयाचा समावेश आहे.

११.१४. राज्यात तीन शासकीय आणि महानगरपालिकेचे एक दंत महाविद्यालय असून त्यांची प्रवेश क्षमता २२० विद्यार्थी आहे. ह्याशिवाय राज्यात नऊ मान्यताप्राप्त खाजगी दंत महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता ५३० विद्यार्थी आहे.

११.१५. राज्यात एकूण १६८ प्रवेशक्षमता असलेली ५ नर्सिंग पदवी महाविद्यालये आहेत. यापैकी २ शासकीय व ३ खाजगी महाविद्यालये आहेत. तसेच राज्यात ७७ नर्सिंग प्रशिक्षण संस्था असून त्याची एकूण प्रवेशक्षमता २,९९४ आहे. या व्यतिरिक्त प्रमाणपत्रोत्तर अभ्यासक्रमांच्या ३ संस्था असून त्याची एकूण प्रवेशक्षमता ६५ विद्यार्थी इतकी आहे.

तांत्रिक शिक्षण

११.१६. १९९६-९७ मध्ये राज्यात अभियांत्रिकी पदवी अभ्यासक्रमाची ९४ महाविद्यालये असून त्यांची पहिल्या वर्षाची एकूण प्रवेशक्षमता २३,३५१ आहे. त्यापैकी सहा शासकीय, दोन विद्यापीठ व्यवस्थापनाखालील, एक तंत्रज्ञान विद्यापीठ, सहा अनुदानित व ७९ विनाअनुदानित महाविद्यालये आहेत. ह्या ९४ महाविद्यालयांपैकी २४० प्रवेश क्षमता असलेले एक महाविद्यालय केवळ मुलींसाठी आहे. त्याशिवाय राज्यात एकूण १८२ अभियांत्रिकी पदविका संस्था असून त्यांची पहिल्या वर्षासाठीची प्रवेशक्षमता ३१,४१६ आहे. त्यापैकी ३७ शासकीय, २२ अनुदानित व १२३ विनाअनुदानित संस्था आहेत. ह्या १८२ पदविका संस्थांपैकी १० संस्था केवळ मुलींसाठी आहेत. ह्या १८२ संस्थांपैकी हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यविषयक तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण देणाऱ्या १० संस्थांची (दोन शासकीय आणि आठ खाजगी) एकूण प्रवेशक्षमता ५८० विद्यार्थी इतकी आहे. राज्यात २७ विनाअनुदानित महाविद्यालयांसह एकूण ३० वास्तुशास्त्र पदवी महाविद्यालये असून त्यांची पहिल्या वर्षाची एकूण प्रवेश क्षमता १,१३७ आहे.

State without Government aid, charging stipulated fee as prescribed by the Government. There are 16 recognised such private medical colleges in the State with an intake capacity of 1,640 students. In addition, there is one medical college run by Kasturba Health Society's "Mahatma Gandhi Institute of Medical Sciences" at Sevagram in Wardha district with an intake capacity of 64. Thus there are in all 33 medical colleges Government and private together, functioning in the State with a total intake capacity of 3,444 students. The State has also four Government Ayurvedic Colleges with an intake capacity of 185 students and 33 Private Ayurvedic Colleges with an intake capacity of 1,805 students.

11.13. There are 37 recognised private unaided Homeopathic Medical Colleges in the State having total intake capacity of 2,365 students. There are also 4 private Unani Medical colleges including three aided colleges with total intake capacity of 175 students in the State.

11.14. There are three Government and one Municipal Corporation Dental College in the State with an intake capacity of 220 students. In addition to this, there are nine private recognised Dental Colleges in the State with an intake capacity of 530 students.

11.15. There are 5 Nursing Degree Colleges having total intake capacity of 168 students. Out of these, 2 are Government and 3 are private degree colleges. Besides there are 77 Nursing Training Institutions in the State having total intake capacity of 2,994 students. In addition, there are 3 Institutions offering Post Certificate courses with total intake capacity of 65 students.

Technical Education

11.16. In 1996-97 there are 94 degree Engineering Colleges having first year intake capacity of 23,351 students in the State. Out of these, six are Government, two are under University management, one is Technological University, six aided and 79 are unaided colleges. Out of these 94 colleges, one college having first year intake capacity of 240 is exclusively for girls. In addition, there are 182 Engineering Diploma Institutions in the State having first year intake capacity of 31,416 students. Out of these, 37 are Government, 22 are aided and 123 are unaided institutions. Ten out of these 182 Technical institutions, there are 10 institutions (2 Government and 8 private) imparting training in Hotel Management and Catering Technology having total intake capacity of 580 students. There are 30 Architectural degree colleges including 27 unaided colleges in the State having first year intake capacity of 1,137.

११.१७. राज्यात ३३ औपधनिर्माण पदवी महाविद्यालये असून त्यांची पहिल्या वर्षाची प्रवेशक्षमता १,५६० इतकी आहे. या ३३ महाविद्यालयांपैकी तीन शासकीय, पाच अनुदानित व २५ विना अनुदानित महाविद्यालये असून त्यातील एक महाविद्यालय केवळ मुलींसाठी आहे. या व्यतिरिक्त ३,३९० प्रवेशक्षमता असलेल्या ६४ औपधनिर्माण पदविका संस्था आहेत. त्यापैकी एक शासकीय, २० अनुदानित व ४१ विना अनुदानित संस्था आहेत. या व्यतिरिक्त दोन शासकीय तंत्रनिकेतनात औपधनिर्माण शास्त्र हा विषय शिकविला जातो.

११.१८. अभियांत्रिकी तंत्रज्ञान आणि उपयोजितशास्त्रे यांमधील प्रगत ज्ञानास उत्तेजन देण्यासाठी आणि या विषयासंदर्भात संशोधन व ज्ञान प्रमारास चालना देण्यासाठी तसेच हे शिक्षण मागास भागापर्यंत पोहचविण्यास उत्तेजन देण्यासाठी रायगड जिह्याच्या माणगाव तालुक्यातील लोणेरे या गावात राज्य शासनाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तंत्रज्ञान विद्यापीठ स्थापन केले आहे. १९८९-९० या शैक्षणिक वर्षापासून पेट्रोकेमिकल अभियांत्रिकी पदवी अभ्यासक्रमाच्या ३० विद्यार्थ्यांच्या पहिल्या तुकडीच्या अभ्यासक्रमास सुरुवात झाली. रसायन तंत्रज्ञान व यंत्र अभियांत्रिकी पदवी अभ्यासक्रमास ऑगस्ट, १९९२ पासून सुरुवात झाली. तसेच सन १९९५-९६ या शैक्षणिक वर्षापासून संगणक, विद्युत व दूरसंचार अभियांत्रिकी पदवी अभ्यासक्रमास सुरुवात झाली आहे.

११.१९. राज्यात औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था निरनिराळ्या व्यवसाय उद्योगाकरिता कुशल कामगार तयार करण्याची गरज भागवित आहेत. सध्या राज्यामध्ये २४१ शासकीय व २४४ अशासकीय औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था असून त्यांची प्रवेश क्षमता अनुक्रमे ५५,३२४ व २३,०९२ आहे. यामध्ये फक्त मुलीकरिता असणाऱ्या अनुक्रमे १५ शासकीय व १२ अशासकीय संस्थांचा समावेश असून त्यांची प्रवेश क्षमता अनुक्रमे २,११२ व ५९२ आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण

११.२०. राज्य शासनाने अलिकडेच नवीन शैक्षणिक धोरण जाहीर केले आहे. या धोरणाची काही वैशिष्ट्ये म्हणजे (अ) इ. स. २००० पर्यंत प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण, (ब) इयत्ता दहावीपर्यंतचे शालेय शिक्षण सर्व विद्यार्थ्यांना मोफत करणे, (क) विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक कौशल्य आत्मसात करण्यासाठी मदत व्हावी यासाठी शेती, फलोत्पादन, ग्रामीण तंत्रज्ञान, सेवा क्षेत्र, संगणक आज्ञावली इत्यादींवर आधारित अभ्यासक्रमासाठी माध्यमिक शालेय स्तरावर नवीन व्यावसायिक शिक्षण शाखा सुरू करणे, (ड) इयत्ता आठवी किंवा नववीच्या सर्व विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय छात्र वाहिनीचे प्रशिक्षण सक्तीचे करणे, (इ) स्त्री शिक्षणावर भर, (फ) औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था व तंत्र निकेतनांची प्रवेश क्षमता वाढविणे, (ग) नवीन शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालये सुरू करणे.

11.17. There are 33 Pharmaceutical degree colleges in the State having first year intake capacity of 1,560. Out of these 33 colleges, three are Government, five aided and 25 un-aided colleges including one exclusively for girls. In addition, there are 64 Pharmaceutical Diploma Institutions having total intake capacity of 3,390. Out of these, one is Government, 20 aided and 41 un-aided institutions. In addition, in two Government polytechnics, Pharmaceutical science subject is covered.

11.18. The State Government has established Dr. Babasaheb Ambedkar Technological University at Lonere in Mangaon taluka, district Raigad with the aim to promote advanced knowledge in Engineering Technology, Applied Sciences and to give impetus to research and dissemination of knowledge in these faculties and also to promote the transference of technology in backward regions. The first batch of 30 students for the degree course in Petro-Chemical Engineering was started from academic year 1989-90. The degree course in Chemical Technology and Mechanical Engineering was started from August, 1992 and the Computer, Electrical and Tele-communication Engineering degree courses were started from academic year 1995-96.

11.19. The Industrial Training Institutes (ITI) are meeting the requirements for skilled work force for various vocations/occupations. At present there are 241 Government ITIs and 244 non-government ITIs in the State with an intake capacity of 55,324 and 23,092 respectively. The Government and Non-Government ITI's include 15 and 12 ITIs respectively, exclusively for girls with an intake capacity of 2,112 and 592 respectively.

New Educational Policy

11.20. The State Government has recently announced New Educational Policy. Some of the features of this policy are: (a) the universalisation of primary education by 2000 A.D. (b) school education to be made free upto X Standard to all students, (c) to introduce new vocational stream upto secondary school level for curriculum based on agriculture, horticulture, rural technology, service sector, computer programming etc. to help the students to acquire vocational skills, (d) to make National Cadet Corps (NCC) training compulsory for all the students in the VIII or IX standard, (e) emphasis on women's education, (f) increase in the intake capacities of ITI's and polytechnics, (g) establishment of new Government Engineering Colleges.

११.२१. नवव्या पंचवार्षिक योजनेत (अ) राज्यात मुक्त शाळा स्थापन करणे, (ब) माध्यमिक शाळांची तपासणी करण्यासाठी निरीक्षण पथक निर्माण करणे, (क) माध्यमिक शाळांना ध्वनिफित/चित्रफित सुविधा पुरविणे व (ड) मूल्य शिक्षण प्रशिक्षण केंद्रांची स्थापना करणे इ. योजना प्रस्तावित आहेत.

11.21. The schemes proposed in the Ninth Five Year plan are (a) to establish open schools in the State (b) to create Inspection Unit for secondary schools , (c) to provide audio/video cassette amenities to secondary schools and (d) establishment of value education training centre.

□ □

१२. सार्वजनिक आरोग्य, पाणीपुरवठा आणि इतर सामाजिक सेवा

सार्वजनिक आरोग्य

१२.१. गेल्या काही दशकात प्रतिबंधक, प्रवर्तक, उपचारात्मक आणि पुनर्बसनात्मक आरोग्यसेवा पुरविण्याकरिता आरोग्यविषयक पायाभूत सुविधांचे जाळे विकसित करण्यासाठी राज्यशासनाकडून बरेच प्रयत्न करण्यात आले. ह्या सेवा राज्यातील दुर्गम भागांमध्ये देखील पुरविण्यात येतात. राज्यात १९९५ अखेर एकूण ७३६ रुग्णालये, १,४१८ दवाखाने, १,६९५ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि ९,७२५ उपकेंद्रे होती. या सर्व आरोग्य सेवांमुळे राज्यातील समाजाचा आरोग्यविषयक दर्जा उल्लेखनीयरीत्या सुधारला असल्याचे १९९५ वर्षाकरिता नमुना नोंदणी पाहणीच्या अंदाजानुसार महाराष्ट्र राज्यातील भारताच्या तुलनेत कमी असणारे मृत्यू दर (७.४) व वाल मृत्यूदर (५.५) यावरून दिसून येते. अखिल भारतासाठी हे दर अनुक्रमे ९.० आणि ७.४ आहेत. राज्यातील जीवनविषयक सांख्यिकी आणि उच्चलब्ध वैद्यकीय सुविधा वाढतचयी सविस्तर माहिती भाग दोन मधील अनुक्रमे तक्ता क्र. ३ व ४२ मध्ये दिली आहे.

कुटुंब कल्याण

१२.२. राज्यात लोकसंख्या नियंत्रण कार्यक्रम देखील यशस्वीरित्या राबविण्यात येत आहे. सन १९९५ वर्षाकरिता नमुना नोंदणी पाहणीच्या अंदाजानुसार (अस्थायी) भारताच्या २८.३ जन्म दराशी तुलना करता राज्यातील कमी असलेल्या २४.५ जन्मदरावरून हे स्पष्ट होते. राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत १ एप्रिल, १९९६ रोजी विविध पद्धतींनी संरक्षित जननक्षम जोडप्यांचे प्रमाण ५६.७ टक्के होते. अखिल भारताकरिता हे प्रमाण ४६.५ टक्के होते. राज्यातील एकूण संरक्षित जोडप्यांपैकी ७६ टक्के जोडपी नसबंदी पद्धतीने संरक्षित होती. राज्यात एप्रिल ते डिसेंबर, १९९६ या कालावधीत ३.१४ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. ही संख्या १९९५ मधील त्याच कालावधीतील शस्त्रक्रियांच्या संख्येपेक्षा ८.७ टक्क्यांनी कमी होती.

१२.३. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात पूर्वी नसबंदीवर मुख्य भर होता. दोन मुलांमध्ये योग्य अंतर ठेवणे ही वाढती तितकीच महत्त्वाची असल्याने त्यासाठी अलिकडील काही वर्षांत तांबी, इन्ट्रा युटेरिन पद्धती (आय.यू.डी), पारंपरिक संतति प्रतिबंधक साधने इत्यादी पद्धतींच्या प्रसारावर राज्याने भर दिला आहे. याचा परिणाम म्हणून नसबंदी शस्त्रक्रियेव्यतिरिक्त इतर कुटुंब नियोजन पद्धतींनी संरक्षित जोडप्यांची टक्केवारी १९७४-७५ मधील सहा वरून १९९५-९६ मध्ये २४ इतकी लक्षणीय प्रमाणात वाढली आहे. १९९६-९७ मध्ये डिसेंबर, १९९६ पर्यंतच्या कालावधीत तांबी स्वीकारणाऱ्यांची संख्या २.७४ लाख इतकी होती तर १९९५-९६ च्या तत्सम कालावधीतील ही संख्या २.९९ लाख इतकी होती.

१२.४. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा जननक्षमतेवर प्रभावी परिणाम होण्यासाठी त्याचा स्वीकार ज्यांना ह्यात मुले कमी आहेत अशा तरुण जोडप्यांनी करणे आवश्यक आहे. पुरुष नसबंदी व स्त्री नसबंदी केलेल्यांची त्यांच्या ह्यात मुलांच्या संख्येनुसार वर्गवारी असे दर्शविते की, पुरुष नसबंदी केलेल्यांच्या ह्यात मुलांची सरासरी संख्या १९७१-७२ मधील ४.३ वरून १९९५-९६ मध्ये २.९ इतकी कमी झाली. स्त्री नसबंदी केलेल्यांच्या

12. PUBLIC HEALTH, WATER SUPPLY AND OTHER SOCIAL SERVICES

Public Health

12.1. During the last few decades, efforts have been made by the State Government in developing a network of health infrastructure for providing preventive, promotive, curative and rehabilitative services which are rendered even to the remote areas of the State. As at the end of 1995, there were 736 hospitals, 1,418 dispensaries, 1,695 primary health centres and 9,725 sub-centres in the State. These services have appreciably improved the health standard of the community in the State which is evident from the relatively low crude death rate (7.4) based on Sample Registration Scheme estimates and low infant mortality rate (5.5) for the year 1995 for Maharashtra State as compared with the rates of 9.0 and 7.4 respectively for All India. The details of the vital statistics and medical facilities available in the State are given in Table No.3 and 42 respectively of Part-II.

Family Welfare

12.2. Population control programme is also being successfully implemented in the State. This is reflected in the relatively low birth rate of 24.5 as compared with that of 28.3 for All India for the year 1995 based on Sample Registration estimate (Provisional). The percentage of eligible couples effectively protected by the various methods as on 1st April, 1996 under the family welfare programme was 56.7 in the State as against 46.5 for All India. Out of the total protected couples in the State, 76 per cent were covered under the sterilisation programme. The number of sterilisation operations performed in the State between April-December, 1996 was 3.14 lakh less by 8.7 per cent than that during the corresponding period of 1995.

12.3. The sterilisation was the main stay of the family welfare programme in the past. Since the spacing of births is equally important aspect, the State is giving more stress during the recent years on propagation of spacing methods like Copper T., Intra Uterine Device (IUD), Conventional Contraceptive etc. As a result, the percentage of couples protected by family planning methods other than sterilisation has significantly increased from six in 1974-75 to 24 in 1995-96. During the year 1996-97, upto December, 1996, the number of Copper-T acceptors was 2.74 lakh. During the corresponding period of 1995-96 this number was 2.99 lakh.

12.4. For effective impact of family welfare programme on fertility, it is essential that the programme is accepted by younger couples having less number of living children. The classification of vasectomy and tubectomy acceptors according to the number of living children shows that the average number of living children in the case of vasectomy

वावर्तीत ती ४.५ वरून २.९ इतकी कमी झाली. आय.यू.डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या वावर्तीत ती १९७९-८० मधील २.३ वरून १९९५-९६ मध्ये १.६ इतकी कमी झाली. तसेच कुटुंब नियोजन पध्दती स्वीकारल्या वेळचे सरासरी वय पुरुष नसवंदी बाबतीत ३९.५ वर्षांवरून २९.१ वर्षे इतके कमी झाले, तर स्त्री नसवंदीच्या बाबतीत ते ३२.४ वर्षांवरून २७.९ वर्षे इतके कमी झाले आणि आय.यू.डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या वावर्तीत ते २७.४ वर्षांवरून २४.९ वर्षे इतके कमी झाले.

१२.५. माता व बालसंगोपन कार्यक्रमाचा उद्देश बालमृत्यू व मातामृत्यू यांचे प्रमाण कमी करणे हा आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली तीन उपक्रम घेण्यात येतात. ते म्हणजे (अ) गरोदर स्त्रियांना व स्तन्यदा मातांना फॉलिक अॅसिड व फेरस सल्फेटच्या मोठ्या गोळ्या व १ ते २ वर्ष वयोगटातील बालकांना छोट्या आकाराच्या गोळ्या पुरविणे, (ब) घटसर्प, डांग्या खोकला, पोलिओ, धनुर्वात, क्षय व गोवर या रोगांच्या प्रतिबंधक लसी मुलांना (०-१ वर्षांपर्यंतच्या) आणि धनुर्वात प्रतिबंधक लसी गरोदर स्त्रियांना देणे आणि (क) धनुर्वात प्रतिबंधक लसी १ ते १६ वर्ष वयोगटातील मुलांना व 'अ' जीवनसत्वयुक्त मिश्रण १-३ वर्ष वयोगटातील मुलांना देणे. १९९५-९६ मध्ये ह्या (अ), (ब) व (क) उपक्रमांतर्गत लाभ मिळालेल्यांची संख्या अनुक्रमे ४४.४४ लाख, ३९.६५ लाख आणि १२८.६८ लाख होती. १९९६-९७ या वर्षात डिसेंबर, १९९६ पर्यंत या उपक्रमांतर्गत लाभ मिळालेल्यांची संख्या अनुक्रमे १९.७४ लाख, २०.२७ लाख आणि ६२.९८ लाख होती. जन्ममृत्यू नमुना नोंदणी पाहणीच्या अंदाजानुसार १९९५ मध्ये राज्यात बालमृत्यू प्रमाण ५५ (अस्थायी) होते व ते भारताकरिता असलेल्या ७४ पेक्षा बरेच कमी होते.

नागरी भागातील गरिबांसाठी मूलभूत सेवा

१२.६. नागरी भागातील गरिबांचे आर्थिकदृष्ट्या व सामाजिक दृष्ट्या जीवनमान उंचाविणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. या योजनेचा लक्ष्यगट बालक व माता आहेत. नागरी भागातील गरिबांना अनौपचारिक शिक्षण, आरोग्यसेवा व सकस आहार पुरविणे, दुर्लक्षित घटकांना सहाय्य करणे हे या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. या योजनेखाली परिसर सुधारणा, साक्षरता, माता व बालकांचे आरोग्य, लसीकरण, सकस आहार तयार करण्याचे प्रशिक्षण, शालेय शिक्षण, अनौपचारिक शिक्षण, प्रौढ शिक्षण, सामूहिक आरोग्य व स्वच्छता, मुलांसाठी सांस्कृतिक कार्यक्रम, राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी कार्यक्रम, नागरी गरिबांचे विशेषतः स्त्रियांचे उत्पन्न वाढीसाठी प्रशिक्षण असे कार्यक्रम या योजनेखाली घेण्यात येतात.

१२.७. ही योजना राज्यातील ३५ शहरांमध्ये रावविण्यात येत आहे व या शहरांना सन १९९०-९१ ते १९९५-९६ या सहा वर्षांत रु. ७.८१ कोटी एवढे अनुदान उपलब्ध करून दिले आहे.

पोषण कार्यक्रम

१२.८. बालकांना, गरोदर स्त्रियांना व स्तन्यदा मातांना किमान पोषण आहार व आरोग्य सुविधा पुरविण्याच्या दृष्टीने पोषण कार्यक्रमांतर्गत राज्य शासन विविध योजना राबविते. या योजनेखाली केलेले कार्य खालीलप्रमाणे आहे.

acceptors declined from 4.3 in 1971-72 to 2.9 in 1995-96 and that for tubectomy acceptors it declined from 4.5 to 2.9. In respect of I.U.D acceptors, it declined from 2.3 in 1979-80 to 1.6 in 1995-96. Similarly, the average age at acceptance has declined during the corresponding period from 39.5 years to 29.1 years for vasectomy acceptors, from 32.4 years to 27.9 years for tubectomy acceptors and from 27.4 years to 24.9 years for I.U.D.acceptors.

12.5. The maternal and child health programme is aimed at reducing the infant and maternal mortality. Under this programme, three activities are undertaken viz. (a) supply of large size tablets of folic acid and ferrous sulphate to expectant and nursing mothers and small size tablets to children in the age-group 1-2 years, (b) immunisation of children(0-1 year) against the diseases like diphtheria, pertussis, polio, tetanus, tuberculosis and measles and administering tetanus toxoid for expectant women and (c) administering tetanus toxoid to children in the age-group 1-16 years and oral administration of vitamin 'A' for children between age-group 1 to 3 years. The number of beneficiaries during 1995-96 under the (a), (b) and (c) activities were 44.44 lakh, 39.65 lakh and 128.68 lakh respectively. During the current year (1996-97) upto December, 1996, the beneficiaries under these activities were 19.74 lakh, 20.27 lakh and 62.98 lakh respectively. The infant mortality rate for the State during 1995 according to the sample Registration Scheme estimates (provisional) was 55 which was much lower than the rate of 74 for India.

Urban Basic Services for the Poor

12.6. The aim of this programme is to improve living conditions economically and socially of urban poor. The target group of this scheme is women and children. The main objective of this scheme is to provide informal education, health services and nutrition to the urban poor as well as to help neglected urban poor. Under this scheme, programmes such as environment improvement, literacy, child and mother health, immunisation, nutritious food preparation training, school education, informal education, adult education, community health and cleanliness, cultural programmes for child, programmes for national integration, training for income generation for urban poor specially for women are undertaken.

12.7. This scheme is being implemented in 35 towns in the State. During six years i.e. from 1990-91 to 1995-96, grant-in-aid amounting to Rs. 7.81 crore was made available to these towns.

Nutrition Programme

12.8. With a view to providing minimum nutritional requirements and health facilities to children, pregnant women and nursing mothers, the State Government is implementing different schemes under nutrition programme. The performance under these schemes is given below.

ग्रामीण भाग**शालेय पोषण कार्यक्रम**

१२.९. या योजनेखाली ग्रामीण भागातील प्राथमिक शाळांपैकी बहुशिक्षकी शाळांतील इयत्ता पहिलीच्या आणि एकशिक्षकी शाळांतील इयत्ता पहिली ते चौथी पर्यंतच्या ६ ते ११ वर्षे वयोगटातील मुलांना पूरक पोषक आहार दिला जातो. गऱ्याच्या आदिवासी क्षेत्रात या योजनेची व्याप्ती वाढवून बहुशिक्षकी शाळांतील इयत्ता दुसरी ते चौथी पर्यंतच्या मुलांनाही समाविष्ट केले आहे. प्रत्येक लाभार्थी विद्यार्थ्यास १०० ग्रॅम 'पौष्टिक आहार' किंवा १५० मि. लि. उकळलेले दूध किंवा एक उकडलेले अंडे, रविवार व सुट्टीचे दिवस आणि दीर्घ काळाच्या सुट्ट्या सोडून इतर सर्व दिवशी वर्षातील सुमारे २०० दिवस देण्यात येते. १९९५-९६ मध्ये ५५,७७४ शाळांतील २३.८५ लाख शाळकरी मुलांना 'पौष्टिक आहार' देण्यात आला. १९९६-९७ मध्ये ऑक्टोबर, १९९६ पर्यंत २३.०० लाख शाळकरी मुलांना लाभ देण्यात आला.

ग्रामीण भागातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजना

१२.१०. ह्या कार्यक्रमाखाली अंगणवाडीमध्ये नाव नोंदविलेल्या सहा वर्षाखालील कुपोषित मुलांना व गरीब कुटुंबातील गरोदर स्त्रियांना व स्तन्यदा मातांना पूरक पोषक आहार देण्यात येतो. भारत सरकारने या कार्यक्रमांतर्गत १९९५-९६ वर्षाअखेर ग्रामीण व आदिवासी भागात २९८ प्रकल्पांना मंजुरी दिलेली असून त्यापैकी राज्यशासनाने २२७ प्रकल्पांना मंजुरी दिली आहे. २२७ प्रकल्पापैकी १८१ प्रकल्प कार्यान्वित झालेले आहेत. या १८१ प्रकल्पापैकी ४० प्रकल्प आदिवासी भागात आहेत. १९९५-९६ मध्ये सदर १८१ प्रकल्पांतर्गत ३०,७७९ अंगणवाड्यामध्ये ३६.७६ लाख लाभार्थ्यांची नोंदणी झाली होती. त्यापैकी २४.१६ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण आहाराचा लाभ देण्यात आला. १९९६-९७ मध्ये डिसेंबर, १९९६ पर्यंत २१६ प्रकल्पांतील ३६,८५४ अंगणवाड्यामध्ये ३६.१६ लाख लाभार्थ्यांची नोंदणी झाली होती. त्यापैकी २७.७८ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण आहाराचा लाभ देण्यात आला.

नागरी भाग**नागरी भागातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजना**

१२.११. नागरी भागातील या प्रकल्पाखालील लाभार्थ्यांना ग्रामीण एकात्मिक बालविकास सेवा प्रकल्पांसारखाच पोषक आहार देण्यात येतो. १९९६-९७ मध्ये असे २४ प्रकल्प राज्याच्या नागरी भागात कार्यरत होते. चालू वर्षी ऑक्टोबर, १९९६ पर्यंत २,५०० अंगणवाड्या कार्यरत होत्या व ३.०० लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण कार्यक्रमाचा लाभ देण्यात आला.

नागरी झोपडपट्ट्यांकरिता विशेष पोषण कार्यक्रम

१२.१२. या कार्यक्रमांतर्गत नागरी भागातील झोपडपट्ट्यात राहणाऱ्या समाजाच्या दुर्बल घटकांतील सहा वर्षाखालील मुले, गरोदर स्त्रिया व

Rural areas**School Feeding Programme**

12.9. The scheme envisages provision of supplementary nutrition to primary school going children in the age-group 6 to 11 years in standard I in multi teacher schools and standard I to IV in single teacher schools in the rural areas of the State. The programme has been extended also to the children in the standard II to IV in multi-teacher schools in the tribal areas of the State. Under this scheme each beneficiary student is given 100 gm. "Paustik Ahar" or 150 ml. boiled milk or one boiled egg on all school days except Sundays, holidays and vacations, i.e. for about 200 days in a year. During 1995-96, 23.85 lakh school children were given 'Paushtik Ahar' in 55,774 schools. In 1996-97, upto October, 1996, 23.00 lakh school children were covered under this programme.

Integrated Child Development Services (ICDS) scheme in rural areas

12.10. Under this programme, nutritious supplementary food is given to malnourished children below six years of age and to the pregnant women and nursing mothers belonging to poor families enrolled in the Anganwadis. The number of ICDS projects sanctioned by the Government of India in the rural and tribal areas of the State as at the end of 1995-96 was 298 out of which the Government of Maharashtra has sanctioned 227 ICDS projects under this programme. Out of the 227 ICDS projects sanctioned, 181 ICDS projects were functioning as at the end of 1995-96. Out of these 181 projects, 40 ICDS projects are in the tribal areas. During 1995-96, 36.76 lakh beneficiaries were enrolled in 30,779 Anganwadis in these 181 ICDS projects. Out of these, 24.16 lakh beneficiaries were given supplementary nutrition. In 1996-97 upto December, 1996, 36,854 Anganwadis enrolled 36.16 lakh beneficiaries in 216 ICDS projects, out of which 27.78 lakh beneficiaries are given supplementary nutrition.

Urban Areas**Integrated Child Development Services (ICDS) scheme in urban areas**

12.11. The beneficiaries of ICDS projects in urban areas are provided with nutritious diet as given under the ICDS programme in rural areas. During 1996-97, 24 such projects are functioning in the urban areas of the State. During the current year upto October, 1996, 2,500 Anganwadis were functioning and 3.00 lakh beneficiaries were benefitted under supplementary nutrition programme.

Special Nutrition Programme for Urban Slums.

12.12. Under this programme, children below six years of age and pregnant women and nursing mothers

स्तन्यदा मातांना पोषक आहार, तसेच लोह व फॉलिक ॲसिडच्या गोळ्या आणि 'अ' जीवनसत्त्वाच्या मात्रा देण्यात येतात. या योजनेअंतर्गत १९९६-९७ मध्ये ऑक्टोबर, १९९६ पर्यंत ६९१ केंद्रे कार्यरत होती व १.३८ लाख लाभार्थ्यांना पोष्टिक आहार देण्यात आला.

महिलांसाठी धोरण

१२.१३. महाराष्ट्र शासनाने जून १९९४ मध्ये 'महिलांसाठी धोरण' जाहीर केले. अशा प्रकारचे धोरण हे भारतात पहिलेच आहे. 'राज्य महिला आयोग' स्थापन करणारेही (जानेवारी, १९९३) महाराष्ट्र हे पहिलेच राज्य आहे. महिलांना त्यांच्या वृद्धिमत्तेच्या व व्यक्तिमत्त्वाच्या पूर्ण क्षमतेचा शोध घेऊन ती वृद्धिंगत करण्यात येण्याच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अडचणी दूर करणे हा या धोरणाचा हेतू आहे. महासभ्यात महिलांना जन्मजात हक्क म्हणून मानून तेच समान अधिकार देण्याच्या दृष्टीने हिंदू वारसा अधिनियम, १९५६ दुरुस्त करण्याचा युगारभी बदल या धोरणात प्रस्तावित आहे. महिला कुटुंबप्रमुख असणाऱ्या कुटुंबांसाठी मोठी संध्या देण्यात येऊन, तसेच महिलांच्या विशिष्ट गरजांवर शासकीय यंत्रणा प्रतिसादशील करावी या दृष्टीने सर्व विकास योजनांची पुनर्रचना करण्यात येणार आहे. महिलांना व्यावसायिक प्रशिक्षण, प्रगतीसाठी उपलब्ध असलेल्या संधी व पायाभूत सोयी आणि वित्त पुरवठा व बाजारपेठांच्या संधी यांची माहिती करून देण्याचेही या धोरणात प्रस्तावित आहे. या धोरणान्वये शासनातील राजस्वराध्या विविध क्षेत्रात महिलांना आरक्षण देण्याची तरतूद आहे.

महिला व बालकल्याण

१२.१४. महिला व बालकांचा वेगाने व परिष्कारक विकास साधण्यासाठी महिला व बालकल्याण हा नवीन स्वतंत्र विभाग जून, १९९३ मध्ये निर्माण करण्यात आला आहे. महिलांच्या उन्नतीसाठी महत्त्वाच्या योजनांखाली केलेले कार्य खालील तक्ता क्र. १२.१ मध्ये दिले आहे.

belonging to weaker sections of the community in the urban slums are provided with nutritious diet and tablets of iron and folic acid alongwith doses of Vitamin A. During 1996-97, upto October, 1996, 691 centres under the scheme were functioning in the State and 1.38 lakh beneficiaries were provided with nutritious diet.

Policy for Women

12.13. Maharashtra Government declared its 'Policy for Women' in the month of June, 1994. This policy is the first of its kind in India. The Maharashtra State was also the first state to set up a State Commission for Women (January, 1993). The policy seeks to remove the social, economic and political constraints that hinder women from exploring and enhancing the full potential of their intellect and personalities. The policy proposes epoch-making changes by amending the Hindu Succession Act of 1956, to give women, coparcenary rights. Simultaneously, all development programmes are to be re-oriented, keeping in mind the large number of women-headed households and making the Government machinery responsive to the specific needs of women. The policy further proposes to provide women with vocational training, knowledge of opportunities and infrastructure available and financial and marketing avenues. The policy also provides reservation for women in various categories of employment.

Women and Child Welfare

12.14. A new department viz. Women and Child Welfare Department has been created in June, 1993, to look after the welfare of women and children with a view to ensuring their speedy and effective development. The performance under the important schemes for upliftment of women is shown in the Table No.12.1 below

तक्ता क्रमांक/Table No. 12.1

महिलांच्या उन्नतीसाठी महत्त्वाच्या योजनांखाली १९९५-९६ मध्ये केलेले कार्य
Performance under important schemes for upliftment of women during 1995-96

अनु. क्र. Sr. No.	योजनेचे नाव	१९९५-९६ मधील खर्च (रु. लाखात) Expenditure during 1995-96 (Rs. in lakh)	लाभार्थींची संख्या No. of beneficiaries	नाम/Name of the scheme
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)
1	व्यावसायिक प्रशिक्षण घेणाऱ्या महिलांना विद्यावेतन	60.00	10,000	Award of stipend to women for vocational training
2	स्वयंरोजगार कार्यक्रमाखाली वैयक्तिक आर्थिक सहाय्य	58.50	11,300	Individual aid under self-employment programme
3	देवदासींचे पुनर्वसन	26.00	92	Rehabilitation of Devdasis
4	निराश्रित महिलांसाठी संस्था	123.12	455	Institute for destitute women
5	महिला मंडळाना प्रशिक्षणासाठी अनुदान	75.50	9,117	Grant-in-aid for training to Mahila Mandal
6	सुधारित माहेर योजना	8.60	286	Maher Yojana (Revised)

१२.१५. राज्यात बालकल्याणाच्या वृद्धीने कार्यरत असणाऱ्या शासकीय/स्वयंसेवी संस्थांची ३१ डिसेंबर, १९९५ रोजी संख्या (अ) बाल सुधारगृहे-४९, (ब) बहुउद्देशीय समाज केंद्रे-४, (क) बाल सदन संस्था-९७ व बालसदन केंद्रे-२५४ व (ड) बाल मार्गदर्शन चिकित्सा केंद्रे-१० अशी होती.

पॉलिओ लसीकरण कार्यक्रम

१२.१६. जागतिक आरोग्य संघटनेने इ. स. २००० पर्यंत जग पॉलिओ मुक्त करण्याचे ठरविले आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून भारत सरकारच्या आरोग्य विभागाने पॉलिओ लसीकरण कार्यक्रम संपूर्ण देशात गवविषयाचा निर्णय घेतला आहे. त्यास प्रतिसाद म्हणून महाराष्ट्र शासनाने राज्यात हा कार्यक्रम गावविषयासाठी आवश्यक ते प्रयत्न केले आहेत. पॉलिओ रोगाचे देशातून निर्मूलन करण्यासाठी १९९५-९६, १९९६-९७ व १९९७-९८ या तीन वर्षी पॉलिओच्या नियमित लसीकरण कार्यक्रमाबरोबर मुलांना त्यांच्या पूर्वीच्या लसीकरण स्थितीचा विचार न करता पॉलिओचे दोन अतिरिक्त डोस घ्याव्याचे आहेत. हा विशेष कार्यक्रम अंतर्गत १९९५-९६ मध्ये ०-३ वर्षे वयोगटातील ६५.४८ लाख मुलांना पॉलिओचे डोस दि. ९ डिसेंबर, १९९५ रोजी व ६८.६५ लाख मुलांना पॉलिओचे डोस दि. २० जानेवारी, १९९६ रोजी देण्यात आले. त्याचप्रमाणे १९९६-९७ मध्ये ०-५ वर्षे वयोगटातील १०४.१५ लाख मुलांना पॉलिओचे डोस दि. ७ डिसेंबर, १९९६ रोजी व १०७.६४ लाख मुलांना पॉलिओचे डोस दि. १८ जानेवारी, १९९७ रोजी देण्यात आले.

गृहनिर्माण

१२.१७. नागरी लोकसंख्येतील वाढ आणि वेगाने होणारे औद्योगिकीकरण ह्या महाराष्ट्राच्या शहर व नगरीतील निवासाची समस्या अधिक विकट होण्यास कारणीभूत होणाऱ्या गोष्टी आहेत. निवासाची ही समस्या काही प्रमाणात सोडविण्याचा प्रयत्न शासनाच्या विविध कार्यक्रमांतर्गत केला जात आहे.

नागरी गृहनिर्माण

१२.१८. महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (स्वाहा) १९७७ मध्ये स्थापन करण्यात आले. राज्यातील निवासाची गरज भागविणे हे स्वाहाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. स्वाहा हे गृहनिर्माण कार्यक्रमासाठी लागणाऱ्या निधी, हुडको व आयुर्विभा महामंडळ तसेच राज्य शासनाच्या योजनांतर्गत नियतव्यवहारे मिळविते. स्वाहाने १९९५-९६ या वर्षात १,७४६ सदनिका अल्प उत्पन्न गटासाठी, ३७३ सदनिका मध्यम उत्पन्न गटासाठी आणि १,५१० सदनिका उच्च उत्पन्न गटासाठी वांधल्या आहेत. मुख्यत्वापासून डिसेंबर, १९९६ पर्यंत स्वाहाने अल्प उत्पन्न गटासाठी १,७१,७८९, मध्यम उत्पन्न गटासाठी २९,५०८ आणि उच्च उत्पन्न गटासाठी १४,४७४ सदनिका व झोपडपट्टी पुनर्वसन कार्यक्रमांतर्गत २२,८१२ सदनिका वांधल्या आहेत. याशिवाय स्वाहाने हुकाने व व्यापारी संकुले वांधली आहेत आणि सॉल्ट्स सुद्धा विकसित करून दिले आहेत.

१२.१५. Under the child welfare programme, the Government /Voluntary Institutes functioning in the State were (a) Remand Homes - 49, (b) Multipurpose Community Centres - 4, (c) Balsadan Societies - 97 and Balsadan Units - 254 and (d) Child Guidance Clinics - 10.

Pulse Polio Programme

12.16. The World Health Organisation has aimed at making the world polio free by 2000 A.D. As a part of this, the Health Department of the Government of India has decided to implement the pulse polio programme throughout the country. In response, the Government of Maharashtra has made necessary efforts to implement the programme in the State. To achieve the motive of eradicating polio throughout the country, during the years 1995-96, 1996-97 and 1997-98, in addition to the regular immunisation programme, additional two oral doses of polio vaccine are to be administered irrespective of previous doses. During 1995-96 under the special programme, oral doses of polio were administered to 65.48 lakh children between the age group 0-3 years on 9th December, 1995 and to 68.65 lakh such children on 20th January, 1996. Similarly, during 1996-97, oral doses of polio were administered to 104.15 lakh children between the age group 0-5 years on 7th December, 1996 and to 107.64 lakh such children on 18th January, 1997.

Housing

12.17. Growth of urban population and rapid industrialisation are the factors aggravating the housing problems in the cities and towns in Maharashtra. Efforts to solve the problems of housing to some extent are being made under the various programmes drawn up by the Government.

Urban Housing

12.18. The Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA) was constituted in 1977. The main objective of the MHADA is to meet the need for housing in the State. The MHADA secures funds for housing activities from the HUDCO, LIC and Plan Outlays from the State Government. During 1995-96, the MHADA constructed 1,746 dwelling units for lower income group (LIG), 373 dwelling units for middle income group (MIG) and 1,510 dwelling units for higher income group (HIG). Since inception upto the end of December, 1996, the MHADA has constructed 1,71,789 dwelling units for LIG, 29,508 dwelling units for MIG, 14,474 dwelling units for HIG and 22,812 dwelling units under Slum Clearance Programme. It has also constructed shops and commercial complexes and has given developed plots.

ग्रामीण गृहनिर्माण

इंदिरा आवास योजना

१२.१९. इंदिरा आवास योजना ही घरकुल योजना पूर्वीच्या ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रमाची उपयोजना म्हणून सन १९८५-८६ पासून रावविण्यात येत होती. दि. १ एप्रिल, १९८९ पासून जवाहर रोजगार योजनेची उपयोजना म्हणून ही योजना सुरु होती. एप्रिल, १९९६ पासून ह्या योजनेस स्वतंत्र दर्जा देऊन ही योजना रावविण्याचे भारत सरकारने ठरविले असून तेव्हापासून ही एक स्वतंत्र योजना म्हणून रावविण्यात येत आहे. ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील अनुसूचित जातीच्या/अनुसूचित जमातीच्या व्यक्ती/अन्य आणि मुक्त वेटविगार व्यक्ती यांना घरे मोफत उपलब्ध करून देणे हे इंदिरा आवास योजनेचे उद्दिष्ट आहे.

१२.२०. या योजनेतर्गत १९९५-९६ मध्ये रु. १४५.०४ कोटी एवढ्या रकमेची तरतूद करण्यात आली होती, तर रु. १०६.०६ कोटी खर्च करण्यात आले. सन १९९५-९६ मध्ये १,०५,३३१ घरकुले बांधण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले होते. त्यापैकी ६६,६४८ घरकुले बांधण्यात आली व २२,९५६ घरकुलांची कामे प्रगतिपथावर होती. या योजनेतर्गत १९९६-९७ मध्ये जानेवारी, १९९७ पर्यंत एकूण १००.४५ कोटी रुपये एवढा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला. त्यापैकी जानेवारी, १९९७ अखेर एकूण रु. ५७.६३ कोटी खर्च करण्यात आले. तसेच १९९६-९७ मध्ये ८१,१२० घरकुले बांधण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले आहे. त्यापैकी जानेवारी, १९९७ अखेर २३,२२३ घरकुले बांधण्यात आली असून ५०,२९० घरकुलांची बांधकामे प्रगतिपथावर होती.

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना

१२.२१. गृहनुभवइतील ४० लाख झोपडपट्टीवासियांना मोफत पक्की घरे देण्याची योजना महाराष्ट्र शासनाने जाहीर केली आहे. यासंबंधात नेमलेल्या अभ्यासगटाच्या बहुतांश शिफारसी महाराष्ट्र शासनाने स्वीकारल्या आहेत. या योजनेत प्रत्येक झोपडपट्टीवासीयास २२५ चौ. फूटाची सदनिका किनाऱ्यामूल्य देण्याची तरतूद, संक्रमण शिविराची उभारणी व पुनर्वसनासाठी बांधकामाचा खर्च भरून काढण्यासाठी ठराविक प्रमाणात विक्रीसाठी अतिरिक्त चटई क्षेत्र निर्देशांक देण्याची तरतूद ही या योजनेची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये आहेत. यासंदर्भात 'झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण' सुधारित अधिनियम क्र. ३३(१०) अन्वये आणि शा. नि. दिनांक १५ ऑक्टोबर, १९९६ अनुसार स्थापन करण्यात आले आहे. यासंदर्भात २८ फेब्रुवारी, १९९७ पर्यंत मुंबई महानगरपालिकेकडे ३७० प्रस्ताव प्राप्त झाले असून २७४ प्रस्तावांना मंजुरी दिली आहे. त्यापैकी ७२ प्रस्तावांना बांधकाम सुरु करण्याची परवानगी दिलेली आहे व एकंदर ४९ योजनांचे बांधकाम प्रगतिपथावर आहे.

पाणीपुरवठा

१२.२२. सातव्या पंचवार्षिक योजनेअखेर राज्यातील २३० शहरात नळ पाणी पुरवठ्याची सोय करण्यात आली होती. उर्वरित तीन शहरात पाणीपुरवठ्याची योजना, ११२ शहरात आवर्धन योजना व पाच शहरात मलनिःसारण योजना आठव्या पंचवार्षिक योजनेत घेण्यात आल्या. १९९६-९७ च्या वार्षिक योजनेत नागरी पाणीपुरवठा योजना व स्वच्छता कार्यक्रम यासाठी ५०८.१८ कोटी रुपये नियत व्ययाची तरतूद केली आहे.

Rural Housing

Indira Awas Yojana

12.19. Indira Awas Yojana was implemented as the sub-scheme of the erstwhile Rural Landless Employment Guarantee Programme from 1985-86. It was continued as the sub-scheme of Jawahar Rojgar Yojana from 1st April, 1989. The Government of India has given an independent status to this scheme from April, 1996 and since then it is being implemented as a separate scheme. The aim of Indira Awas Yojana is to provide houses free of cost in rural areas for the poor belonging to Scheduled Castes/Scheduled Tribes / Others and freed bonded labourers.

12.20. The allocation for this scheme for the year 1995-96 was Rs.145.04 crore, as against this expenditure of Rs.106.06 crore was incurred. During 1995-96, a target of construction of 1,05,331 houses was fixed. Out of this 66,648 houses were constructed and construction of 22,956 houses was in progress. During the year 1996-97, upto January, 1997 the funds of Rs.100.45 crore are made available and an expenditure of Rs.57.63 crore has been incurred by the end of January, 1997. The target fixed for the year 1996-97, is 81,120 houses. As against this 23,223 houses were constructed and the construction of 50,290 houses were in progress upto January, 1997.

Slum Rehabilitation Scheme

12.21. The Government of Maharashtra has announced a scheme for construction of 40 lakh free flats to those who live in slum areas in Brihanmumbai. The majority recommendations of the study group appointed for this purpose have been accepted by the Government. The provision of 225 sq. feet free flat to the slum residents, construction of transit camps and provision of additional floor space index for cross subsidising the rehabilitation component are the important features of this scheme. In this connection the 'Slum Rehabilitation Authority' has been set up as per Revised Rules 33(10) and vide G. R. dated 15th October, 1996. Upto 28th February 1997, the Brihanmumbai Municipal Corporation has received 370 proposals. Out of these 274 proposals have been sanctioned of which 72 proposals were given permission for construction. The construction work was in progress in respect of 49 proposals.

Water Supply

12.22. By the end of Seventh Five Year Plan, 230 towns were provided with piped water supply facility. In the Eight Five Year Plan the water supply schemes for three towns, augmentation scheme for 112 towns and sewerage scheme for five towns were taken up. An outlay of Rs.508.18 crores is earmarked for urban water supply and sanitation programme in Annual Plan 1996-97.

१२.२३. भारत सरकारने तसेच राज्य शासनाने पिण्याचे पाणीपुरवठा कार्यक्रमास अत्यंत उच्च अग्रक्रम दिला आहे आणि सन २००० पर्यंत गज्यातील सर्व जनतेस पिण्याच्या पाण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे शासनाने ठरविले आहे. या कार्यक्रमाचा 'बीस कलमी कार्यक्रमात', तसेच 'गष्ट्रीय किमान गरजा कार्यक्रमात' अंतर्भाव केला आहे. ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणीपुरवठा योजनेतर्गत गावातील पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत, भूप्रदेश व लोकसंख्या यानुसार नळ पाणीपुरवठा, विंघण विहिरी अथवा विहिरी अशा सोयी पुरविण्यात येतात.

१२.२४. आठवी पंचवार्षिक योजना सुरू होण्यापूर्वी करण्यात आलेल्या सर्वेक्षणानुसार राज्यात १६,७९० गावे व १८,४२६ वाड्या समस्याग्रस्त होत्या. १९९२-९३ ते १९९५-९६ या चार वर्षांत २०,८२० गावे/वाड्या हाताळण्यात आल्या. १९९६-९७ मध्ये डिसेंबर, १९९६ अखेर २,२७३ गावे/वाड्या हाताळण्यात आल्या. १९९६-९७ च्या वार्षिक योजनेत ग्रामीण पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रमासाठी २३२.३३ कोटी रुपये नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

१२.२५. गज्यामध्ये दरवर्षी अपुन्या पावसामुळे वन्याच गावात पिण्याच्या पाण्याच्या टंचाईची गंभीर समस्या उद्भवते. अशा गावात शासनाने तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना हाती घ्याव्या लागतात. शासनाने हा कार्यक्रम राबविण्याबाबतचे व सनियंत्रण करण्याबाबतचे पूर्ण अधिकार जिल्हाधिकार्यांना दिलेले आहेत.

१२.२६. हा कार्यक्रम राबविण्यात आलेली गावे/वाड्यांची ऑक्टोबर, १९९५ ते ऑगस्ट, १९९६ पर्यंतची योजनानिहाय संख्या खालील तक्ता क्र. १२.२ मध्ये दिली आहे.

12.23. The Government of India and the State Government have accorded very high priority to the drinking water supply programme and decided to provide drinking water facilities to all citizens in the State by the year 2000 A.D. This programme has been included in the '20 - Point Programme' and also in the 'National Minimum Needs Programme'. The rural drinking water supply schemes are implemented by providing piped water supply, borewells, dug wells depending on source of water, terrain and population of the village.

12.24. As per the survey conducted before the commencement of Eight Five Year Plan, there were 16,790 problem villages and 18,426 problem wadis in the State. During the four years 1992-93 to 1995-96, 20,820 villages and wadis were tackled. During 1996-97, upto December, 1996, 2,273 villages/wadis were tackled. An outlay of Rs.232.33 crore is earmarked for rural water supply and sanitation programme in Annual Plan 1996-97.

12.25. Due to inadequacy of rainfall, the grave problem of acute scarcity of drinking water arises in a number of villages in the State every year. The Government has to take emergency water supply schemes in these villages. The District Collectors have been given full powers for the execution and monitoring of this programmes.

12.26. The schemewise number of villages/wadis covered under this programme during the period October, 1995 to August 1996 are shown in the Table No. 12.2 below.

तक्ता क्रमांक/Table No. 12.2

कार्यक्रम राबविण्यात आलेली गावे/वाड्यांची ऑक्टोबर, १९९५ ते ऑगस्ट, १९९६ पर्यंतची योजना निहाय संख्या.
Schemewise number of villages/Wadis covered during October, 1995 to August, 1996.

अ.क्र. Sr. No.	योजना	संख्या Number	गावे Villages	वाड्या Wadis	नाम Name of the scheme
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)
1.	नवीन विंघण विहिरी बांधणे	8,480	4,680	2,608	Construction of new borewells
2.	नळ पाणीपुरवठा योजनेच्या विशेष दुरुस्त्या	1,656	1,564	145	Special repairs to piped water schemes
3.	विंघण विहिरीच्या विशेष दुरुस्त्या	4,709	3,296	244	Special repairs to borewells
4.	तात्पुरत्या पूरक नळपाणी पुरवठा योजना	479	483	12	Temporary supplementary piped water schemes

पर्यावरण विभाग (हवा व जल प्रदूषण प्रतिबंध)

१२.२७. काही दशकात प्रामुख्याने औद्योगिक क्षेत्रात झालेल्या वाढीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची वेगात वाढ झाली आहे. त्याचबरोबर मोठ्या प्रमाणावरील औद्योगिक प्रदूषणामुळे नैसर्गिक पर्यावरणाचा नाश होत आहे. महाराष्ट्र शासनाने याविषयाचे महत्त्व विचारात घेऊन पर्यावरण हा एक स्वतंत्र विभाग १९८५ मध्ये निर्माण केला आहे. तथापि त्या आधीपासूनच महाराष्ट्र शासनाने 'महाराष्ट्र जल प्रतिबंध व प्रदूषण अधिनियम १९७०' अन्वये स्थापन केलेले 'महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ' कार्यरत आहे. मंडळ खालील महत्वाच्या पर्यावरण अधिनियमाची अंमलबजावणी करते.

- (१) जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) १९७४ च्या अधिनियम १९७८ व १९८८ च्या सुधारणासह.
- (२) जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) १९७७ च्या अधिनियम १९९२ च्या सुधारणासह.
- (३) वायु (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) १९८१ च्या अधिनियम १९८७ च्या सुधारणासह.
- (४) पर्यावरण (संरक्षण) १९८६ चा अधिनियम

१२.२८. जल व वायू प्रदूषणाबाबत मंडळ सर्व प्रमुख कारखान्यांकडून विविध यादींवर माहिती गोळा करते. तसेच त्यावर नियमित देखरेखही ठेवते. मंडळाने जल व वायू प्रतिबंध अधिनियमाखाली १९९५-९६ मध्ये ७,४७० विविध उद्योगांना अनुमती दिली होती. त्या तुलनेत १९९४-९५ मध्ये ९,०६४ इतक्या उद्योगांना अनुमती देण्यात आली होती. मंडळाने १९९६-९७ मध्ये ३१ डिसेंबर १९९६ पर्यंत ३,१८१ विविध उद्योगांना अनुमती दिली. १९९५-९६ मध्ये डिसेंबर, १९९५ पर्यंत ५,४९० उद्योगांना अनुमती दिली होती. मंडळ उद्योगांनी वापरलेल्या पाण्याकडिता आस्थापनांकडून पाणीपट्टी वसूल करते. १९९५-९६ मध्ये मंडळाने पाणीपट्टी म्हणून १०.९६ कोटी रु. वसूल केले होते. त्या तुलनेत १९९४-९५ मध्ये ५.८९ कोटी रु. वसूल केले होते.

Environment Department (Prevention of Air and Water Pollution)

12.27. The Indian Economy has grown at a rapid pace during the last few decades with industry as important constituent of growth. At the same time the natural environment is being damaged by extensive pollution by industries. Considering the importance of this subject, the Government of Maharashtra has created a separate department for environment in 1985. However, well before that "Maharashtra Pollution Control Board" constituted in 1970 under 'Maharashtra Prevention of Water Pollution Act 1970' has been functioning in the State. The Board implements following environmental legislation.

- (1) Water (Prevention & Control of Pollution) Act 1974 amended in 1978, 1988.
- (2) Water (Prevention & Control of Pollution) Cess Act 1977 amended in 1992
- (3) Air (Prevention & Control of Pollution) Act 1981 amended in 1987
- (4) Environment (Protection) Act 1986.

12.28. The Board collects data on various aspects of Water and Air pollution from all major establishments in the State and regularly monitors them. During 1995-96 the board issued 7,470 consents to various industries under water and air pollution prevention Act, as against 9,064 consents issued during 1994-95. During 1996-97, upto 31st December, 1996, Board has issued 3,181 consents to various industries in the State, as against 5,490 consents issued during the same period of 1995-96 upto December, 1995. The Board collects water cess from the industries on the basis of consumption of water as per the provision. During 1995-96 water cess of Rs.10.96 crore was collected as against Rs. 5.89 crore was collected during 1994-95.

१३.१. राज्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत तांदूळ, गहू, साखर, खाद्य तेल आणि घासलेट यांचे वितरण १९९६-९७ वर्षामध्ये चालू राहिले. ऑक्टोबर, १९९५ पासून राज्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत, उपलब्धतेच्या अधीन राहून, तूर डाळ वितरित करण्यात येत होती. तूर डाळ उपलब्ध नसल्यास चणा डाळ किंवा मसूर डाळ वितरित करण्यात येत होती. सध्या सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत चणा डाळीचे वितरण करण्यात येत आहे.

१३.२. राज्यातील अधिकृत शिधावाटप/गस्त भावाच्या दुकानांची संख्या डिसेंबर, १९९६ अखेर ४१,८७९ होती. त्यापैकी ३१,२४५ ग्रामीण भागात व १०,६३४ शहरी भागात होती. १९९६-९७ मध्ये मुंबई व ठाणे शिधावाटप क्षेत्रे वगळून राज्यात सर्वत्र सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत धान्य वाटपाचे परिमाण दरमहा प्रति प्रौढास (२ युनिट्स) १० किलोग्रॅम इतके होते. मुंबई व ठाणे शिधावाटप क्षेत्रांत हे परिमाण दरमहा प्रति प्रौढास (२ युनिट्स) १४ किलोग्रॅम इतके होते.

पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१३.३. शासनाने एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प आणि अचर्षण प्रवण क्षेत्र प्रकल्प यांच्या क्षेत्रांत सार्वजनिक वितरण व्यवस्था बळकट करण्याच्या दृष्टीने 'पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था' हा कार्यक्रम १९९२ मध्ये सुरू केला. या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्यातील ११४ तालुक्यांत करण्यात येत आहे. ह्या कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून शासनाने आवश्यक तेथे प्रत्येक स्वतंत्र महसुली गावात रास्त भावाचे दुकान उघडण्याचा निर्णय घेतला आहे. 'पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था' या कार्यक्रमांतर्गत क्षेत्रात मार्च, १९९६ अखेर सुमारे १२,०५० रास्त भावाची दुकाने कार्यरत होती. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत असलेल्या गहू, तांदूळ, साखर, पामोलिन तेल इत्यादी नेहमीच्या वस्तुशिवाय 'पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था' अंतर्गत क्षेत्रात चहा पावडर, आयोडिनयुक्त मीठ, धुण्याचा साबण, स्नानाचा साबण या वस्तुसुद्धा वितरित करण्यात येत आहेत.

विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना

१३.४ आदिवासींची कृष्यशक्ती अपुरी असल्यामुळे राज्य शासनाने राज्यातील, आदिवासी क्षेत्रांकरिता 'विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना' ही योजना नोव्हेंबर, १९९२ मध्ये सुरू केली असून ही योजना १४ जिल्ह्यांच्या ६८ तालुक्यांत राबविण्यात येत आहे. ह्या योजनेअंतर्गत खालील वस्तु कमी केलेल्या किमतीत व त्यांच्यासमोर दर्शविलेल्या परिमाणानुसार वितरित करण्यात येतात.

13.1. The distribution of rice, wheat, sugar, edible oil and kerosene through the Public Distribution System (PDS) was continued during the year 1996-97 in the State. Since October, 1995, tur dal was being distributed through PDS in the State, subject to its availability. If tur dal was not available, either gram dal or masur dal was distributed. At present, gram dal is being distributed through PDS.

13.2. The number of authorised ration/fair price shops in the State as at the end of December, 1996 was 41,879 of which 31,245 were in rural areas and 10,634 were in urban areas. The quantum of foodgrains for distribution through the Public Distribution System during 1996-97 was 10 kg. per adult (2 units) per month all over the State except Mumbai and Thane rationing areas. For Mumbai and Thane rationing areas the quantum was 14 kg per adult (2 Units) per month.

Revamped Public Distribution System

13.3. With a view to strengthening the PDS in the Integrated Tribal Development Project (ITDP) and the Drought Prone Area Project (DPAP) areas, the Government launched 'Revamped PDS' programme in 1992. This programme is being implemented in 114 talukas of the State. As a part of this programme, the Government has decided to open fair price shop in every independent revenue village wherever necessary. By the end of March, 1996 the number of fair price shops functioning in the area covered under 'Revamped PDS' programme was about 12,050. In addition to the regular PDS commodities such as wheat, rice, sugar, palmolein oil etc., the commodities viz. tea powder, iodised salt, washing soap, toilet soap are also being distributed in the areas covered under 'Revamped PDS'.

Specially Subsidised Public Distribution Scheme

13.4. Having regard to the inadequate purchasing power of the tribals, the State Government launched in November, 1992 a scheme known as 'Specially Subsidised Public Distribution Scheme' for the tribal areas in the State, which is being implemented in 68 talukas of 14 districts. Under this scheme, the following commodities are distributed at lower prices and as per the quantum shown against them.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 13.1

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रातील विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजनेअंतर्गत वितरित केल्या जाणाऱ्या वस्तूंचे परिमाण व त्यांच्या किरकोळ विक्रीची किंमत

Quantum and retail selling prices of commodities distributed under Specially Subsidised Public Distribution Scheme in ITDP areas

अनु- क्रमांक Serial No.	वस्तु	प्रति पुरवठा पत्रिका दरमहा परिमाण (किलोग्रॅममध्ये) Quantum per supply card per month (in kg.)	किरकोळ विक्रीची प्रति किलोग्रॅम किंमत (रु.) Retail selling price per kg. (Rs.)	Commodity
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1	गहू	20	3.00	Wheat
2	तांदूळ		4.40 to 5.50	Rice
3	ज्वारी		1.75	Jowar
4	तूर डाळ	1	12.00	Tur dal
5	चणाडाळ	1	8.00	Gram dal
6	पामोलिन तेल	1	27.00	Palmolein oil
7	आयोडिनयुक्त मीठ	1	1.65	Iodised salt

(1)	(2)	(3)	(4)	(2)
8	बहा पावडर	3 (प्रत्येकी १०० ग्रॅमची पाकिटे) (Packets of 100 gm each)	8.00 (प्रति/per 100ग्रॅम/gm)	Tea powder
9	आंबोळीचा साबण	2 (प्रत्येकी १०० ग्रॅमच्या बड्या) (Cakes of 100 gm each)	3.30 (प्रति बडी/per cake)	Toilet soap
10	धुण्याचा साबण	2 (प्रत्येकी १२५ ग्रॅमच्या बड्या) (Cakes of 125 gm each)	2.35 (प्रति बडी/per cake)	Washing soap

द्वार वितरण योजना

१३.५. राज्याच्या आदिवासी क्षेत्रात रावविल्या जाणाऱ्या 'द्वार वितरण योजना' अंतर्गत शासकीय गोदामापासून रास्त भावाच्या दुकानापर्यंत वस्तुंची वाहतूक शासकीय वाहनांचा वापर करून व शासकीय खर्चाने केली जाते. सध्याच्या योजने अंतर्गत सुमारे पाच हजार रास्त भावांची दुकाने समाविष्ट आहेत व त्यासाठी ११९ वाहने वापरली जातात. ही योजना महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळामार्फत रावविली जाते आणि त्यासाठी महामंडळाकडे वाहने सुपूर्द करण्यात आलेली आहेत. या महामंडळाला वाहने चालविणे, ती सुस्थितीत ठेवणे, त्यांची दुरुस्ती करणे आणि सुटे भाग बदलून घेणे, इंधनावर्गील खर्च, चालकाचे वेतन इत्यादीवरील खर्च भागविणे शक्य व्हावे यासाठी वाहतूक केलेल्या वस्तूंच्या वजनाच्या प्रमाणात प्रति किंचटल नऊ रुपये या दराने महामंडळाला रक्कम दिली जाते.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत पाच शिवाबस्तूंच्या किंमती स्थिर ठेवणे

१३.६. जीवनावश्यक वस्तूंच्या बाबतच्या किंमतीपासून राज्यातील जनतेस व विशेषतः गरीब जनतेस दिलासा देण्यासाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित होणाऱ्या गहू, तांदूळ, साखर, खाद्य तेल व तूर डाळ या पाच शिवाबस्तूंच्या किंमती १ जून, १९९५ पासून पुढील पाच वर्षांच्या कालावधीकरिता राज्य शासनाने स्थिर ठेवल्या आहेत. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित होणाऱ्या या पाच वस्तूंच्या किंमती १ जून, १९९५ रोजीच्या पातळीवर स्थिर ठेवल्या असून त्या तक्ता १३.२ मध्ये दर्शविल्या आहेत.

Door Step Delivery Scheme

13.5. Under the 'Door Step Delivery Scheme' which is being implemented in the tribal areas of the State, the transportation of commodities from Government godowns to fair price shops is carried out using Government vehicles and at Government cost. At present the scheme covers nearly 5,000 fair price shops with the help of 119 vehicles. The Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation implements this scheme and vehicles are handed over to this Corporation for this purpose. To enable this Corporation to meet the running cost, maintenance, repairs and replacement costs, costs on fuel, salaries of drivers etc., an amount of Rs.9 per quintal of transported commodities is reimbursed to the Corporation.

Freezing of prices of 5 Commodities under PDS

13.6. With a view to giving relief from rising prices of essential commodities to the people in the State, especially to the poor people, the State Government has frozen the retail prices of wheat, rice, sugar, edible oil and tur dal being distributed under PDS, with effect from 1st June, 1995 for a period of five years. The retail selling prices of these five commodities under PDS are frozen at the level prevalent as on 1st June, 1995 and are shown in Table 13.2.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 13.2

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत किंमती स्थिर ठेवण्यात आलेल्या पाच वस्तूंच्या किंमती
Retail selling prices of five commodities distributed through PDS for which the prices are frozen.

अनुक्रमांक Serial No.	वस्तु/प्रत (2)	किंमत (रुपये) प्रति किलोग्रॅम १ जून, १९९५ पासून Price (Rs.) per kg. from 1st June, 1995			Commodity/Variety (2)
		सार्वजनिक वितरण व्यवस्था क्षेत्रे General PDS areas	अवर्षण प्रवण प्रकल्प क्षेत्रे DPAP areas	विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था क्षेत्रे Specially subsidised PDS areas	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)
1	तांदूळ—				Rice—
	अत्युत्तम	7.90	7.25	5.50	Superfine
	उत्तम	7.50	7.00	5.20	Fine
	साधारण	6.60	6.00	4.40	Common
2	गहू	5.00	4.00	3.00	Wheat
3	खाद्यतेल	32.00	32.00	27.00	Edible oil
4	तूर डाळ	26.00	18.00	12.00	Tur dal
5	साखर	9.05	9.05	9.05	Sugar

१३.७. राज्यातील रास्त भावाच्या दुकानांनी १९९६ ह्या कॅलेंडर वर्षात केलेली तांदळाची व गव्हाची उचल अनुक्रमे ५.८२ लाख टन व ९.२७ लाख टन होती, तर आधीच्या कॅलेंडर वर्षात ती अनुक्रमे ३.६१ लाख टन व ६.३९ लाख टन होती. १९९५ ह्या वर्षात राज्यातील पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत क्षेत्रात तांदळाची व गव्हाची उचल अनुक्रमे १.६९ लाख टन व २.६० लाख टन झाली होती. १९९६ मध्ये या क्षेत्रात तांदळाची व गव्हाची उचल अनुक्रमे १.७२ लाख टन व २.६६ लाख टन झाली.

१३.८. भारत सरकारने राज्य शासनाला सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित करण्यासाठी भारतीय अन्न महामंडळामार्फत तांदूळ व गहू यांचे नियतन करणे चालू ठेवले. राज्यास १९९६ मध्ये आधीच्या वर्षांतकेच म्हणजे ८.५८ लाख टन तांदळाचे नियतन करण्यात आले. गव्हाचे नियतन १९९६ मध्ये ९.६० लाख टन करण्यात आले, तर १९९५ मध्ये ते ११.० लाख टन इतके होते.

१३.९. राज्य शासनाने पूर्वाप्रमाणेच १९९६-९७ मध्येही महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघ या संस्थेमार्फत आधारभूत किंमत योजनेअंतर्गत भात, सर्वसाधारण दर्जाची (एफएक्यू) ज्वारी, बाजरी व मका खरेदी करण्याची व्यवस्था केली आहे. १९९६-९७ च्या हंगामाकरिता भाताच्या अत्युत्तम, उत्तम व साधारण प्रतीसाठी ठरवून दिलेल्या आधारभूत किंमती प्रति क्विंटल अनुक्रमे ४१५ रुपये, ३९५ रुपये व ३८० रुपये अशा आहेत. आधीच्या हंगामाकरिता या किंमती प्रति क्विंटल अनुक्रमे ३९५ रुपये, ३७५ रुपये व ३६० रुपये अशा होत्या. एफएक्यू ज्वारी आणि बाजरीची १९९६-९७ च्या हंगामाकरिता आधारभूत किंमत प्रति क्विंटल ३१० रुपये इतकी आहे, तर आधीच्या हंगामाकरिता सदर किंमत प्रति क्विंटल ३०० रुपये इतकी होती. मक्याची आधारभूत किंमत १९९६-९७ च्या हंगामाकरिता प्रति क्विंटल ३२० रुपये आहे, तर आधीच्या हंगामाकरिता सदर किंमत ३१० रुपये प्रति क्विंटल इतकी होती.

१३.१० महाराष्ट्र राईस (लेव्ही ऑन राईस मिलर्स) आदेश, १९८९ (राज्य आदेश) हा आदेश आवश्यक दस्तू अधिनियम, १९५५ अंतर्गत काढण्यात आला आहे. या आदेशान्वये राज्यातील भात गिरण्यांनी (हलर सोडून) त्यांनी भरडाई केलेल्या तांदळाच्या ३० टक्के लेव्ही विहित किंमतीने शासनाला द्यावयाची असते. तथापि शेतकऱ्यांसाठी अथवा शेत मजुरांसाठी करण्यात आलेली खावटी भरडाई काही प्रमाणात लेव्ही मुक्त आहे. त्यानुसार १९९५-९६ च्या हंगामामध्ये राज्यात एकूण ६०,०१४ टन लेव्ही तांदळाची वसुली झाली होती. १९९६-९७ च्या हंगामात ३१ जानेवारी, १९९७ पर्यंत २३,०२८ टन लेव्ही तांदळाची वसुली झाली.

नियंत्रित (लेव्ही) साखर

१३.११. जानेवारी, १९९६ पासून महाराष्ट्राला भारत सरकारकडून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटपाकरिता मिळणारे नियंत्रित साखरेचे मासिक नियतन ३३,५५० टन असून ते १९९१ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्येवर आधारित आहे. राज्यातील पुरवठा पत्रिका धारकांना साखर दरमहा दरडोई ४२५ ग्रॅम या परिमाणात वितरित केली जाते. १ फेब्रुवारी, १९९४ पासून नियंत्रित साखरेचा किरकोळ विक्रीदर प्रति किलोग्रॅम रुपये ९.०५ इतका आहे. भारत सरकारने जरी १० फेब्रुवारी, १९९७ पासून नियंत्रित साखरेचा किरकोळ विक्रीदर रुपये ९.०५ वरून रुपये १०.५० इतका वाढविला असला तरी, राज्य शासनाच्या सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत पाच शिधा वस्तूंच्या किंमती स्थिर ठेवण्याच्या निर्णयानुसार राज्यात नियंत्रित साखरेचे वितरण पुरवठा पत्रिका धारकांना प्रति किलो रुपये ९.०५ या दरानेच सुरू आहे.

13.7. The oftakes of rice and wheat by fair price shops in the State for the calendar year 1996 were 5.82 lakh tonnes and 9.27 lakh tonnes respectively as against 3.61 lakh tonnes and 6.39 lakh tonnes respectively during the previous calendar year. During the calendar year 1995, the oftakes of rice and wheat in RPDS areas of the State were 1.69 lakh tonnes and 2.60 lakh tonnes respectively. During the year 1996, the oftakes of rice and wheat in these areas were 1.72 lakh tonnes and 2.66 lakh tonnes respectively.

13.8. The Government of India continued to allot rice and wheat to the State Government through the Food Corporation of India for distribution under the PDS. The quantity of rice allotted to the State in the year 1996 was 8.58 lakh tonnes, the same as that in 1995. In the case of wheat, allotment was 9.60 lakh tonnes in 1996 as against 11.0 lakh tonnes in 1995.

13.9. As in the past, in 1996-97 also the State Government has made arrangements to purchase paddy, Fair Average Quality (FAQ) jowar, bajra and maize under the Price Support Scheme through the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation. The support prices fixed for super-fine, fine and common varieties of paddy for 1996-97 season are Rs. 415, Rs.395 and Rs. 380 per quintal respectively, as against the corresponding prices of Rs. 395, Rs.375 and Rs. 360 per quintal for the previous season. The support price for FAQ jowar and bajra for 1996-97 season is Rs.310 per quintal as against Rs. 300 per quintal for the previous season. The support price for maize for 1996-97 season is Rs.320 per quintal as against Rs.310 per quintal for the previous season.

13.10. Maharashtra Rice (Levy on Rice Millers) Order, 1989 (State Order) is issued under Essential Commodities Act, 1955. As per this order, the rice millers in the State, except hullers, are required to pay, at a fixed price, levy on rice of 30 per cent milled by them. However, khavti milling for cultivators and agricultural labourers is exempted from payment of levy to some extent. Accordingly, during 1995-96 season, 60,014 tonnes levy rice was collected in the State. During 1996-97 upto 31st January, 1997, the quantity of levy rice collected is 23,028 tonnes.

Controlled (Levy) Sugar

13.11. From January, 1996 onwards the monthly allocation of levy sugar quota for Maharashtra by the Government of India is 33,550 tonnes which is made on the basis of 1991 census population. Levy sugar is distributed to the supply card holders at the rate of 425 grams per head per month in the State. The retail selling price for levy sugar is Rs.9.05 per kg. with effect from 1st February, 1994. Though the Government of India has increased the retail selling price of levy sugar from Rs. 9.05 to Rs. 10.50 per kg. with effect from 10th February, 1997, the levy sugar is being distributed to the supply card holders in the State at the rate of Rs. 9.05 per kg. as per the State Government's decision to freeze the prices of five commodities distributed under PDS.

१३.१२. भारत सरकारकडून नियंत्रित साखरेच्या नेहमीच्या मासिक नियतनाव्यतिरिक्त १९९६ च्या सणासुदीसाठी १८,०२८ टन इतकी अतिरिक्त साखर प्राप्त झाली. ही अतिरिक्त साखर नेहमीच्या मासिक परिमाणा व्यतिरिक्त सप्टेंबर, १९९६ या महिन्यात दरडोई ५० ग्रॅम या परिमाणात व नोव्हेंबर, १९९६ मध्ये १ किलो प्रति पुरवठा पत्रिका या परिमाणात वितरित करण्यासाठी उपलब्ध करून देण्यात आली. याशिवाय महाराष्ट्र राज्य सहकारी साखर कारखाना संघ, मुंबई यांनी त्यांच्या सदस्य कारखान्याकडून १०,००० टन 'खुल्या विक्रीची' साखर लंकी साखरेच्या एक्स-फॅक्टरी दराने उपलब्ध करून दिली होती. तिचे वाटप दसरा-दिवाळी सणासाठी प्रति पुरवठा पत्रिकेमागे एक किलोग्रॅम या परिमाणानुसार प्रति किलो रु. ९.०५ या दराने पुरवठा पत्रिका धारकांना करण्यात आले.

खाद्य तेल

१३.१३. ऑक्टोबर, १९९६ ला संपणाऱ्या 'तेल वर्षात' केंद्र शासनाकडून राज्यास सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित करण्यासाठी ३२,००० टन इतका पाम तेलाचा पुरवठा झाला. आधीच्या तेल वर्षात २५,५०० टन इतका पुरवठा झाला होता. हे खाद्य तेल दरमहा प्रति पुरवठा पत्रिकेमागे एक किलो या प्रमाणात वितरित करण्यासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले.

घासलेट

१३.१४. १९९६-९७ या आर्थिक वर्षात राज्याला भारत सरकारकडून दरमहा १,६५,२२१ किलोलिटर या प्रमाणात घासलेटचे नियतन प्राप्त होत आहे. हा घासलेटचा पुरवठा घरगुती व बिगर-घरगुती वापरासाठी असतो.

१३.१५. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत वितरित होणाऱ्या घासलेटचा संभाव्य गैरवापर टाळण्याच्या दृष्टीने भारत सरकारकडून घरगुती वापरासाठी (इंधन व दिवाबत्तीसाठी) निळ्या रंगाचे घासलेट पुरविण्यात येते. बिगर-घरगुती वापराच्या घासलेटचा रंग पांढराच ठेवण्यात आला आहे.

झुणका-भाकर योजना

१३.१६. राज्य शासनाने दिनांक १ मे, १९९५ पासून राज्यात 'झुणका-भाकर' योजना सुरू केली आहे. या योजनेअंतर्गत एक रुपया या अल्प किमतीत प्रत्येकी ५० ग्रॅमच्या दोन भाकऱ्या व सुमारे ३५ ते ५० ग्रॅम झुणका देण्यात येतो. ज्या ठिकाणी लोकांची सतत ये-जा असते अशी ठिकाणे झुणका-भाकर केंद्र उघडण्यासाठी निवडण्यात येतात. राज्यात ३१ जानेवारी, १९९७ रोजी एकूण २,८७६ झुणका-भाकर केंद्रे कार्यरत होती. त्यापैकी २३० केंद्रे महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या वसस्थानकावर होती.

१३.१७. राज्य शासनाने १९९५-९६ मध्ये झुणका-भाकर केंद्रांना त्यांनी केलेल्या झुणका-भाकर विक्रीच्या प्रमाणात रु. १.१५ कोटी इतके रोख अनुदान दिले आहे. त्याशिवाय झुणका-भाकर केंद्रांना केंद्र (स्टॉल) उभारण्यासाठी शासनाने १९९५-९६ मध्ये २.३७ कोटी रूपयांचे अनुदान दिले आहे. १९९६-९७ या वर्षासाठी झुणका-भाकर योजनेकरिता २२ कोटी रूपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

13.12 Apart from the regular monthly quota of levy sugar the Government of India had released an additional quantity of 18,028 tonnes of sugar for distribution during the festival season of 1996. This was made available for distribution over and above the normal monthly quota at the rate of 50 gms per head in September, 1996 and 1 kg. per supply card in November, 1996. Further, 10,000 tonnes of 'free sale' sugar was made available by the Maharashtra Rajya Sahakari Sakhar Karkhana Sangh, Mumbai from its member sugar factories at the rate of levy sugar ex-factory rate which was distributed to the supply card holders in the State at the quantum of 1 kg. per supply card at the price of Rs.9.05 per kg. for Dasera-Diwali festival.

Edible Oil

13.13. For the 'Oil Year' ending October, 1996, the State received 32,000 tonnes of Palmolein oil from the Government of India for distribution through PDS as against 25,500 tonnes received in the earlier oil year. This oil was made available for distribution through PDS at the monthly quantum of 1 kg. per supply card.

Kerosene

13.14. During the financial year 1996-97, the State is receiving monthly allocation of kerosene from the Government of India at the uniform rate of 1,65,221 kilolitre. The kerosene supplied is for domestic and non-domestic uses.

13.15. With a view to preventing possible misuse of kerosene distributed through PDS, the blue dye kerosene is being supplied by the Government of India for distribution through the PDS for domestic purposes (i.e. fuel and lighting). The colour of kerosene used for non-domestic purpose is continued to be white.

Zunka-Bhakar Scheme

13.16. The State Government has launched the "Zunka-Bhakar" Scheme from 1st May, 1995 in the State. Under this Scheme, Zunka Bhakar consisting of two Bhakarries of 50 grams each and approximately 35 to 50 grams Zunka is provided at cheaper price of Re. 1/- only. Places where there is a continuous movement of people are selected to open Zunka Bhakar Centres. There were 2,876 Zunka Bhakar Centres functioning in the State as on 31st January, 1997. Out of these, 230 Zunka Bhakar Centres were at State Road Transport Corporation's Bus Stands.

13.17 During the financial year 1995-96 the State Government has granted a cash subsidy of Rs. 1.15 crore to the Zunka-Bhakar Centres for the units of Zunka-Bhakar sold by them. In addition to this, the Government has granted a subsidy of Rs.2.37 crore for construction of the Zunka-Bhakar centres in the financial year 1995-96. During the financial year 1996-97 a provision of Rs.22 crore has been made for the Zunka-Bhakar Scheme.

अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

१४.१ राज्यात ३० जून, १९९६ रोजी सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची ५,८७७ कार्यालये (शाखा) होती. ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १.७ टक्क्याने जास्त होती. यापैकी ५७ टक्के शाखा ग्रामीण व निमनागरी भागात, तर ४३ टक्के शाखा नागरी भागात होत्या. एकूण बँक शाखांपैकी २२ टक्के बँक शाखा एकट्या वृहन्मुंबईमध्ये होत्या. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे असलेल्या बँक शाखांची संख्या जून, १९९६ अखेर ६.७ इतकी होती आणि ती जवळजवळ अखिल भारतीय पातळीवरील संख्येइतकीच (६.८) होती.

१४.२ अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या शाखांपैकी ५७ टक्के शाखा जरी राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी भागात होत्या, तरी राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवीमध्ये व एकूण पतपुरवठ्यामध्ये त्यांचा वाटा अनुक्रमे केवळ ९.१ टक्के आणि ६.८ टक्के इतकाच होता. गेल्या पाच वर्षांत राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी भागातील बँकांच्या ठेवीतील व पतपुरवठ्यातील वाढ अनुक्रमे १०४ टक्के व ६४ टक्के होती व ती नागरी भागात याबाबतची झालेल्या वाढीच्या तुलनेत कमी होती. नागरी भागातील त्याच कालावधीतील ठेवी व पतपुरवठ्यातील वाढ अनुक्रमे १२८ टक्के व १२७ टक्के होती. ३० जून, १९९६ रोजी राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व पतपुरवठ्यामध्ये एकट्या वृहन्मुंबईमधील ठेवी व पतपुरवठ्याचा वाटा अनुक्रमे ७६ टक्के व ८२ टक्के इतका होता. राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवीमध्ये आधीच्या वर्षापेक्षा १३.९ टक्क्यांनी वाढ होऊन त्या जून, १९९६ अखेर ९०,६६२ कोटी रुपये झाल्या. राज्यातील या बँकांचे एकूण येणे कर्ज आधीच्या वर्षापेक्षा १७.७ टक्क्यांनी वाढून जून, १९९६ अखेर ते ६५,५१३ कोटी रुपये एवढे झाले. राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी भागातील या बँकांची येणे कर्जाची रक्कम जून, १९९६ अखेर आधीच्या वर्षापेक्षा ९.२ टक्क्यांनी वाढून ती ४,४५४ कोटी रुपये झाली. राज्यातील ह्या बँकांची जून, १९९६ अखेरची येणे कर्जाची दरडोई रक्कम रुपये ७,४९३ होती आणि ती अखिल भारतीय पातळीवरील अशा रकमेपेक्षा (रु. २,८१६) वरीच जास्त होती. राज्याच्या सर्व भागातील मिळून अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या येणे कर्जाचे ठेवीशी प्रमाण जून, १९९५ अखेरच्या ७० टक्क्यांवरून वाढून ते जून, १९९६ अखेर ७२ टक्के झाले. ग्रामीण व निमनागरी भागात मात्र हे प्रमाण जून, १९९५ अखेर ५५ टक्के होते व ते थोडे कमी होऊन जून, १९९६ अखेर ते ५४ टक्के झाले. राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या कर्जाचे ठेवीशी असलेले जून, १९९६ अखेरचे प्रमाण (७२ टक्के) अखिल भारतीय पातळीवरील प्रमाणापेक्षा (६० टक्के) जास्त होते.

१४.३ राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची विविध क्षेत्रातील येणे कर्जाची अगदी अलीकडील म्हणजे ३१ मार्च, १९९४ या संदर्भ दिनांकाकरिता उपलब्ध असलेली माहिती पुढील तक्ता क्रमांक १४.१ मध्ये दिली आहे.

Scheduled Commercial Banks

14.1 The number of banking offices (branches) of all scheduled commercial banks in the State as on 30th June, 1996 was 5,877, which was 1.7 per cent more than that a year back. Of these, 57 per cent were in the rural and semi-urban areas and 43 per cent were in the urban areas. Brihanmumbai alone had 22 per cent of total banking offices. The number of bank branches per lakh of population in the State by the end of June, 1996 was 6.7 which was almost the same as that for All-India (6.8).

14.2 Eventhough 57 per cent of the branches of scheduled commercial banks were in the rural and semi-urban areas of the State, these accounted for only 9.1 per cent of the total deposits and 6.8 per cent of the total credits of all the scheduled commercial banks in the State. During the last five years, the increases in the deposits and credits of the banks in the rural and semi-urban areas of the State were 104 per cent and 64 per cent respectively, which were on a lower side as compared with the increases in the urban areas of the State. The increases in deposits and credits in the urban areas in the same period were 128 per cent and 127 per cent respectively. Of the total deposits and credits of all scheduled commercial banks in the State, the share of deposits and credits of Brihanmumbai alone was 76 per cent and 82 per cent respectively as on 30th June, 1996. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State stood at Rs. 90,662 crore as at the end of June, 1996 showing an increase of 13.9 per cent over those of the previous year. The outstanding credit of these banks in the State stood at Rs. 65,513 crore as at the end of June, 1996 showing an increase of 17.7 per cent over that of the previous year. The outstanding credit in rural and semi-urban areas of the State as at the end of June, 1996 stood at Rs. 4,454 crore showing an increase of 9.2 per cent over that of the previous year. The *per capita* outstanding credit of these banks in the State as at the end of June, 1996 was Rs. 7,493 which was much higher than that for All-India (Rs. 2,816). The Credit-Deposit ratio of the scheduled commercial banks taken together in the State as at the end of June, 1995 was 70 per cent and it increased to 72 per cent as at the end of June, 1996. In rural and semi-urban areas, however, this ratio decreased slightly to 54 per cent as at the end of June, 1996 from 55 per cent a year back. The Credit-Deposit ratio of these banks taken together in the State as at the end of June, 1996 (72 per cent) was more than that for All-India (60 per cent).

14.3 The latest available data on outstanding credit in different sectors of the scheduled commercial banks in the State which pertain to 31st March, 1994 are presented in the following table No. 14.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.1

महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचे क्षेत्रवार येणे कर्ज
Sectorwise outstanding credit of scheduled commercial banks in Maharashtra

(रुपये कोटीत / Rs. in crore)

क्षेत्र	३१ मार्च, १९९३ रोजी As on 31st March, 1993		३१ मार्च, १९९४ रोजी As on 31st March, 1994		Sector
	येणे कर्ज Outstanding credit	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	येणे कर्ज Outstanding credit	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
1. कृषि व संलग्न सेवा	1,930	5.16	1,810	4.67	Agriculture and allied activities
2. खाणकाम व दगड खाणकाम	106	0.28	104	0.27	Mining and quarrying
3. वस्तुनिर्माण	19,699	52.69	18,398	47.46	Manufacturing industry
4. वीज निर्मिती, वायू व पाणीपुरवठा	171	0.46	125	0.32	Electricity, Gas and Water
5. बांधकाम	1,063	2.84	890	2.30	Construction
6. परिवहन	465	1.24	447	1.15	Transport operations
7. व्यक्तिगत आणि व्यावसायिक सेवा	971	2.60	959	2.47	Personal and professional services
8. व्यापार	7,501	20.06	9,073	23.41	Trade
9. व्यक्तिगत कर्जे	2,342	6.27	2,606	6.72	Personal loans
10. इतर	3,139	8.40	4,355	11.23	Other
एकूण	37,387	100.00	38,767	100.00	Total
त्यापैकी कुशल कारागार, ग्रामोद्योग व इतर लघु उद्योग यांना	3,253	8.7	3,243	8.37	of which to Artisans, Village-Industries and other Small-Scale Industries

१४.४ मार्च, १९९४ अखेर राज्यातील या अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण येणे कर्जांमध्ये वस्तुनिर्माण उद्योगाचा वाटा ४७.४६ टक्के इतका मोठा होता. तसेच, व्यापार क्षेत्राचा वाटा देखील लक्षणीय म्हणजे २३.४१ टक्के होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये समाविष्ट असलेल्या कुशल कारागार, ग्रामोद्योग आणि इतर लघु उद्योग यांचा एकूण येणे कर्जांमध्ये ८.३७ टक्के वाटा होता.

14.4 Of the total outstanding credit by these scheduled commercial banks in the State as at the end of March, 1994, manufacturing industry accounted for a sizeable share of 47.46 per cent. The share of trade sector was also significant being 23.41 per cent. The artisans, village industries and other small-scale industries which are included in the manufacturing sector accounted for 8.37 per cent of the total outstanding credit.

वार्षिक पतपुरवठा योजना

१४.५ प्राधान्य क्षेत्र कर्जपुरवठा कार्यक्रमाखालील ग्रामीण पतपुरवठा वाटप व्यवस्थेत सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने भारतीय रिझर्व्ह बँकेने १ एप्रिल, १९८९ पासून 'सेवा क्षेत्र पद्धती (सर्विस एरिआ अप्रोच)' कार्यान्वित केली आहे. ग्रामीण जनतेच्या वित्त पुरवठ्याबाबतच्या सर्व गरजा एकाच संस्थेमार्फत पुरविणे हे सेवा क्षेत्र पद्धतीचे उद्दिष्ट आहे. पतपुरवठ्याच्या वाटपाची वार्षिक लक्ष्ये राज्यातील वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि सहकारी बँका यांनी मिळून साध्य करावत अशी अपेक्षा आहे. वित्तीय संस्थांची पतपुरवठ्याबाबतची गेल्या तीन वर्षातील लक्ष्ये व साध्ये पुढील तक्ता क्र. १४.२ मध्ये दर्शविली आहेत.

Annual Credit Plan

14.5 With the main objective of improving Rural Credit Delivery System under priority sector lending programme, the Reserve Bank of India (RBI) has introduced a scheme Viz. Service Area Approach (SAA) with effect from 1st April, 1989. The SAA aims at meeting all credit requirements of the rural people from a single institution under the scheme. The Commercial Banks, Regional Rural Banks and Co-operative Banks are together expected to achieve the yearly targets of credit disbursement. The targets and achievements in respect of credit from financial institutions for the last three years are given the following in Table No. 14.2.

तबता क्रमांक/TABLE No. 14..2
वार्षिक पतपुरवटा योजनेखाली कर्जाचे वाटप
Credit disbursement under the Annual Credit Plan

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु. Sr. No.	प्राधान्य क्षेत्र Priority Sector	1994-95		1995-96		1996-97	
		लक्ष्य Target	साध्य Achievement	लक्ष्य Target	साध्य Achievement	लक्ष्य Target	डिसेंबर, १९९६ पर्यंत साध्य Achievement upto December, 1996 (8)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1.	कृषि व संलग्न कार्य Agriculture and Allied Activities.	1,604.01	1,900.13	2,066.39	2,090.80	2,476.48	1,708.77
2.	ग्रामीण कारागीर, ग्राम व कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योग Rural Artisans, Village and C. Industries and SSI.	358.51	373.56	431.95	446.45	508.98	229.04
3.	इतर प्राधान्य क्षेत्रे Other Priority Sectors	247.19	360.26	368.86	447.74	448.35	264.53
एकूण Total		2,209.71	2,633.95 (119)	2,867.20	2,984.99 (104)	3,433.81	2,202.34

कसांतील आकडे लक्षाशी टक्केवारी दर्शविताने.

Figures in brackets show percentages to the target.

१४.६ १९९५-९६ मध्ये वार्षिक पत पुरवटा योजनेखाली राज्याच्या ग्रामीण भागात विविध प्राधान्य क्षेत्रांखाली एकूण २,९८५ कोटी रुपयांचा पतपुरवटा करण्यात आला. प्राधान्य क्षेत्र कर्जपुरवटा कार्यक्रमाखाली १९९५-९६ मध्ये करण्यात आलेल्या एकूण कर्जवाटपामध्ये कृषि व संलग्न सेवा, ग्रामीण कारागीर/ग्रामोद्योग/कुटीर उद्योग व लघु उद्योग आणि व्यापार व संलग्न सेवा यांचा वाटा अनुक्रमे ७० टक्के, १५ टक्के आणि १५ टक्के होता. १९९६-९७ मध्ये या योजनेखाली ३,४३४ कोटी रुपयांचा पतपुरवटा करण्याचे योजिले आहे.

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमांमध्ये बँकांचा सहभाग

१४.७ राज्य शासनाकडून राबविण्यात येणाऱ्या एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत बँकांचा महत्त्वाचा सहभाग आहे. १९९५-९६ मध्ये ह्या कार्यक्रमाखाली शासनाकडून १,८१,५९७ कुटुंबांना ७४.०१ कोटी रुपयांचे अनुदान वाटप आणि बँकांकडून १६०.०१ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप करण्यात आले. ह्या एकूण कर्जवाटपात वाणिज्यिक बँकांचा वाटा ६८ टक्के, सहकारी बँकांचा २३ टक्के, तर ग्रामीण बँकांचा ९ टक्के इतका होता.

संयुक्त भांडवली संस्था

१४.८ सुधारित आकडेवारीनुसार महाराष्ट्र राज्यातील संयुक्त भांडवली संस्थांची संख्या १९९३-९४ मधील ६८,०१२ वरून १४.० टक्क्यांनी वाढून १९९४-९५ मध्ये ती ७७,५६० झाली. याच कालावधीत

14.6. Under the Annual Credit Plan, total credit amounting to Rs. 2,985 crore was disbursed under various priority sectors during 1995-96 in the rural areas of the State. Of the total credit disbursement during 1995-96 under priority sector lending programme, Agriculture & allied activities, Rural artisans/village/cottage SSI and Trade & allied services accounted for 70 per cent, 15 per cent and 15 per cent respectively. During 1996-97 it is envisaged to disburse credit to the extent of Rs. 3,434 crore under the above programme.

Participation of banks in Integrated Rural Development Programme (IRDP)

14.7 The banks have important participation in the Integrated Rural Development Programme being implemented by the State Government. Under IRDP during 1995-96, the subsidy of Rs.74.01 crore from the Government and the loan of Rs. 160.01 crore through banks were distributed to 1,81,597 families. In the total amount of the loan distributed, the share of the commercial banks was 68 per cent, that of the co-operative banks was 23 per cent and that of the rural banks was 9 per cent.

Joint Stock Companies

14.8 As per the revised figures the number of Joint Stock Companies in Maharashtra State increased by 14.0 per cent to 77,560 during the year 1994-95

अखिल भारतीय स्तरावर संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत झालेली वाढ किंचित जास्त म्हणजे १५.६ टक्के होती. राज्यातील एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी खाजगी मर्यादित संस्था ६९,८४५ (९०.१ टक्के) आणि सार्वजनिक मर्यादित संस्था ७,७१५ (९.९ टक्के) होत्या. राज्यातील खाजगी व सार्वजनिक संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत १९९३-९४ च्या तुलनेत १९९४-९५ मध्ये अनुक्रमे १३.२ आणि २२.१ टक्क्यांनी वाढ झाली. राज्यातील या संस्थांचे भरणा केलेले भांडवल, मार्च, १९९४ अखेर असलेल्या १५,५२३ कोटी रुपयांवरून वाढून ते मार्च, १९९५ अखेर २०,३५२ कोटी रुपये एवढे झाले. ही वाढ ३१.१ टक्के होती. या तुलनेत अखिल भारतीय स्तरावरील वाढ १५.४ टक्के होती. अखिल भारतीय पातळीवरील अशा संस्थांचे भरणा केलेले भांडवल मार्च, १९९४ अखेर आणि मार्च, १९९५ अखेर अनुक्रमे १,१३,८२२ कोटी रुपये आणि १,३१,३२४ कोटी रुपये होते. वर्ष १९९५-९६ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांमध्ये (डिसेंबर, १९९५ अखेरपर्यंत) महाराष्ट्र राज्यातील संयुक्त भांडवली संस्थांची संख्या ८५,७९५ पर्यंत वाढली. त्यापैकी खाजगी मर्यादित संस्था ७७,१७८ आणि सार्वजनिक मर्यादित संस्था ८,६१७ होत्या. राज्यातील ह्या संस्थांचे भरणा केलेले भांडवल डिसेंबर, १९९५ अखेर २७,३३८ कोटी रुपये इतके झाले.

अल्पवचत

१४.९ राज्यात १९९५-९६ मध्ये अल्पवचत योजनेअंतर्गत १,२०० कोटी रुपये इष्टांक असताना प्रत्यक्षात १,६३७ कोटी रुपये निव्वळ जमा झाले. १९९४-९५ मध्ये १,५७४ कोटी रुपये निव्वळ जमा झाले होते. १९९५-९६ मध्ये भारत सरकारकडून राज्य शासनास अल्पवचतीच्या निव्वळ जमेवर ९९० कोटी रुपये इतके कर्जसहाय्य प्राप्त झाले. १९९६-९७ करिता १,२०० कोटी रुपये इष्टांक ठरविण्यात आला असून माहे जानेवारी, १९९७ अखेर ८१८ कोटी रुपये इतकी निव्वळ जमा झाली होती. आधीच्या वर्षात तत्सम कालावधीअखेर ९१९ कोटी रुपये इतकी निव्वळ जमा झाली होती.

लॉटरी

१४.१० राज्याच्या विकास कार्यक्रमासाठी निधी उभारण्याकरिता राज्य शासनाने १ मार्च, १९६९ पासून राज्यात राज्य लॉटरी योजना सुरू केली. या योजनेखाली मासिक, साप्ताहिक आणि दैनिक सोडती काढण्यात येतात. १९९५-९६ या वर्षात राज्य लॉटरीपासून ५.२३ कोटी रुपये निव्वळ नफा झाला, तर १९९४-९५ मध्ये हा नफा ४.२४ कोटी रुपये होता.

from 68,012 in 1993-94. The increase in the number of Joint Stock Companies at All-India level during the above period was slightly more at 15.6 per cent. Out of the total number of Joint Stock Companies, 69,845 (i.e. 90.1 per cent) were private limited companies and 7,715 (i.e. 9.9 per cent) were public limited companies. The percentage increase in number of private and public limited companies during the year 1994-95 over that for 1993-94, was 13.2 and 22.1 respectively. The paid up capital of these companies in the State increased from Rs. 15,523 crore as at the end of March, 1994 to Rs. 20,352 crore as at the end of March, 1995, registering a rise of 31.1 per cent as compared to 15.4 per cent rise at the All-India level. The paid-up capital at All-India level as at the end of March, 1994 and March, 1995 was Rs. 1,13,822 crore and Rs. 1,31,324 crore respectively. During the first nine months of 1995-96 (by the end of December, 1995), the number of Joint Stock Companies in Maharashtra State increased to 85,795. Out of them, 77,178 were private limited companies and 8,617 were public limited companies. The paid-up capital of these companies in the State increased to Rs. 27,338 crore upto December, 1995.

Small Savings

14.9 Under the Small Savings Scheme, during the year 1995-96, the net collection in the State was Rs. 1,637 crore against the target of Rs. 1,200 crore. The net collection during 1994-95 was Rs. 1,574 crore. The loan assistance of Rs. 990 crore was received by the State Government during 1995-96 from the Government of India against the net small savings collections. For 1996-97, the target fixed is Rs. 1,200 crore. As against this by the end of January, 1997, the net collection was Rs. 818 crore. The net collection for the corresponding period of the previous year was Rs. 919 crore.

Lottery

14.10 In order to raise resources for the development programme, the State Government introduced the Scheme of Lottery in the State from 1st March, 1969. Under this scheme monthly, weekly and daily draws are being arranged. During 1995-96 the net profit from Lottery was Rs. 5.23 crore as against Rs. 4.24 crore during 1994-95.

१५. स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वित्तीय स्थिती

15. FINANCES OF LOCAL BODIES

१५.१. राज्यात १९९५-९६ मध्ये २७,६१४ ग्रामपंचायती, २९ जिल्हा परिषदा, २३३ नगरपरिषदा, १२ महानगरपालिका आणि ७ कटक मंडळे अशा निरनिराळ्या स्थानिक स्वराज्य संस्था कार्यरत होत्या. या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांची १९९५-९६ मध्ये एकूण जमा आणि सुरुवातीची शिल्लक घेऊन उत्पन्न ८,२१५.६१ कोटी रुपये असून त्यापैकी ७,६२२.१६ कोटी रुपये इतकी जमा होती. या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा १९९५-९६ मधील खर्च ७,४८५.७४ कोटी रुपये होता. स्थानिक स्वराज्य संस्थांची जमा, उत्पन्न व खर्च यांबाबतचा सारांश खालील तक्ता क्रमांक १५.१ मध्ये दर्शविला आहे.

15.1. Local Self Government bodies of various types functioning in the State during 1995-96 were 27,614 Village Panchayats, 29 Zilla Parishads, 233 Municipal Councils, 12 Municipal Corporations and 7 Cantonment Boards. The total income, including total receipts and opening balance, of all these local bodies together during 1995-96 was Rs. 8,215.61 crore of which receipts were Rs. 7,622.16 crore. The total expenditure of all these local bodies during 1995-96 was Rs. 7,485.74 crore. The summary of the income and expenditure by type of local body is presented in the table No. 15.1 below.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.1

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे (प्रकारानुसार) १९९५-९६ मधील उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of local bodies (by type) during 1995-96

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

स्थानिक संस्थेचा प्रकार	संख्या Number	उत्पन्न/ Income			खर्च Expenditure	Type of local body
		जमा Receipts	सुरुवातीची शिल्लक Opening balance	एकूण Total		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
ग्रामपंचायत	27,614	172.09	41.75	213.84	156.85	Village Panchayat
जिल्हा परिषद	29	2,971.63	211.56	3,183.19	2,939.09	Zilla Parishad
नगरपरिषद	233	873.25	124.94	998.19	835.65	Municipal Council
महानगरपालिका	12	3,556.00	208.92	3,764.92	3,506.44	Municipal Corporation
कटक मंडळ	7	49.19	6.28	55.47	47.71	Cantonment Board
एकूण		7,622.16	593.45	8,215.61	7,485.74	Total

ग्रामपंचायती

१५.२. ग्रामपंचायतींचे १९९४-९५ आणि १९९५-९६ या वर्षातील प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न व त्यांचा मुख्य शीर्षनिहाय खर्च खालील तक्ता क्रमांक १५.२ मध्ये दर्शविला आहे.

Village Panchayats

15.2. The major sourcewise income and broad headwise expenditure of the Village Panchayats for the year 1994-95 and 1995-96 are presented in the table No. 15.2 below.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.2

ग्रामपंचायतींचे १९९४-९५ व १९९५-९६ मधील उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of Village Panchayats for the years 1994-95 and 1995-96

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाव	रक्कम/Amount				Item
	1994-95	एकूण जमा / एकूण खर्चाच्या वर्जशी टक्केवारी Percentage to total receipts/ total expenditure	1995-96	एकूण जमा / एकूण खर्चाच्या वर्जशी टक्केवारी Percentage to total receipts/ total expenditure	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
एक. उत्पन्न—					I. Income—
(अ) जमा—					(A) Receipts—
१. कर—					1. Taxes—
(अ) घर व इतर मालमत्ता यावरील कर	26.85	19.2	34.88	20.3	(a) Taxes on houses and other properties

वाच	रकम/Amount				Item
	1994-95	एकूण जमा / एकूण खर्चाच्या वैजशी टक्केवारी Percentage to total receipts/ total expenditure	1995-96	एकूण जमा / एकूण खर्चाच्या वैजशी टक्केवारी Percentage to total receipts/ total expenditure	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
(व) इतर कर	24.56	17.6	33.35	19.4	(b) Other taxes
(क) एकूण कर (अ+ब)	51.41	36.8	68.23	39.7	(c) Total taxes (a+b)
२. शासकीय अनुदान	35.87	25.7	50.23	29.2	2. Government grants
३. अंशदान व देणग्या	31.08	22.3	34.30	19.9	3. Contributions and donations
४. इतर जमा	21.21	15.2	19.33	11.2	4. Other receipts
एकूण जमा (अ)	139.57	100.0	172.09	100.0	(A) Total receipts
(व) सुरवातीची शिल्लक	37.99	-	41.75	-	(B) Opening balance
(क) एकूण उत्पन्न (अ+ब)	177.56	-	213.84	-	(C) Total Income (A+B)
रोन. खर्च—					
१. प्रशासन	29.73	21.9	33.19	21.2	1. Administration
२. आरोग्य व स्वच्छता	33.19	24.4	38.31	24.4	2. Health and sanitation
३. सार्वजनिक बांधकामे	43.11	31.7	49.48	31.6	3. Public Works
४. सार्वजनिक दिवावली	10.62	7.8	13.24	8.4	4. Public lighting
५. शिक्षण	2.40	1.8	2.34	1.5	5. Education
६. समाजकल्याण	12.45	9.2	14.42	9.2	6. Welfare of people
७. इतर खर्च	4.31	3.2	5.87	3.7	7. Other Expenditure
(ड) एकूण खर्च (१ ते ७)	135.81	100.0	156.85	100.0	(D) Total Expenditure (1 to 7)

१५.३. सर्व ग्रामपंचायतींची १९९५-९६ मधील एकूण जमा १७२.०९ कोटी रुपये होती व ती १९९४-९५ च्या जमेच्या तुलनेत २३.३ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९५-९६ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत जमा ६२,३२० रुपये होती. ग्रामपंचायतींच्या १९९५-९६ मधील एकूण जमेपैकी करापासून जमा ३९.७ टक्के आणि शासकीय अनुदानापासून जमा २९.२ टक्के होती.

१५.४. १९९५-९६ मध्ये सर्व ग्रामपंचायतींचा एकूण खर्च १५६.८५ कोटी रुपये होता व तो आधीच्या वर्षातील खर्चापेक्षा १५.५ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९५-९६ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत खर्च ५६,८०१ रुपये होता. ग्रामपंचायतींच्या एकूण खर्चापैकी सार्वजनिक बांधकामे (३१.६ टक्के), आरोग्य व स्वच्छता (२४.४ टक्के) आणि प्रशासन (२९.२ टक्के) या शीर्षाखाली प्रामुख्याने खर्च झाला.

जिल्हा परिषदा

१५.५. राज्यातील जिल्हा परिषदांचे स्रोतानुसार १९९४-९५ आणि १९९५-९६ मधील उत्पन्न पुढील तक्ता क्रमांक १५.३ मध्ये दर्शविले आहे.

15.3. The total receipts of all the Village Panchayats in 1995-96 were Rs. 172.09 crore which were higher by 23.3 per cent than those of 1994-95. The receipts per Village Panchayat during 1995-96 were Rs. 62,320. Of the total receipts of Village Panchayats during 1995-96, the receipts from taxes accounted for 39.7 per cent and those from Government grants accounted for 29.2 per cent.

15.4. The expenditure of all the Village Panchayats during 1995-96 was Rs. 156.85 crore, which was 15.5 per cent more than that in the previous year. The expenditure per Village Panchayat during 1995-96 was Rs. 56,801. Of the total expenditure of Village Panchayats, major expenditure was incurred on public works (31.6 per cent), health and sanitation (24.4 per cent) and administration (21.2 per cent).

Zilla Parishads

15.5. The sourcewise income of Zilla Parishads in the State during 1994-95 and 1995-96 is presented in the following table No. 15.3.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No 15.3
जिल्हा परिषदांचे १९९४-९५ व १९९५-९६ मधील उत्पन्न
Income of Zilla Parishads during 1994-95 and 1995-96

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वादा	1994-95		1995-96		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण वर्गजेशी टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण वर्गजेशी टक्केवारी Percentage to total (5)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
अ) महसुली जमा—					(A) Revenue receipts—
१. स्वनिर्मित साधनांपासून—	61.01	2.3	67.14	2.3	1. Self-raised resources—
२. शासकीय अनुदाने					2. Government grants—
२.१. सांविधिक—					2.1. Statutory—
(अ) सहेतूक अनुदान	1,359.91	51.0	1,498.97	50.4	(a) Purposive
(ब) आस्थापना अनुदान	246.44	9.2	326.65	11.0	(b) Establishment
(क) योजना अंतर्गत अनुदान	370.37	13.9	445.10	15.0	(c) Plan scheme
(ड) इतर	82.76	3.1	50.78	1.7	(d) Others
(इ) एकूण सांविधिक अनुदाने (२.१)	2,059.48	77.2	2,321.50	78.1	(e) Total statutory grants (2.1)
२.२ अभिकरण योजनांसाठी	217.94	8.2	184.42	6.2	2.2 For agency schemes
एकूण—(२)	2,277.42	85.4	2,505.92	84.3	Total—(2)
एकूण—महसुली जमा (अ)	2,338.43	87.7	2,573.06	86.6	(A) Total—Revenue receipts
(ब) भांडवली जमा	328.86	12.3	398.57	13.4	(B) Capital Receipts
(क) एकूण जमा (अ+ब)	2,667.29	100.0	2,971.63	100.0	(C) Total Receipts (A+B)
(ड) सुरुवातीची शिल्लक	179.55	211.56	(D) Opening balance
एकूण उत्पन्न (क+ड)	2,846.84	3,183.19	Total Income (C+D)

१५.६. १९९५-९६ वर्षाच्या सुधारित अंदाजानुसार जिल्हा परिषदांच्या एकूण जमेपैकी महसुली जमा ८६.६ टक्के होती, तर भांडवली जमा १३.४ टक्के होती. एकूण जमेपैकी शासकीय अनुदानाचा वाटा जास्त म्हणजे ८४.३ टक्के इतका होता, तर स्वनिर्मित साधनांपासूनच्या जमेचा वाटा केवळ २.३ टक्के होता. एकूण सांविधिक शासकीय अनुदानामध्ये सहेतूक अनुदानाचा (जिल्हा परिषदेकडे वर्ग झालेला कामे व योजना योजनांसाठी अनुदान) वाटा सर्वात जास्त (६४.६ टक्के) होता.

१५.७. १९९५-९६ च्या जमेच्या सुधारित अंदाजाची १९९४-९५ च्या प्रत्यक्ष जमेशी तुलना करता, १९९५-९६ मधील महसुली जमा आणि भांडवली जमा अनुक्रमे १०.० टक्के आणि २१.२ टक्क्यांनी वाढल्याचं दिसते.

१५.८. जिल्हा परिषदांचा १९९४-९५ व १९९५-९६ या वर्षातील प्रमुख शीर्षनिहाय खर्च पुढील तक्ता क्रमांक १५.४ मध्ये दर्शविला आहे.

15.6. As per the revised estimates for 1995-96, of the total receipts of Zilla Parishads, the revenue receipts accounted for 86.6 per cent and capital receipts 13.4 per cent. Of the total receipts, Government grants comprise major share i.e. 84.3 per cent, whereas share of self-raised resources was only 2.3 per cent. Of the total statutory grants, the share of purposive grant was maximum (64.6 per cent).

15.7. Comparison of the revised estimates of 1995-96 with actuals for 1994-95, the revenue receipts and capital receipts in 1995-96 shows a rise of 10.0 per cent and 21.2 per cent respectively.

15.8. The following table No. 15.4 shows the major headwise expenditure of Zilla Parishads during 1994-95 and 1995-96.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.4
जिल्हा परिषदांचा १९९४-९५ व १९९५-९६ मधील खर्च
Expenditure of Zilla Parishads during 1994-95 and 1995-96

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	1994-95		1995-96		Item
	प्रत्यक्ष Actuals	एकूण वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	सुधारित अंदाज Revised estimates	एकूण धरजेशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
(अ) महसुली खर्च—					(A) Revenue Expenditure—
१. सामान्य प्रशासन ..	203.17	7.9	235.06	8.0	1. General administration
२. कृषि ..	40.85	1.6	33.58	1.1	2. Agriculture
३. पशुसंवर्धन ..	28.00	1.1	34.41	1.2	3. Animal husbandry
४. वने ..	11.10	0.4	11.50	0.4	4. Forests
५. पाटवधारे ..	138.36	5.3	148.90	5.1	5. Irrigation
६. इमारती व वळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम)	214.13	8.3	266.30	9.0	6. Buildings and communi- cations (Public works)
७. सामूहिक विकास ..	61.94	2.4	44.74	1.5	7. Community development
८. शिक्षण ..	1,140.08	44.0	1,354.96	46.1	8. Education
९. वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा ..	163.94	6.3	173.75	6.0	9. Medical and health services
१०. सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी	80.58	3.1	99.39	3.4	10. Public health engineering
११. समाज कल्याण ..	43.67	1.7	62.06	2.1	11. Social welfare
१२. इतर खर्च ..	184.51	7.1	198.74	6.7	12. Other Expenditure
एकूण—(अ) महसुली खर्च ..	2,310.33	89.2	2,663.39	90.6	(A) Total Revenue expenditure
(ब) भांडवली खर्च ..	279.55	10.8	275.70	9.4	(B) Capital Expenditure
(क) एकूण खर्च (अ+ब) ..	2,589.88	100.0	2,939.09	100.0	(C) Total Expenditure (A+B)

१५.९. १९९५-९६ च्या सुधारित अंदाजाप्रमाणे जिल्हा परिषदांच्या महसुली खर्चात १९९४-९५ च्या तुलनेत १५.३ टक्केवारी वाढ दिसून येते. १९९५-९६ मधील एकूण खर्चापैकी " शिक्षण " या बाबीवरील खर्च (४६.९ टक्के) सर्वात जास्त होता.

नागरी संस्था

१५.१०. नागरी संस्थांमध्ये महानगरपालिका, नगरपरिषदा आणि कटक मंडळे यांचा समावेश आहे. १९९५-९६ मध्ये राज्यात १२ महानगरपालिका कार्यरत होत्या. राज्यातील २३३ नगरपरिषदांपैकी २२ ' अ ' वर्गीय, ४७ ' ब ' वर्गीय आणि १६४ ' क ' वर्गीय होत्या. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महानगरपालिका व नगरपरिषदांमध्ये राज्यातील एकूण नागरी लोकसंख्यापैकी अनुक्रमे ५९.७ टक्के आणि ३५.७ टक्के लोकसंख्या होती. उर्वरित नागरी लोकसंख्या (४.६ टक्के) ही ७ कटक मंडळे आणि नगरपरिषदा नसलेल्या ८४ नगरांत होती. नागरी संस्थांचे १९९४-९५ व १९९५-९६ मधील उत्पन्न व खर्च पुढील तक्ता क्रमांक १५.५ मध्ये दर्शविला आहे.

15.9. As per the revised estimates, the total revenue expenditure of Zilla Parishads in 1995-96 shows an increase of 15.3 per cent over that in 1994-95. Of the total expenditure during 1995-96, the education accounted for major share i.e. 46.1 per cent.

Civic Bodies

15.10. The civic bodies comprise Municipal Corporations, Municipal Councils and Cantonment Boards. The number of Municipal Corporations functioning in the State during 1995-96 was 12. Of the 233 Municipal Councils in the State, 22 fall in ' A ' class, 47 in ' B ' class and 164 in ' C ' class. As per 1991 population census, the Municipal Corporations and Municipal Councils respectively covered 59.7 per cent and 35.7 per cent of the total urban population in the State. Rest of the urban population (4.6 per cent) was covered by 7 Cantonment Boards and 84 Non-Municipal Towns. The income and expenditure of the civic bodies during 1994-95 and 1995-96 is presented in the following table No. 15.5.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.5

१९९४-९५ व १९९५-९६ मधील नागरी संस्थांचे उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of civic bodies for the years 1994-95 and 1995-96

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाय (1)	महानगरपालिका Municipal Corporations		नगरपरिषदा Municipal Councils		कटक मंडळे Cantonment Boards		Item (1)
	1994-95 (2)	1995-96 (3)	1994-95 (4)	1995-96 (5)	1994-95 (6)	1995-96 (7)	
	१. नागरी संस्थांची संख्या	12	12	232	233	7	
२. उत्पन्न							2. Income
२.१ जमा	3,345.50	3,556.00	703.32	873.25	39.65	49.19	2.1 Receipts
२.२ सुरुवातीची शिल्लक	209.44	208.92	92.33	124.94	4.14	6.28	2.2. Opening balance
एकूण (२)	3,554.94	3,764.92	795.65	998.19	43.79	55.47	Total (2)
३. खर्च	3,190.68	3,506.44	670.25	835.65	37.50	47.71	3. Expenditure

१५.११. राज्यातील महानगरपालिका, नगरपरिषदा व कटक मंडळे यांची १९९५-९६ मधील जमा मागील वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे सहा टक्के, २४ टक्के आणि २४ टक्क्यांनी वाढली. राज्यातील महानगरपालिका, नगरपरिषदा व कटक मंडळे यांचा १९९५-९६ मधील एकूण खर्च मागील वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे १० टक्के, २५ टक्के व २७ टक्क्यांनी वाढला. नागरी संस्थांचे १९९५-९६ मधील प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न आणि मुख्य शीर्षनिहाय खर्च अनुक्रमे खालील तक्ता क्रमांक १५.६ व १५.७ मध्ये दर्शविला आहे.

15.11. The receipts of Municipal Corporation, Municipal Councils and Cantonment Boards in the State in 1995-96 increased by six per cent, 24 per cent and 24 per cent respectively over those in the previous year. The total expenditure of Municipal Corporations, Municipal Councils and Cantonment Boards in the State during 1995-96 increased by 10 per cent, 25 per cent and 27 per cent respectively over that in the previous year. The major sourcewise income and broad headwise expenditure of civic bodies for the year 1995-96 is presented below in the table No. 15.6 and 15.7 respectively.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.6
नागरी संस्थांचे १९९५-९६ मधील उत्पन्न
Income of Civic bodies during 1995-96

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाय (1)	महानगरपालिका Municipal Corporations (2)	नगरपरिषदा/Municipal Councils				कटक मंडळे Cantonment Boards (7)	सर्व नागरी संस्था All Civic bodies (8)	Item (1)
		वर्ग 'अ' Class 'A' (3)	वर्ग 'ब' Class 'B' (4)	वर्ग 'क' Class 'C' (5)	सर्व All (6)			
(अ) उत्पन्न								(A) Income
१. जमा								1. Receipts—
१.१. पट्टी, कर इत्यादी	2,051.60	239.58	118.43	84.67	442.68	19.79	2,514.07	1.1. Rates, taxes etc.
१.२. शासकीय अनुदाने	392.07	81.82	59.28	71.45	212.55	3.37	607.99	1.2. Government grants.
१.३. याणिज्य उपकरणांपासून	138.82	1.97	5.17	1.51	8.65	0.01	147.48	1.3. Commercial enterprises.
१.४. असाधारण उत्पन्न, टॅया आणि कर्जे.	104.63	57.93	34.37	28.83	121.13	17.67	243.43	1.4. Deposits and Loans etc.
१.५. इतर उत्पन्न	868.88	28.92	33.52	25.80	88.24	8.35	965.47	1.5. Other income
एकूण—जमा (१)	3,556.00	410.22	250.77	212.26	873.25	49.19	4,478.44	Total receipts (1)
२. सुरुवातीची शिल्लक	208.92	55.24	34.55	35.15	124.94	6.28	340.14	2. Opening balance
एकूण उत्पन्न— (१+२)	3,764.92	465.46	285.32	247.41	998.19	55.47	4,818.58	Total Income(1+2)

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.7
नागरी संस्थांचे १९९५-९६ मधील खर्च
Expenditure of Civic bodies during 1995-96

(रुपये कोटात/Rs. in crore)

वाच (1)	महानगरपालिका Municipal Corporations (2)	नगरपरिषदा/Municipal Councils				कटक मंडळे Cantonment Boards (7)	सर्व नागरी संस्था All Civic bodies (8)	Item (1)
		वर्ग 'अ' Class 'A' (3)	वर्ग 'ब' Class 'B' (4)	वर्ग 'क' Class 'C' (5)	सर्व All (6)			
(अ) खर्च								(A) Expenditure
१. प्रशासन								1. Administration
अ. आस्थापना	1,420.61	121.40	70.59	71.01	263.00	13.64	1,697.25	(a) Establishment
ब. इतर	44.19	9.42	7.55	6.65	23.62	0.18	67.99	(b) Others
२. कर वसुली	15.94	7.33	2.51	3.00	12.84	0.10	28.88	2. Recovery of taxes
३. सार्वजनिक दिवावती	83.57	16.34	7.31	4.99	28.64	1.32	113.53	3. Street lighting
४. पाणीपुरवठा	369.11	40.94	25.37	18.06	84.37	1.48	454.96	4. Water Supply
५. सार्वजनिक सुरक्षा	6.80	0.67	0.64	1.15	2.46	0.05	9.31	5. Public security
६. सार्वजनिक आरोग्य	131.91	13.66	8.08	6.19	27.93	2.47	162.31	6. Public health
७. जलनिःसारण व मलनिःसारण	179.33	4.99	1.65	2.07	8.71	0.67	188.71	7. Drainage and Sewerage
८. बांधकामे	183.13	59.65	34.77	29.68	124.10	6.70	313.93	8. Construction works
९. वाहतूक	129.22	0.13	0.82	0.29	1.24	130.46	9. Transport
१०. शिक्षण	283.00	13.05	5.63	5.18	23.86	0.16	307.02	10. Education
११. दुर्बल घटकांवरील खर्च	15.92	7.91	3.11	1.82	12.84	28.76	11. Expenditure on weaker sections
१२. विशेष खर्च व दिल्ली कर्जे	269.48	49.89	24.38	23.71	97.98	16.97	384.43	12. Extra-ordinary expenditure and loans extended
१३. इतर खर्च	374.23	49.06	43.82	31.18	124.06	3.97	502.26	13. Other expenditure
एकूण खर्च (१ ते १३)	3,506.44	394.44	236.23	204.98	835.65	47.71	4,389.80	Total expenditure (1 to 13)

टीप :- विविध विभागांतर्गत/कर्मचारी आस्थापनेवरील खर्च एकत्रित करण्यात आला असून वाच क्र. १(अ) समोर दर्शविला आहे.

Note - Expenditure on staff/establishment under various activities has been clubbed and shown at item 1(a).

१५.१२. महानगरपालिकांना "पट्टी व कर" इत्यादीपासून मिळालेली जमा त्यांच्या एकूण जमेच्या ५८ टक्के होती. ही टक्केवारी "अ" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ५८, "ब" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ४७ व "क" वर्ग नगरपरिषदांसाठी ४० आणि कटकमंडळांसाठी ४० होती. एकूण जमेपैकी शासकीय अनुदान "अ" वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत २० टक्के, "ब" वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत २४ टक्के, "क" वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत ३४ टक्के आणि कटकमंडळांच्या बाबतीत सात टक्के होते. महानगरपालिकांच्या बाबतीत एकूण जमेत शासकीय अनुदानाचा वाटा ११ टक्के होता.

१५.१३. १९९५-९६ मध्ये महानगरपालिकांच्या एकूण खर्चापैकी ४१.८ टक्के आस्थापना (कर वसुली खर्चासह), १०.५ टक्के पाणीपुरवठा, ८.१ टक्के शिक्षण, ५.२ टक्के बांधकाम, ५.१ टक्के जलनिःसारण व मलनिःसारण या प्रमुख बाबोवर खर्च झाला. १९९५-९६ या वर्षाकरिता "अ", "ब" आणि "क" या सर्व वर्गांच्या नगरपरिषदांच्या खर्चाचा एकत्रित विचार करता, ३५.८ टक्के आस्थापनेवर, १४.९ टक्के बांधकामावर, १०.१ टक्के पाणीपुरवठ्यावर, ३.४ टक्के दिवावतीवर व ३.३ टक्के सार्वजनिक आरोग्यावर खर्च झाला. कटक मंडळासाठी ही टक्केवारी अनुक्रमे २८.९ टक्के, १४.० टक्के, ३.१ टक्के, २.८ टक्के व ५.२ टक्के अशी होती.

15.12. Of the total receipts of Municipal Corporations, 58 per cent were derived through rates, taxes, etc. This percentage was 58 for 'A' class, 47 for 'B' class and 40 for 'C' class Municipal Councils and 40 for Cantonment Boards. Of the total receipts, the Government grants were 20 per cent for 'A' class Municipal Councils, 24 per cent for 'B' class Municipal Councils, 34 per cent for 'C' class Municipal Councils and seven per cent for Cantonment Boards. In the case of Municipal Corporations, the Government grants were 11 per cent of the total receipts.

15.13. Of the total expenditure of Municipal Corporations during 1995-96, the major expenditure was on administration (including that on recovery of taxes) (41.8 per cent), followed by water supply (10.5 per cent), education (8.1 per cent), construction works (5.2 per cent), drainage and sewerage (5.1 per cent). Of the total expenditure during 1995-96 of 'A', 'B' and 'C' class Municipal Councils taken together, 35.8 per cent was on administration, 14.9 per cent on construction, 10.1 per cent on water supply, 3.4 per cent on street lighting and 3.3 per cent on public health. For the Cantonment Boards, these percentages were 28.9, 14.0, 3.1, 2.8 and 5.2 respectively.

१६.१ भारत सरकार राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेमार्फत लोकांच्या सामाजिक व आर्थिक बाबींविषयी नियमितपणे देशव्यापी पाहण्या घेत असते. महाराष्ट्र शासन या पाहण्यामध्ये अनुरूप नमुना तत्वावर नियमितपणे सहभागी होत असून राज्यासाठी निवडलेल्या राज्य नमुन्यासाठी आकडेवारी गोळा करून तिचे विश्लेषण करते. आतापर्यंत अशा प्रकारच्या ५२ पाहण्या घेण्यात आल्या असून ५३ व्या पाहणीचे क्षेत्रकाम प्रगतीपथावर आहे. ५२ व्या पाहणीत "आरोग्याची निगा" व "शिक्षणातील सहभाग" या विषयी माहिती गोळा करण्यात आली. या पाहणीतील निवडक बाबींचे शीघ्र तक्तीकरण करून त्यावर आधारित महत्त्वाचे निष्कर्ष खाली सादर केले आहेत हे निष्कर्ष अस्थायी असून त्यात संपूर्ण आकडेवारीच्या तपशीलवार तक्तीकरणानंतर बदल होण्याची शक्यता आहे.

आरोग्याची निगा

१६.२ या पाहणीत (१) ०-४ वर्षे या वयाच्या बालकांच्या लसीकरणाचा तपशील व (२) ६० वर्षे व त्यावरील वयाच्या व्यक्तींचे आर्थिक स्वातंत्र्य, जुनाट आजार, विकलांगता आणि आरोग्यविषयक इतर बाबींचा तपशील गोळा करण्यात आला.

०-४ वर्षे या वयाच्या बालकांचे लसीकरण

१६.३ बालकांच्या लसीकरणाबाबतच्या आकडेवारीवर आधारित महत्त्वाचे निष्कर्ष खाली सादर केले आहेत. ०-४ या वयोगटातील ज्या बालकांचे लसीकरण करण्यात आले आहे त्यांची क्षय प्रतिबंधक (वॉसीजी), घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात (डिफ्थी), औरल पोलिओ व्हॅक्सीन (ओपीव्ही) व गोबर या लसीकरणाच्या प्रकारानुसार शेकडा प्रमाण खालील तक्ता क्रमांक १६.१ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्रमांक / TABLE NO. 16.1

०-४ वर्षे वयोगटातील लसीकरण केलेल्या बालकांचे लसीकरणाच्या प्रकारानुसार शेकडा प्रमाण
Percentage of immunised Children of age 0-4 Year by type of immunisation

लसीकरणाचा प्रकार	लसीकरणाचा टक्केवारी			Type of immunisation
	ग्रामीण/Rural	नागरी/Urban	राज्य/State	
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
क्षयप्रतिबंधक	92	95	93	BCG
घटसर्प डांग्या खोकला धनुर्वात	82	87	84	DPT
औरल पोलिओ व्हॅक्सीन	81	88	83	OPV
गोबर	65	71	67	Measles

१६.४. राज्यातील क्षय प्रतिबंधक लस घेतलेल्या बालकांचे शेकडा प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ९३ टक्के होते. त्याखालोखाल शेकडा प्रमाण घटसर्प, डांग्या खोकला, धनुर्वात (८४ टक्के), औरल पोलिओ व्हॅक्सीन (८३ टक्के) व गोबर (६७ टक्के) होते. लसीकरणाच्या प्रकारानुसार लसीकरण केलेल्या बालकांचे शेकडा प्रमाण नागरी भागाकरिता तुलनेने ग्रामीण भागापेक्षा जास्त असले तरी नागरी व ग्रामीण भागातील शेकडा प्रमाणातील फरक फारसा जास्त नव्हता. गोबरकरिता लसीकरण केलेल्यांचे शेकडा प्रमाण लसीकरणाच्या इतर प्रकाराच्या लसीकरण केलेल्यांच्या तुलनेत कमी होते. याचे कारण क्षय प्रतिबंधक, घटसर्प, डांग्या खोकला,

16.1 The Government of India regularly conducts nationwide sample surveys through National Sample Survey Organisation to collect data on socio-economic aspects of the population. The Government of Maharashtra participates in these surveys on a matching sample basis and collects and analyses the data from that State Sample. So far 52 such surveys are conducted and field work of the 53rd survey is in progress. During the 52nd survey (July 1995-June 1996), data on "Health Care" and "Participation in Education" were collected. The important results of the survey, based on quick tabulation of the selected data, are presented below. These results are provisional and subject to revision after the detailed tabulation of the complete data.

Health Care

16.2 During the survey, data on (i) particulars of immunisation for children of age 0-4 years, (ii) Particulars of economic independence, chronic ailments and disability of persons of age 60 years and above, and other health aspects were collected.

Immunisation of Children of Age 0-4 Years

16.3 The important results based on the data on particulars of immunisation of children are presented below. The percentage of children of age 0-4 years who have been immunised according to type of immunisation viz. Bacille Calmette Gurein (BCG), Diphtheria Pertusis Tetanus (DPT), Oral Polio Vaccine (OPV) and Measles vaccine is presented below in Table No. 16.1.

16.4 The percentage of children who received BCG vaccine was the highest and is 93 per cent, followed by DPT (84 per cent), OPV (83 per cent) and Measles (67 per cent) in the State. There is not much difference in the percentages of immunised children in rural and urban areas though the percentage for the urban areas is somewhat higher than that for the rural area for all the types of immunisation. The percentage for measles is low as compared to other immunisations. This may be due to the fact that the BCG, DPT and OPV are generally administered to a child of 3-9 months

धनुर्वात व ओरल पोलिओ वॅक्सिन या लसी सर्वसाधारणपणे बालकांना त्यांच्या वयाच्या ३-९ महिन्यांदरम्यान देण्यात येतात तर गोवर ही लस बालकांच्या वयाच्या ९-१५ महिन्यांदरम्यान दिली जाते हे असू शकेल.

६० वर्षे व त्यावरील वयाच्या व्यक्तींची विकलांगता

१६.५ ६० वर्षे व त्यावरील वयाच्या व्यक्तींचे आर्थिक अवलंबित्व जुनाट आजार या तपशिलाबरोबर त्यांच्या विकलांगतेबाबत सुद्धा आकडेवारी गोळा करण्यात आली. खाली नमूद केलेल्या विकलांगतेच्या प्रकारांचा पाहणीत समावेश करण्यात आला होता.

(१) दृष्टी विकलांगता : नेहमीची कामे पार पाडण्यासाठी आवश्यक असलेली दृष्टी सामर्थ्याची उणीव किंवा हानी यास दृष्टी विकलांगता समजण्यात येते.

(२) श्रवण विकलांगता : दोन्ही कानांना श्रवणसाधनाशिवाय नीट ऐकू येण्याची असमर्थता

(३) वाचा विकलांगता : नीट बोलण्याची असमर्थता, यात जे बोलू शकत नाहीत किंवा फक्त मर्यादित शब्द बोलतात किंवा आवाज बंद होणे, तोतरेपणा, नाकातील आवाज, घोगरा आवाज किंवा कर्णकटू आवाज इ. दोषांचा सुद्धा समावेश होतो.

(४) हालचाल विकलांगता : हात किंवा पाय किंवा दोन्हीचे छेदन, पक्षाघात इत्यादीमुळे काही भागाची झालेली हानी किंवा त्या अवयवांचा अभाव किंवा अपूर्णतः असलेल्या व्यक्ती व नेहमीच्या हालचालींवर शारीरिक व्यंगामुळे (हात पाय वगळता) परिणाम झालेल्या व्यक्तींचा समावेश होतो.

(५) स्मृतिभ्रंश / जराजीर्णता : वार्धक्यामुळे झालेला स्मृतिभ्रंश / मानसिक कमजोरीमुळे आलेली विकलांगता

६० वर्षे व त्यावरील विकलांग व्यक्तींचे विकलांगतेच्या प्रकारानुसार शेंकडा प्रमाण खालील तक्ता क्रमांक १६.२ मध्ये दिले आहे.

of his age and measles is given when the child is of 9-15 months old.

Disabilities of Persons of Age 60 Years and Above

16.5 Along with the particulars of economic independence and chronic ailments for persons of age 60 years and above, the data on disability were also collected. Following types of disabilities were covered in the survey.

(i) Visual disability : Loss or lack of ability to execute tasks requiring adequate visual acuity is considered as visual disability.

(ii) Hearing disability : Inability to hear properly without hearing aids with both the ears.

(iii) Speech disability : Inability to speak properly. This also includes persons who cannot speak or speak only with limited words or with loss of voice and also with defects in speech such as stammering, nasal voice, hoarse voice or discordant voice etc.

(iv) Locomotor disability : Persons with loss or absence or inadequacy of whole or part of hand or leg or both due to amputation, paralysis etc. and those with physical deformities in the body (other than limbs) which affect normal movement.

(v) Amnesia / Senility : Loss of memory/mental weakness due to old age.

The percentage of disabled persons of age 60 years and above according to type of disability is given in the following Table No. 16.2

तक्ता क्रमांक / TABLE NO. 16.2

६० वर्षे व त्यावरील वयाच्या व्यक्तींचे विकलांगतेच्या प्रकारानुसार शेंकडा प्रमाण
Percentage of persons of age 60 years and above by type of disability

विकलांगतेचा प्रकार	व्यक्तींचे शेंकडा प्रमाण			Type of disability
	ग्रामीण/Rural	नागरी/Urban	राज्य/State	
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
दृष्टी	27	28	27	Visual
श्रवण	15	12	14	Hearing
वाचा	3	4	4	Speech
हालचाल	7	5	6	Locomotor
स्मृतिभ्रंश/जराजीर्णता	4	3	4	Amnesia / Senility
कोणतेही एक	39	37	38	Any One

१६.६ राज्यातील ६० वर्षे व त्यावरील वयाच्या एकूण वृद्धांपैकी विकलांग वृद्धांचे शेकडा प्रमाण ३८ होते. ग्रामीण भागासाठी हे शेकडा प्रमाण नागरी भागातील ३७ पेक्षा किंचित जास्त म्हणजे ३९ होते. विकलांगतेच्या पाच प्रकारांपैकी दृष्टी विकलांगता असलेल्यांचे एकूण वृद्धांमध्ये शेकडा प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे २७ होते. त्याखालोखाल श्रवण विकलांगता असलेल्या वृद्धांचे शेकडा प्रमाण १४ होते. उष्णकटिबंधामध्ये सामान्यपणे मोतीविंदू किंवा काचविंदू होण्याचे जास्त असणारे प्रमाण हे ६० वर्षे व त्यावरील वयाच्या व्यक्तींना दृष्टी विकलांगता असण्याचे कारण असू शकेल.

६० वर्षे व त्यावरील वयाच्या व्यक्तींचे आर्थिक अवलंबित्व

१६.७ ६० वर्षे व त्यावरील वयाच्या व्यक्तींच्या आर्थिक अवलंबित्वाबाबत या पाहणीत आकडेवारी गोळा करण्यात आली. सामान्य जीवन जगण्यासाठी त्याला / तिला जर इतरांकडून आर्थिक मदत घ्यावी लागत असेल तर त्या व्यक्तीला इतरांवर आर्थिकदृष्ट्या अवलंबित्व आहे असे समजण्यात आले. ६० वर्षे व त्यावरील व्यक्तींच्या आर्थिक अवलंबित्वाच्या प्रकारानुसार टक्केवारी तक्ता क्रमांक १६.३ मध्ये दिली आहे.

16.6 Of the total persons of age 60 years and above in the State, the percentage of disabled persons was 38. This percentage in rural areas was slightly more i.e. (39) than that in urban areas (37). Amongst the five types of disabilities, the percentage of visual disability was the highest (27) followed by hearing disability (14). The reason for high percentage of visual disability may be due to the fact that there is high incidence of cataract or glaucoma in the persons of age 60 years and above which is very common in the tropical zones.

Economic Independence of Persons of Age 60 Years and Above

16.7 During the survey, data on the state of economic independence of persons of age 60 years and above were collected. A person was to be considered economically dependent on others if he/she was required to take financial help from others in order to live a normal life. The percentage distribution of persons of age 60 years and above according to type of economic dependence is presented below in Table No. 16.3

तक्ता क्रमांक / TABLE NO. 16.3

६० वर्षे व त्यावरील वयाच्या व्यक्तींचे आर्थिक अवलंबित्वाच्या प्रकारानुसार टक्केवारी

Percentage distribution of persons of age 60 years and above according to type of economic dependence

अवलंबित्वाचा प्रकार	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			Type of economic dependence
	पुरुष/ Male	स्त्रिया/ Female	व्यक्ती/ Persons	पुरुष/ Male	स्त्रिया/ Female	व्यक्ती/ Persons	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
अवलंबून नसलेले	49	19	33	44	11	28	Not dependent on others.
अंशतः अवलंबून असलेले	20	20	20	21	16	18	Partially dependent on others.
पूर्णतः अवलंबून असलेले	31	61	47	35	73	54	Fully dependent on others.
एकूण	100	100	100	100	100	100	Total

१६.८ ६० वर्षे व त्यावरील वयाच्या आणि इतरांवर अवलंबून नसलेल्या व्यक्तींची ग्रामीण भागातील टक्केवारी (३३ टक्के) नागरी भागातील टक्केवारीपेक्षा (२८ टक्के) जास्त होती. ग्रामीण भागातील कृषि निगडित अर्थव्यवस्था व ६० वर्षांनंतरही कामे चालू ठेवणे ही याची कारणे असू शकतील. ग्रामीण व नागरी भागातील पूर्णतः अथवा अंशतः इतरांवर अवलंबून असणाऱ्या स्त्रियांची एकत्रित टक्केवारी ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागाकरिता पुरुषांच्या तसम टक्केवारीपेक्षा बरीच जास्त आहे. ग्रामीण व नागरी दोन्ही भागातील ६० वर्षे व त्यावरील वयाच्या जवळजवळ ५० टक्के व्यक्ती इतरांवर पूर्णतः अवलंबून होत्या. ही टक्केवारी आणि ६० वर्षे व त्यावरील वयाच्या विकलांग व्यक्तींची टक्केवारी विचारात घेता या बरिष्ठ नागरिकांना विशेष मदत देऊन त्यांची काळजी घेणे व त्यांच्याकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे.

16.8 The percentage of persons of age 60 years and above who were not dependent on others was more in rural areas (33 per cent) than that in urban areas (28 per cent). This may be due to the fact that in the rural areas the economy is agro-based and the person continues to work after 60 years of age. The percentage of females partially or fully dependent on others together is much higher as compared to that of males both in rural and urban areas. About 50 per cent of persons of age 60 years and above were fully dependent on others in both the areas. Taking into consideration this percentage and the percentage of disabled persons of age 60 years and above, there is a need to give special attention to these senior citizens by providing them some special assistance, care etc.

शिक्षणातील सहभाग

१६.९ या पाहणीत ५-१४ वर्षे वयोगटाच्या मुलांच्या शिक्षणातील सहभागाबाबत आकडेवारी गोळा करण्यात आली. या मुलांचे पटावरील नोंदणीनुसार शेकडा प्रमाण खालील तक्ता क्र. १६.४ मध्ये दिले आहे.

Participation in Education

16.9 During the survey, data on participation of children in education were collected. The percentage of currently enrolled children in the age group of 5-14 years is presented in the following Table No. 16.4

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 16.4
५-१४ वर्षे वयोगटातील मुलांचे पटावरील नोंदणीनुसार शेकडा प्रमाण
Percentage of currently enrolled children in the age group of 5-14 years

भाग	मुलांची टक्केवारी Percentage of Children			Area
	मुलगे/Boys (2)	मुली/Girls (3)	मुले/Children (4)	
(1)				(1)
ग्रामीण	78	72	76	Rural
नागरी	90	89	90	Urban
गज्य	83	78	81	State

१६.१० राज्यातील ५-१४ वर्षे वयोगटातील एकूण मुलांमध्ये मुलांचे पटावरील नोंदणीचे शेकडा प्रमाण ८१ होते. नागरी भागासाठी असे प्रमाण ९० होते व ते ग्रामीण भागाच्या प्रमाणापेक्षा (७६ टक्के) वरचे जास्त होते. त्याचप्रमाणे ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात मुलांच्याचे पटावरील नोंदणीनुसार प्रमाण मुलांच्या प्रमाणापेक्षा जास्त होते.

16.10 Of the total number of children in the age group 5-14 years in the state the percentage of children who were currently enrolled was 81. This percentage was much higher in the urban areas (90 per cent) than that in the rural areas (76 per cent). Similarly, the percentage of boys currently enrolled was more than that for girls in both the areas.

भाग दोन
सांख्यिकीय तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (कोटीत) Total population (In crore)		दशवर्षीय वाढ (+) किंवा घट (-) टक्केवारी Decennial percentage increase (+) or decrease (-)		साक्षरतेची टक्केवारी †† Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1951	3.20	36.11	(+) 19.27	(+) 13.31	20.5	18.3†
1961	3.96	43.92	(+) 23.60	(+) 21.51	35.1	28.3
1971	5.04	54.82	(+) 27.45	(+) 24.80	45.8	34.5
1981	6.28	68.52	(+) 24.54	(+) 25.00	55.8	43.7*
1991	7.89	84.63†	(+) 25.73	(+) 23.85†	64.9	52.2@@

* जम्मू आणि काश्मीरची अंदाजित लोकसंख्या धरून/Including projected population of Jammu and Kashmir.

†† १९५१, १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्ष व त्याहून अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१ व १९९१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्ष व त्याहून अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे./Literacy rates for 1951, 1961 and 1971 relate to population aged 5 and above. The rates for the years 1981 and 1991 relate to population aged 7 and above.

* १९८१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी असाम व जम्मू आणि काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1981 is excluding Assam and Jammu and Kashmir.

@@ १९९१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू आणि काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1991 is excluding Jammu and Kashmir.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली व संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.
Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi and Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

राज्यातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN THE STATE

अनु. क्र. Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (कोटीत)/Population (In Crore)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of urban population to total population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (एक हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (Females per thousand males)	घनता (दर चौ. कि. मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)		
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females					
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)					
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
1	1901	1.62	0.32	1.94	0.98	0.96	16.59	978	1,003	862	67
2	1911	1.82	0.32	2.15	1.09	1.06	15.13	967	1,000	796	75
3	1921	1.70	0.39	2.09	1.07	1.02	18.50	950	994	776	73
4	1931	1.95	0.45	2.40	1.23	1.17	18.60	947	987	790	83
5	1941	2.12	0.57	2.68	1.38	1.31	21.11	949	989	810	94
6	1951	2.28	0.92	3.20	1.65	1.55	28.75	941	1,000	807	106
7	1961	2.84	1.12	3.96	2.04	1.91	28.22	936	995	801	129
8	1971	3.47	1.57	5.04	2.61	2.43	31.17	930	985	820	164
9	1981	4.08	2.20	6.28	3.24	3.04	35.03	937	967	850	204
10	1991	4.84	3.05	7.89	4.08	3.81	38.69	934	972	875	257

टीप.—आकडे संक्षिप्ततः दिल्याने वेगळे जुळविलेले असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली व संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi and Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.3

महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारलेले जन्म, मृत्यू व बालमृत्यू दर
**BIRTH, DEATH AND INFANT MORTALITY RATES BASED ON SAMPLE REGISTRATION SCHEME,
 MAHARASHTRA STATE**

वर्ष Year	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकत्र/Combined		
	जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant mortality rate	जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant mortality rate	जन्म दर Birth rate	मृत्यू दर Death rate	बालमृत्यू दर Infant mortality rate
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1971	33.7 (38.9)	13.5 (16.4)	111 (138)	29.0 (30.1)	9.7 (9.7)	88 (82)	32.2 (36.9)	12.3 (14.9)	105 (129)
1981	30.4 (35.6)	10.6 (13.7)	90 (119)	24.5 (27.0)	7.4 (7.8)	49 (62)	28.5 (33.9)	9.6 (12.5)	79 (110)
1985	29.8 (34.3)	9.4 (13.0)	78 (107)	27.7 (28.1)	6.7 (7.8)	49 (59)	29.0 (32.9)	8.4 (11.8)	68 (97)
1986	31.7 (34.2)	9.7 (12.2)	73 (105)	27.4 (27.1)	6.1 (7.6)	44 (62)	30.1 (32.6)	8.4 (11.1)	63 (96)
1987	30.2 (33.7)	9.5 (12.0)	76 (104)	26.6 (27.4)	6.1 (7.4)	47 (61)	28.9 (32.2)	8.3 (10.9)	66 (95)
1988	31.4 (33.1)	10.1 (12.0)	76 (102)	25.8 (26.3)	6.7 (7.7)	50 (62)	29.4 (31.5)	8.9 (11.0)	68 (94)
1989	30.6 (32.2)	8.9 (11.1)	66 (98)	24.6 (25.2)	6.3 (7.2)	44 (58)	28.5 (30.6)	8.0 (10.3)	59 (91)
1990	29.5 (31.7)	8.5 (10.5)	64 (86)	23.8 (24.7)	5.4 (6.8)	44 (50)	27.5 (30.2)	7.4 (9.7)	58 (80)
1991*	28.0 (30.9)	9.3 (10.6)	69 (87)	22.9 (24.3)	6.2 (7.1)	38 (53)	26.2 (29.5)	8.2 (9.8)	60 (80)
1992*	27.4 (30.9)	9.1 (10.9)	67 (85)	21.5 (23.1)	5.6 (7.0)	40 (53)	25.3 (29.2)	7.9 (10.1)	59 (79)
1993*	27.1 (30.4)	9.3 (10.6)	63 (82)	22.8 (23.7)	4.8 (5.8)	32 (45)	25.2 (28.7)	7.3 (9.3)	50 (74)
1994*	26.9 (30.5)	9.2 (10.1)	68 (80)	23.0 (23.1)	5.6 (6.7)	38 (52)	25.1 (28.7)	7.5 (9.3)	55 (74)
1995* [@]	25.9 (30.0)	8.9 (9.7)	66 (80)	22.4 (22.6)	5.3 (6.5)	34 (49)	24.5 (28.3)	7.4 (9.0)	55 (74)

टीप/Note.—(१) कर्मातील आंकडे भारताकरिता आहेत.

Bracketed figures are for India.

(२) @ अस्थायी/Provisional.

(३) * जम्मू व काश्मीर वगळून/ Excluding Jammu and Kashmir.

(४) जन्म दर व मृत्यू दर एक हजार अंदाजित लोकसंख्येमागे आहेत.

Birth rates and Death rates are per thousand estimated population.

(५) बालमृत्यू दर एक हजार जिवंत जन्मांमागे आहेत.

Infant mortality rates are per thousand live births.

आधार.—नमुना नोंदणी पत्रिका, महानियंत्रक, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Sample Registration Bulletin, Registrar General of India, New Delhi.

तयता क्रमांक/TABLE No. 4

काम करणाऱ्या लोकांची १९९१ जनगणनेनुसार आर्थिक वर्गवारी

ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS AS PER POPULATION CENSUS 1991

(हजारत / In thousand)

काम करणाऱ्यांचा वर्ग (1)	महाराष्ट्र Maharashtra			भारत* India			Class of workers (1)
	पुरुष Males (2)	स्त्रिया Females (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Males (5)	स्त्रिया Females (6)	एकूण Total (7)	
1 शेतकरी	6,231	3,941	10,172	88,481	22,221	1,10,702	Cultivators
2 शेतमजूर	3,906	4,408	8,313	46,165	28,433	74,598	Agricultural labourers
3 पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छीमारी, शिकार, मळ, फळवाडी आणि संलग्न कामे	404	68	472	4,716	1,325	6,041	Livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities
4 खानकाम आणि दगड खानकाम	98	17	115	1,537	214	1,751	Mining and quarrying
5 वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, सधारण व दुरुस्ती— (अ) घरेगुती उद्योग (ब) घरेगुती उद्योगाव्यतिरिक्त इतर उद्योग	337 3,251	162 347	498 3,598	4,555 19,414	2,249 2,453	6,804 21,867	Manufacturing, processing, servicing and repairs— (a) Household industry (b) Other than household industry
6 बांधकाम	709	93	802	5,122	421	5,543	Construction
7 व्यापार आणि धाणिज्य	2,400	256	2,657	19,863	1,434	21,296	Trade and Commerce
8 वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	1,116	45	1,160	7,810	208	8,018	Transport storage and communications
9 इतर सेवा	2,468	751	3,219	23,995	5,316	29,312	Other services
(अ) एकूण मुख्य काम करणारे (१ ते ९)	20,919	10,088	31,006	2,21,659	64,274	2,85,932	(a) Total main workers (1 to 9)
(ब) सीमांतिक कामगार	374	2,530	2,904	2,705	25,494	28,199	(b) Marginal workers
(क) एकूण काम न करणारे	19,525	25,486	45,011	2,10,844	3,13,592	5,24,437	(c) Total non-workers
एकूण (अ + ब + क)	40,817	38,104	78,921	4,35,208	4,03,360	8,38,568	Total (A + B + C)

* जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir.

† धुळे जिल्ह्यातील ३३ गावांचा, जिथे गणना घेतली नाही, माहिती वगळून/Excluding information of 33 villages of Dhule District, where Census was not conducted.

टीप.—आकडे सक्षिपात दिखवणे वेगळा गुळनालय असू शकतो.

Note.—Figures may not add up to totals due to rounding.

आधार.—महानवधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली व संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—Registrar, General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi and Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

जोयांगिक स्रोतानुसार राज्य उत्पन्न - चालू किमतीनुसार

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग (2)	1980-81 (3)	1985-86 (4)	1987-88 (5)	1988-89 (6)	1989-90 (7)	1990-91 (8)	1991-92* (9)	1992-93* (10)	1993-94* (11)	1994-95* (12)	1995-96† (13)	Industry (2)
1	कृषि	3,749	5,455	7,628	8,931	11,393	11,783	11,214	15,285	18,666	20,849	24,800	Agriculture
2	वन उद्योग	371	610	715	744	1,301	1,355	1,243	1,382	1,406	1,663	1,687	Forestry and logging-
3	मत्स्योद्योग	88	119	133	169	182	300	329	459	516	528	754	Fishing
4	खान व दगड खानकाम	53	145	116	162	236	224	275	392	427	522	558	Mining and quarrying
एकूण - प्राथमिक		4,261 (28.1)	6,329 (23.9)	8,592 (25.4)	10,006 (24.7)	13,112 (26.2)	13,662 (23.5)	13,061 (20.0)	17,518 (21.9)	21,015 (21.7)	23,562 (21.4)	27,799 (21.1)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)-												Manufacturing—
5.1	नोंदणीकृत	2,901	4,917	5,807	7,366	9,112	11,092	11,666	13,456	15,610	18,007	22,564	Registered
5.2	अनोंदणीकृत	1,251	1,850	2,249	2,402	3,077	3,354	3,786	4,917	6,405	7,068	10,723	Un-registered
6	वांधकाम	1,004	2,100	2,739	3,163	3,639	4,175	5,114	6,050	6,844	7,865	9,096	Construction
7	वोज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	165	485	510	609	642	888	1,099	1,496	2,161	2,629	2,897	Electricity, gas and water supply
एकूण - द्वितीय		5,321 (35.1)	9,352 (35.3)	11,305 (33.5)	13,540 (33.5)	16,470 (32.8)	19,509 (33.5)	21,665 (33.2)	25,919 (32.5)	31,020 (32.0)	35,569 (32.3)	45,280 (34.4)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	2,540 (16.7)	4,750 (18.0)	6,226 (18.4)	7,324 (18.1)	8,917 (17.8)	10,604 (18.2)	12,063 (18.5)	14,503 (18.2)	17,417 (18.0)	20,088 (18.3)	24,953 (19.0)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, म्हावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	3,041 (20.1)	6,036 (22.8)	7,647 (22.7)	9,602 (23.7)	11,640 (23.2)	14,400 (24.8)	18,441 (28.3)	21,907 (27.4)	27,390 (28.3)	30,830 (28.0)	33,546 (25.5)	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services
एकूण - तृतीय		5,581 (36.8)	10,786 (40.8)	13,873 (41.1)	16,926 (41.8)	20,557 (41.0)	25,004 (43.0)	30,504 (46.8)	36,410 (45.6)	44,807 (46.3)	50,918 (46.3)	58,499 (44.5)	Sub-Total—Tertiary
एकूण-निव्वट राज्य उत्पन्न		15,163 (100.0)	26,467 (100.0)	33,770 (100.0)	40,472 (100.0)	50,139 (100.0)	58,175 (100.0)	65,290 (100.0)	79,847 (100.0)	96,842 (100.0)	1,10,049 (100.0)	1,31,578 (100.0)	Total—Net State Domestic Product.
एकूण-दडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)		2,435	3,826	4,638	5,430	6,570	7,444	8,170	9,806	11,662	12,997	15,244	<i>Per capita State Income (Rs.)</i>

* अस्थायी/Provisional.

टीप.—(१) कंसातील आकडे निव्वट राज्य उत्पन्नाशी टक्केवागी दर्शवितेत.

(२) आकडे संक्षिप्तते दिव्याने वेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी मंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

Note.—(1) Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

(2) Details may not add up to totals due to rounding.

Source—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1980-81) PRICES

(रुपये कांटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग (1)	1980-81 (3)	1985-86 (4)	1987-88 (5)	1988-89 (6)	1989-90 (7)	1990-91 (8)	1991-92* (9)	1992-93* (10)	1993-94* (11)	1994-95* (12)	1995-96† (13)	Industry (2)
1	कृषि	3,749	3,786	4,342	4,656	5,836	5,501	4,068	5,630	6,156	5,885	6,451	Agriculture
2	वन उद्योग	371	348	380	385	529	483	485	465	402	447	448	Forestry and logging
3	मत्स्याधोग	88	83	78	94	101	101	98	129	113	95	133	Fishing
4	खान व दगड खानकाम	53	89	63	76	100	96	110	125	106	121	129	Mining and quarrying
	एकूण-प्राथमिक	4,261 (100.0)	4,306 (101.1)	4,863 (114.1)	5,211 (122.3)	6,566 (154.1)	6,181 (145.1)	4,761 (111.7)	6,349 (149.0)	6,777 (159.0)	6,548 (153.7)	7,161 (168.1)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)-												Manufacturing—
5.1	नोंदणीकृत	2,901	3,656	3,851	4,528	5,200	5,806	5,495	5,754	6,208	7,036	7,880	Registered
5.2	अनोंदणीकृत	1,251	1,450	1,580	1,618	1,916	1,878	2,025	2,452	2,963	3,313	3,446	Un-Registered
6	वायकाम	1,004	1,197	1,285	1,331	1,379	1,429	1,480	1,534	1,589	1,646	1,705	Construction
7	बैज, वायु (गॅस) आणि पानीपुरवठा	165	258	290	327	370	407	469	464	527	575	634	Electricity, gas and water supply
	एकूण-द्वितीय	5,321 (100.0)	6,561 (123.3)	7,006 (131.7)	7,804 (146.7)	8,865 (166.6)	9,520 (178.9)	9,469 (178.0)	10,204 (191.8)	11,287 (212.1)	12,570 (236.2)	13,665 (256.8)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपहागृहे.	2,540 (100.0)	3,318 (130.6)	3,721 (146.5)	3,976 (156.5)	4,481 (176.4)	4,815 (189.6)	4,676 (184.1)	5,122 (201.7)	5,514 (217.1)	6,056 (238.4)	6,720 (264.6)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	3,041 (100.0)	4,529 (148.9)	4,658 (153.2)	5,371 (176.6)	6,139 (201.9)	6,729 (221.3)	7,963 (261.9)	8,744 (287.5)	10,114 (332.6)	10,614 (349.0)	11,297 (371.5)	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण-तृतीय	5,581 (100.0)	7,847 (140.6)	8,379 (150.1)	9,347 (167.5)	10,620 (190.3)	11,544 (206.8)	12,639 (226.5)	13,866 (248.5)	15,628 (280.0)	16,670 (298.7)	18,017 (322.8)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण-निव्वड राज्य उत्पन्न	15,163 (100.0)	18,714 (123.4)	20,248 (133.5)	22,362 (147.5)	26,051 (171.8)	27,245 (179.7)	26,869 (177.2)	30,419 (200.6)	33,692 (222.2)	35,788 (236.0)	38,843 (256.2)	Total-Net State Domestic Product
	दरघोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	2,435 (100.0)	2,705 (111.1)	2,781 (114.2)	3,000 (123.2)	3,414 (140.2)	3,486 (143.2)	3,365 (138.2)	3,736 (153.4)	4,057 (166.6)	4,227 (173.6)	4,500 (184.8)	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

टीप.—(1) कंसातील आकडे स्तंभ (3) शी टक्केवारी दर्शवितात.

Note.—(1) Figures in brackets show percentages to Col. (3).

(2) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने वेरजा जुळतीलच असे नाही.

(2) Details may not add up to totals due to rounding.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संकलनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 7

औद्योगिक स्रोतानुसार निम्नलिखित राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न—चातू किमतीनुसार

NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग (2)	1980-81 (3)	1985-86 (4)	1987-88 (5)	1988-89 (6)	1989-90 (7)	1990-91 (8)	1991-92* (9)	1992-93* (10)	1993-94* (11)	1994-95* (12)	1995-96† (13)	Industry (2)
1	कृषि	40,056	65,387	78,065	97,969	1,08,387	1,27,259	1,49,824	1,66,949	1,94,212	2,23,954	2,37,047	Agriculture
2	वन उद्योग	3,229	5,200	6,059	6,689	7,659	8,095	8,167	8,597	9,548	9,937	10,327	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग	806	1,701	2,314	2,681	3,237	3,944	4,367	5,492	6,612	9,197	10,150	Fishing
4	खाने व दगड खानकाम	1,474	4,823	5,184	6,911	7,468	8,419	8,707	9,893	11,719	11,870	12,383	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक	45,565 (41.3)	77,111 (37.2)	91,622 (35.0)	1,14,250 (36.4)	1,26,751 (34.9)	1,47,717 (34.7)	1,71,065 (34.9)	1,90,931 (34.2)	2,22,091 (34.2)	2,54,958 (33.4)	2,69,907 (30.8)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)— 5.1 नोंदणीकृत 5.2 अनोंदणीकृत	10,050	21,467	26,980	32,840	41,076	47,025	50,316	56,388	67,113	81,203	1,00,961	Manufacturing— Registered Un-Registered
6	वांधकाम	5,771	12,227	16,780	19,690	22,384	27,222	30,648	34,917	38,932	46,282	54,091	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	912	2,116	2,458	2,789	3,290	4,178	4,913	6,925	8,583	11,123	12,353	Electricity, gas and water supply
	एकूण—द्वितीय	25,381 (23.0)	50,147 (24.2)	64,746 (24.8)	76,663 (24.4)	92,518 (25.5)	1,08,587 (25.5)	1,17,144 (23.9)	1,35,510 (24.3)	1,55,660 (23.9)	1,90,196 (24.9)	2,32,951 (26.6)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, माटवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपहारगृहे	18,046	40,061	51,903	61,361	71,411	85,233	99,201	1,17,131	1,38,080	1,63,981	1,95,219	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व गृहस्था चर्गची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	21,348	40,243	53,239	61,511	72,336	84,082	1,02,279	1,14,254	1,34,508	1,54,563	1,77,517	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण—तृतीय	39,394 (35.7)	80,304 (38.6)	1,05,142 (40.2)	1,22,872 (39.2)	1,43,747 (39.6)	1,69,315 (39.8)	2,01,480 (41.2)	2,31,385 (41.5)	2,72,588 (41.9)	3,18,544 (41.7)	3,72,736 (42.6)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण—निम्नलिखित राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न	1,10,340 (100.0)	2,07,562 (100.0)	2,61,510 (100.0)	3,13,785 (100.0)	3,63,016 (100.0)	4,25,619 (100.0)	4,89,689 (100.0)	5,57,826 (100.0)	6,50,339 (100.0)	7,63,698 (100.0)	8,75,594 (100.0)	Total-Net National Domestic Product.
	एकूण—निम्नलिखित राष्ट्रीय उत्पन्न	1,10,685	2,06,133	2,58,891	3,09,289	3,57,285	4,18,074	4,79,612	5,46,023	6,37,996	7,48,652	8,57,570	Total-Net National Product (i.e. National Income)
	दरबोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	1,630	2,730	3,285	3,842	4,347	4,983	5,603	6,262	7,185	8,282	9,321	Per capita National Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

† शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

टीप.—(1) क्रमांकात आकडे निम्नलिखित राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्नाशी टक्केवांग दर्शावतात.
आधार.—केंद्रिय सांख्यिकीय संयुक्त, नवी दिल्ली.

Note.—Figures in brackets show percentages to the Net National Domestic Product.
Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CONSTANT (1980-81) PRICES

(रुपये कांटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग (2)	1980-81 (3)	1985-86 (4)	1987-88 (5)	1988-89 (6)	1989-90 (7)	1990-91 (8)	1991-92* (9)	1992-93* (10)	1993-94* (11)	1994-95* (12)	1995-96† (13)	Industry (2)
1	कृषि	40,056	46,991	46,333	54,925	55,452	57,773	56,032	59,781	62,044	64,876	64,483	Agriculture
2	वन उद्योग	3,229	3,131	2,927	2,878	3,130	3,037	3,012	2,877	2,804	2,786	2,768	Forestry and logging
3	मत्स्यायुक्त	806	1,034	1,068	1,141	1,279	1,317	1,377	1,450	1,563	1,818	1,899	Fishing
4	खाने व धातू खाणकाम	1,474	1,691	1,927	2,284	2,408	2,697	2,770	2,762	2,752	2,871	3,076	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक	45,565 (100.0)	52,847 (116.0)	52,255 (114.7)	61,228 (134.4)	62,269 (136.7)	64,824 (142.3)	63,191 (138.7)	66,870 (146.8)	69,163 (151.8)	72,351 (158.8)	72,226 (158.5)	Sub-Total—Primary
5	संयोजित (कम्प्युटर) — 5.1 सांख्यिकीय	10,050	15,560	17,653	19,656	22,627	23,642	22,669	23,139	25,918	28,486	32,499	Manufacturing— Registered
	5.2 असांख्यिकीय	8,648	10,853	12,762	13,501	14,613	15,766	14,646	15,510	15,998	17,814	20,470	Un-Registered
6	बांधकाम	5,771	6,679	7,228	7,797	8,166	9,147	9,361	9,689	9,798	10,494	11,032	Construction
7	वात, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	912	1,321	1,564	1,777	2,019	2,139	2,383	2,623	2,803	3,094	3,455	Electricity, gas and waters supply
	एकूण—द्वितीय	25,381 (100.0)	34,413 (135.6)	39,207 (154.5)	42,731 (168.4)	47,425 (186.9)	50,694 (199.7)	49,059 (193.3)	50,961 (200.8)	54,517 (214.8)	59,888 (236.0)	67,456 (265.8)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपहारगृहे	18,046	24,317	27,252	29,163	31,575	33,172	33,740	35,881	38,537	42,548	48,536	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, खाद्य मालमत्ता व गृहस्था धंद्यांचे मानदी, व्यवसाय सेवा सांख्यिकीय प्रशासन आणि इतर सेवा	21,348	28,649	33,274	35,863	39,417	41,528	44,563	46,697	50,106	52,811	55,399	Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services
	एकूण—तृतीय	39,394 (100.0)	52,966 (134.5)	60,526 (153.6)	65,026 (165.1)	70,992 (180.2)	74,700 (189.6)	78,303 (198.8)	82,578 (209.6)	88,643 (225.0)	95,359 (242.1)	1,03,935 (263.8)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न	1,10,340 (100.0)	1,40,226 (127.1)	1,51,988 (137.7)	1,68,985 (153.1)	1,80,686 (163.8)	1,90,218 (172.4)	1,90,553 (172.7)	2,00,409 (181.6)	2,12,323 (192.4)	2,27,598 (206.3)	2,43,617 (220.8)	Total-Net National Domestic Product
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न	1,10,685 (100.0)	1,39,025 (125.6)	1,49,787 (135.3)	1,65,750 (149.7)	1,77,315 (160.2)	1,86,446 (168.4)	1,86,191 (168.2)	1,95,630 (176.7)	2,07,264 (187.3)	2,21,406 (200.0)	2,36,738 (213.9)	Total-Net National Product. (i.e. National Income)
	दररोज राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	1,630 (100.0)	1,841 (112.9)	1,901 (116.6)	2,059 (126.3)	2,157 (132.3)	2,222 (136.3)	2,175 (133.4)	2,243 (137.6)	2,334 (143.2)	2,449 (150.2)	2,573 (157.9)	Per capita National Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

† गीम अंदाज/Quick Estimates.

टीप.—कमातीत आकडे सध (३) शा टक्केया दर्शवतात.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय मंडळ, नवी दिल्ली.

Note.—Figures in brackets show percentages to col. (3).

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9
महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रातील करांपासून महसुली जमा
REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURE SECTOR IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लक्षांत/Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	तपशील (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1985-86 (6)	1990-91 (7)	1994-95 (8)	1995-96 (R/E) (9)	1996-97 (B/E) (10)	Particulars (2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर	5.04	24.21	23.08	8.68	0.64	0.13	Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली	696.36	910.16	852.77	1,225.11	2,543.38	6028.52	2,552.50	2,745.10	Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ ... अन्वये फॅंगवदल केल्ल्या महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यामध्ये वाढ करण्यावावत अधिनियम, १९७४ च्या कलम २ नुसार जमीन महसूलातील वाढ	...	18.98	38.41	Increase in land revenue under Section 3 of the Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसूलातील वाढ	43.12	221.69	186.99	106.30	147.50	154.90	Increase in land revenue for Employ- ment Guarantee Scheme.
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर	83.46	352.44	356.08	1,082.52	1,115.45	1,115.50	2,000.00	2,100.00	Rates and cesses on land
6	ऊस खरेदीवरील कर	442.95	1,780.02	1,775.53	3,363.45	3,892.98	4,086.88	4,500.00	4,800.00	Tax on purchase of sugarcane
			(+)94.64*	(+)0.36*	(+)15.00*	
7	ऊस (विनियमन, पुरवठा आणि खरेदी, नियंत्रण) अधिनियमाखालील जमा रकमा	0.92	Receipts under sugarcane (Regulation, supply and purchase, control) Act:
8	शिक्षण उपकर अधिनियम— (अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी (ब) जलसिंचित कृषि जमिनीवरील रोजगार हमी उपकर (क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ	Education Cess Act— (a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops (b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands (c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974.
	एकूण	1,227.81	3,180.45	3,205.34	6,025.76	7,882.66	11,841.10	9,728.00	10,354.40	Total

* अर्थसंकल्पीय शीर्ष ००४५, वस्तु व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क या शीर्षाखालील जमा. *Receipts under the budget head 0045, Other Taxes and Duties on Commodities and Services.

R/E=मुधारलेले अंदाज/Revised Estimates. B/E=अर्थसंकल्पीय अंदाज/Budget Estimates.

आधार— वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई.

Source,—Finance Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

TRENDS IN RECEIPTS ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाव	1970-71	1980-81	1990-91	1994-95	1995-96	1996-97	Item
(1)	प्रत्यक्ष रकमा Actuals (2)	प्रत्यक्ष रकमा Actuals (3)	प्रत्यक्ष रकमा Actuals (4)	प्रत्यक्ष रकमा Actuals (5)	मु. अ. (R/E) (6)	अ. अ. (B/E) (7)	अ. अ. (B/E) (1)
महसुली जमा							
(एक) कर महसुल (अ + (ब))	336	1,467	6,101	11,174	12,709	14,218	REVENUE RECEIPTS.
(अ) केंद्राकडून वसूल होणाऱ्या कर्जातील राज्याचा हिस्सा	80	336	990	1,720	1,807	2,077	(I) TAX REVENUE (A+B)
(१) आयकर	42	110	338	701	703	772	(A) Shares in Centrally Collected Taxes
(२) मपदा शुल्क (इन्स्टेट ड्युटी)	1	2	0	0	0	0	(i) Income Tax
(३) केंद्रीय उत्पादन शुल्क	37	224	652	1,019	1,104	1,305	(ii) Estate Duty
(ब) राज्याकडून वसूल होणाऱ्या कर-	256	1,131	5,120	9,454	10,902	12,141	(iii) Union Excise Duties
(१) कृषिविषयक उत्पन्नावरील कर	0	0	0	0	0	0	(B) Taxes Collected by State
(२) जमीन महसुल	10	16	62	114	85	90	(i) Agriculture Income Tax
(३) मुद्रांक व नोंदणी फी	14	43	286	1,174	1,270	1,460	(ii) Land Revenue
(४) राज्य उत्पादन शुल्क	7	89	542	944	1,040	1,115	(iii) Stamps and Registration Fees
(५) विक्रीकर	160	750	3,175	5,758	6,835	7,698	(iv) State Excise Duties
(६) वाहनावरील कर	14	51	204	344	415	455	(v) Sales Tax
(७) मानावरील व उताऱ्यावरील कर	12	18	202	279	296	315	(vi) Taxes on Vehicles
(८) बिघटन शुल्क	18	59	278	337	360	382	(vii) Tax on Goods and Passengers
(९) कर्मणूक कर	13	45	71	87	90	97	(viii) Electricity Duty
(१०) व्यवसाय, व्यापार आणि अज्ञातका व गोजगार यावरील कर	0	32	191	299	320	336	(ix) Entertainment Tax
(११) इतर राज्य कर महसुल	8	28	109	175	191	193	(x) Tax on professions, Trades, Calling and Employment.
(दोन) कराव्यतिरीक्त महसुल-	120	571	2,589	3,915	4,410	4,786	(xi) Other State Tax Revenue
(१) व्यावसायिक जमा रकमा	23	99	658	1,177	1,601	1,539	(II) Non-Tax Revenue
(२) केंद्रशासनाकडून मद्राव्यक अनुदान	29	134	795	1,012	1,354	1,634	(i) Interest Receipts
(३) इतर कराव्यतिरीक्त महसुल	68	338	1,136	1,726	1,455	1,613	(ii) Grants-in-aid from Central Govt.
(तीन) महसुली लेखांवरील एकूण जमा (एक + दोन)	456	2,038	8,699	14,473.0	17,119	19,004	(iii) Other non-tax revenue
भांडवली जमा							
(१) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण*	178	516	266	506	867	2,130	(III) Total Revenue Receipts (I + II)
(२) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	66	312	1,296	1,477	2,082	2,191	CAPITAL RECEIPTS.
(३) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा (वसुली)	19	39	122	1,620	161	166	(i) Internal Debt of the State Govt.*
(४) लोक लेखावरील निव्वळ जमा**	74	152	630	1,908	2,533	1,599	(ii) Loans & Advances from Central Government.
(५) इतर जमा (निव्वळ) †	6	(-18)	(-14)	32	0	0	(iii) Loans & Advances by the State Government (Recoveries).
एकूण भांडवली जमा	343	1,001	2,300	5,543	4,643	6,086	(iv) Net Receipts on Public Account.**
एकूण जमा (महसुली + भांडवली)	799	3,039	10,999	20,632	21,762	25,090	(v) Other Receipts. (net)‡
							Total Capital Receipts.
							Total Receipts (Revenue + Capital)

* अर्थोपाय व आगाऊ रकमा धरून

** राख शिल्लक गुंतवणूक लेखा (निव्वळ) वगळून

‡ यात ' आंतरराज्याय तडजोड ' निव्वळ ' आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन

(निव्वळ) आणि ' आकस्मिकता निधी ' (निव्वळ) याचा समावेश आहे.

आधार-संक्षिप्त अद्यसंकल्प, तक्ता क्र. ३ व ५.

* Inclusive of ways & means advances.

** It excludes " Cash balance investment account " (net)

† It comprises inter state settlement (net), appropriations to the contingency fund (net) and contingency fund (net).

Source : Budget-in-Brief, Table No. 3 & 5.

तक्ता क्रमांक /TABLE No. 11

महसुली व भांडवली लेखांवरील खर्चातील कल/Trends in Expenditure on Revenue and Capital Accounts

(रुपये काढीन Rs. in crore)

वाच	1970-71 (Actuals) (प्रत्यक्ष रकमा)	1980-81 (Actuals) (प्रत्यक्ष रकमा)	1990-91 (Actuals) (प्रत्यक्ष रकमा)	1994-95 (Actuals) (प्रत्यक्ष रकमा)	1995-96 (Revised) (पु. अ.)	1996-97 (Budget) (अ. अ.)	Item (1)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
महसुली लेखा							Revenue Account—
(ए) विकास खर्च (अ + ब)	300	1,427	6,241	10,315	12,345	12,715	(A) Development Expenditure (a + b)
(अ) सामाजिक सेवा	155	678	3,197	5,348	6,898	6,927	(a) Social Services
(ब) आर्थिक सेवा त्यापैकी—	145	749	3,044	4,967	5,447	5,788	(b) Economic Services of which
(१) कृषि व यत्न कार्यक्रम	N.A.	322	1,163	1,591	1,424	1,524	(1) Agriculture and Allied activities
(२) ग्रामीण विकास	N.A.	...	259	767	882	859	(2) Rural Development
(३) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	N.A.	166	642	1,117	1,389	1,425	(3) Irrigation and Flood Control
(४) वाहतूक	N.A.	83	220	873	1,086	1,152	(4) Transport
(५) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	N.A.	173	566	424	427	372	(5) General Economic Services
(बी) विकसनाखर्च (अ + ब)	86	336	1,319	2,303	2,803	4,148	(B) Non-Development Expenditure (a + b)
(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ४)	85	328	1,268	2,227	2,715	4,014	(a) General Services (1 to 4)
(१) राज्याची अंग	38	21	74	221	245	139	(1) Organs of State
(२) आर्थिक सेवा	...	53	147	216	234	210	(2) Fiscal Services
(३) प्रशासनिक सेवा	47	209	720	1,264	1,418	2,731	(3) Administrative Services
(४) निवृत्तवृत्त आणि मर्यादायुक्त सेवा	...	45	327	526	818	934	(4) Pensions and Miscellaneous General Services
(ब) इतर विकसनाखर्च	1	8	51	76	88	134	(b) Other Non-Development Expenditure
(सी) ऋण सेवा	74	154	1,194	2,194	2,583	3,088	(C) Debt Services
एकूण—महसुली खर्च (ए + बी + सी)	460	1,917	8,754	14,812	17,731	19,951	Total Revenue Expenditure (A + B + C)
भांडवली सावितरीत रकमा							Capital Disbursements
(डी) महसुली लेखाबाहेरील भांडवली खर्च (एक + दोन)	90	348	964	3,796	2,925	2,841	(D) Capital Expenditure outside Revenue Account (I + II)
(एक) विकास खर्च (अ + ब)	90	340	963	3,790	2,923	2,831	(I) Development Expenditure (a + b)
(अ) सामाजिक सेवा	24	20	83	148	196	228	(a) Social Services
(ब) आर्थिक सेवा	66	320	880	3,642	2,727	2,603	(b) Economic Services
त्यापैकी—							of which—
(१) कृषि व यत्न कार्यक्रम	7	69	82	282	574	662	(1) Agriculture and Allied Activities
(२) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण	48	196	574	1,255	1,504	930	(2) Irrigation and Flood Control
(३) ऊर्जा	54	1,712	220	397	(3) Energy
(४) वाहतूक	16	41	151	388	402	587	(4) Transport
(दोन) विकसनाखर्च	...	8	1	6	2	10	(II) Non-Development Expenditure
(इ) राज्य शासनाच्या देशांतर्गत ऋणाची परतफेड	...	508	60	39	244	1,464	(E) Repayment of Internal Debt of the State Government.
(एफ) केंद्र शासनाकडून कर्ज व आगाऊ रकमांची परतफेड	171	46	281	416	461	549	(F) Repayment of Loans and Advances from the Central Government
(जी) राज्य शासनाने दिलेली कर्ज व आगाऊ रकमा	62	275	714	963	1,092	783	(G) Loans and Advances by the State Government
एकूण—भांडवली सावितरीत रकमा (डी ते जी)	323	1,177	2,019	5,214	4,722	5,637	Total—Capital Disbursements (D to G)
एकूण खर्च (महसुली + भांडवली)	783	3,094	10,773	20,026	22,453	25,588	Total Expenditure (Revenue + Capital)

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12

तक्ता क्रमांक/
महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे
ECONOMIC AND PURPOSE CLASSIFICATION OF

आर्थिक वर्गीकरण	सर्वसाधारण सेवा			सामाजिक आणि सामूहिक सेवा		
	General Services			Social and Community Services		
	1994-95 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1995-96 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1996-97 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1994-95 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1995-96 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1996-97 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
१ चालू खर्च—						
(अ) सेवा व वस्तु	2,05,406	2,35,540	3,72,010	1,01,539	1,24,409	1,37,928
(ब) व्याज प्रदान
(क) अनुदाने	11,419	15,268	15,874	3,43,209	4,39,345	4,30,874
(ड) इतर चालू खर्च	269	372	334	29,173	36,617	45,923
एकूण—(१)	2,17,094	2,51,180	3,88,218	4,73,921	6,00,371	6,14,725
२ भांडवली खर्च—						
२.१ (अ) एकूण भांडवल निर्मिती	(—) 2,522 @	7,460	10,134	20,769	68,098	69,921
(ब) भांडवली अनुदाने	23,379	39,829	32,524
(क) भाग भांडवल गुंतवणूक	465	3,546	4,435
(ड) कर्जे	11,835	10	19	11,657	11,405	11,617
(इ) इतर भांडवली इन्व्हेस्टमेंट रकमा	936	(—) 969*	(—) 435*	1,167	2,342	2,416
उपवर्ग—(२.१)	10,249	6,501	9,718	57,437	1,25,220	1,20,913
२.२ ऋणाची पत्तफेड
एकूण—(२)	10,249	6,501	9,718	57,437	1,25,220	1,20,913
एकूण—(१+२)	2,27,343	2,57,681	3,97,936	5,31,358	7,25,591	7,35,638

@ ऋणांक, संकीर्ण सार्वजनिक बांधकामाच्या आगाऊ रक्कमा व संग्रह याबाबतची निल्यळ जमा दर्शवितो.

* ऋणांक राज्य सरकारी मालमत्तेतील (जमीन) घट दर्शवितो.

टीप.—(१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनात प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणाना व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणाना थोडा फरक आहे.

- (२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीवित्तिक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.
- (३) सामाजिक व सामूहिक सेवेत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय संधी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व कर्मणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.
- (४) आर्थिक सेवेत कृषि, लघु पाटबंधारे, मूट संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व बाज विकास, उद्योग व खनिजे, परिवहन व टळणवळण, सहकार इत्यादी विषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.
- (५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च जमिनीचा कमालमर्यादा, जमोनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसान भरपाई, सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. 12

आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये लाखान/Rs. in lakh)

वर्गीकरण

Classification

आर्थिक सेवा			इतर सेवा			एकूण			Economic Classification
Economic Services			Other Services			Total			
1994-95 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1995-96 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1996-97 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1994-95 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1995-96 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1996-97 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1994-95 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1995-96 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1996-97 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	(1)
(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	
87,118	97,844	96,159	2,488	2,385	3,098	3,96,551	4,60,178	6,09,195	1. Current Expenditure—
.....	1,71,218	1,90,819	2,44,628	1,71,218	1,90,819	2,44,628	(a) Consumption expenditure
24,862	31,287	29,664	477	3,79,967	4,85,900	4,76,412	(b) Interest payments
1,03,747	1,32,986	1,53,942	8,862	947	346	1,41,851	1,70,922	2,00,545	(c) Grants
									(d) Other current expenditure
2,15,727	2,62,117	2,79,765	1,82,845	1,94,151	2,48,072	10,89,587	13,07,819	15,30,780	Total—(1)
									2. Capital Expenditure—
3,07,759	3,56,202	3,38,075	990	452	170	3,26,996	4,32,212	4,18,300	2(i) (a) Gross capital formation
37,646	48,195	54,570	61,025	88,024	87,094	(b) Capital grants
1,70,790	24,342	32,374	1,71,255	27,888	36,809	(c) Investment in shares
72,575	97,077	65,899	205	255	250	96,272	1,08,747	77,785	(d) Loans
3,785	1,884	2,557	18	31	56	5,906	3,288	4,594	(e) Other capital transfers
5,92,555	5,27,700	4,93,475	1,213	738	476	6,61,454	6,60,159	6,24,582	Sub-total—2(i)
.....	45,571	70,498	2,01,242	45,571	70,498	2,01,242	2(ii) Repayment of Debt
5,92,555	5,27,700	4,93,475	46,784	71,236	2,01,718	7,07,025	7,30,657	8,25,824	Total—(2)
8,08,282	7,89,817	7,73,240	2,29,629	2,65,387	4,49,790	17,96,612	20,38,476	23,56,604	Grand Total—(1+2)

* @ Negative figure represents net credit on account of stock and miscellaneous public works advances.

* Negative figures represent depletion in the assets (land) held by State Government.

Note.—(1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Survey upto 1983-84.

(2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.

(3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.

(4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry, dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.

(5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari system, payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 13

आठवी पंचवार्षिक योजना—वर्षानिहाय व उप क्षेत्रनिहाय सुधारित नियत व्यय आणि खर्च

EIGHTH FIVE YEAR PLAN—YEARWISE AND SUB-SECTORWISE OUTLAY AND EXPENDITURE

(रुपय कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No.	विकासाचे शीर्षक/उपशीर्षक	मान्य व्यय आठवी पंचवार्षिक योजना (१९९२-९७)	वार्षिक योजना १९९२-९३		वार्षिक योजना १९९३-९४		वार्षिक योजना १९९४-९५		वार्षिक योजना १९९५-९६		वार्षिक योजना १९९६-९७	Head/Sub-head of Development
		Approved outlay VIIIth Five Year Plan (1992-97)	सुधारित नियत व्यय Revised outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure	सुधारित नियत व्यय Revised outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure	सुधारित नियत व्यय Revised outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure	सुधारित नियत व्यय Revised outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure	मान्य नियत व्यय Approved outlay	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1	कृषि व संलग्न सेवा	1,350.22	215.53	193.54	263.88	242.86	346.37	326.77	458.71	352.77	535.67	Agriculture and allied services
2	ग्रामविकास	1,709.83	474.13	513.33	421.80	468.50	376.88	562.46	679.85	623.93	1,003.10	Rural development
3	विशेष क्षेत्र विकास कार्यक्रम	216.56	97.05	87.42	71.14	60.46	44.93	27.64	40.01	26.64	57.84	Special area development programme.
4	पाटवधार व पुननिचयन	3,329.10	724.42	704.96	902.49	731.71	867.69	1,323.95	1,031.32	1,684.81	1,164.63	Irrigation and flood control.
5	विद्युत विकास	4,579.98	684.52	833.63	782.31	978.13	993.28	1,139.60	1,085.66	980.47	1,256.29	Power development
6	उद्योग व खणकाम	814.46	94.45	103.17	153.31	151.81	174.33	198.21	231.52	205.17	429.79	Industry and minerals
7	वाहतूक व दळणवळण	1,739.23	212.61	209.84	375.02	295.67	590.39	416.03	585.11	529.68	847.13	Transport and communications
8	शास्त्रीय सेवा, पर्यावरण व तंत्रशास्त्र	8.11	0.82	0.75	1.44	1.01	1.16	0.95	2.38	0.80	16.75	Science, technology and environment
9	सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	386.02	93.00	85.72	103.70	97.49	123.68	109.40	208.91	181.03	211.81	General economic services
10	सामाजिक व सामूहिक सेवा	4,185.13	609.32	602.97	712.09	711.97	833.37	816.73	1,618.50	1,330.69	2,199.41	Social and community services
11	सर्वसाधारण सेवा	201.36	27.95	28.69	45.62	41.84	47.92	63.35	50.07	47.71	84.75	General services
12	इतर सेवा	358.00	137.10	416.80	242.56	513.00	Other services
	एकूण	18,520.00	3,233.80	3,364.02	3,832.80	3,781.45	4,758.00	5,122.19	6,408.84	6,206.26	8,320.17	Total

आचार-नियोजन विभाग, महागाष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमतींचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA STATE

(पायाभूत वर्ष १९८२=१००/Base year 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई MUMBAI		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE	
	अन्न गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	अन्न गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)	अन्न गट Food group (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (7)	अन्न गट Food group (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (9)
भार/Weight	59.9	100.0	59.9	100.0	53.08	100.0	50.6	100.0
1990-91	212	201	194	196	195	201	212	198
1991-92	255	234	242	234	229	230	251	226
1992-93	285	260	274	262	257	257	287	257
1993-94	302	279	271	269	270	273	299	272
1994-95	342	314	308	296	299	296	335	304
1995-96	378	346	361	337	331	320	383	339
1996-97*	397	368	382	362	357	348	404	362
डिसेंबर/December, 1995	377	346	364	338	329	320	394	345
जानेवारी/January, 1996	372	346	358	336	324	321	391	348
फेब्रुवारी/February, 1996	377	349	365	345	328	325	390	348
मार्च/March, 1996	378	352	368	348	329	326	394	353
एप्रिल/April, 1996	386	357	363	347	336	331	392	352
मे/May, 1996	394	362	364	347	344	336	398	357
जून/June, 1996	398	366	375	354	349	339	402	359
जुलै/July, 1996	394	364	380	359	352	346	404	361
ऑगस्ट/August, 1996	394	366	388	368	355	347	405	363
सप्टेंबर/September, 1996	395	369	392	370	359	350	405	364
ऑक्टोबर/October, 1996	398	371	388	368	374	360	405	365
नोव्हेंबर/November, 1996	403	374	391	370	371	359	410	369
डिसेंबर/December, 1996	413	380	394	372	376	361	414	372

सक्ता क्रमांक/TABLE No. 14—contd.

वर्ष/महिना Year/Month (1)	नाशिक NASHIK		अकोला AKOLA		कोल्हापूर KOLHAPUR		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD		
	अन्न गट Food group (10)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (11)	अन्न गट Food group (12)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (13)	अन्न गट Food group (14)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (15)	अन्न गट Food group (16)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (17)	अन्न गट Food group (18)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (19)	अन्न गट Food group (20)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (21)	
भार/Weight	...	52.9	100.0	62.3	100.0	55.64	100.0	55.98	100.0	60.26	100.0	53.65	100.0
1990-91	...	202	202	198	199	200	196	201	196	191	200	205	197
1991-92	...	247	236	237	229	249	230	247	228	238	234	247	227
1992-93	...	266	257	263	253	285	259	276	251	261	256	277	252
1993-94	...	284	277	270	266	286	267	277	259	260	264	276	258
1994-95	...	315	302	310	297	326	301	315	294	296	297	318	292
1995-96	...	343	329	344	325	379	337	361	325	351	340	376	334
1996-97*	...	376	359	364	347	400	358	384	344	373	361	400	358
डिसेंबर/December, 1995	...	345	329	356	335	393	346	356	325	360	348	395	348
जानेवारी/January, 1996	...	343	334	342	328	387	344	357	326	354	345	392	348
फेब्रुवारी/February, 1996	...	342	336	337	324	385	343	360	328	342	338	384	344
मार्च/March, 1996	...	343	339	341	328	379	341	365	330	343	341	371	337
एप्रिल/April, 1996	...	353	344	350	333	378	340	372	335	349	345	377	341
मे/May, 1996	...	367	353	350	339	385	346	379	339	354	349	390	349
जून/June, 1996	...	374	357	359	343	393	351	379	341	365	355	397	354
जुलै/July, 1996	...	375	358	359	344	395	354	388	346	377	363	407	361
ऑगस्ट/August, 1996	...	379	360	367	350	406	361	389	347	381	366	403	359
सप्टेंबर/September, 1996	...	380	362	367	350	408	363	383	344	380	366	401	360
ऑक्टोबर/October, 1996	...	377	360	370	352	414	367	393	350	379	366	402	362
नोव्हेंबर/November, 1996	...	390	369	369	351	412	369	387	347	383	368	407	365
डिसेंबर/December, 1996	...	392	368	384	362	412	369	388	347	385	367	412	371

* ९ महिन्यांची सरासरी.

* Average of 9 months.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतींचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष : १९८४-८५=१०० / Base year : 1984-85=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई Mumbai (2)	औरंगाबाद Aurangabad (3)	नागपूर Nagpur (4)	पुणे Pune (5)	सोलापूर Solapur (6)	अखिल भारत All India (7)
1990-91 ...	154	165	162	162	157	161
1991-92 ...	180	191	182	182	184	183
1992-93 ...	204	209	198	201	204	202
1993-94 ...	219	223	209	213	214	216
1994-95 ...	239	251	226	229	234	236
1995-96* ...	258	275	249	250	254	258
डिसेंबर/December, 1995 ...	262	281	255	256	261	262
जानेवारी/January, 1996 ...	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
फेब्रुवारी/February, 1996 ...	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
मार्च/March, 1996 ...	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
एप्रिल/April, 1996 ...	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
मे/May, 1996 ...	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
जून/June, 1996 ...	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
जुलै/July, 1996 ...	284	296	276	273	274	281
ऑगस्ट/August, 1996 ...	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
सप्टेंबर/September, 1996 ...	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
ऑक्टोबर/October, 1996 ...	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
नोव्हेंबर/November, 1996 ...	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.

टीप.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना, नवी दिल्ली यांना जानेवारी ते जून १९९६ या कालावधीकरिता निर्देशांक प्रसिद्ध केलेले नाहीत.

Note.—Index Numbers for January to June 1996, are yet to be published by Central Statistical Organisation.

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 16

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतींचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA AND ALL INDIA

(पायाभूत वर्ष : शेतकी वर्ष १९६०-६१=१०० / Base year : Agricultural year 1960-61=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	महाराष्ट्र/Maharashtra		अखिल भारत/All India	
	अन्न गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	अन्न गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)
भार/Weight ...	76.07	100.00	78.12	100.00
1961-62 ...	97	98	N.A.	N.A.
1966-67 ...	190	173	198	181
1971-72 ...	223	204	211	196
1976-77 ...	338	309	313	293
1981-82 ...	515	462	488	444
1986-87 ...	622	571	618	572
1990-91 ...	829	764	868	803
1994-95 ...	1377	1247	1361	1247
1995-96** ...	270	255	236	234
1996-97* ...	272	256	258	254
डिसेंबर/December, 1995 ...	264	247	241	238
जानेवारी/January, 1996 ...	261	245	237	236
फेब्रुवारी/February, 1996 ...	261	246	236	236
मार्च/March, 1996 ...	257	244	238	237
एप्रिल/April, 1996 ...	260	246	241	240
मे/May, 1996 ...	265	250	245	243
जून/June, 1996 ...	270	254	250	247
जुलै/July, 1996 ...	277	259	256	252
ऑगस्ट/August, 1996 ...	279	260	262	256
सप्टेंबर/September, 1996 ...	279	261	265	259
ऑक्टोबर/October, 1996 ...	276	259	267	260
नोव्हेंबर/November, 1996 ...	273	257	268	262
डिसेंबर/December, 1996 ...	272	257	269	263

** पायाभूत वर्ष १९८६-८७ असे धरून नवीन मालिका नोव्हेंबर, १९९५ पासून सुरू करण्यात आली.

** New series has been introduced since November, 1995 with 1986-87 as base year.

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.—श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

N.A.=उपलब्ध नाही/Not available.

Source.—Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 17

औद्योगिक कामगारोंकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
ALL INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१०० / Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month	अन्न Food	पान-सुपारी, तंबाखू, व मादक पदार्थ Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवावली Fuel and light	घेराभाडे Housing	कापड, विछना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
भार/Weight	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00
1990-91 ...	199	243	186	185	154	187	193
1991-92 ...	230	280	204	198	169	210	219
1993-94 ...	272	340	234	224	201	251	258
1994-95 ...	304	368	243	237	227	273	284
1995-96 ...	337	397	260	255	253	294	313
1996-97* ...	367	427	290	277	270	318	340
डिसेंबर/December, 1995 ...	344	401	266	253	252	299	317
जानवारी/January, 1996 ...	336	404	269	270	251	301	315
फेब्रुवारी/February, 1996 ...	335	408	272	270	254	304	316
मार्च/March, 1996 ...	339	411	274	270	264	305	319
एप्रिल/April, 1996 ...	346	413	277	270	266	307	324
मे/May, 1996 ...	352	417	280	270	268	309	328
जून/June, 1996 ...	361	421	281	270	269	311	333
जुलै/July, 1996 ...	366	423	288	281	271	314	339
ऑगस्ट/August, 1996 ...	371	428	293	281	272	317	343
सप्टेंबर/September, 1996 ...	372	431	295	281	273	321	344
ऑक्टोबर/October, 1996 ...	374	432	296	281	273	324	346
नोव्हेंबर/November, 1996 ...	379	438	299	281	273	326	349
डिसेंबर/December, 1996 ...	380	440	302	281	268	329	350

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

जम्हा.—श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source.—Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 18

अखिल भारतीय बाज्ज किमतीचे निर्देशांक
ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९८१-८२=१०० / Base year : 1981-82=100)

वर्ष Year	मूलभूत वस्तु Primary articles	इंधन, शक्ति, दिवावली व वंगण Fuel, power, light and lubricants	उत्पादित वस्तु Manufactured products	सर्व वस्तु All commodities	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	
भार/Weight	...	(32.295)	(10.663)	(57.042)	(100.000)
1983-84	118.2	112.5	109.8	112.8
1985-86	125.7	129.8	124.5	125.4
1986-87	137.1	138.6	129.2	132.7
1987-88	152.6	143.3	138.5	143.6
1988-89	160.1	151.2	151.5	154.3
1989-90	163.6	156.6	168.6	165.7
1990-91	184.9	175.8	182.8	182.7
1991-92	218.3	199.0	203.4	207.8
1992-93	234.6	227.1	225.6	228.7
1993-94	250.9	262.4	243.2	247.8
1994-95	283.2	280.4	268.8	274.7
1995-96	304.1	285.4	293.1	295.8
1996-97(p)*	327.1	320.2	304.1	313.2

(P)=अस्थायी/Provisional.

* १० महिन्यांची सरासरी/Average for 10 months

जम्हा.—अर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, यांचे कार्यालय.

Source.—Office of the Economic Adviser, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 19

महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकांवर आधारित चलन वाढीचे दर
INFLATION RATES BASED ON IMPORTANT PRICE INDICES

वर्ष/माहिना Year/Month	अखिल भारतीय घाऊक किमतीचा निर्देशांक All India wholesale price index number	औद्योगिक कामगारांसाठी अखिल भारतीय व्रत्क किमतीचा निर्देशांक All India consumer price index number for industrial workers	महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किमतीचा निर्देशांक Consumer price index number for urban Maharashtra	महाराष्ट्रातील ग्रामीण नागाकरिता ग्राहक किमतीचा निर्देशांक Consumer price index number for rural Maharashtra
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1983-84	7.54	12.69	N.A.	N.A.
1985-86	4.48	6.41	6.63	5.35
1986-87	5.82	8.82	10.07	8.72
1987-88	8.21	9.06	7.71	8.00
1988-89	7.45	9.13	8.10	10.69
1989-90	7.39	6.51	6.72	8.86
1990-91	10.26	11.20	11.20	8.83
1991-92	13.74	13.48	15.03	19.42
1992-93	10.06	9.86	11.28	12.06
1993-94	8.34	7.28	6.09	0.83
1994-95	10.87	10.27	8.35	10.45
1995-96	7.70	9.96	9.30	12.40
1996-97	6.08	9.03*	6.17	7.17
(April-January)				
डिसेंबर/December, 1995	6.36	9.69	8.76	11.26
जानेवारी/January, 1996	4.98	9.00	6.96	9.01
फेब्रुवारी/February, 1996	4.64	8.59	6.60	7.32
मार्च/March, 1996	5.09	8.87	7.11	7.73
एप्रिल/April, 1996	4.99	9.83	7.22	8.35
मे/May, 1996	4.49	9.33	7.42	8.90
जून/June, 1996	4.55	8.82	7.12	8.62
जुलै/July, 1996	5.98	8.31	5.15	6.80
ऑगस्ट/August, 1996	6.18	8.89	5.48	6.53
सप्टेंबर/September, 1996	6.52	8.52	5.50	6.13
ऑक्टोबर/October, 1996	6.58	8.46	5.44	6.28
नोव्हेंबर/November, 1996	6.58	8.72	4.97	5.76
डिसेंबर/December, 1996	7.22 (P)	10.41	6.34	7.21
जानेवारी/January, 1997	7.63 (P)	N.A.	7.21	7.37

N.A.=उपलब्ध नाही/Not available.

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

टीप.—चलनवाढ दर=मागील वर्षाच्या तत्सम काळाच्या निर्देशांकापेक्षा चालू काळाच्या निर्देशांकात झालेली टक्केवारी वाढ.

Note.—Inflation rate=Percentage rise in the index of the current period over that of corresponding period of the previous year.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 20

महाराष्ट्र राज्यातील बानू कारखाने व त्यातील रोजगार

WORKING FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA STATE

(रोजगाराची संख्या हजारत)
(Employment in thousand)

डिसेंबर अखेर संपणारे वर्ष/ जून अखेर संपणारे अर्ध वर्ष	वाच ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने * Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year ending December/ Half year ending June (1)	
		५० हून कमी कामगार कामावर जसलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Total non-power operated	५० हून कमी कामगार कामावर जसलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
डिसेंबर, १९६१	कारखाने/Factories	...	5,097	1,781	6,878	1,004	351	1,355	6,101	2,132	8,233	December, 1961
	रोजगार/Employment	...	99	626	725	21	41	63	120	667	787	
डिसेंबर, १९६६	कारखाने/Factories	...	5,504	2,246	7,750	934	359	1,293	6,438	2,605	9,043	December, 1966
	रोजगार/Employment	...	108	715	823	18	38	57	126	753	879	
डिसेंबर, १९७१	कारखाने/Factories	...	6,341	2,701	9,042	856	343	1,199	7,197	3,044	10,241	December, 1971
	रोजगार/Employment	...	123	824	947	15	36	51	138	860	998	
डिसेंबर, १९७६	कारखाने/Factories	...	8,414	2,715	11,129	724	70	794	9,138	2,785	11,923	December, 1976
	रोजगार/Employment	...	157	874	1,031	11	6	17	168	880	1,048	
डिसेंबर, १९८१	कारखाने/Factories	...	10,238	3,132	13,370	3,154	70	3,224	13,392	3,202	16,594	December, 1981
	रोजगार/Employment	...	183	983	1,166	20	6	26	203	989	1,192	
डिसेंबर, १९८६	कारखाने/Factories	...	11,364	3,043	14,407	5,524	35	5,559	16,888	3,078	19,966	December, 1986
	रोजगार/Employment	...	189	929	1,117	28	4	32	217	933	1,150	
डिसेंबर, १९९१	कारखाने/Factories	...	13,139	3,199	16,338	7,743	38	7,781	20,882	3,237	24,119	December, 1991
	रोजगार/Employment	...	215	910	1,124	40	4	44	254	914	1,169	
जून, १९९५	कारखाने/Factories	...	14,565	3,560	18,125	8,485	32	8,517	23,050	3,592	26,642	June, 1995
	रोजगार/Employment	...	242	926	1,168	42	4	45	284	929	1,214	

डिसेंबर अखेर संपणारे वर्ष/ जून अखेर संपणारे अर्ध वर्ष	वाव ** Item	शक्तीवर धालणारे कारखाने Power operated factories			विगर शक्तीवर धालणारे कारखाने * Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year ending December/ Half year ending June	
		५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण शक्तीवर धालणारे कारखाने Total power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण विगर शक्तीवर धालणारे कारखाने Total non-power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
डिसेंबर, १९९५	कारखाने/Factories	...	14,760	3,630	18,390	9,018	30	9,048	23,778	3,660	27,438	December, 1995
	रोजगार/Employment	...	248	963	1,211	44	4	48	292	967	1,259	
जून, १९९६	कारखाने/Factories	...	14,839	3,807	18,646	9,300	36	9,336	24,139	3,843	27,982	June, 1996
	रोजगार/Employment	...	250	961	1,211	47	5	51	297	966	1,262	

** कारखाने-चालू कारखान्यांची संख्या, रोजगार-रोजगाराची दैनिक सरासरी संख्या.

** Factories-Number of working factories : Employment-Average Daily Employment.

* १९७४ पासून विद्युत् कारखान्यांची नोंद घालून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समावेश करण्यात आली आहे.

* Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

टीप.—(१) प्रतिलिखित न पाठविणाऱ्या कारखान्यातील कामगारांची अंदाजे सरासरी वरील जाकडबामध्ये अंतर्भूत आहे.

Note.—(1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.

(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.

(2) Figures to the factories registered under the Factories Act, 1948.

(३) डिसेंबर १९९५ चे व १९९६ अर्धवर्षाचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(3) Figures for December, 1995 and half yearly 1996 are provisional.

(४) " विगर शक्तीवर धालणारे कारखाने " यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या शक्तीवर धालणाऱ्या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.

(4) Non-power operated factories are inclusive of the power operated small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.

(५) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्त लिहिल्यामुळे काही टिकाणी वेरजा जुळणार नाहीत.

(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

आधार.—औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 21

महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगातील रोजगार

EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(संभरात/In hundred)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	दैनिक सरासरी रोजगार Average daily employed										Industries (2)
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1991 (9)	अर्ध वार्षिक Half yearly 1995 (10)	अर्ध वार्षिक Half yearly 1996 (11)	1995 (12)	
1	खाद्य वस्तु	551	554	573	770	883	1,094	1,224	1,281	1,399	1,391	Food products
2	पेये	11	16	23	33	41	56	64	78	75	90	Beverages
3	तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	340	346	325	36	41	46	42	47	52	53	Tobacco and tobacco products
4	सुतीकापड	3,210	2,882	2,831	2,806	2,804	2,341	1,872	1,683	1,749	1,757	Cotton textiles
5	लोकर, रेशीम व मनुष्यनिर्मित कृत्रिम तंतूचे कापड	349	345	523	486	496	372	439	515	457	476	Wool, silk and manmade fibre textiles
6	कापडाच्या वस्तु	132	243	162	275	254	215	216	307	324	351	Textile products
7	लाकूड व लाकडाच्या वस्तु, फर्निचर	109	111	75	62	75	152	152	148	152	155	Wood and wood products, furniture
8	कागद, कागदाच्या वस्तु, मुद्रण, प्रकाशन व संवधित उद्योग	390	451	494	511	549	530	491	526	536	544	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
9	कातडी व कातडीच्या वस्तु, केंसाळ कातड्यांच्या व कातडीच्या पर्यायी वस्तु	11	13	14	23	25	27	35	40	37	38	Leather and products of leather, fur and substitutes of leather
10	रसायने व रासायनिक वस्तु	340	519	760	947	1,059	1,034	1,215	1,300	1,402	1,364	Chemicals and chemical products
11	रबर, प्लास्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणुइंधनाची प्रक्रिया	174	245	349	353	421	464	482	523	547	563	Rubber, plastic, petroleum and coal products, processing of nuclear fuel
12	अधातू खनिज पदार्थ	284	339	402	403	403	399	423	394	364	371	Non-metallic mineral products
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू उद्योग, धातुच्या वस्तु व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून)	499	708	924	1,044	1,310	1,181	1,301	1,302	1,393	1,438	Basic metal and alloys industries, metal products and parts (except machinery and equipments)
14	यंत्रे व सामग्री (परिवहन सामग्री सोडून)	594	1,017	1,322	1,431	1,786	1,728	1,614	1,787	1,735	1,758	Machinery and equipments (other than transport equipments)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	दैनिक सरासरी रोजगार Average daily employed										Industries (2)
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1991 (9)	अर्ध वार्षिक Half yearly 1995 (10)	अर्ध वार्षिक Half yearly 1996 (11)	1995 (12)	
15	परिवहन सामग्री व सुट्टे भाग	469	502	608	701	903	1,004	867	909	935	930	Transport equipments and parts
16	उत्पादन करणारे इतर उद्योग	157	186	180	169	209	171	231	263	267	297	Other manufacturing industries
17	इतर	256	315	412	431	663	681	1,016	1,036	1,164	1,048	Others
	एकूण	7,874	8,793	9,977	10,481	11,921	11,496	11,686	12,139	12,590	12,625	Total

टीप.—(१) आकडे सक्षिप्तात दिल्याने वरीज जुळून असे नाही.

(२) १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.

(३) १९९५ व अर्ध वार्षिक १९९६ चे आकडे अस्थायी आहेत.

Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.

(2) Bidi factories are covered under separate Act from 1974.

(3) Figures for 1995 and half yearly 1996 are provisional.

आपार.—औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 22

महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद *

INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA STATE *

(भाग घेतलेले कामगार व वाया गेलेले श्रमदिन शंभरात/
Workers involved and mandays lost in hundred)

वाव	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1991	1994	1995	1996	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1. कापड गिरण्या—											<i>Textile mills—</i>
(अ) संप व टाळेवंदीची संख्या	34	89	156	72	66	28	10	23	13	11	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	172	3,069	3,197	955	564	108	61	155	47	38	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	356	22,280	9,702	1,917	47,356	5,920	2,368	7,907	3,097	5,492	(c) Mandays lost
2. अभियांत्रिकी कारखाने—											<i>Engineering factories—</i>
(अ) संप व टाळेवंदीची संख्या	57	230	211	143	119	65	59	60	47	47	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	122	485	469	276	412	140	110	133	104	184	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	1,071	3,340	5,641	1,747	16,209	10,927	14,462	16,162	11,483	26,720	(c) Mandays lost
3. संकीर्ण—											<i>Miscellaneous—</i>
(अ) संप व टाळेवंदीची संख्या	183	462	323	122	451	207	148	73	71	54	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	541	1,590	841	287	1,031	584	423	604	247	144	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	4,329	9,799	5,182	546	31,489	36,131	29,663	12,795	18,810	15,148	(c) Mandays lost
4. एकूण—											<i>Total—</i>
(अ) संप व टाळेवंदीची संख्या	274	781	690	337	636	300	217	156	131	112	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	834	5,144	4,507	1,519	2,007	831	594	892	398	366	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	5,756	35,419	20,525	4,210	95,054	52,978	46,493	36,864	33,390	47,360	(c) Mandays lost.

टीप.—(१) १९९६ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) वाव क्रमांक ४(ब) व ४(क) समोरील आकडे संक्षिप्तत दिव्याने प्रत्यक्ष वेरजेशी जुळतीलच असे नाही.

(३) *राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील.

Note.—(1) Figures for 1996 are provisional.

(2) Figures against item No. 4(b) and 4(c) may not tally against actual totals due to rounding.

(3) *Under State Industrial Relations Machinery.

आधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Commissioner of Labour, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 23

महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी

EMPLOYMENT EXCHANGE STATISTICS IN MAHARASHTRA STATE

(हजारात/In thousand)

वर्ष/महिना Year/Month	नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या Number of registrations	नोकरी मिळालेल्यांची संख्या Number of placements	जाहीर झालेल्या रिक्त्या जागा Number of vacancies notified	दर हजार जाहीर केलेल्या जागांच्या संख्यामागे नोकरी मिळालेल्या व्यक्ती (संख्या) Placements per thousand vacancies notified (No.)	वर्ष/महिना- अखेरीस पटावर असलेल्या व्यक्तींची संख्या Number on live register as at the end of the year/month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1960-61	278	29	62	476	162
1965-66	381	60	102	485	267
1970-71	415	40	87	458	361
1975-76	456	35	83	416	795
1980-81	608	40	86	469	1,268
1985-86	639	40	80	502	2,546
1990-91	622	31	64	484	3,022
1993-94	615	25	54	464	3,351
1994-95	633	23	50	468	3,464
1995-96	750	21	52	409	3,693
एप्रिल/April, 1996	32	2	3	535	3,688
मे/May, 1996	28	2	5	312	3,684
जून/June, 1996	67	1	8	182	3,716
जुलै/July, 1996	134	2	5	281	3,817
ऑगस्ट/August, 1996	76	2	4	397	3,843
सप्टेंबर/September, 1996	52	2	5	486	3,830
ऑक्टोबर/October, 1996	49	2	5	373	3,825
नोव्हेंबर/November, 1996	33	1	5	293	3,810
डिसेंबर/December, 1996	50	2	3	586	3,787
जानेवारी/January, 1997	51	2	3	634	3,797

टीप.—(१) वरील आकड्यांत ' डिकेसुअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाईल)' याचे आकडे समाविष्ट नाहीत.

Note.—(1) The above figures are exclusive of those relating to 'Decasualisation scheme (Textile)

(२) स्तंभ ३ व ४ मधील आकडे संक्षिप्त दिल्याने स्तंभ ५ मधील आकडे जुळतीलच असे नाही.

(2) Figures in column 5 may not tally due to rounding of figures under column numbers 3 and 4.

आधार.—सेवायोजन संचालक, महाराष्ट्र शासन, नवी मुंबई.

Source.—Director of Employment, Government of Maharashtra, Navi Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 24.

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च

CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER THE EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	1994-95		1995-96		1996-97*		Category of work
	मार्च, १९९५ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March, 1995	सन १९९४-९५ मधील खर्च Expenditure incurred during 1994-95	मार्च, १९९६ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March, 1996	सन १९९५-९६ मधील खर्च Expenditure incurred during 1995-96	डिसेंबर, १९९६ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of December, 1996	सन १९९६-९७ मधील डिसेंबर, १९९६ पर्यंत खर्च Expenditure incurred during 1996-97 up to December 1996	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. जलासिंचन ...	1,338	5,483.70	2,768	5,834.08	1,958	4,124.99	Irrigation
2. मृदसंधारण व भू-विकास ...	4,193	8,895.38	18,270	11,895.37	12,917	8,409.96	Soil conservation and land development
3. वनीकरणाची कामे ...	721	3,367.49	1,256	3,167.20	890	2,239.73	Forest works
4. रस्तेविषयक कामे ...	1,036	5,826.46	1,183	5,128.17	836	3,626.23	Roads
5. इतर कामे ...	318	239.97	2,138	324.73	263	1,009.50	Other works
6. इतर (कर्मचाऱ्यांवरील खर्च, यंत्र, भूमिअप्पादन, श्रमशक्ती, जवाहर विहिरी व फळवागा विकास इत्यादी)	5,886	17,502.21	3,482	12,749.64	2,465	6,166.54	Others (Expenditure under staff, machinery, land acquisition, shram- shakti, jawahar wells, horticulture development etc.)
एकूण	13,492	41,315.21	29,097	44,375.00@	19,329	25,576.95	Total

*अस्थायी/Provisional.

@विभागवारी उपलब्ध नसलेली रु. ५,२७५.८१ लाख समाविष्ट करून/Inclusive of Rs. 5,275.81 lakh for which break-up is not available.

आधार.— नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

महाराष्ट्रातील एकूण वृह्ती खातेदार, वृह्तीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र
NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN MAHARASHTRA
 कृषि गणना
Agricultural Census

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	आकारवर्ग (हेक्टर) Size class (Hectare) (2)	वृह्ती खातेदारांची संख्या Number of holdings (शंभरात/In hundred)				वृह्तीचे एकूण क्षेत्र (शंभर हेक्टरात) Area of operational holdings (In hundred hectares)				वृह्तीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (hectare)			
		1970-71 (3)	1980-81 (4)	1985-86 (5)	1990-91 (6)	1970-71 (7)	1980-81 (8)	1985-86 (9)	1990-91 (10)	1970-71 (11)	1980-81 (12)	1985-86 (13)	1990-91 (14)
1	Below 0.5 हून कमी ...	6,834	9,914	12,754	16,672	1,634	2,630	3,191	4,119	0.24	0.27	0.25	0.25
2	0.5—1.0 ...	5,585	9,345	12,126	16,075	4,142	7,103	9,125	12,057	0.74	0.76	0.75	0.75
3	1.0—2.0 ...	8,783	15,409	21,036	27,276	12,842	23,337	31,346	39,833	1.46	1.51	1.49	1.46
4	2.0—3.0 ...	6,266	10,275	12,474	13,969	15,386	25,363	30,582	33,689	2.46	2.47	2.45	2.41
5	3.0—4.0 ...	4,606	6,583	7,096	7,289	15,920	22,815	24,622	25,108	3.46	3.47	3.47	3.44
6	4.0—5.0 ...	3,576	4,601	4,672	4,469	15,961	20,556	20,822	19,864	4.46	4.47	4.46	4.44
7	5.0—10.0 ...	8,715	9,316	8,496	7,241	61,213	63,937	57,800	48,700	7.02	6.86	6.80	6.73
8	10.0—20.0 ...	4,180	2,819	2,102	1,530	56,302	37,213	27,594	19,749	13.47	13.20	13.13	12.91
9	20.0 व त्याहून अधिक/ and above ...	961	363	257	176	28,394	10,662	8,440	6,129	29.55	29.37	32.84	34.82
एकूण/Total ...		49,506	68,625	81,013	94,697	2,11,794	2,13,816	2,13,522	2,09,248	4.28	3.11	2.64	2.21

जाणकार.—कृषि गणनेचे सांख्यिकीय तक्ते, कृषि आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Statistical Tables on Agricultural Census, Commissioner of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 26

महाराष्ट्रतील जमिनीच्या बाबतची आकडेवारी

LAND UTILISATION STATISTICS OF MAHARASHTRA

(क्षेत्र शंभर हेक्टरमध्ये/Area in hundred hectares)

वर्ष Year	भौगोलिक क्षेत्र Geographical area	वनाखालील क्षेत्र Area under forests	पेरणीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र Land not available for cultivation		मशागत न केलेले इतर क्षेत्र Other uncultivated land			पडित जमिनी Fallow lands		पिकाखालील क्षेत्र Cropped Area		पिकाखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	
			ओसाड जमीन व मशागतीस जयोग्य जमीन Barren and uncultivable land	विगरशेती उपयोग-करिता आणलेली जमीन Land put to non-agricultural uses	मशागत योग्य पडित जमीन Culturable waste land	कायमची कुणे व घराऊ कुणे Permanent pastures and grazing land	किरकोळ झाडे, झुडूपे यांच्या समूहाखालील क्षेत्र Land under miscellaneous tree crops and groves	घालू पड Current fallows	इतर पड Other fallows	निव्वळ पेरणी क्षेत्र Net area sown	दुसोटा क्षेत्र Area sown more than once		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	
1985-86	...	3,07,583	53,390	17,259	11,213	10,562	13,818	1,939	6,091	11,078	1,82,233	23,455	2,05,688
1986-87	...	3,07,583	53,498	16,791	11,524	10,439	13,670	1,958	9,091	10,574	1,80,038	23,202	2,03,240
1987-88	...	3,07,583	53,050	16,216	11,791	9,455	12,707	1,894	9,890	11,191	1,81,389	28,034	2,09,423
1988-89	...	3,07,583	52,293	16,347	11,820	10,089	11,345	2,471	9,725	11,306	1,82,187	32,671	2,14,858
1989-90	...	3,07,583	51,259	16,138	10,921	9,839	11,120	2,965	8,811	10,901	1,85,629	31,048	2,16,677
1990-91	...	3,07,583	51,279	16,217	10,910	9,659	11,248	3,009	8,983	10,631	1,85,647	32,947	2,18,594
1991-92	...	3,07,583	51,341	16,354	11,656	9,666	11,377	2,832	14,155	11,254	1,78,948	22,386	2,01,334
1992-93	...	3,07,583	51,447	15,906	11,866	9,479	11,803	2,874	13,064	10,941	1,80,203	31,683	2,11,886
1993-94	...	3,07,583	52,817	17,140	12,123	9,880	13,629	1,896	9,190	10,263	1,80,645	33,396	2,14,041
1994-95	...	3,07,583	52,771	17,158	12,303	9,889	13,585	1,925	10,232	10,752	1,78,968	35,211	2,14,179
1995-96	...	3,07,583	52,767	17,117	12,361	8,902	13,580	2,221	10,368	11,155	1,79,112	34,162	2,13,274

टीप.—१९९३-९४ ते १९९५-९६ चे आकडे अस्थायी आहेत.

Note.—The figures from 1993-94 to 1995-96 are provisional.

आधार.—कृषि आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Commissioner of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन

**AREA UNDER PRINCIPAL CROPS, PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE
IN MAHARASHTRA STATE**

अन्नधान्ये (क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in thousand hectares, उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in hundred tonnes,
Food grains दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्राममध्ये/Yield per hectare in kilogram)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
		क्षेत्र Area (3)	उत्पादन Production (4)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (5)	क्षेत्र Area (6)	उत्पादन Production (7)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (8)	क्षेत्र Area (9)	उत्पादन Production (10)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (11)	
1	1960-61	...	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1965-66	...	1,321	8,843	669	833	2,800	336	6,057	22,948	379
3	1970-71	...	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
4	1975-76	...	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
5	1980-81	...	1,459	23,147	1,587	1,063	8,862	834	6,469	44,085	681
6	1985-86	...	1,536	21,605	1,406	888	6,515	734	6,628	39,178	591
7	1990-91	...	1,597	23,436	1,467	867	9,093	1,049	6,300	59,292	941
8	1993-94	...	1,550	24,844	1,602	753	10,559	1,402	6,165	59,762	969
9	1994-95	...	1,538	23,971	1,558	767	11,112	1,449	5,351	45,808	856
10	1995-96	...	1,517	25,628	1,689	702	8,977	1,279	5,557	49,818	896

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	वाजरी/Bajri			सर्व तृणधान्ये/All cereals			तूर/Tur			
		क्षेत्र Area (12)	उत्पादन Production (13)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (14)	क्षेत्र Area (15)	उत्पादन Production (16)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (17)	क्षेत्र Area (18)	उत्पादन Production (19)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (20)	
1	1960-61	...	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1965-66	...	1,828	3,698	202	10,512	40,374	384	564	2,480	440
3	1970-71	...	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
4	1975-76	...	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
5	1980-81	...	1,534	6,966	454	10,976	86,465	788	644	3,186	495
6	1985-86	...	1,717	4,198	245	11,209	75,540	674	758	4,541	599
7	1990-91	...	1,940	11,149	575	11,136	1,07,401	964	1,004	4,185	417
8	1993-94	...	1,790	12,104	676	10,755	1,13,771	1,058	1,031	7,527	730
9	1994-95	...	1,766	11,133	631	9,931	98,249	989	1,046	5,174	495
10	1995-96	...	1,665	9,654	580	9,970	1,00,068	1,004	1,045	6,220	595

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	हरभग/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्नधान्ये/All cereals and pulses			
		क्षेत्र Area (21)	उत्पादन Production (22)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (23)	क्षेत्र Area (24)	उत्पादन Production (25)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (26)	क्षेत्र Area (27)	उत्पादन Production (28)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (29)	
1	1960-61	...	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1965-66	...	312	790	252	2,330	6,574	282	12,842	46,948	366
3	1970-71	...	310	866	281	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
4	1975-76	...	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
5	1980-81	...	410	1,372	335	2,715	8,252	304	13,691	94,717	692
6	1985-86	...	501	1,606	320	2,840	11,575	408	14,049	87,115	620
7	1990-91	...	668	3,548	532	3,257	14,409	442	14,393	1,21,810	846
8	1993-94	...	681	4,934	725	3,433	22,053	642	14,188	1,35,824	957
9	1994-95	...	763	4,686	614	3,596	16,979	472	13,527	1,15,228	852
10	1995-96	...	717	3,760	524	3,305	16,609	503	13,275	1,16,677	879

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27—contd.

नकदी पिके
Cash crops

(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in thousand hectares,
उत्पादन शंभर टनामध्ये/Production in hundred tonnes,
दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per
hectare in kilogram)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	कापूस (रुई)/Cotton (lint)				भुईमूग/Groundnut		
		क्षेत्र Area (30)	दर हेक्टरी उत्पादन Production (31)	उत्पादन Yield per hectare (32)	क्षेत्र Area (33)	उत्पादन Production (34)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (35)	
1	1960-61	...	2,500	2,878	114	1,083	7,999	739
2	1965-66	...	2,716	1,787	66	1,117	4,731	423
3	1970-71	...	2,750	824	30	904	5,863	649
4	1975-76	...	2,307	1,326	58	854	6,925	811
5	1980-81	...	2,550	2,081	82	695	4,507	649
6	1985-86	...	2,709	3,372	125	670	4,906	732
7	1990-91	...	2,721	3,188	117	864	9,788	1,132
8	1993-94	...	2,479	4,463	180	659	7,692	1,167
9	1994-95	...	2,760	4,013	145	603	6,292	1,044
10	1995-96	...	3,065	4,759	155	511	5,764	1,128

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	ऊस/Sugarcane				तंबाखू/Tobacco			
		कापणी क्षेत्र Harvested area (36A)	क्षेत्र Area (36)	उत्पादन Production (37)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (38)	क्षेत्र Area (39)	उत्पादन Production (40)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (41)	
1	1960-61	...	155	155	1,04,040	66,924	25	123	480
2	1965-66	...	133	171	1,00,800	75,996	13	64	461
3	1970-71	...	167	204	1,44,333	86,531	12	52	448
4	1975-76	...	228	268	2,05,444	89,988	11	49	441
5	1980-81	...	258	319	2,37,063	91,742	12	77	648
6	1985-86	...	265	355	2,32,682	87,771	10	79	775
7	1990-91	...	442	536	3,81,544	86,400	8	79	1,039
8	1993-94	...	344	411	2,78,915	81,056	10	130	1,368
9	1994-95	...	518	612	4,26,800	82,394	10	128	1,306
10	1995-96	...	580	670	4,66,561	80,442	9	135	1,436

टीप.—(१) १९९३-९४ ते १९९५-९६ चे आकडे अस्थायी आहेत.

(२) कापसाचे उत्पादन रुई मध्ये आहे.

आधार.—कृषि आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Note.—(1) The figures from 1993-94 to 1995-96 are provisional.

(2) Production of cotton is in lint.

Source.—Commissioner of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

महाराष्ट्र राज्यातील विविध स्रोतांनुसार सिंचित क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरत/In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	जलसिंचित क्षेत्र/Area irrigated				ओलिताखालील पिकांची सघनता Intensity of irrigated cropping	पिकांची संख्या (हजारात) No. of irrigation wells (In thousand)	दर चिहिरिमाण सिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (In hect)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	एकूण जलसिंचित क्षेत्राचा पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area		
		चिहिरि Wells	इतर साधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)		
1	1960-61	595	477	1,072	1,220	114	542	1.10	18,823	6.48
2	1965-66	711	496	1,206	1,388	115	611	1.16	18,972	7.32
3	1970-71	768	579	1,347	1,570	117	694	1.11	18,737	8.38
4	1974-75	936	676	1,612	1,933	120	764	1.23	19,506	9.91
5	1975-76	1,084	717	1,802	2,171	120	779	1.39	19,664	11.04
6	1980-81	1,055	780	1,835	2,415	132	826	1.28	19,642	12.30
7	1985-86	1,162	787	1,949	2,420	124	914	1.27	20,569	11.77
8	1988-89	1,419	971	2,390	3,074	129	976	1.45	21,486	14.31
9	1989-90	1,568	1,007	2,575	3,217	125	992	1.58	21,668	14.85
10	1990-91	1,672	999	2,671	3,319	124	1,017	1.64	21,859	15.18
11	1991-92	1,732	981	2,713	3,252	120	1,068	1.62	20,133	16.15
12	1992-93	1,737	943	2,680	3,261	122	1,144	1.52	21,189	15.39
13	1993-94	1,373	1,141	2,514	3,292	131	N.A.	N.A.	21,404	15.38
14	1994-95	1,377	1,144	2,521	3,301	131	N.A.	N.A.	21,418	15.41
15	1995-96	1,371	1,139	2,510	3,287	131	N.A.	N.A.	21,327	15.41

N. A.=उपलब्ध नाही/Not available

टीप.—(१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने वेरजा जुळविल्याचे असे नाही.

(२) रकाना क्र. ७ मध्ये (रकाना क्र. ६ + रकाना क्र. ५) × १०० हे सूत्र वापरून सघनता काढली आहे.

(३) १९९३-९४ ते १९९५-९६ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

आधार.—कृषि आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Note.—(1) Details do not add up to the totals due to rounding.

(2) Intensity under col-No. 7 is worked out by using the formula (Col. No. 6 ÷ Col. No. 5) × 100.

(3) Figures from 1993-94 to 1995-96 are provisional.

Source.—Commissioner of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तबता क्रमांक/TABLE No. 29

महाराष्ट्र राज्यातील पीकनिहाय कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

CROPWISE INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(पायाभूत वर्ष : त्रिवर्षीय १९७९-८२=१००/Base Year : Triennium 1979-82=100)

गट/पिके (1)	भार Weight (2)	1982-83 (3)	1984-85 (4)	1985-86 (5)	1986-87 (6)	1987-88 (7)	1988-89 (8)	1989-90 (9)	1990-91 (10)	1991-92 (11)	1992-93 (12)	1993-94 (13)	1994-95 (14)	1995-96* (15)	Groups/Crops (1)
१. अन्नधान्ये—															
(अ) तृणधान्ये—															
(१) तांदूळ ..	9.49	87.4	86.9	97.8	79.8	77.9	120.8	106.6	106.1	95.6	107.0	112.5	108.5	116.0	.. (i) Rice
(२) गहू ..	5.92	80.6	76.9	67.3	58.4	67.5	106.7	94.1	93.9	64.8	82.4	109.1	114.8	92.7	.. (ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	22.16	95.5	97.0	80.0	63.4	121.0	87.5	135.3	121.1	69.0	136.5	122.0	93.5	101.7	.. (iii) Jowar
(४) वाजरी ..	3.08	64.2	75.3	58.1	64.6	126.1	124.5	167.1	154.3	124.4	246.4	167.6	154.1	133.6	.. (iv) Bajri
(५) चाली ..	0.02	37.7	28.3	52.8	56.6	41.5	15.1	15.1	17.0	7.6	31.2	30.2	26.4	24.5	.. (v) Barley
(६) मका ..	0.46	36.9	44.6	78.7	63.4	87.3	105.8	89.1	105.2	86.7	229.8	326.5	316.8	283.4	.. (vi) Maize
(७) नाचणी ..	0.85	92.0	106.5	118.6	70.5	99.3	105.8	101.2	98.4	87.3	98.1	82.1	83.5	75.9	.. (vii) Ragi
(८) कोदरा ..	0.05	73.7	70.7	74.8	61.9	61.9	93.7	91.3	86.6	46.6	102.0	92.5	84.9	54.2	.. (viii) Kodra
(९) इतर धान्य ..	0.19	76.7	80.5	68.5	83.7	126.0	120.1	163.4	150.8	124.4	334.5	108.0	80.8	139.5	.. (ix) Other cereals
एकूण—तृणधान्ये ..	42.22	88.5	89.8	81.3	66.7	103.3	101.0	124.2	115.7	79.2	131.3	122.7	106.4	107.5	.. Total—Cereals
(ब) कडधान्ये—															
(१) हरभरा ..	1.47	78.4	88.4	97.7	80.5	143.7	242.7	202.7	215.8	125.4	183.4	300.1	285.0	228.7	.. (i) Gram
(२) तूर ..	5.45	96.1	98.3	114.1	90.6	137.2	148.9	176.5	105.2	90.6	147.4	189.2	130.0	156.3	.. (ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये ..	3.52	112.5	104.2	130.1	110.3	140.6	166.4	169.7	160.0	91.3	225.6	229.9	170.6	158.9	.. (iii) Other pulses
एकूण—कडधान्ये ..	10.44	99.2	98.9	117.2	95.8	139.3	168.0	177.9	139.2	95.7	178.8	218.5	165.5	167.4	.. Total—Pulses
एकूण—अन्नधान्ये ..	52.66	90.6	91.6	88.4	72.5	110.4	114.3	134.9	120.4	82.5	140.8	141.7	118.1	119.4	.. Total Foodgrains
२. अन्नधान्येतर															
(अ) गळिताची धान्ये—															
(१) भूईमूग ..	7.23	71.4	95.7	73.7	72.4	111.9	162.8	159.3	158.9	87.6	123.2	124.9	102.1	93.6	.. (i) Groundnut
(२) तीळ ..	0.57	94.2	111.6	149.0	141.0	193.4	225.8	184.9	223.7	175.2	291.7	245.2	160.4	143.1	.. (ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस ..	0.78	73.4	74.1	93.6	66.0	97.1	87.6	90.7	86.5	43.5	51.3	77.5	76.6	71.4	.. (iii) Rape, mustard and linseed.
(४) एरंडी ..	0.01	25.0	108.3	308.3	83.3	116.7	125.0	125.0	166.7	166.7	150.0	158.3	208.3	225.0	.. (iv) Castor seed
(५) सूर्यफूल ..	0.57	76.8	144.3	270.3	170.8	395.6	309.8	530.1	609.8	231.9	493.1	711.5	564.4	617.3	.. (v) Sunflower
एकूण—गळिताची धान्ये ..	9.16	73.3	97.9	92.5	82.3	133.4	169.4	178.1	184.8	98.4	150.6	164.9	132.5	89.1	.. Total—Oil seeds

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29—contd.

गट/पिके (1)	भार Weight (2)	1982-83 (3)	1984-85 (4)	1985-86 (5)	1986-87 (6)	1987-88 (7)	1988-89 (8)	1989-90 (9)	1990-91 (10)	1991-92 (11)	1992-93 (12)	1993-94 (13)	1994-95 (14)	1995-96* (15)	Groups/Crops (1)
(ब) तंतू पिके—															(b) Fibres—
(१) कापूस	9.89	110.4	98.2	136.0	61.9	102.9	94.5	151.3	128.6	79.3	123.9	180.0	161.8	191.9	(i) Cotton
(२) मेटा	0.04	44.5	49.7	51.8	44.0	41.4	46.1	44.5	38.0	33.9	57.7	45.4	43.7	38.1	(ii) Mesta
एकूण—तंतू पिके	9.93	110.1	98.0	135.6	61.9	102.7	94.3	150.8	128.2	79.1	123.7	179.4	161.4	191.3	Total—Fibres
(क) सक्कीप—															1. Miscellaneous—
(१) ऊस	25.97	114.3	103.6	96.5	99.6	104.3	104.8	139.9	158.2	151.2	128.0	115.7	183.5	193.5	(i) Sugarcane
(२) तंबाखू	0.14	68.3	105.4	117.3	142.6	118.8	132.2	144.1	117.3	75.7	175.3	193.1	190.1	200.5	(ii) Tobacco
(३) बटाटे	0.22	84.7	105.9	95.0	110.8	100.7	122.8	98.5	120.9	120.6	108.5	113.0	104.1	127.3	(iii) Potato
(४) मिरची	1.92	107.1	84.5	89.9	82.6	81.5	94.4	92.8	102.2	77.0	92.3	82.8	76.8	79.0	(iv) Chillies
एकूण—सक्कीप पिके	28.25	113.3	102.3	96.2	98.7	102.8	104.3	136.4	153.9	145.5	125.6	113.8	175.7	185.3	Total Miscella neous
एकूण—अन्नधान्येतर	47.34	104.9	100.6	103.7	87.8	108.7	114.8	147.5	154.5	122.5	130.1	137.5	164.3	167.9	Total—Non- Foodgrains
सर्व पिके	100.00	97.4	95.9	95.7	79.7	109.6	114.6	140.8	136.5	101.4	135.7	139.7	140.0	142.4	All Crops

* अंतिम अंदाज/Final forecast.

आधार.—कृषि आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Commissioner of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

टीप.—१९९१-९२ ते १९९४-९५ चे निर्देशांक अस्थायी आहेत.

Note.—Index numbers for 1991-92 to 1994-95 are provisional.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बदके

LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजारत/In thousand)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	एकूण गाई-बैल Total cattle	एकूण म्हशी-रेडे Total buffaloes	एकूण मेंढ्या आणि शेळ्या Total sheep and goats	इतर पशुधन* Other livestock*	एकूण पशुधन Total livestock	दर	दर	दर	एकूण कोंबड्या-बदके Total poultry
							शंभर हेक्टर घराई क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	शंभर हेक्टर निव्वळ पिकांखालील क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या) Livestock per hundred hectares of net area cropped (No.)	दर लाख लोकसंख्ये- मागे पशुधन No. of livestock per lakh of popu- lation	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	512	144	66	10,577
2	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
3	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	491	164	52	12,217
4	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	650	162	51	18,751
5	1982	16,162	3,972	10,376	410	30,919	673	175	48	19,844
6	1987	16,983	4,755	12,068	448	34,255	950	189	48	24,839
7	1992	17,441	5,447	13,015	489	36,393	940	202	45	32,187

* इतर जनावरे या मधील सुकरे, घोडे व शिंगरे, खेचरे, उंट व गाढवे यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

* Other livestock includes pigs, horses and ponies, mules, camels and donkeys.

टीप.—आकडे संक्षिप्तता दिसवणे बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

जाचार.—पशुधन गणना.

Source.—Livestock Census.

महाराष्ट्र राज्यतील सहकारी संस्था (उच्च वैशिष्ट्ये)

CO-OPERATIVE SOCIETIES IN MAHARASHTRA STATE (Salient Features)

बाब	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1993-94	1994-95	1995-96	Item	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
I. सहकारी संस्थांची संख्या—												
<i>Number of co-operative societies</i>												
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था	39	29	29	30	31	34	34	34	34	34	34	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions and
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था *	21,400	20,861	20,420	20,130	18,577	18,458	19,565	19,858	19,975	20,137	20,137	Primary agricultural credit societies*
(3) विंगर-कृषि पत संस्था ..	1,630	2,255	2,964	3,863	5,474	7,112	11,291	15,132	16,594	17,671	17,671	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था ..	344	419	410	400	423	655	931	1,073	1,063	1,044	1,044	Marketing societies
(5) उत्पादक संस्था ..	4,306	6,506	6,810	9,553	14,327	21,148	28,954	36,802	40,150	41,985	41,985	Productive enterprises
(6) इतर ..	3,846	7,337	11,964	15,683	21,915	31,883	43,845	54,095	56,585	58,218	58,218	Others
एकूण ..	31,565	37,407	42,597	49,659	60,747	79,290	1,04,620	1,26,954	1,34,401	1,39,089	1,39,089	Total
II. सभासदांची संख्या (हजारामध्ये)—												
<i>Number of members (In thousand)</i>												
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था **	76	67	70	951	1,014	1,065	1,485	1,571	1,535	1,512	1,512	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions**
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था ..	2,170	3,360	3,794	4,447	5,416	6,327	7,942	8,414	8,746	9,062	9,062	Primary agricultural credit societies
(3) विंगर-कृषि पत संस्था ..	1,087	1,779	2,438	3,143	3,759	6,169	9,302	12,865	14,401	14,834	14,834	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था ..	141	219	282	351	471	624	745	885	889	889	889	Marketing societies
(5) उत्पादक संस्था ..	323	622	959	1,396	2,124	3,037	3,974	5,670	5,676	5,884	5,884	Productive enterprises
(6) इतर ..	394	739	1,038	1,341	1,999	2,919	3,455	4,054	4,556	4,764	4,764	Others
एकूण ..	4,191	6,786	8,581	11,629	14,783	20,141	26,903	33,459	35,803	36,945	36,945	Total
III. चालते पांढरून (लाख रुपये)—												
<i>Working capital (In lakh Rs.)</i>												
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था	11,907	29,331	61,317	1,10,409	1,83,052	3,99,218	8,80,554	13,79,629	14,34,284	17,87,344	17,87,344	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था ..	5,812	17,500	34,329	31,549	52,746	89,328	1,85,100	2,50,079	2,98,521	3,28,033	3,28,033	Primary agricultural credit societies
(3) विंगर-कृषि पत संस्था ..	4,593	8,031	16,806	34,405	1,20,881	3,15,985	7,50,784	11,65,501	14,44,138	15,05,877	15,05,877	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था ..	592	2,683	3,910	13,551	18,822	26,149	33,960	53,903	53,201	53,481	53,481	Marketing societies
(5) उत्पादक संस्था ..	4,132	8,764	21,920	60,203	1,02,945	1,74,142	4,58,810	7,90,299	7,99,983	8,10,148	8,10,148	Productive enterprises
(6) इतर ..	2,060	4,866	10,749	28,728	42,591	79,915	1,19,137	1,93,730	2,88,811	2,96,684	2,96,684	Others
एकूण ..	29,096	71,175	1,49,031	2,78,845	5,21,037	10,84,737	24,28,345	38,33,141	43,18,938	47,81,567	47,81,567	Total

* पात प्राथमिक भू विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७१-७२ पर्यंत समावेश आहे.

Includes primary land development banks and grain banks upto 1971-72.

** नाममात्र सभासद वगळून/Excludes Nominal Members.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31—contd.

बाब	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1993-94	1994-95	1995-96	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
IV. दिनेले कर्ज (लाख रुपये)—											
<i>Advances (In lakh Rs.)—</i>											
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था	17,538	43,221	75,103	1,90,954	1,52,751	2,80,348	9,08,475	12,25,171	12,12,470	16,64,627	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	4,256	9,130	13,296	17,009	24,999	41,892	79,966	1,08,558	1,42,514	1,49,652	Primary agricultural credit societies
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	4,703	8,550	20,443	35,557	1,12,948	3,47,448	5,17,816	7,53,812	9,41,848	9,57,156	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	347	753	327	510	349	585	845	864	1,564	1,601	Marketing societies
(5) उत्पादक संस्था	71	249	328	459	1,206	1,077	1,678	2,315	3,067	3,216	Productive enterprises
(6) इतर	84	263	374	445	1,218	5,289	6,029	14,899	26,044	26,707	Others
एकूण	26,999	62,166	1,09,871	2,44,934	2,93,473	6,76,639	15,14,809	21,05,619	23,27,507	28,02,959	Total
V. वेपे कर्ज (लाख रुपये)—											
<i>Outstanding loans (In lakh Rs.)—</i>											
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था	8,714	23,386	47,803	71,563	1,13,677	2,47,693	5,88,901	7,49,874	8,84,118	10,49,018	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	4,788	14,328	28,410	22,977	38,367	64,417	1,31,021	1,75,183	2,13,887	2,24,598	Primary agricultural credit societies
(3) विंगर-कृषि पत संस्था	3,185	5,806	10,506	19,478	73,089	1,85,402	4,59,440	6,55,092	8,31,517	9,24,888	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	80	235	182	293	387	489	935	835	1,032	1,064	Marketing societies
(5) उत्पादक संस्था	57	382	607	1,423	3,033	4,376	6,884	10,308	12,075	12,648	Productive enterprises
(6) इतर	218	597	785	1,370	2,523	10,870	19,101	28,149	39,163	40,145	Others
एकूण	17,042	44,734	88,293	1,17,104	2,31,076	5,13,247	12,06,282	16,19,441	19,81,792	22,52,361	Total
VI. उत्पादन-तयार विकासाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)—											
<i>Turnover—Value of produced goods sold (In lakh Rs.)—</i>											
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर-कृषि पत संस्था											Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	1,005	1,730	5,097	8,209	14,623	19,458	23,948	29,208	34,143	36,846	Primary agricultural credit societies
(3) विंगर कृषि पत संस्था	247	258	306	455	977	1,793		4,086	6,478	6,802	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	4,761	14,501	21,389	73,765	97,923	1,22,259	2,60,247	2,76,743	2,09,748	2,14,384	Marketing societies
(5) उत्पादक संस्था	3,601	7,250	19,433	52,001	1,03,134	1,95,400	3,46,703	6,32,455	6,08,030	6,16,604	Productive enterprises
(6) इतर	1,117	4,549	6,914	14,123	18,684	27,756	33,008	1,02,672	1,16,606	1,22,325	Others
एकूण	10,731	28,288	53,139	1,48,553	2,35,341	3,66,666	6,63,906	10,45,164	9,75,005	9,96,961	Total

टीप—(१) १९९५-९६ ची आकडेवारी अस्थायी आहे. (२) १९९२-९३ पर्यंतची आकडेवारी जूनअखेर पर्यंतची असून १९९३-९४ पासूनची आकडेवारी मार्चअखेर पर्यंतची आहे.

Note.—(1) Figures for 1995-96 are provisional. (2) Figures upto 1992-93 are as at the end of June and those from 1993-94 onwards are as at the end of March.

आचार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था यांचे कार्यालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Office of the Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA STATE

वाव (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1994-95 (9)	1995-96 (10)	Item (1)
अ. स्थापित क्षमता (मेगावॅट)										
										A. Installed capacity (Mega Watt)-
(1) औष्णिक	443	653	1,051	1,401	2,771	4,890	6,462	7,155	7,155	Thermal
(2) तेलजन्य	34	52	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य	282	599	844	1,175	1,317	1,339	1,552	1,602	1,602	Hydro
(4) नैसर्गिक वायूजन्य	672	672	1,092	1,092	Natural Gas
(5) अणुशक्तीजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	210	210	210	190	190	190	190	Nuclear (Maharashtra's share)
एकूण	759	1,304	2,119	2,786	4,298	7,091	8,876	10,039	10,039	Total
ब. उत्पादन (दशलक्ष किलोवॅट तास)-										
										B. Generation (Million Kilo Watt Hour)-
(1) औष्णिक	1,835	2,416	3,392	6,252	11,416	20,229	28,085	35,733	39,794	Thermal
(2) तेलजन्य	68	62	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य	1,365	3,157	4,533	4,753	6,448	5,398	5,615	6,508	4,482	Hydro
(4) नैसर्गिक वायूजन्य	1,128	2,730	4,336	6,343	Natural Gas
(5) अणुशक्तीजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	1,209	1,047	887	891	881	682	702	Nuclear (Maharashtra's share)
एकूण	3,268	5,635	9,134	12,052	18,751	27,647	37,311	47,259	51,321	Total
क. वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास)-										
										C. Consumption (Million Kilo Watt Hour)-
(1) घरगुती	260	448	732	1,049	1,779	2,975	5,065	6,853	7,732	Domestic
(2) वाणिज्यिक	198	363	547	745	949	1,410	2,068	2,566	2,849	Commercial

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32—contd.

वाव (1)	1960-61 (2)	1965-70 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1994-95 (9)	1995-96 (10)	Item (1)
(3) औद्योगिक	1,853	3,297	5,312	5,935	8,130	11,124	14,706	16,646	18,053	Industrial
(4) सार्वजनिक दिवावती	20	39	74	101	159	218	291	364	382	Public Lighting
(5) रत्वे	339	414	421	658	766	853	970	1,364	1,419	Railways
(6) कृषि	15	90	356	803	1,723	3,671	6,604	11,735	13,621	Agriculture
(7) सार्वजनिक पाणीपुरवठा	35	66	146	196	330	511	N.A.	1,120	1,220	Public Water Works
(8) संकीर्ण	62	3	198	217	1,071	456	648	Miscellaneous
एकूण	2,720	4,717	7,650	9,490	14,034	20,979	30,775	41,104	45,924	Total
ड. दरदोई विजेचा बापर— (किलोवॉट तास)										D. Per capita consumption of (Kilo Watt Hours) electricity—
(1) वाणिज्यिक	5.0	8.0	10.9	13.3	15.1	20.1	27.5	30.3	33.0	Commercial
(2) औद्योगिक	46.8	72.8	105.4	106.7	129.5	158.8	195.4	196.6	209.2	Industrial

Neg.—नगण्य/Negligible.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

टीप.—(१) वरील आकडे केवळ सार्वजनिक विद्युत व्यवसायी यंत्रणेचे आहेत.
(२) आकडे संक्षिप्तता विचयाने वेरजा जुळतातच असे नाही.

Note.—(1) The above figures are related to public utilities only.
(2) Details may not add up to the totals due to rounding.

आधार.—(१) केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
(२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, मुंबई.

Source.—(1) Central Electricity Authority, Government of India, New Delhi.
(2) Maharashtra State Electricity Board, Mumbai.

भरतरतीर औडुडुगक उडरररररु नरररररर

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(डरडरडुत डरर/Base year 1980-81 = 100)

अनुकरडुकर	भरर/										Item
Serial	डरड	Weight	1981-82	1991-92	1992-93	1993-94	1994-95	1995-96*	1995-96*	1996-97*	
No.	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(2)
(1)											
I	तरररररररर नरररररर	100.00	109.3	213.9	218.9	232.0	253.7	283.3	265.3	291.2	General Index
II	डररररररर व डररर डरररररर	11.46	117.7	222.5	223.7	231.5	248.8	266.4	243.8	247.9	Mining and quarrying
III	डररररररर	77.11	107.9	206.2	210.7	223.5	245.4	277.3	258.4	289.7	Manufacturing
	उडुडुड डर										Industry Group
1	अनुन उडरररर	5.3	113.5	178.0	175.3	160.0	181.7	207.5	150.3	173.9	Food products
2	तरररर	1.6	104.3	107.3	113.7	137.8	134.8	160.8	157.4	179.5	Tobacco
3	डुतुी करड	12.3	99.7	139.0	150.1	160.5	158.5	159.6	157.6	172.7	Cotton textiles
4	तरड, अरडरडी व डरररररर करड	2.0	95.7	90.8	87.0	103.2	91.5	92.6	90.0	81.3	Jute, hemp and mesta products
5	करडररररर वररु	0.8	96.7	97.2	75.8	73.4	78.6	89.7	87.4	91.8	Textile products
6	डरररर, डररररररर वररु व डररररर	0.5	153.2	185.0	190.5	199.3	205.5	239.9	234.0	242.6	Wood, wood products and furniture
7	करडर अरररर करडररररर वररु	3.2	108.3	203.0	210.9	224.8	258.1	286.4	283.6	314.7	Paper and paper products
8	डरररर, डररररररर व डरररर वररु	0.5	128.1	181.3	187.7	204.3	211.9	227.5	227.9	241.9	Leather, leather and fur products.
9	रडर, डररररर, डररररररर व कररररर डरररर डरररर	4.0	119.2	172.0	174.6	176.4	182.1	196.4	194.7	205.3	Rubber, plastic, petroleum and coal products
10	रररररर व रररररररर वररु	12.5	116.9	261.2	276.9	297.9	326.3	360.9	347.8	281.5	Chemical and chemical products
11	अडररु खनरर डरररर	3.0	106.7	205.2	209.0	218.5	236.0	264.3	258.7	272.2	Non-metallic mineral products
12	डुलडुत डररु व डररर डररु	9.8	100.0	167.8	168.5	224.2	214.5	225.0	218.2	253.3	Basic metal and alloys Products
13	डररुडर वररु अररर डुटे डरर	2.3	94.6	133.1	124.6	126.5	148.7	175.3	165.0	176.9	Metal products and parts
14	डररररररर (वररुड डरररररररर डुडुत)	6.2	111.1	183.3	181.1	189.2	206.9	252.2	236.6	245.8	Machinery (except electrical machinery)
15	वररुड डररररररर, डरररर, उडरररर व डुररर	5.8	103.9	493.7	483.6	460.1	609.9	730.5	634.6	750.9	Electrical machinery apparatus, appliances and supplies.
16	डररररर डरररर	6.4	108.1	191.1	200.6	211.2	239.2	295.9	270.6	329.4	Transport equipment
17	इतर वररुडररररर उडुडुग	0.9	149.2	269.9	281.3	267.0	269.6	299.3	286.9	269.7	Other manufacturing
IV	वररुड, डररु व डरर-वररुड	11.43	110.2	257.0	269.9	290.0	314.6	340.3	333.7	345.0	Electricity, gas and steam-electricity

155

* सररररु डररु नररररररररर अररुड अररररर./Average for seven months and provisional.

अररर.—केंडुडु डरररररररर डरररर (अु.डर.करर), कररकरर.

Source.—Central Statistical Organisation (I. S. Wing), Calcutta.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी

IMPORTANT CHARACTERISTICS OF INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट (1)	वर्ष Year (2)	स्थिर मॉड्यूल Fixed capital (3)		एकूण अमदनाची संख्या (लाखात) Total mandays worked (In lakh) (4)		कामगारांचे वेतन Wages to workers (6)		एकूण उत्पादन Total output मूल्य वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (7)		वापरलेला माल Material consumed (9)	एकूण निविष्टी Total input (10)		मूल्यवृद्धी Value added मूल्य वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (11)		Industry Group (1)
		मॉड्यूल capital (3)	मॉड्यूल capital (4)	संख्या (लाखात) Total mandays worked (In lakh) (4)	कामगारांचे वेतन Wages to workers (6)	मूल्य वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (7)	वापरलेला माल Material consumed (9)	एकूण निविष्टी Total input (10)	मूल्य वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (11)	मूल्य वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total (12)					
(1) खाद्य वस्तू	1993-94	1,999	830	424	225.5	9,349	10.3	7,545	8,295	874	4.5	Food products			
	1994-95	2,139	701	421	246.9	10,701	10.0	8,487	9,346	1,161	5.2				
(2) पेये, तंबाखू व संबंधित उद्योग	1993-94	240	166	199	64.2	1,083	1.2	694	832	228	1.1	Beverages, tobacco and related products			
	1994-95	344	208	223	76.4	1,443	1.4	836	1,112	309	1.4				
(3) सुती कापड	1993-94	1,264	(-370)	540	388.6	3,372	3.7	1,767	2,469	766	4.0	Cotton textiles			
	1994-95	1,774	(-98)	459	387.5	3,843	3.6	2,275	3,046	634	2.8				
(4) लोकर, रेशीम व ननुष्मनिर्मित तंतूचे कापड	1993-94	1,164	1,119	214	173.8	2,938	3.2	1,580	2,237	595	3.1	Wool, silk and man-made fibre textiles			
	1994-95	1,461	818	192	176.0	3,252	3.1	1,828	2,506	614	2.7				
(5) ताग व इतर वनस्पतीजन्य तंतूचे कापड (कापूस व काथ्या सोडून)	1993-94	Jute and other vegetable, fibre textiles (except cotton and corr)			
	1994-95	4	...	1	0.6	30	...	19	22	7	...				
(6) कापडाच्या वस्तू	1993-94	222	299	88	54.1	1,533	1.7	881	1,181	328	1.7	Textile products			
	1994-95	409	379	98	65.7	2,162	2.0	1,213	1,640	483	2.1				
(7) लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर इत्यादी	1993-94	31	21	15	6.4	130	0.1	85	102	25	0.1	Wood products, furniture etc.			
	1994-95	29	6	13	6.3	130	0.1	90	108	19	0.1				
(8) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग	1993-94	1,001	495	156	113.3	2,409	2.7	1,264	1,748	580	3.0	Paper, paper products, printing, publishing and allied industries			
	1994-95	1,243	641	176	156.1	2,977	2.8	1,544	2,084	791	3.5				
(9) कातडी व कातडीच्या, केंसाळ कातडीच्या वस्तू व कातडीच्या पर्यायी वस्तू	1993-94	43	40	15	10.4	209	0.2	130	165	39	0.2	Leather and products of leather, fur and substitutes of leather			
	1994-95	17	32	9	3.8	152	0.2	104	128	21	0.1				

उद्योग गट	वर्ष Year	स्थिर		एकूण व्यवसायिक		एकूण उत्पादन		वापरलेला माल	एकूण निविष्टी	मूल्यवृद्धी		Industry Group
		भांडवल Fixed capital	खेळत भांडवल Working capital	संख्या (लाखात) Total mandays worked (In lakh)	कामगारांचे वेतन Wages to workers	Total output	मूल्य Value			बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	Value added	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
(10) मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ	1993-94	6,344	3,636	459	499.0	16,442	18.2	8,775	11,641	4,252	22.0	Basic chemicals and chemical products
	1994-95	7,924	3,151	481	586.0	18,785	17.5	10,239	13,634	4,511	20.0	
(11) रबर, प्लास्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणु ईंधनाची प्रक्रिया	1993-94	2,405	2,475	170	121.7	9,956	11.0	7,183	7,863	1,914	9.9	Rubber, plastic, petroleum and coal products and processing of nuclear fuel
	1994-95	3,004	1,959	169	153.5	11,821	11.0	9,256	9,999	1,606	7.1	
(12) अधातू खनिज पदार्थ	1993-94	660	276	121	77.4	1,466	1.6	585	1,085	309	1.6	Non-metallic mineral products
	1994-95	622	256	102	76.3	1,613	1.5	642	1,167	384	1.7	
(13) मूलभूत धातू व मिश्र धातू उद्योग	1993-94	3,760	1,700	223	158.5	6,967	7.7	4,736	5,885	882	4.5	Basic metal and alloys industries
	1994-95	4,182	1,829	224	197.4	8,621	8.0	5,525	7,012	1,338	5.9	
(14) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व सामग्री सोडून)	1993-94	1,389	458	205	175.9	3,224	3.6	1,900	2,405	732	3.8	Metal products and parts (except machinery and equipment)
	1994-95	1,163	514	198	200.7	3,478	3.2	1,960	2,559	800	3.6	
(15) यंत्र व सामग्री, (परिवहन सामग्री सोडून)	1993-94	3,141	2,402	610	569.6	12,756	14.1	7,683	9,407	2,984	15.4	Machinery and equipment (other than transport equipment)
	1994-95	3,586	2,789	570	621.0	14,604	13.6	8,579	10,528	3,708	16.5	
(16) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	1993-94	1,797	1,456	280	357.1	6,552	7.2	4,152	4,894	1,392	7.2	Transport equipment and parts
	1994-95	2,123	1,227	294	450.4	9,047	8.4	5,633	6,649	2,116	9.4	
(17) इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	1993-94	297	533	85	58.9	1,988	2.2	1,388	1,603	362	1.9	Other manufacturing industries
	1994-95	337	601	92	77.3	2,732	2.6	1,980	2,304	394	1.7	
(18) इतर	1993-94	13,301	1,726	575	661.0	10,285	11.3	5,128	6,692	3,093	16.0	Others
	1994-95	13,218	2,998	595	707.3	11,846	11.0	4,524	7,316	3,658	16.2	
एकूण	1993-94	39,058	17,262	4,379	3,715.4	90,659	100.0	55,476	68,504	19,355	100.0	Total
	1994-95	43,579	18,011	4,317	4,189.2	1,07,237	100.0	64,734	81,160	22,554	100.0	

टीप.—१९९४-९५ चे आकडे अस्थायी आहेत.
 Note.—Figures for 1994-95 are provisional.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
 Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक /TABLE No. 35

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी (१९९४-९५)*
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF EMPLOYMENT
 IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 1994-95**

उद्योग आकार वर्ग	खाद्य वस्तु व संबंधित पदार्थ	पये, तंबाखू व संबंधित पदार्थ	मुता कापड	कापडाच्या वस्तु	कागद, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग	मूलभूत रसायने आणि गमायनिक पदार्थ	ग्वार, प्लॅस्टिक, रबर, पेट्रोलियम व कोळसाचे पदार्थ, अणु इंधनाची प्रक्रिया	धातूच्या वस्तु व सुट भाग (यंत्रे व सामग्री)	यंत्रे व सामग्री (परिवहन साधने)	परिवहन साधने व सुट भाग	सर्व उद्योग	Size class of employment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
२० पेक्षा कमी	57.0	25.5	44.8	59.0	57.2	46.6	63.9	67.8	49.8	52.7	53.8	... Below 20
२० - ४९	22.1	35.1	27.5	24.8	29.7	29.0	23.7	19.5	29.8	24.6	26.1	... 20-49
५०-९९	7.0	18.1	13.5	8.7	6.5	8.3	5.8	6.0	9.9	8.1	9.3	... 50-99
१००-१९९	5.0	11.5	4.7	5.0	3.5	7.6	3.4	3.5	5.3	7.2	5.2	... 100-199
२००-४९९	4.5	5.5	2.9	2.2	2.4	5.3	2.3	2.0	3.3	2.8	3.3	... 200-499
५०० आणि त्यापेक्षा जास्त	4.4	4.3	6.6	0.3	0.7	3.2	0.9	1.2	1.9	4.6	2.3	... 500 and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	... Total

*अस्थायी Provisional.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९४-९५.

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF INVESTMENT IN PLANT AND MAHINERY IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 1994-95.*

यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवलानुसार आकार वर्ग (रुपये)	खाद्य वस्तु Food products	पेय, तंबाखू व संबंधित पदार्थ Beverages, tobacco and related products	मुनी कापड Cotton textiles	कापडाच्या वस्तु Textile products	कागदाच्या वस्तु, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग Paper and paper products, printing, publishing and allied industries	मूलभूत रसायने आणि पदार्थ Basic chemicals and chemical products	गंधक, पेट्रोलियम व पदार्थ, अणु इंधनाची प्रक्रिया Rubber, plastic, petroleum and coal products and processing of nuclear fuel	धातूच्या वस्तु व भाग (यंत्रे, साहित्य) Metal products and parts (except machinery and equipment)	यंत्रे व सामग्री (परिवहन सामग्री माहित) Machinery and equipment (other than transport equipment)	परिवहन सामग्री व भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All industries	Size class of investment in plant and machinery (in Rs.)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)
२.५ लाखपेक्षा कमी	33.0	66.5	32.8	42.0	20.7	16.9	211.3	31.7	21.7	20.0	30.2	... Below 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	15.7	3.7	23.4	12.0	11.2	8.0	122.1	18.6	12.3	10.7	13.1	... 2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	7.8	1.6	10.6	7.8	6.7	9.3	66.6	8.0	11.0	10.0	8.3	... 5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १०.० लाख	5.6	2.6	5.0	5.3	6.3	4.1	5.9	7.4	7.4	9.0	5.6	... 7.5 lakh to 10.0 lakh
१० लाख ते १५ लाख	6.7	2.6	5.2	6.2	9.5	10.4	8.8	6.7	10.1	10.5	7.3	... 10 lakh to 15 lakh
१५ लाख ते २० लाख	4.9	1.3	3.0	5.0	6.5	5.5	7.5	3.3	6.1	5.5	5.0	... 15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख	10.2	8.0	4.9	11.4	18.4	18.1	18.0	12.6	15.0	15.1	13.2	... 20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी	4.0	1.6	2.4	5.8	9.6	9.4	5.9	5.1	6.3	8.4	6.2	... 50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	4.9	7.7	5.9	2.9	8.1	9.2	8.0	4.6	5.7	4.6	6.4	... 1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	7.2	4.4	6.8	1.6	3.0	9.1	5.9	2.0	4.4	6.2	4.7	... 5 crore and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0*	100.0	... Total

*अध्यायी Provisional.

संस्कार. — अर्थ व सांख्यिकी विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source. — Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 37

महाराष्ट्र राज्यात वित्तीय संस्थांची मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य
FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वित्तीय संस्था (2)	1980-81		1985-86		1990-91		1994-95		1995-96		Financial institutions (2)
		मंजूर Sanctioned (3)	वाटप Disbursed (4)	मंजूर Sanctioned (5)	वाटप Disbursed (6)	मंजूर Sanctioned (7)	वाटप Disbursed (8)	मंजूर Sanctioned (9)	वाटप Disbursed (10)	मंजूर Sanctioned (11)	वाटप Disbursed (12)	
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महा- मंडळ	36.52	23.37	83.92	57.03	407.77	251.93	822.15	577.80	1,638.76	562.04	Industrial Finance Corporation of India
2	भारतीय औद्योगिक पत्त व गुंतवणूक मंडळ	85.00	52.00	112.00	93.00	1,113.43	379.30	4,279.96	1,817.97	3,859.87	2,048.48	Industrial Credit and Investment Corporation of India
3	एस. सी. आय. सी. आय. मर्यादित	254.80	151.10	1,370.13	700.08	1,461.91	846.18	SCICI Ltd.
4	*भारतीय औद्योगिक विकास बँक	208.82	188.65	567.84	353.30	1,271.68	700.15	3,964.26	2,449.52	3,555.76	1,993.85	* Industrial Development Bank of India
5	भारतीय लघु उद्योग विकास बँक	296.00	216.00	718.62	575.63	1,021.48	745.68	Small Industries Development Bank of India
6	भारतीय उद्योग पुनर्निर्माण बँक	0.38	...	14.44	6.24	33.54	25.54	91.92	57.35	101.70	96.27	Industrial Reconstruction Bank of India
7	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ	36.85	26.36	67.02	40.65	157.97	94.61	351.85	244.12	500.95	351.17	Maharashtra State Financial Corporation
8	महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक व गुंतवणूक महामंडळ	31.06	23.77	53.87	43.27	85.40	68.87	270.00	153.00	481.00	345.00	State Industrial and Investment Corporation of Maharashtra
9	युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया	14.02	21.92	235.80	166.46	1,006.27	901.58	1,008.00	851.00	235.20	32.80	Unit Trust of India
10	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	16.05	12.97	54.42	19.71	254.55	110.58	216.16	233.08	509.00	630.08	Life Insurance Corporation of India
11	भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ	17.20	27.40	30.72	14.05	108.34	52.25	300.00	117.00	361.00	220.00	General Insurance Corporation of India
एकूण		445.90	376.44	1,220.03	793.71	4,989.75	2,951.91	13,393.05	7,776.55	13,726.63	7,871.55	Total

* पुनर्वित्तसहाय्य, हुंडी पुनर्भरणावळ व थेट अर्थसहाय्य मिळून एकूण अर्थसहाय्य./* Aggregate Financial Assistance including refinance, bills financing and direct assistance.

आधार.—ह्या तक्त्यात उल्लेखिलेल्या वित्तीय संस्था./Source.—Financial institutions mentioned in this table.

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन
MAJOR MINERAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(उत्पादनाचे आकडे हजार टनांत/Quantity in thousand tonnes)

(मूल्याचे आकडे हजार रुपयांत/Value in thousand Rs.)

अनुक्रमांक Sr. No.	खनिज पदार्थ (2)	उत्पादन/मूल्य (3)	1961 (4)	1966 (5)	1971 (6)	1976 (7)	1981 (8)	1986 (9)	1991 (10)	1995 (11)	1996 * (12)	Quantity/ Value (3)	Mineral (2)
1	क्रोमाईट	(i) उत्पादन ..	1	2	3	3	3	1	1	Quantity	Chromite
		(ii) मूल्य ..	108	139	468	650	870	716	920	Value	
2	कोळसा	(i) उत्पादन ..	856	1,226	2,085	3,490	6,630	11,884	19,290	22,701	18,139	Quantity	Coal
		(ii) मूल्य ..	18,643	32,209	74,517	2,07,899	8,13,207	20,93,329	54,07,959	1,07,68,174	88,42,670	Value	
3	कच्चे लोखंड	(i) उत्पादन ..	362	222	613	757	1,059	1,285	468	152	137	Quantity	Iron ore
		(ii) मूल्य ..	5,099	3,707	6,933	12,224	35,975	62,126	25,681	8,904	8,163	Value	
4	चुनखडी	(i) उत्पादन ..	55	98	363	593	751	1,961	5,635	6,212	4,721	Quantity	Limestone
		(ii) मूल्य ..	230	524	3,316	8,029	17,646	65,078	1,56,590	3,72,552	2,32,295	Value	
5	कच्चे मँगनीज	(i) उत्पादन ..	179	340	218	200	222	238	294	323	217	Quantity	Manganese ore
		(ii) मूल्य ..	20,625	28,447	14,784	31,667	51,362	1,21,109	2,25,512	3,56,194	2,81,957	Value	
6	केओलिन (नैसर्गिक)	(i) उत्पादन ..	2	5	3	4	6	11	4	3	6	Quantity	Kaolin
		(ii) मूल्य ..	13	41	16	37	134	239	151	238	574	Value	(Natural)
7	बॉक्साईट	(i) उत्पादन ..	27	9	302	294	298	413	481	641	547	Quantity	Bauxite
		(ii) मूल्य ..	199	107	2,052	7,646	11,890	18,437	34,871	63,612	90,368	Value	
8	मीट	(i) उत्पादन ..	384	470	472	433	540	375	229	224	238	Quantity	Salt
9	डॉलोमाईट	(i) उत्पादन ..	6	7	5	7	25	26	24	42	28	Quantity	Dolomite
		(ii) मूल्य ..	38	64	53	133	812	1,402	1,858	5,292	4,625	Value	
10	सिलिका सैंड	(i) उत्पादन ..	5	17	27	67	105	168	259	165	87	Quantity	Silica sand
		(ii) मूल्य ..	34	132	346	1,628	2,785	5,912	11,525	12,227	8,982	Value	
11	गळ	(i) उत्पादन	1	2	1	1	3	3	2	1	Quantity	Ochre
		(ii) मूल्य	13	18	13	24	64	105	90	53	Value	
12	कारंडम	(i) उत्पादन	@	...	1	1	Quantity	Corundum
		(ii) मूल्य	6	...	688	1,202	70	Value	
13	क्यानाईट	(i) उत्पादन	5	16	19	10	10	4	2	Quantity	Kyanite
		(ii) मूल्य	1,066	2,981	5,606	2,263	5,994	2,329	1,133	Value	
14	स्टेटाईट	(i) उत्पादन	1	2	2	@	Quantity	Steatite
		(ii) मूल्य	6	12	13	2	Value	
एकूण मूल्य (१ ते १४)†			44,989 (100)	65,389 (145)	1,03,587 (230)	2,72,920 (607)	9,41,001 (2,092)	23,71,161 (5,270)	58,70,316 (13,048)	1,15,90,328 (25,763)	94,71,740 (21,053)	Total Value (1 to 14)†	

* आकडे ९ महिन्यांचे असून अस्थायी आहेत/Figures for nine months and are provisional.

@ आकडे ५०० टनापेक्षा कमी आहेत/Less than 500 tonnes.

टीप.—(१) १९९५ चे आकडे सुधारित आहेत.

(२) १९६१ चे पायाभूत वर्ष घेऊन कक्षातील आकडे सापेक्ष टक्केवारी दर्शविताना.

(३) † मिठाचे मूल्य एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.

स्रोत.—(१) इंडियन ब्यूरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.

(२) सहाय्यक मीट आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मीटाकरिता).

Note.—(1) Figures for 1995 are revised.

(2) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(3) † Value of salt is not included in the total value.

Source.—(1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Mumbai (for salt only).

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 39

महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची निरनिराळ्या प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखरेखी खालील)
ROAD LENGTH BY TYPE OF ROAD IN MAHARASHTRA STATE (MAINTAINED BY PUBLIC WORKS DEPARTMENT AND ZILLA PARISHAD)

(किलोमीटरमध्ये / In kilometres)

अनु. क्र. Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्रामीण रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
1	1965-66	...	2,364	10,528	12,628	8,744	17,524	51,784
2	1970-71	...	2,445	14,203	17,684	11,012	20,020	65,364
3	1975-76	...	2,860	15,032	19,925	14,506	36,434	88,757
4	1980-81	...	2,945	18,949	25,233	25,404	68,600	1,41,113
5	1985-86	...	2,937	19,260	26,157	28,478	76,839	1,53,671
6	1990-91	...	2,959	30,975	38,936	38,573	61,522@	1,72,965
7	1991-92	...	2,959	31,076	38,984	39,316	62,159	1,74,499
8	1992-93	...	2,949@@	31,772	39,349	39,819	63,123	1,77,011
9	1993-94	...	2,953	31,947	40,142	40,440	65,379	1,80,861
10	1994-95	...	2,958	32,010	40,448	40,498	68,251	1,84,165
11	1995-96(P)	...	2,963	32,070	40,748	40,558	70,751	1,87,090

(P) अस्थायी/Provisional.

टीप.—(१) ग्रामीण रस्त्यांमध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

Note.—(1) Unclassified roads include in village roads.

(२) @ १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी " १९६१-८१ रस्ते विकास योजनेनुसार " आणि १९८७-८८ पासून ही विभागणी १९८१-२००१ रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे. खालच्या दर्जाच्या रस्त्यांची दर्जात्मता झाल्याने रकाना क्र. ७ मध्ये रस्त्यांचे बावतीत रस्त्यांची लांबी कमी झालेली दिसते.

(2) @ The classification of road length upto 1987 is according to " Road Development Plan, 1961-81 " and 1987-88 onward it is according to 1981-2001 Road Development Plan. Due to upgradation of lower category roads to upper category roads there is reduction on column No. 7.

(३) @@ राष्ट्रीय महामार्ग नं. ४ च्या काही भागाचे पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिकेकडे हस्तांतरण केल्यामुळे घट झाली आहे.

(3) @@ Decline due to declassification of part of National Highway No. 4 transferred to Pimpri-Chinchwad Municipal Corporation.

आधार.—सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Public Works Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील वापरत असलेली मोटार वाहने

NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA STATE

जनुक्रमांक Sr. No.	वाहनांचा प्रकार	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1991	1996	1997	Class of vehicles
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(2)
1	मोटर सापकरी, स्कूटर व मोपेड ..	12,532	29,985	83,930	1,71,135	3,46,826	8,52,740	16,96,157	26,14,913	28,72,635	Motor-cycles, scooters & moped
2	मोटर गाड्या ..	50,589	68,858	1,22,508	1,79,989	2,24,752	3,08,566	4,23,505	5,28,154	5,88,384	Motor cars
3	टॅक्सी कॅब्स ..	6,086	8,802	17,806	22,657	31,302	39,838	43,168	58,662	72,936	Taxi cabs
4	स्वयंचालित रिक्शा ..	379	922	3,049	9,906	29,474	76,018	1,26,049	2,21,789	2,52,519	Auto rickshaws
5	स्टेज कॅरिजेस—										Stage carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या ..	3,345	5,136	9,526	9,665	13,789	16,515	18,203	22,923	24,389	(i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या ..	790	548	624	49						(ii) Petrol engine
6	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरिजेस ..					1,498	2,732	3,980	8,616	10,398	Contract carriages
7	मालमोटरां—										Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने—										A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी ..	1,302	5,053	10,878	19,216	23,719	29,427	33,065	@		(i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी ..	4,641	6,181	9,354	7,107	7,755	6,905	6,713	@		(ii) Petrol engine
	(ब) सार्वजनिक वाहने—										B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी ..	6,486	14,064	24,109	40,744	63,360	1,06,482	1,47,818	2,35,892	2,55,159	(i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी ..	10,691	12,087	12,437	9,654	10,250	7,676	7,061	30,019	36,232	(ii) Petrol engine
8	रुग्णवाहिका ..	119	278	441	643	925	1,504	2,233	3,024	3,189	Ambulances
9	शाळेच्या बसेस ..	269	359	491	504	594	795	1,025	1,371	1,399	School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने ..	177	370	810	1,478	2,171	3,278	4,622	7,767	7,974	Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रॅलर) ..	1,554	4,021	7,075	11,298	23,173	40,159	60,858	1,01,073	1,12,609	Trailers
12	ट्रॅक्टरस ..	899	3,543	7,821	12,019	24,079	40,452	61,088	1,00,521	1,13,042	Tractors
13	इतर ..	285	539	810	1,636	1,319	3,193	5,040	7,712	8,164	Others
	एकूण ..	1,00,144	1,60,746	3,11,669	4,97,700	8,04,986	15,36,280	26,40,585	39,42,406	43,59,029	Total
दर	लाख लोकसंख्यामागे मोटार वाहनांची संख्या	253	355	618	890	1,309	2,193	3,353	4,275	5,010	Motor vehicles per lakh of population
दर	लाख लोकसंख्यामागे रुग्णवाहिकांची संख्या	0.3	0.7	0.9	1.2	1.5	2.1	2.8	3.5	3.7	Ambulances per lakh of population

टीप.—(१) वरील आकडे दर वर्षाच्या १ जानेवारीचे आहेत.

(२) @वरील मोटार वाहने कायद्याप्रमाणे खाजगी वाहने व सार्वजनिक वाहने असे वर्गीकरण रद्द करण्यात आले असून १९९४ पासून खाजगी व सार्वजनिक मालवाहक वाहने "सार्वजनिक वाहने" या शिर्षाखाली एकत्र दाखविण्यात आली आहेत.

Note.—(1) Figures are as on 1st January of each year.

(2) @ According to New Act, separate classification of private carrier and public carrier has been cancelled. From 1994 No. of private and public carriers together are shown in total 'Public carriers'.

जाकार.—परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Transport Commissioner, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 41

महाराष्ट्र शासकीय शिक्षण विभाग
GROWTH OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

संस्था प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1993-94	1994-95	1995-96P	1996-97E	Type of institutions
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
1 प्राथमिक												Primary—
(१) संस्था	34,594	41,781	45,143	48,299	51,045	54,406	57,744	60,397	61,683	62,202	63,170	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारत)	4,178	5,535	6,229	6,993	8,392	9,418	10,424	11,230	11,475	11,709	11,924	Enrolment (in thousand)
(३) शिक्षक (हजारत)	113	153	185	221	222	245	268	295	294	299	305	Teachers (in thousand)
(४) प्रत्येक शिक्षकामार्गे विद्यार्थ्यांची संख्या	37	36	34	32	38	38	39	38	39	39	39	No. of students per teacher
2 माध्यमिक (उच्च माध्यमिक सह)@												Secondary (Including Higher Secondary)@
(१) संस्था	2,468	4,032	5,339	5,810	6,119	8,177	9,972	11,915	13,172	13,631	13,899	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारत)	858	1,500	1,936	2,442	3,309	4,585	5,794	6,602	7,368	7,606	7,887	Enrolment (in thousand)
(३) शिक्षक (हजारत)	35	57	77	96	114	146	182	203	223	228	236	Teachers (in thousand)
(४) प्रत्येक शिक्षकामार्गे विद्यार्थ्यांची संख्या	25	26	25	25	29	31	32	33	33	33	33	No. of students per teacher
3 उच्च (सर्व प्रकारचे)*—												Higher (All types)*
(१) संस्था	211	361	547	701	739	964	1,134	1,260	1,277	1,345	1,371	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारत)	110	189	328	474	589	864	1,135	1,319	847	876	894	Enrolment (in thousand)

P अस्थायी/Provisional.

E अंदाजित/Estimated.

@ १९९४-९५ पासून कनिष्ठ महाविद्यालयांचा समावेश उच्च माध्यमिक शिक्षणामध्ये केला आहे./From 1994-95 onwards junior colleges are included in higher secondary education.

* १९९४-९५ पासून वैद्यकीय व अभियांत्रिकी संस्था वगळल्या आहेत./From 1994-95 Medical and Engineering Institutions are excluded.

आधार.—शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 42

महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि शासन सहाय्यित)

(Public and Government aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dis- pensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T. B. Hospitals and Clinics (No.)	संस्थांतील खटांची संख्या No. of beds in Institu- tions	दर लाख लोकसंख्ये- मागे खटा Lakh of popula- tion	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1971	..	299	1,372	388	1	72	43,823	88
2	1976	..	423	1,502	409	220	90	48,748	105
3	1981	..	530	1,776	454	400	90	71,385	114
4	1986	..	769	1,782	1,539	81*	90	99,487	142
5	1991	..	768	1,896	1,672	81	1,977**	1,09,267	144
6	1992	..	830	1,702	1,672	81	1,977	1,15,747	144
7	1993	..	830	1,702	1,680	151	1,977	1,16,075	141
8	1994†	..	736	1,585*	1,695	161	2,321	1,24,701	148
9	1995(P)	..	736	1,418†	1,695	161	2,154**	1,24,701	145

; सुधारित / Revised (P) = अस्थायी / Provisional.

@@ न्यामध्वे खाजगी रुग्णालयांतील खटांचा समावेश आहे.

Including beds in Private Hospitals.

* प्राथमिक आरोग्य केंद्रे म्हणून श्रेणी वाढ झाल्यामुळे संख्या कमी झाली.

Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centres.

@ संवोधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे.

Based on mid year projected population of respective year.

** १९८८ पासून चिकित्सालयांचा समावेश करण्यात आला आहे.

No. of clinics have been included since 1988.

आधार.—आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Health Services, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 43

महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप / रास्त भावाच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO AUTHORISED RATION / FAIR PRICE SHOPS
 IN MAHARASHTRA**

(परिमाण लाख टनात / Quantity in lakh tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावाच्या दुकानांची संख्या No. of ration/fair price shops
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना २+ रकाना ३) Total (Col. 2+ Col. 3)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना ५+ रकाना ६) Total (Col. 5+ Col. 6)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1985	1.75	1.46	3.21	1.32	1.66	2.98	33,005
1986	2.32	2.99	5.31	1.79	4.91	6.70	33,456
1987	2.63	4.45	7.08	2.13	8.54	10.67	33,830
1988	2.55	4.85	7.40	3.20	8.08	11.28	34,392
1989	2.48	3.90	6.38	3.42	7.64	11.06	34,596
1990	2.28	3.47	5.75	3.65	7.18	10.83	35,169
1991	2.73	3.89	6.62	3.87	8.91	12.78	35,437
1992	3.04	4.46	7.50	2.67	8.90	11.57	38,776
1993	2.65	3.69	6.34	1.43	4.05	5.48	40,429
1994	1.46	2.37	3.83	1.33	3.57	4.90	41,272
1995	1.06	2.55	3.61	1.33	5.06	6.39	41,287
1996	2.24	3.58	5.82	2.17	7.10	9.27	41,879

N.A.=उपलब्ध नाही/Not available.

आधार.—अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 44

भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ALLOTTED BY GOVERNMENT OF INDIA TO
 MAHARASHTRA STATE**

(लाख टनात/ In lakh tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ Rice	गहू Wheat
(1)	(2)	(3)
1987	7.20	10.80
1988	7.50	10.45
1989	6.75	12.51
1990	5.70	11.65
1991	5.70	13.90
1992	7.80	12.15
1993	8.58	9.85
1994	8.58	9.60
1995	8.58	11.00
1996	8.58	9.60

आधार.—अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनगरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे

DEPOSITS AND CREDITS OF ALL SCHEDULED COMMERCIAL BANKS IN RURAL, SEMI-URBAN AND URBAN/METROPOLITAN AREAS OF MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनगरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे

DEPOSITS AND CREDITS OF ALL SCHEDULED COMMERCIAL BANKS IN RURAL, SEMI-URBAN AND URBAN/METROPOLITAN AREAS OF MAHARASHTRA STATE

वर्ष Year	वर्षाच्या जून महिन्यातील शेवटच्या शुक्रवाराची स्थिती Position as on last Friday of June of the year						एकूण टेवी Total deposits	एकूण कर्जे Total credits	दरडोई टेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दरडोई कर्जे (रुपये) Per capita credit (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या No. of banking offices		दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population	
	ग्रामीण Rural		निमनगरी Semi-Urban		नागरी/महानगर Urban/Metropolitan						ग्रामीण व निमनगरी Rural and semi-Urban	नागरी/महानगर क्षेत्रातील Urban/Metro-politan		
	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits					एकूण Total	एकूण Total		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
1971	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	1,291.20†	290	256	N.A.	N.A.	1,471	2.9
1976	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	2,587.04	582	464	N.A.	N.A.	2,381	4.3
1981	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	5,930.72	1,204	940	N.A.	N.A.	3,627	5.8
1986	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	15,125.30	2,498	2,159	2,838	2,063	4,901	7.0
1991	1,700.76	1,356.90	2,347.38	1,354.43	36,181.44	26,935.52	40,229.58	29,646.85	5,344	3,580	3,353	2,238	5,591	7.4
1992	1,908.93	1,452.85	2,517.83	1,855.42	52,336.98	31,325.13	56,763.74	34,133.40	7,208	4,335	3,335	2,295	5,630	7.1
1993	2,238.63	1,561.46	2,932.59	1,456.73	59,044.95	38,387.77	64,216.18	41,405.96	7,731	4,986	3,346	2,338	5,684	6.8
1994	2,632.30	1,649.42	3,500.11	1,534.38	62,708.94	39,693.98	68,841.36	42,877.79	8,130	5,064	3,364	2,379	5,743	6.8
1995	3,217.77	2,300.52	4,175.39	1,778.18	72,217.48	51,561.85	79,610.65	55,640.54	9,278	6,485	3,365	2,415	5,780	6.7
1996	3,285.64	2,044.94	4,959.32	2,408.91	82,416.66	61,059.35	90,661.62	65,513.19	10,369	7,493	3,339	2,538	5,877	6.7

† आकडे जून, १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारी आलेत / † Data relate to the second Friday of June, 1971.

N.A.—उपलब्ध नाही/Not Available.

टीप.—आकडे संक्षिप्तत दिल्याने वेगळे जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

आकार.—भारतीय रिझर्व बँक, मुंबई.

Source.—Reserve Bank of India, Mumbai.

MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE

बाब	जानेवारी, १९८३ ते डिसेंबर, १९८३/January, 1983 to December, 1983						जुलै, १९८७ ते जून, १९८८		
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी
	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1. दूग्धान्ये	28.89	24.85	29.41	13.98	29.06	19.80	31.65	19.98	3355
2. कडधान्ये	5.72	4.92	7.79	3.70	6.39	4.35	8.27	5.22	1066
3. दूध व दुधाचे पदार्थ	6.33	5.44	18.18	8.64	10.17	6.93	10.23	6.46	2490
4. इतर अन्नपदार्थ	30.56	26.29	65.60	31.18	41.91	28.56	48.65	30.71	9713
एकूण अन्नपदार्थ	71.50	61.50	120.98	57.50	87.53	59.64	98.80	62.37	18624
5. कापड	10.69	9.19	14.98	7.12	12.08	8.23	11.60	7.32	1461
6. इंधन व दिवाबत्ती	9.25	7.96	13.43	6.38	10.61	7.23	13.13	8.29	1934
7. इतर अन्नेतर पदार्थ	24.82	21.35	61.03	20.00	36.55	24.90	34.87	22.02	9085
एकूण अन्नेतर पदार्थ	44.76	38.50	89.44	42.50	59.24	40.36	59.60	37.63	12480
एकूण	116.26	100.00	210.42	100.00	146.77	100.00	158.40	100.00	29104

टीप.- (१) द. मा. ख. म्हणजे दरडोई मासिक खर्च (रुपयात).

(२) बरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

आधार.-अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

TABLE No. 46

वरील व बदरडोई मासिक खर्च

ON DIFFERENT ITEMS OF CONSUMPTION

July, 1, 19987 to June, 1988			जुलै. १९९३ ते जून. १९९४/July, 1993 to June, 1994*						
Urban	राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		
टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	Item
Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	(1)
(1(11))	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	
111.553	32.26	16.04	55.53	16.79	63.23	11.65	58.33	14.30	... Cereals
33.166	9.07	4.51	16.44	4.97	19.42	3.58	17.52	4.30	... Pulses
88.555	15.00	7.46	21.65	6.55	45.46	8.37	30.31	7.43	... Milk and milk products
333.538	64.16	31.92	101.77	30.76	169.18	31.16	126.27	30.96	... Other food items
5757.112	120.49	59.93	195.39	59.07	297.29	54.76	232.43	56.99	... Total—Food items
55.102	12.57	6.25	22.48	6.80	24.39	4.49	23.17	5.68	... Clothing
66.664	15.13	7.52	26.21	7.98	36.86	6.79	30.08	7.37	... Fuel and light
331.522	52.87	26.30	86.66	26.20	184.40	33.96	122.19	29.96	... Other non-food items
422.688	80.57	40.07	135.35	40.93	245.65	45.24	175.44	43.01	... Total—Non-food items
1000.000	201.06	100.00	330.74	100.00	542.94	100.00	407.87	100.00	... Total

* अस्थायी / Provisional.

Note.—(1) M.P.C.E. means monthly *per capita* expenditure in Rs.

(2) Figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 47

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गाप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA
 EXPENDITURE CLASSES**

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) Monthly per capita expenditure class in (Rs.) (1)	जानेवारी, १९८३ ते डिसेंबर, १९८३ January, 1983 to December, 1983			जुलै, १९८७ ते जून, १९८८ July, 1987 to June, 1988			जुलै, १९९३ ते जून, १९९४ * July, 1993 to June, 1994		
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
Below 60 पेक्षा कमी	11.91	3.13	9.06	2.72	1.11	2.20	0.00	0.00	0.00
60—100	40.95	14.62	32.40	21.22	5.15	16.05	0.15	0.00	0.10
100—200	39.05	43.20	40.40	57.56	36.17	50.69	16.85	3.08	11.84
200—300	5.21	21.86	10.61	12.49	25.53	16.68	38.64	18.37	31.27
300—400	1.54	8.67	3.85	3.46	13.17	6.58	22.70	20.03	21.73
400—500	0.42	3.59	1.45	1.36	7.37	3.30	10.30	16.25	12.46
500—600	0.33	2.14	0.92	0.54	4.49	1.81	5.07	12.51	7.78
600 आणि अधिक / and above	0.59	2.79	1.31	0.65	7.01	2.69	6.29	29.76	14.82
एकूण Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

* अस्थायी / Provisional.

टीप.—वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

Note.—Figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महागण्ट शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

ECONOMIC CENSUS 1980 AND 1990 AT A GLANCE

(हजारत/ in thousand)

बाब	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकूण/Total			Item
	1980	1990	शकडा वाढ Per cent increase	1980	1990	शकडा वाढ Per cent increase	1980	1990	शकडा वाढ Per cent increase	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
1. उपक्रमांची संख्या—										I. No. of enterprises
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	732	1,009	37.74	504	714	41.63	1,236	1,722	39.33	(a) OAEs
(ब) आस्थापना *	233	300	28.68	370	602	62.45	603	902	49.41	(b) Establishments*
(क) एकूण	965	1,308	35.56	874	1,315	50.45	1,839	2,624	42.63	(c) Total
2. काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या—										II. Persons usually working in—
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	1,009	1,375	36.30	74	998	1,246.23	1,083	2,373	119.16	(a) OAEs
(ब) आस्थापना	1,137	1,472	29.51	3,860	5,115	32.52	4,997	6,587	31.83	(b) Establishments
(क) एकूण	2,145	2,847	32.70	4,605	6,113	32.76	6,750	8,960	32.74	(c) Total
3. प्रति उपक्रम काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	2.2	2.2	..	5.3	4.6	..	3.7	3.4	..	III. Average No. of workers per enterprise
4. प्रति आस्थापना काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	4.9	4.9	..	10.4	8.5	..	8.3	7.3	..	IV. Average No. of workers per establishment
5. एकूण आस्थापनातील मजुरीवरील व्यक्ती	1,031	1,332	29.26	3,469	4,561	31.49	4,500	5,894	30.98	V. Hired workers in all establishments
6. प्रमुख वैशिष्ट्यांनुसार उपक्रमांची संख्या—										VI. No. of enterprises according to principal characteristics
(ग) हंगामी	92	163	76.97	26	38	45.40	118	201	70.04	(1) Seasonal
(२) परिसर नसलेले	227	231	2.01	121	156	29.45	347	388	11.55	(2) Without premises
(३) शक्ती/इंधन वापरणारे	136	218	59.80	171	304	78.37	307	522	70.12	(3) With power/fuel
(४) मालकाचा सामाजिक गट										(4) Social group of owner
(अ) अनुसूचित जाती	110	118	6.94	42	62	47.79	152	180	18.18	(a) Scheduled castes
(ब) अनुसूचित जमाती	49	63	30.00	24	26	7.59	73	89	22.64	(b) Scheduled tribes
(५) मालकीचा प्रकार—										(5) Type of ownership
(अ) खाजगी	835	1,147	37.41	817	1,241	51.88	1,652	2,389	44.57	(a) Private
(ब) सहकारी	18	25	42.07	12	18	53.04	30	44	46.48	(b) Co-operative
(क) सार्वजनिक	113	136	20.77	45	55	23.73	157	191	21.61	(c) Public

OAEs = Own Account Enterprises.

* ज्या उपक्रमात कमीत कमी एक तरी व्यक्ती मजुरीवर काम करते असे उपक्रम/Enterprises with atleast one hired worker.

टीप.—आकडे संक्षिप्तता दिव्याने बेरजा जुळविल्याचे असे नाही./Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक./ TABLE No. 49

आर्थिक गणना/ ECONOMIC CENSUS 1990

प्रमुख उद्योग गटानुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या

NUMBER OF ENTERPRISES AND PERSONS USUALLY WORKING ACCORDING TO MAJOR INDUSTRY GROUPS

	उपक्रमांची संख्या No. of enterprises			कामगारांची संख्या (हजारात) Persons usually working (In thousand)			मजुरीवरील कामगारांची संख्या (हजारात) Hired persons usually working (In thousand)			Major industry groups (1)
	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	एकूण Total (4)	ग्रामीण Rural (5)	नागरी Urban (6)	एकूण Total (7)	ग्रामीण Rural (8)	नागरी Urban (9)	एकूण Total (10)	
1. कृषि ...	2,86,821	21,679	3,08,500	480	54	534	58	21	79	Agriculture
2. खानकाम व दगड खानकाम ...	3,272	527	3,799	22	20	43	18	20	38	Mining and quarrying
3. यंत्रनिर्माले व दुरुस्ती सेवा ...	2,36,323	2,47,628	4,83,951	782	1,870	2,652	438	1,553	1,990	Manufacturing and repair services
4. वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ...	2,452	2,064	4,516	15	41	56	15	41	56	Electricity, gas and water
5. बांधकाम ...	22,938	17,133	40,071	42	55	97	14	36	50	Construction
6. बाऊळ व्यापार ...	10,291	48,405	58,696	29	224	252	20	156	176	Wholesale trade
7. किरकोळ व्यापार ...	3,11,126	5,17,147	8,28,273	435	1,115	1,550	65	463	528	Retail trade
8. उपाहारगृहे आणि हॉटेल्स ...	41,640	58,421	1,00,061	92	295	387	35	219	255	Restaurants and hotels
9. वाहतूक ...	15,921	34,344	50,265	41	165	206	21	130	151	Transport
10. साठवण आणि गोदामे ...	5,371	22,521	27,892	16	69	85	13	51	64	Storage and warehousing
11. दूरध्वनी ...	7,468	2,515	9,983	17	61	78	17	60	78	Communications
12. वित्तीय, विमा-स्थावर मालमत्ता आणि व्यावसायिक सेवा.	19,728	48,952	68,680	56	416	472	42	371	413	Financial, insurance, real estate and business services.
13. सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा	3,44,923	2,89,172	6,34,095	816	1,693	2,509	572	1,411	1,982	Community, social and personal services.
14. इतर (उल्लेख न केलेले उद्योग गट)	220	4,592	4,812	4	35	39	4	31	35	Others (Unspecified industry groups).
एकूण ...	13,08,494	13,15,100	26,23,594	2,847	6,113	8,960	1,332	4,561	5,893	Total

टीप.—रकाना क्रमांक ५ ते १० मधील आकडे सक्षिप्तात दिल्याने वेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding of figures in column No. 5 to 10.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.